www.pertwk.com

زنجيره لێكۆڵینەوەكانی مێژوو

هاونەتەوەیی کوردو ماد

چاوگە، رەگەز
مێژووی شارستانیی كوردستان

(بەرگی یەكەم)

حەبیبوڵلای تابانی

و: جەلیل گادانی

www.pertwk.com

پێرست

پێشەکی - پێش وتە

بەشی یەکەم

سیمای جوغرافیایی کوردستانو ناسینی
چاوخشاندنێك بە هەردناسیی کوردستاندا
زنجیرە چیاگرنگەکانی کوردستان
ئاوو رووبارەکانی کوردستان
دەریاکانو دەریاچەکانی کوردستان

بەشی دووهەم

مێژوو و ریشەی رەگەزی کوردان
دابەشکرانی کوردەکان لەرووی نەتەوەیی‌و ...
لیلۆیی یان لیلۆییەکان
گوتی یا کوتییەکان
کاسیتەکان یا کاسییەکان
سوباری‌و مێتانی
نایرییەکان
کاردۆخۆیی = کوردۆئین

بەشی سێهەم

دەولەتە گەورە دێرینەکانی کورد
دەولەتیماننا
گەنجینەی زێوە
تەپۆلکەی حەسەنلوو
مادەکان
پێکهێنانی دەولەتی ماد
دەسەلاتی ئیخ توویگو (ئاستیاگ)و کۆتایی خێرایی دەسەلاتی ماد
شارستانیەتو فەرهەنگی مادەکان
رێکخستنی ئیداری‌و دۆخی ئابووریی مادەکان

هونەرەکانی جوانکاریو مێعماری
زمانو نووسینی مادەکان

بەشی چوارەم

کوردستانو کوردەکان لە دوای مادەکان
لە سەردەمی هەخامەنشییەکان دا
راپەڕینی کوروشی گچکەو کاریگەریی
لەسەر دەڤەری کوردستان
کوردستان لەسەردەمی حکومەتی سلووکیو ئەشکانیدا
کوردستان لەسەردەمی ساسانییەکاندا
فەرهەنگو شارستانیەتی ساسانییەکان کاریگەرییان لە کوردستاندا

بەشی پێنجەم

رێکخستنی ئیداریو ئۆرگانیی رۆم
جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان
دامەزراوە حکومییەکان
خۆشگوزەرانی نەجیبزادەکانو چینە باڵادەستەکانی رۆم

وتەیەكی كورتی وەرگێڕ

بەر لە هەمووشت خۆشحاڵیی خۆم لەوە دەردەبڕم كە لە كوردستانیش وەك زۆر وڵات ناوەندێك بە نێوی "خانەی وەرگێران" كراوەتەوە تا گەلەكەمان بەم شێوەیەو بە كاری نەپساوەی وەرگێران رێگە بۆ ئاگاداریی زیاتری گەلەكەمان لە ئەدەبیاتو زانستی پێشكەوتووی بێگانە خۆش بكاتو، بە بارێكی دیكەشدا خەڵكی دنیا دەگەڵ مێژووی رابردووی ئەدەبی كوردیدا ئاشنا بكاتو كاری وەرگێران بە شێوەیەكی دوولایەنە لە كوردی بۆ سەر زمانەكانی بێگانەو لە زمانەكانی بیانی بۆ سەر زمانی كوردی پەرە پێبدات.

سوپاسی ئەو خانە تازە دامەزراوەش دەكەم كە تێی ڕادیومو ئەو كتێبە مێژوویی‌یە پڕبەڵگە حاشاهەڵنەگرەی لە رێگەی مامۆستا سوارەوە بۆ ناردم تا وەری‌گێڕمو هیوادارم ئەركی خۆم لەو بوارەدا بە لەباری بەڕێوە بردبێ.

زۆریش سوپاسی نووسەری كتێب كاك حبیب الله تابانی هاوشاریم دەكەم، بۆ ئەو هەموو زەحمەتەی كە بەر لە ئامادەكردنی ئەم بەرهەمە بەنرخە لە پێناو سەلماندنی هەقانیەتی نەتەوەی كوردو رابردووە پڕشانازی‌یەكەی چەند كتێبی دیكەی بە چاپ گەیاندوە. هەرچەند دەگەڵ هەموو مەتڵەبەكانی ئەو كتێبە نیمو لە هێندێك جێ بۆچوونی خۆشم وەك وەرگێڕ لەسەر دەربڕیونو بەتایبەتی جارجار ئێرانچی‌یەتی یەك لایەنەو زەوقی پێوە دیارە، بەڵام بە گەرمی دەستخۆشیی لێ‌دەكەمو سەركەوتنی لە رێگەی روونكردنەوەو هەقانیەتو سەلماندنی مافی گەلی كوردی بۆ بەئاوات دەخوازم.

هەرچەند هەموو كات حكوومەتەكانی ناوەندی بە گشتی‌و شۆوینیستەكانی فارس هەوڵیان داوە حاشا لەو راستی‌یانە بكەنو راستی‌یەكانی مێژوویی‌یان لە خەڵك شاردۆتەوە، بەڵام ئەو كتێبە كە بەدوای خوێندنەوەو كەڵك وەرگرتنی 395 سەرچاوەی رۆژهەڵاتی، كوردی‌و فارسی‌و عەرەبی‌و 72 سەرچاوەی ئاكادیمیكیی رۆژئاوایی بە زەحمەتێكی زۆری نووسەر بەفارسی ئامادەو چاپ كراوە، ئەم پیلانانەی هەموو بەپەرچ داوەتەوەو، رەسەنایەتی‌و پەیامی كورد بە درێژایی مێژوو بەتایبەت لەدنیای دێریندا روون دەكاتەوەو سەدان بەڵگە، وتەو ریوایەتی ئەوتۆ دێنێتە گۆڕێ كە ئەوانەی بۆ بەرژەوەندیی پارێزیی خۆشیان چاویان لە ئاست ئەو مافە پێشێل كراوەی كورد بە درێژایی هەزاران ساڵو

بەتايبەتی لە زەمانی مێژووی نووسراوو سەردەمی مودێرن بوونو زانستیانە نووسینی ئەو دانشە پڕبایەخە نووقاندوە، رادەچڵەکێنیّو وەخەبەر دێنیّو ناچاریان دەکا بەخۆدابچنەوەو چیدی دوژمنایەتیی کورد نەکەنو دان بە راستی‌یەکاندا بێنن.

کاتی ئەوە هاتوە دەسەڵاتە زۆردارو دیکتاتۆرەکانی زەوتکەری مافی کوردو شووینیستەکانی داگیرکەر بەخۆیاندا دابێنەوەو چیدی کورد لە هیچ کام لە پارچەکانی کوردستان بە هاوولاتیی پلە دوو و زۆر کەمتریش لەوە نەزاننو خۆیان دەگەڵ دنیای پێشکەوتنخوازو عەقڵی زانستی‌و چەمکی دێموکراسی‌و ئازادیخوازیی ئەم رۆژگارە رێك خەنو هەق بە هەقدار بدەنو لەوە زیاتر ئەو نەتەوە شەریف‌و دڵسۆزو ئاشتی‌خوازە نەچەوسێننەوە.

ئەزموونی دوازدە ساڵەی کوردستانی باشوور سەرەڕای هەموو گیرو گرفتەکانی بە فیتی دوژمنانو دووپات کردنەوەی هەڵەکانی خۆی بۆی پێك هات، ئەوەی مسۆگەر کردوە کە کورد زیاترو باشتر لە بەشێك لە خەڵکانی دیکە دەتوانیّ خۆی بەڕێوە بەریّو ئیتر پێویستیی بە وەسی‌و قەییوم نیە.

کورد ئامادەیە بە پێداچوونەوەی یەك یەکی بەڵگەنامەو سەرچاوەکان دەگەڵ هاونیشتمانانو دراوسیّ‌یەکانی کە هەتا ئێستا بۆ پێشیلّ کردنی مافی کورد لەهیچ دەرفەتێك دریغی‌یان نەکردوەو دایم بۆ فەوتانی هەوڵیان داوە بە شێوەیەکی لۆژیکی عادلانە دانیشیّو رێك کەویّو بە هەموو توانایەوە بۆ ئاشتی‌و برایەتی نەك هەر لەرۆژهەلاتی نێوەڕاست، بەڵکوو بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی جیهانی‌و دێموکراسی لە لایەكو بۆ لەناو بردنی دیاردەی دژی مرۆڤایەتیی تێرۆریزم تێکۆشیّو خەبات بکا.

لە بەرگی یەکەمی ئەو کتێبەدا کە چاپە فارسی‌یەکەی هەموو بە یەکەوە بووە، ئێمە کردوومانەتە دووبەش، پێنج بەش لە 11 بەشیمان خستە بەرچاوی خوێنەرانی بەڕێزو هیواشم وایە بەرگی دووهەمیشی بۆ نەورۆزی داهاتوو ئامادە بکەمو بگاتە دەستتان.

www.pertwk.com

سەرەتا ـ پێش وتە

نووسینی سەرەتای ئەم کتێبە خۆی بۆ نووسەر پڕبایەخ بوو، چونکو واباوە کە سەرەتا بۆ ناساندنی کتێب دەنووسن‌و من لەبیری ئەوەدا بووم ئەم کتێبە چۆن بناسێنم!؟ بێگومان خوێنەرانی بەڕێزی ئەم دێرانە کتێب دەخوێنن‌و موتالا دەکەن‌و باش دەزانن هەموو ئەو کتێبانەی تائێستا سەبارەت بە کوردستان‌و کوردان نووسراون لە دوو حاڵ بەدەر نین: یا لەمەڕ تیرەو خێڵەکان‌و مێژووی ئەوان‌و ریشەی نژادی‌و حکوومەتەکانی ناوچەییەکانی ئەوان نووسراون، یا کتێب گەلێکن پێوەندییان بە یەك دوو سەدەی دواییەوە هەیە کە باس لە خەبات‌و راپەڕین‌و شەڕەکانی رزگاریخوازیی ئەم نەتەوە دەگەڵ داگیرکەران‌و ئەو دەوڵەتانە کە دیاردەی بەدیاری هێنراوی دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی کۆن‌و نوێن، لەو نێوەش دا راستی‌یەکانی نەتەوەی نەتەوەیی‌و هاوپێوەندیی نژادی‌و خوێنی بەتایبەت دەگەڵ ئێرانی‌یەکان کەمتر هاتۆتە بەرباس‌و بەرچاو نەگیراوە.

جگە لە هێندێك لێکۆڵەرەوەو نووسەر کە لەسەر بنەمای حەزی زانستی‌و مەیلی راستی دوورخستنی خۆیان لەم بوارەدا دەستیان داوەتە لێکۆڵینەوەو پێداچوونەوە، ئەوانی‌تر سەرەڕای هەموو ئەو زەحمەتەی کێشاویانەو بەشێك لە تەمەنیان لەم رێگەیە داناوەو ناکرێ بۆیان بەرچاو نەگرین، لە نووسینەکانیان دا ئامانج‌و سیاسەتی بەرژەوەندی خوازانەی دەوڵەتەکانی سەردەمی خۆیان جێگیر

www.pertwk.com

کردوەو هەوڵیان داوە سەرنجی خوێنەری نووسراوەکانیان بۆلای داخوازی‌یەکانی ئەوان راکێشن.[1]

بێجگە لەوانەی باس کران مەسەلەی جێباسی دی بریتی‌یە لە ناتەواوی ئەو شوێنەوارانەی لەبەردەستدان، ئەویش لەبەر ئەوەیە نەیانویستوە مەسەلەکە ئاشکرا بکەن‌و ئەو راستی‌یە بێننە گۆڕێ کە کوردستان بەهۆی ئیمپراتوورەکانی یۆنان‌و رۆم‌و هەروەها بەهۆی عەرەبەکان‌و عوسمانی‌یەکان‌و ئاخریەکەشی لە لایەن تورکیەو عێراقەوە دابەش کراوە. ئەو بێدەنگی‌یەو شاردنەوەی ئەو راستی‌یانە بۆتە هۆی ئەوە کە تەواوی ئەو کەسانەی تا ئەورۆ لەسەر کوردستان‌و کوردیان نووسیوەو دەینووسن تەنیا بە شێوەیەکی یەك لایەنەوە لە مەسەلەکە بڕوانن‌و بێجگە لە هێندێك شتی گشتی کە لەزۆربەیان دا وەك یەکن، ئەوپەڕی هەوڵێ کە دەیاندا ئەوە بوو کە چەند سەرچاوەو بەڵگەی تازە دەسکەتوو لە نووسراوەکانی پێشوو زیاد بکەن‌و کەمتر خۆیان لە هێنانە گۆڕی ئەو مەسەلانە داوە کە پێوەندیی بە چلۆنایەتیی ژیان‌و بیرو بڕواو ئەم جۆرە شتانەی خەڵکەوە بووبێ، ئەگەر لە کتێبێکی وەکوو کوردستان‌و کوردی نووسراوی "واسیلی نیکیتین"یش دا هاتبێ کە لە بەرانبەر کتێبەکانی پێشوو دا دەوڵەمەندترە، دیسان هەر مەسەلەکەیان یەك لایەنە هێناوەو چاوی لێکۆڵەرەوانیان لەئاست زۆر مەسەلەی کوردو کوردستان‌و نەخشی ئەوانیان لەدنیاو شوێن دانانی ئەوانیان لەسەر فەرهەنگ‌و هونەری دنیا نووقاندوە. دیارە ئەو بەشەش کە لەبیر کراوە پێویست ترین بەش لە مێژووی هەموو قەوم‌و نەتەوەیەکە، بە واتایەکی‌تر ئەو

---

[1] بۆ نموونە کتێبی پڕبایەخی "مێژووی ئێران"، نووسینی نووسەری ئینگلیزی "ژێنەراڵ سرپێرسی سایکس" نیزامیکارو سیاسەتوان‌و مێژوونووسی ئینگلیسی وەخوێنن تا لەو دا دوولایەنی زەقی ببینن: یەکیان ئەوەیە کە بۆتان دەردەکەوێ چەندی زەحمەت دەگەڵ ئەو کتێبە کێشاوە کە لەراستی‌دا کەمتر کتێبێك بە قەدرایە ئەو کتێبە شتی وردو روونکەرەوەی تاریکی یەکانی رابردووی ئەو ئاخەی تێدایە کە وەك سەرچاوەیەکی بەکەڵکی مێژووی ئێران دەژمێردرێ. بەڵام لە لایەکی دیکەوە نووسەر بەو پەڕی زیرەکی‌و زۆر وەستایانە لەنێو نووسراوە زانستی‌یەکانی خۆی سیاسەتی کۆلۆنیالی ئیمپراتووریی بریتانیای گەورەی بە شێوەیەك هێناوە کە ئەگەر خوێنەر شارەزای چلۆنایەتی زاتی کۆلۆنیالی‌و چەوساندنەوەی ئینگلیس نەبێ واتێ‌دەگا کە لە گێرەو کێشەی دنیای پڕ هەرای ململانێی ئیستیعماری لە بەینی وڵاتانی لەم چەشنەی ئەوکات، وەك رووس‌و فەڕانسەو ئەڵمان‌و پرتەقاڵو ... بریتانیا بۆ ئێران تەیانی لە دایك میهرەبانتر بووەو ئەگەر ئەو نەبا ئێران سەربەخۆیی لە دەست دەداو خاکەکەی پارێزراو نەدەبوو. بە تایبەتی لەو شوێنانە کەباسی زۆرداری دەوڵتە کیۆلۆنیالەکان دەکاو نەتەوەو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئێران‌و یەك لەوان کوردەکان دەدوێ، هەموویان بە خائینی زگماکی بە نیشتمان‌و داردەستی بێگانە نێودەباو وادەگەیەنێ کە ئەوە بریتانیا بووە کە بە هۆی سیاسەتی مرۆڤدۆستانەی‌و گەورەیی‌و کەرەمی بێ‌خەوشی خۆی بەرانبەر بە ئێران! پێشی بە زاڵبوونی دوژمنانی ئێران بەسەر ئەو وڵاتەو قەومی ئاریا گرتوە!

شتانەیان نەهێناوەتە بەرباس کە پێوەندیی بە مرۆڤایەتیو عەقڵو بیری خەڵکی کوردستانەوە هەیەو ئەو نەتەوەیە دەناسێنێ.

"دیکارت" فەیلەسووفی مەزنی فەڕانسەوی لە سەدەی هەژدەدا گوتوویە: "من بیردەکەمەوە، کەواتە هەم" تایبەتمەندیی بنەڕەتی مرۆڤ، چلۆنایەتیی بیرکردنەوەو هزری ئەوە، کەوابێ بەرەوپێش چوونو بەرەوسەر بردنی چلۆنایەتیو چەندایەتیی ژیانی مرۆڤ بە جۆری بیرو فکرو نرخی بارهێنانو کۆمەڵایەتیی ئەو پەیوەستە. ئەگەر وانەبوایە چارەنووسی ئەو لەرێگەی سروشتەوە دیاری دەکراو مرۆڤیش وەك زۆر بوونەوەریتر لە بەرەوپێش چوونو گەشەکردن بێبەش دەبوو.

هەرقەومو نەتەوەیەك چەندە لەباری فکرییەوە چووبێتە سەرو شوێنی زیاتری لە بەرەوپێش بردنی مرۆڤایەتی دانابێ بەو پێیە بایەخی کۆمەڵایەتییشی گرانتر هەڵدەسەنگێنرێو بە شانازیی زیاترەوە لە وەزعی نەتەوەیی خۆی دەدوێ. کاتێك لە بیرو هۆشو عەقڵی ژیانی نەتەوەیەك باس نەکرێ، کەسایەتییەکەی دەچێتە ژێر پرسیار. لەمەڕ کوردو کوردستانیشەوە ئەم مەسەلە لە گۆڕێیەو لێیان دەپرسن چتان کردوە؟

هەر لەبەر ئەو پرسیارەو هەوڵدان بۆ دانەوەی وڵامەکەی پێویستو بەجێ بوو، نووسەر کە زۆر لەمێژە خەریکی موتاڵای ئەو بەشە لە مێژووی کوردە کە تا ئەوڕۆ خۆیان لێنەداوە یا بە ئاماژە پێکردنێکی کورت بازیان بەسەردا داوە ئێستا بۆ یەکەم جار دێنێتە گۆڕێو باسی لەسەر دەکا.

یەکەم کارم لە ساڵی 1345ی هەتاوی لەم بوارەدا بە شێوەی مۆنۆگرافی (ناسینی ناوچە) لەمەڕ کوردستانی موکری بوو کە لەودا وێڕای باسو توێژینەوەی گشتی لەسەر کوردستان لە بواری جوغرافیاییو چاوخشاندنێك بەسەر باری سروشتی، ئابووری، کۆمەڵایەتیو سیاسیی کوردستان ، شوێنێکی گچکەم بەناوی "ئیندرقاش" Inderghash کە لە 10کیلۆمیتریی مەهاباد لە کوردستانی ئێران هەڵکەوتووەو هەموو تایبەتمەندییەکانی گشتیی ئەو ناوچەیەی تێدابوو وەك نموونە هەڵبژاردو دەستم کرد بەلێکۆڵینەوەو نووسین لەسەری کە پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. هەر ئەو ساڵەی کە بڵاوم کردەوە بە یەك دوو زمان وەرگێردراوە.

لەو کتێبەدا چۆنیەتی ژیانی بەشی هەرە زۆری خەڵکم هێناوەو خۆشم لە لەسەر رۆیشتنی بێجێو ناپێویست بواردوە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە دەم زانی ئەو کتێبە کەمو کووری تێدا دەبێ، لەسەرەتاکەی دا دانم بەو کەمو کووری‌یە داهێناوە.[2]

دواتر کە چەند نووسراوەم لە نووسەرە بیانی‌یەکان لەم بوارەدا وەرگێڕاو بڵاوم کردنەوە، دیسان هەوڵم دا هەر ئەو شێوە کارە لەبەرچاو بگرمو ئەوانیش دەگەڵ ئەو کتێبانە جیاوازی‌یان هەبێ کە پێشتر ئاماژەم پێکردن.

هەر لەسەر ئەم بۆچوونە بوو کە کتێب گەلی "مێژووی کوردو کوردستان" نووسینی مامۆستا "محمد امین زکی"و "کورد" کە کارێکە لە چوارچێوەی ناسنامەی نەتەوەیی‌و بە هۆی پروفیسۆر "فۆن مینۆرسکی" زانای رۆژهەڵاتناس‌و کوردناسی بە ڕەچەڵەك رووس نووسراوە کە زۆر شتی‌تریشی لەمەڕ کورد نووسیوەو سەرپەرستی ئەو تاقمە زانایانەیە کە ئەنسلکۆپێدیای ئیسلامی‌یان نووسیوە. بەڵام هیچ کام لەو کارانە نووسەریان رازی نەدەکرد تا هاتە سەر ئەو باوەڕە کە ئەو نووسراوەو یادداشتانە ریز کەمو لێکیان گرێ دەم کە لەساڵەکانی پێشوو دا بۆ نووسینی کتێبێك سەبارەت بە رەچەڵەك، رەگەزو ریشەی نەتەوەیی‌و نژادی کورد کۆم کردبوونەوە. لە ئەنجامی ئەو کارە دا ئەو مەبەستەشم لەبەرچاو بوو کەباسی حکوومەتەکان‌و ئەمیرەکانی کوردیش لە درێژایی مێژوو دا بکەم. لە نیوەی رێگادا ئەو نوقسانی‌یەم هاتە بەرچاو کە لەسەرەوە ئاماژەم پێکردبوو، بۆیە بڕیارم دا کورد نەتەنیا لە مەڕ ریشەی نژادی‌و پێوەندی نەتەوەیی مێژوویی‌و نیشتیمانەکەی، بەڵکوو لە روانگەی پێوەندی‌و هاونەتەوەیی دەگەڵ مادو فەرهەنگو شارستانیەت‌و هەروەها رۆڵی ئەو لە داڕشتنی فەرهەنگو هونەرو پێشکەوتنی مرۆڤایەتییش بخەمە ژێر توێژینەوەو موتاڵا. بە وتەیەکی‌تر گەرەکم بوو کارێك بکەم کە هەموو کات لە مێشکم دابوو. بەڵام بەتێڕوانین لەو کارە بە تایبەتی بەشی دووهەمی کە هیچ کەس تا ئەودەم هەنگاوی بۆ هەڵنەگرتبوو زۆر دژوار بوو دەستم پێکردو بە شوێن ئەو کوردانە دا گەڕام کە کردەوەیان بە شێوەیەك لە بەرەوپێش بردنی

---

[2] هەرچەند لە رۆژی بڵاوبوونەوە لە چاپەمەنی‌یەکان دا بە باش هەڵسەنگێنراو لە گۆڤاری "ئومێدی ئێران"و رۆژنامەی کەیهان‌و ... دا ناسێنرابوو، بەڵام هێندێك ئامۆژگاریی بەجێشیان کردبوو کە بۆ چاپی دواتر کەڵکم لێ وەرگرتن.

فەرهەنگو شارستانیەتی مرۆڤ شوێنیان داناوە. ئەوە بڕیارێك بوو دابووم‌و دەبوو بەڕێوەی بەرم.

هەرچەند ئەو كارە گێژی دەكردم‌و هەتا ئەودەم هەر سەرچاوەیەكی لەسەر رابردوو بەرچاوم دەكەوت بە تایبەتی بڵاوكراوەكانی سەدەكانی دوایی لەسەریەك لەسەر كوردەكانی ئێران‌و عێراق‌و رۆژهەڵاتی توركیە نووسرابوون، ئەویش بەو شێوەیە كە پێشتر باسمان كرد، دوور لە راستی‌یەكانی مێژووی رابردوو و كۆنی نەتەوەیەكی دێرین بوو. بەڵام منی نووسەر دەمەویست نووسراوەكەم زۆر لەوە دەوڵەمەندتر بێ، بۆ ئەم مەبەستەش دەبوو كوردستان بەتێكڕاو بە درێژایی مێژوو بێتە بەرباس‌و لێكۆڵینەوە. ئاخر لە راستی‌دا جگە لە ماوەیەكی كورتی سەردەمی هەخامەنشی‌یەكان‌و ساسانی‌یەكان لە باقی دەورەكان دا بەشێكی زۆر لە كوردستان (رۆژئاوای دوو چۆمی دجلەو فرات) بە تایبەتی ناوەندە فەرهەنگی، سەنعەتی‌و هونەرییەكانی ئەو بەشە بە ناهەق لەسەر خاكی یۆنان، رۆم‌و بیزانس‌و یا عوسمانی‌یەكان بووەو لە سەرەتای دەسەڵاتی حكوومەتی ئیسلامییشەوە عەرەبەكان بەسەر ئەو بەشە دا زاڵ بوون. بۆیە ناچار بووم بۆ گەیشتن بەو ئامانجەی كەهەم بوو جگە لە سەرچاوەكانی لەبەردەستی ئێرانی‌و ئینگلیسی‌و فەڕانسەوی ... وەدوای سەرچاوەكانی رۆمی‌و یۆنانی‌و توركی‌و عەرەبییش كەوم. هەرچەند لەم رێگەیەش دا زۆر كەندو كۆسپی مادی‌و مەعنەویم بۆ هاتە پێش، بەڵام ئەو گیرو گرفتانە نەیانتوانی پێشی لێكۆڵینەوەكانم بگرن‌و لە ئاكام دا ئەو كتێبەی لێ كەوتەوە كە ئێستا لەبەرچاوتانە.

هەرچەند خۆم دەزانم كە كتێبەكەم نوقسانی زۆری تێدایە، وەك دەڵێن "... كاتێك بوونەوەر خۆی ناتەواوە، كەباس لە فەرهەنگو زانستی نوقسانی ئەو دەكرێ، زۆر سروشتی‌و روونە كە تاریفەكەشی كەم‌و كوڕی تێدا دەبێ..."[3] لێرەدایە كە كەم‌و كورتی زانستی منی نووسەر لە لایەك‌و یەكەم كارم لەم بابەتە دەبنە هۆی ناتەواوی بابەتی دڵخوازو ئەویش پێویستیی بەوە هەیە كە خوێنەران بە گەورەیی‌و بەچاوی رەخنەگرانەی خۆیان لێی بڕوانن‌و كەم‌و كووڕی‌یەكانم پێ

---

[3] بەئلهام وەرگرتن لە پەرتووكی "پایەكانی فەرهەنگی لە دنیای ئیسلام دا" نووسینی علی اصغر حاج سید جوادی ل 15

رابگەیەنن بەڵکوو لەسەر چاك کردنو کامڵ کردنو چاپکردنەوەی کتێبەکە شوێن دابنێ.

کۆسپی هەرە گرینگ لەم رێگەدا ئەوە بوو کە هەموو ئەو سەرچاوانەی لەبەردەست دابوون لە چوارچێوەی مێژووی ئێران، یۆنان، رۆم یا عوسمانیو عەرەبەکان کوردیان هێناوەتە بەرباسو هەر بەشێك لەویان لە چوارچێوەی مێژووی ئەو وڵاتە دا هێناوە کە بەشێك لە کوردستانیان پێوە لکێندراوە. بە شێوەیەکی وا هاتوون کە لە هەموو ئەو چوارچێوە جوغرافیانەدا بە دەگمەن کوردستان بەنێوی‌خۆی هاتوە. هەرچەند لە مێژووی گەلەکان دا یا لە دابەش کردنی سیاسیی وڵاتەکان دا چاوت بە وشەی کوردستان دەکەوێ، بەڵام لە مێژووی شارستانیەتو فەرهەنگی نەتەوەکانو هونەری قەومەکان دا نێوێك لە کوردستان نابەنو هەرچەشنە هونەرو فەرهەنگێك کە کوردستان پێشکەشی بارەگای مرۆڤایەتیی کردوەو هەر خزمەتێکی بەباڵا کردنو پێشکەوتنی زانستەکانو تیکنیکی مرۆڤی کردوە بەنێوی دەوڵەتە خاوەن دەسەڵاتەکەوە تۆمارو زەوت کراوە.

هەربۆیەش خوێنەری بەرێز دەتوانێ لەوە تێبگا کە لێکۆڵەرەوە بۆ دۆزینەوەو ناسینی زانایەك یا مێعمارو هونەرمەندو مووسیقازانێكو ... دەبێ چەند لەنێو لاپەرەی کتێبەکانو شوێنەوارەکانی ئێرانیو رۆمیو یۆنانیو تورکو عەرەب دابگەرێ تا جێگەی لەدایك بوون، شارو تیرەکەی بدۆزێتەوەو بە دڵنیاییەوە ئەو کەسەی وەك زانایەك یا هۆزانوانێکی کورد بناسێنێ. دیارە ئەو کارە لەسەر بەڵگەکانی یەك دوو سەدەی دوایی داهاسانتر لە رابردووی دوورەو، بەهۆی نیزیکی کاتو زەمانو گۆرانکاری کەمی جوغرافیاییو سیاسی کە بەسەر شوێنەکان دا هاتوە سادەتر بەئەنجام دەگا. بەڵام وای بەحاڵی ئەو لێکۆڵەرەوەی کە لە سەدەکانی دوورتر، بۆ نموونە لە سەردەمی ساسانییەکانو ئەشکانییەکانو

دیارە ئەو کارەش تامو چێژی خۆی هەیە، کاتێك کەسێك دوای هەوڵو لێکۆڵینەوەیەکی زۆر کوردێك لەنێو لاپەرەی مێژوو دا دەبینێتەوە کە لەپێناوی زانست، فەرهەنگو هونەری مرۆڤ دا تێکۆشاوەو دەتوانێ بە دڵنیاییەوە بیناسێنێ ئەو خۆشی‌یە زیاتر خۆی دەنوێنێ. چونکو ئەوەی مایەی شانازی نەتەوەیەکە هەر ئەو خزمەتە فەرهەنگی، زانستیو هونەرییەیە کە کردوویەتی.

ئەو شتەی کە ئێمە لە هیچ کام لە کتێبەکانی کۆن دا نایبینین، جگە لەوەی لە هێندێك لەبەرهەمە ئەدەبی‌یەکانی ئەدیبو شاعیرەکانی ئەم دوایی‌یانەدا هاتووە، ئەوی هەشبوە بە نێوی کەسانی‌ترەوە بە خەڵکی دنیا ناسێندراون.

مرۆڤ کاتێك نەخشی زانستی، هونەری‌و فەننیی کوردان لە رابردووی کۆن دا دەخوێنێتەوە، بە پێچەوانەی ئەوەی تا ئەمڕۆ دیتراوەو گوتراوە تووشی ئاڵوگۆڕێکی رووحی‌و فکری توند دەبێ. بە تایبەتی کە پیاو ئەو راستی‌یەی بۆ روونە کە "بیرو فکری مرۆڤ هەموو کات لە شکڵی دەرەکی پێوەندی‌یەکانی کۆمەڵایەتیی ئەو لە پێشترەوەو بەرەو پێش دەڕواو بەرلەوەی شۆڕشێك لەم پێوەندی‌یەدا هەڵایسێ، ئامانجەکان‌و داخوازەکان قۆناغی کامڵتری داهاتوو دیاری دەکەن. کەواتە ئەوەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێك دێنن زانستو تکنیکە کە دەتوانێ توانای جیسمی رووحیی مرۆڤ و لە ئاکام دا کۆمەڵگای بەشەری بەرز کاتەوەو بەرەو پێشی بەرێ."[4]

ئەوەش ئەرکی سەرشانی هەموو کۆمەڵگایەکە، ئەو نەتەوەو کۆمەڵگایانەی لەم رێگەوە هێدی‌تر جووڵاون، بێجگە لە دواکەوتوویی فەرهەنگی‌و زانستیی خۆیان هەست بە خۆبەکەم زانین‌و نزمی دەکەن. لەمەڕ کوردستانەوە زۆر بەداخەوە ئەوانەی بەعەمد یا بە هەڵکەوتو لە رووی نەزانییەوە لە ناساندنی خزمەتکارانی فەرهەنگیی کوردو بە نێوی کوردو کوردستانەوە خۆیان بواردوە، مافی گەلی کوردیان پێشێلو غەدریان لێ کردوەو پلەی مەعنەوی ئەوانیان ژێرپێ خستوە. تەنانەت لەو دوایانەش واتە لە دوو سەدەی رابردووش دا، هەرچەند بوونی کوردستان بە روونی دیار بووە، دیسان لە ناساندنی خاوەن بیرو هۆزانوانانی کوردو بە حیساب هێنانی ئەوان دەگەڵ زانایان‌و هونەرمەندانی ئیسلامی کەڵکی خراپیان لێ وەرگرتوە.

هەنووکە نووسەر بێ ئەوەی لەخۆبایی بێو داوایەکی هەبێ لەژێر ناوی هاونەتەوەیی کوردو مادو، بۆ سەلماندنی ئاریایی بوونی ئەم نەتەوەو پلەی فەرهەنگی، زانستی‌و هونەریی کوردان‌و رۆڵی ئەوان لە بەرزبوونەوەی شارستانیەتو فەرهەنگی جیهانی، هەنگاوی یەکەمی هەڵگرتوەو دەگەڵ ئامادە کردنی ئەم کتێبەو سووژەو بەڵگەی جۆراوجۆر لە سەر مێژووی کوردان، تا ئەو

---

[4] لە کتێبی "بنەماکانی فەرهەنگی لە دنیای سێهەم دا" کەڵك وەرگیراوە.

جێگایەی بۆی لوابێ لەم ڕێگەوە شتی نووسیوە. بە دڵنیا بوون لەوەی کە ئەم بەرهەمە کەمو کووڕیو نوقسانی زۆری هەیە، داوا لە خوێنەرانی زانای کتێبەکەم دەکەم بە ئاماژە کردنیش بووە، منی نووسەر لەو کەموکووڕیو هەڵانە ئاگادار بکەنو بەم کارە منەتباری خۆیانم کەنو یارمەتییەکی گەورەش بەمێژووی شارستانیەتی کوردستانو ناساندنی ڕاستەقینەی ئەو ئاوو خاکەو گەلەکەیو خەڵکی دنیا بکەن.

لەبواری مێژوو و ریشەی نژادیی کوردەکانیش دا نووسەر ئەوەی بڕوای بووە دەری بڕیوەو تا ئەو جێگەی توانیویەتی بۆ سەلماندنو وەدەستهێنانی بەڵگەی پێویست تێکۆشاوە. ئەو بڕوایەش لەسەر بنەمای هاونەتەوەیی کوردو ماد داندراوە، مەبەستی ئاخریش ئەوەیە کە بڵێین "کوردەکان یەکێك لە نەتەوەکانی ئاریائینو مادەکانیش لقێکی کوردەکانن. ئەگەر ئەو بۆچوونەشمان قبووڵ نەبێ بە لەبەرچاو گرتنی ئەوە کە کوردەکان زووتر لەخەڵکی دی لەسەر ئەو ئاخە بوون، دەبێ دان بەوە دابنێین کە ئەو نەتەوە یەکەمین خەڵکانی دانیشتووی ئەو خاکەنو کەسیتر بەر لەوان لەسەر ئەم خاکە نەژیاوە. نووسەری ئەو کتێبە بۆچوونی خۆی تا ئەو جێگایەی دەسەڵاتە زانستییەکەی ئیزنی پێداوە بیروڕای خۆی دەربڕیوەو ئاکامی موتاڵاو توێژینەوەی خۆی نیشان داوەو ئەوەش هەنگاوێکە لەریزی ئەو هەنگاوانەی لە لایەن خەڵکی ترەوە لەم بوارەدا هەڵگیراونو، پێویستە ڕێبوارانی زانستو ئۆگرانی سەلماندنی ڕەچەڵەکی نەتەوە، ئەم ڕێگایە ئەوەندە درێژە بدەن تا بە وتەی داروین ئالقە بازنەی ون بووی ئەم پێوەندییە قەومییە بدۆزنەوە. دیارە نووسەری ئەم کتێبە لەسەر ئەم باوەڕەیە کە لەم ڕێگەیەدا گەیشتووینە نیزیك ئاخری خەت.

بەهەر حاڵ ئەوەی کە لەم ڕێگەدا بە زانستەکانی من زیاد بووە، بەرهەمی چەند ساڵ ڕەنجو زەحمەتو بە قەولی مەشهوور "خواردنی دووکەڵی فتیلە"ی ئەو زاناو دانایانەیە کە هەرکام بە شێوەیەك لەم ڕێگە دا هەنگاویان هەڵگرتووە. دەگەڵ ئەوەی کە دەستم نەگەیشتۆتە داوێنی هێندێك کەسو نووسراوەکانو بەری لێکۆڵینەوەکەیانم دەست نەکەوتووە، لە بابەتو نووسراوەو کتێبەکانی زۆر لەو بەڕێزانە کە کەوتوونە بەر دەستم کەڵکم وەرگرتوە، واهەبووە نەمتوانیوە لێکدەرەوەو یا وەرگێرەکانیشیان بناسمو هێندێکیشم بە زمانی ئەسڵی دەست کەوتووە بێ ئەوەی وەرگێڕدراوەکەم دەست کەوتبێ سوودم لێ

وەرگرتوون کە دیارە لە ژێرنووسی لاپەڕەکان دا تا ئەو جێگایەی بۆم لواوە ناوم نووسیونو، بە تێکڕا سپاسی زۆریان دەکەم. بەڵام دۆستانێکیش بوون کە دارەدارەیان پێکردوومو ڕێنوێنییان کردووم کەناتوانم بە سانایی بەسەریان دا بازدەم، لەوانە مامۆستاو بلیمەتی ڕێزدار "عبیداللە ایوبیان" خەڵکی مهاباد، "شعبان روزگون" دانیشتووی شاری وان ناو دەبەم کە ئیزنیان پێدام بەڵگەو دوکومێنتو زانیارییەکی پڕبایەخی کە هەیانبووە بخوێنمەوەو سوودیان لێ ببینمو هەروەها لە دوکتور خەلیل بەگی جاف کە منی لە گەنجینەی زانستی خۆی بەهرەمەند کردوەو لە دۆستی زانام رحیم رئیس نیا کە زۆربەی نەخشەو وێنەکانی کتێبەکە ئاکامی زەحمەتی ئەونو لە ئاخریش دا لە بنکەی چاپەمەنی "گوستەرە" سوپاس بکەم کە لەم هەلومەرجە دژوارەی کاروباری چاپو بڵاوکردنەوە دا بەرعۆدەی مەسرەفی گرانی چاپی ئەو کتێبە بووەو زیاتر لە ئەرکی بڵاوکەرەوەیەك چۆتە پێشو پارەیەکی زۆری سەرف کردوە.

بە راستی یەکە یەکەی ئەو زاتە بەڕێزانە موستەحەقی ئەو سوپاسەن کە بە دڵەوە پێشکەشیان دەکەم.

ڕەشەمەی 1375

حبیب اللە تابانی

www.pertwk.com

بەشی یەکەم

روخساری جوغرافیایی کوردستان‌و ناسینی

سنووری چوارچێوەی کوردستان

بۆ نیشان دانی ئاخی کوردستان نەخشەیەکی روون‌و راستەقینەی ئەوتۆ لەبەردەست دا نیە کە بۆ شوێنی دیکە هەیە[5] چونکو ئەو سەرزەمینە بە درێژایی مێژوو لەبەر هەلومەرجی تایبەتیی خۆی کە هەموو کات لەسەر رێگەی سەرکەوتووانی شەڕو خاوەن دەسەلاتە هەرە بەرزەکانی سەردەم هەڵکەوتووە، زیاتر کەوتۆتە بەر گرفتی بەرتەسکبوونەوە بەربڵاو بوون‌و لە ئاکام دا خەتی سنووری شوێنی دانیشتنی کوردان، هەموو کات تووشی گۆڕانکاری بووە. هەر لەسەر ئەو بنەمایە لە تێڕوانین‌و توێژینەوەی جوغرافیای کوردستان، بە گوێرەی هەلومەرجی باس کراو دەبێ بە گشتی روخسارەکەی بەرینە ژێر موتالا. هەر

---

[5] دیارە لە سەدەکانی پێشوو دا بە شێوەی جۆراوجۆر باسی سنووری کوردستان کراوەو وەك لە کتێبی شەرەفنامە دا کە چوار چەرخ بەر لە ئێستا نووسراوە زۆر باسی ئەو مەسەلەیە کراوەو لە قەولی حاجی قادری کۆیی بە شێوەی هەڵبەست لە سنوورەکان‌و دانیشتوانی کوردستان دەدوێ:

کوردە دەزانی لە کوێ ساکینە خزمانی تۆ — گوێ بگرە تا بۆت بڵێم مەسکەنی قەومانی تۆ

کێوی تورووس‌و عومقی حەوزەیی ئەسکەندەروون — غەربیە تا بەحری رەش سەرحەدی بە مەیدانی تۆ

بەحری رەش واردهان ئاوی ئاراز لـێ بزان — حەددی شماڵە کۆچەری بێ جەولانی تۆ

ئەلوەندو گۆلی ورمێ تا سەری ئاوی ئاراز — سەرحەددی رۆژهەڵاتی جۆگەو مەیدانی تۆ

ئەهوازو کێوی حەمرین‌و ژەنگارو نەسیبەین — بۆ جنووبە رەوزەیی ریزوانی تۆ

داخڵی ئەم حدوودە 12 ولایەت هەیە — دەڵێن 12 میلیۆنە نفووسی کوردانی تۆ

حاجی درۆیە ئەسڵی خۆی نەنووسراوە — دەگاتە بیست میلیۆن گەر بنووسرێ قەومانی تۆ

(شەرەفنامە، چاپی چاپەمەنی عیلمی بە سەرەتای محمد لوی عباسی ل 587و 588

www.pertwk.com

بۆیە ئێمەش بە گوێرەی رابردووی مێژوویی‌و جوغرافیایی بەشە جۆراوجۆرەکان ئەو باسە لە سێ تەوەرەی ژێرەوە دا موتالا دەکەین:

1ـ ئەو ناوچانەی کە سنووری سروشتی‌و نەگۆڕیان بە رابردووی مێژوویی کۆنترەوە هەیە‌و بریتین لەو شوێنانەی کە لە سەرەتاوە مەوتەنی کوردان‌و لە سەردەمە دوورو لەمێژینەکانەوە هەموو کات لەبەر دەستی کوردان دابووە.

2ـ ئەو شوێنانە لە ئاخی کوردستان کە بە درێژایی مێژوو و بەهۆی رووداوە مێژووییەکانەوە لە ئاڵوگۆڕ دابووەو بەشێکی زۆر لەو شوێنانە هەرکات

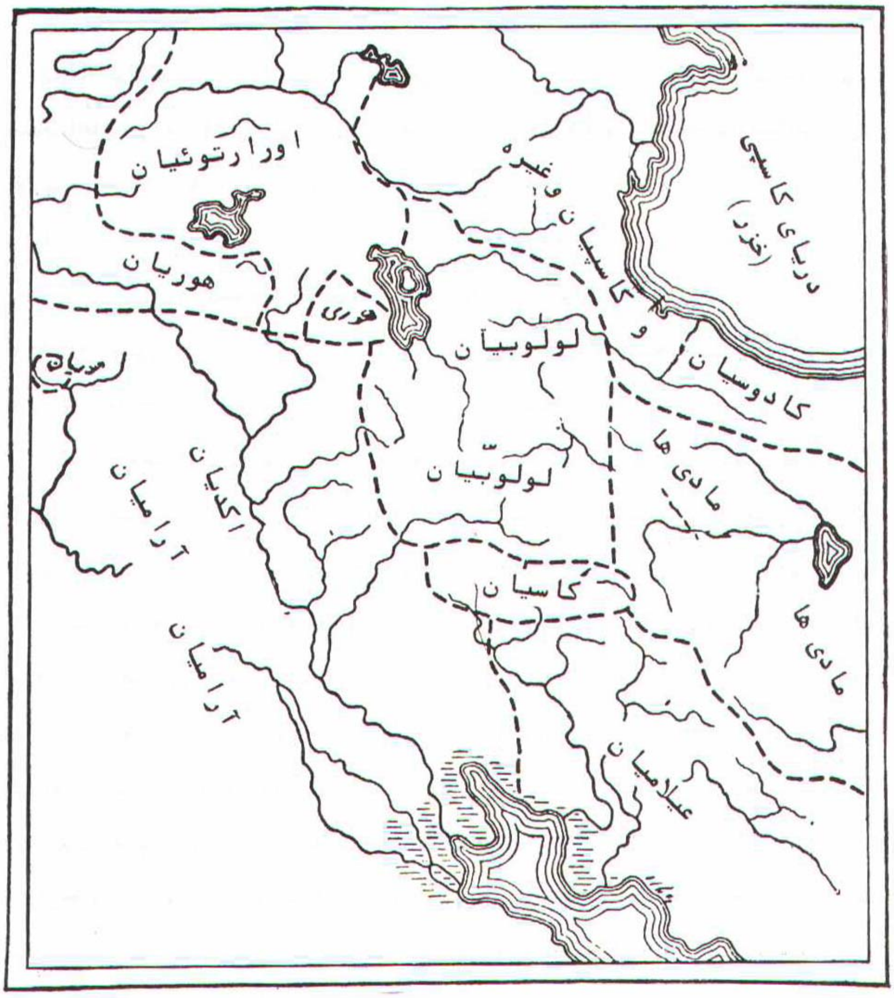

شوێنی نیشتەجێ بوونی تاقمە رەگەزییەکان لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی بەر لە میلاد

بەدەست یەکێکەوە بوون. واهەبووە کوردەکان مەجبوور بوون بەشێك لەم شوێنانەیان جێهێشتوە بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی ئەوەی کە بە تەواوی‌و بە یەکجاری چۆل بێ‌و قەومێکی دیکەی تێدا نیشتەجێ بێ، کوردەکان لەو بەشانە دا هەموو کات زۆرینەیی خۆیان پاراستوە.

3ـ هێندێك شوێنن کە وردە وردە کوردیان لـێ زیاد بووەو ئاکامەکەی بۆتە ئەوە کە لە رێگەی جووڵانەوە نەتەوەیی‌یەکانی ئەوان بەتەواوی کەوتۆتە ژێر دەستیان‌و دەسەڵاتیان لەوێ را بە دەستەوە گرتوە. ئەو ناوچانە بە بوونی زۆرینەی کورد لە ناویان دا بوونە ناوچەی کوردنشین‌و هاتوونە چوارچێوەی نەخشەی کوردستانەوە.

لە پێناو ئەم مەبەستە دا بۆ شارەزایی زیاتر وێڕای ناساندن‌و کێشانی خەتی دیاری بۆ هەر کام لەو ناوچانە هەوڵمان داوە خەریتەیەکی نە زۆر وردو راست بەڵکوو بە شێوەیەکی وێچوو ئامادە بکەین‌و بیخەینە بەرچاوتان، رەنگە بۆ ناسینی باشتر یارمەتیمان بدا.

1ـ ئەو بەشانەی لە بنەڕەت ڕا هی کوردان بوون‌و ناوەندی کوردستانن.

ئاخی بنەڕەتی کوردنشین یا بە وتەی مینۆرسکی ئەو ناوچانەی **ئەگەر** بمانەوێ لەدەستپێك دا باسی کوردان بکەین دەبێ ئەو ناوچانە بێنینە گۆڕێ‌و باسیان لـێ بکەین[6]کە بریتین لەو بەشە لە ئاخی کوردستان کە لەنێو سنوورە سروشتی‌یەکان دا هەڵکەوتوون‌و لە ژێرەوە ئاماژەیان پێدەکەین.

خاڵی سەرەتایی ئەو ناوچە لە باکووری رۆژهەڵات ئەو زنجیرە کێوانەن کە لە باکووری رۆژهەڵاتی ئاراراتەوەو لەدوایین خەتی باکووری رۆژئاوای ئێران لە ئاخی تورکیەڕا دەست پێدەکاو راست بەرەو باشوور بۆ لای باشووری رۆژهەڵات دادەکشێ‌و، دوای ئەوەی بەرزایی‌یەکانی قەراخی باکووری رۆژئاوای ئێران پێك دێنن بۆ لای کێوەکانی "جۆلە مێرگ" دەڕۆن‌و لەوێڕا هەتا زێی گەورە درێژەیان هەیە.

---

[6]کوردەکان، نووسینی مینۆرسکی، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی

ئەو کێوانەی کە لە درێژەی کێلەشین "Kel.î.shin"دا دەڕۆن‌و بەرەو باشووری رۆژهەڵات لار دەبنەوەو پاش پێوانی مەودایەکی درێژ کە تا خەتی باشووری کوردستانی ئەردەلان دەچنە پێش‌و لە کەوانێکی گەورەدا لە پێش دا بەرەو رۆژئاواو دوایە بەرەو رۆژهەڵات دەڕوا تا ناوچەکانی باکووری دەشتی خووزستان دەکشێ‌و لەوێڕا بە چەند بەشی بەرانبەر بە یەك بەرەو رۆژهەڵات دەڕۆن‌و بڵاو دەبن.

ئەو زنجیرە کێوانە لە "جۆلە مێرگ" بە دواوە بە زنجیرە کێوی زاگرۆس نێودێر کراوە. بەڵام لەبەر ئەوەی لە باشووری کێوەکانی جۆلەمێرگ‌و زێی گەورە بە دوا، لە پێکهێنانی سنوورەکانی ماکەی بنەڕەتیی کوردستان دا هیچ رۆڵێك ناگێڕن زیاتر لەوە وەدوای ناکەوین.

لە باکووری کێوەکانی جۆلە مێرگ، زێی گەورە سنووری سرووشتی بەرەو رۆژئاوا دیاری دەکاو، دوای ئەوەی رژایە نێو دجلە بە درێژایی ئەم رووبارە بەرەو باکووری رۆژئاوا درێژ دەبێتەوە، بە شێوەیەك کە لە باشووری چیای "جوودی"[7] لەرۆژئاوای دجلەو لە بەرانبەر جۆلەمێرگ تێدەپەڕێ‌و پاش رۆیشتن بە ناوچەی باشووری "بۆتان" دا کە ناوەندەکەی "جزیرە ابن عمر"ە بە درێژایی کێوەکانی باکووری "نەسیبەین" دا راست بەرەو رۆژئاوا دەکشێ‌و دەچێتەوە رووباری فورات. لێرە بەدواوە بەشی سەرووی رووباری فورات "ئاوی مراد" دەبێتە سنووری سروشتی‌و لە رۆژئاوای دیاربەکرو ناوچەی "خەرپووت"و باشووری ئەرزنجان بەرەو رۆژهەڵات دەگەڕێتەوە، لە باکووری "ئەرزەرۆم"ڕا کێوەکانی "کاردووش" یا کورستان عۆدەداری ئەو ئەرکە دەبن‌و تا کێوەکانی ئارارات‌و یەکەم سەرچاوەکانی رووباری ئاراز درێژەی هەیە. بە چەشنێك کە سەرچاوەکانی ئارازو فورات لەو ناوچە هەڵکەوتوون، لێك نێزیکن‌و بەرانبەری یەکترن.

لەم چوارچێوەدا ناوچەکانی بۆتان، خەرپووت، دیاربەکر، بتلیس‌و چەند بەشێ لە ئاخی ئەرزەرۆم هەڵکەوتوون کە دوو شاری میافارقین‌و ماردین، دەگرێتەوە کەلە داوێنی کێوێك هەر بەم ناوە جێگیرن. نەسیبەین، ئەرغنی،

---

[7] ئاگادار بوون لە داستانی کێوی جوودی‌و چلۆنایەتی بەسەرهاتەکەی کە بۆ هەموو دینداڕێك لە هەر کام لە دینەکان پێ جێگەی رێزە بە پێویست دەزانم. چونکو ئەو کارەش پێویستیی بە لەسەر رۆیشتنێکی زۆرو گێڕانەوەیەکی درێژ هەیە، بۆ ئەوەی کاتی خوێنەرانی بەڕێزیشم نەگرتبێ بە کورتی شتێکم هەر لەم بابەتەوە ئامادە کردوە کەهەر لەم کتێبە دا دەیخەمە بەرچاوتان.

سوەرك‌و ئامێد لە رۆژئاوای دجلە تا فورات‌و لەرۆژهەلاتی دجلەش شارەكانی جزیرەی ابن عمر یا جزیرو نیشابوور، سعرد، لرجكی‌و بۆتان‌و ئەرزەرۆم‌و بتلیس‌و ... هەڵكەوتوون.

هەروەك باس كرا ئەم هەرێمە ناوەندی بنەڕەتیی كوردستانەو ناوچەكانی دەوروبەریش كە كوردنشینن بە درێژایی مێژوو دانیشتووەكانیان كورد بوون. ئاشكرایە دۆڵەكان‌و داوێنەكانی زنجیرە كێوەكانی زاگرۆسیش بە درێژایی دیرۆك جێگەی مانەوەو ژیانی كوردان بووەو لە بەرانبەر هێرشكەرەكان دا حاشارگەو سەنگەریان بووە. هەروەك جزیرەش كە لە باكووری رۆژهەلاتی سووریەی ئێستایە هەر ئاوا بووە.

2. ئەو هەرێمانەی كە لە درێژایی مێژوو دا بەهۆی رووداوەكانەوە گۆڕانكارییان بەسەر داهاتوە.

ئەو شوێنانە زیاتر دەوروبەری كوردستانی ناوەندی پێك دێنن كە هەڵس‌و كەوتە مێژووییەكان‌و هێرشەكانی قەومە دەست درێژكەرەكان لەوێ دا شوێنەواری دوورو درێژیان هەبوە. وەك پەلاماری مەغوولەكان، تەیموورییەكان‌و دواتریش هێرشی توركەكانی ئاق قوینلو و قەرە قۆینلو و سەلجووقییەكان‌و ... لەرۆژهەلات‌و هێرشی عەرەبەكان چ لەزەمانی ئیسلام داو دواتریش لە باشوور ڕا.

هەر چەند دوای هێرشی عەرەبەكان دینی پیرۆزی ئیسلام هەموو وڵاتی گرتەوەو بوو بە ئایینێكی گەلی‌و كوردەكان پێشوازیی گەرمیان لەو دینە كردو بە پێچەوانەی ئایینەكانی یەهوودی‌و مەسیحی كەهیچ كات خەڵكی ئەم شوینانە پێشوازی یان لێ‌نەكرد، دینی ئیسلام پەرەی سەند بەڵام فەرمانڕەوایی ناوچەیی عەرەبەكان سەقامگیر نەبوو، زۆر زوو ئەمیر نشینەكانی ئەو ناوچانە دەسەلاتیان بە دەستەوە گرتوە.

هەروەها لە رۆژئاواو باكووریشەوە هەر لەكۆنەوە یۆنانییەكان‌و رۆمییەكان هیچ كات نەیانتوانیوە دەسەلاتی خۆیان لە كوردستان دا دەستەبەر بكەن. هەرچەند لە هەمووی ئەو هێرشانەدا خەڵكی ئەم هەرێمە لەژێر هێزو زەختی زۆردارانی دنیاگرو دنیاخۆر دابووەو زیانی یەكجار زۆریان بینیوەو وڵاتەكەیان هەموو كات مەیدانی شەڕو شووری نەیارانی دژبەیەك‌و بەتوانای سەردەم بووە.

3. ئەو بەشەی کە وردە وردە کەوتۆتە ژێر نفووزی ڕەگەزیو نەتەوەیی کوردەکانو تێیدا بوونە زۆرینەو خاوەن دەسەڵات.

ئەو بەشە بریتی‌یە لەو شوێنانەی کە بەهۆی کۆچی زۆرەملیو کەوتنە ژێر زەختو هەلومەرجی نالەبار بۆتە شوێنی مانەوەیانو پاشانیش تێیدا بوونە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو جێگایانەو بە کردەوە بۆتە بەشێك لە خاکی کوردان.

لەسەریەك ئەو هەرێمانەی باسمان کردن کوردستانی ئەوڕۆیان لێ کەوتۆتەوە. ئەگەر ناوچەکانی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێو باشوورەکەی کە بە تێکڕا موکریانەو هەروەها قەراخی ڕۆژئاوای ڕووباری تەتەهووی لێ جیاکەینەوە کە هەر لە سەرەتای مێژۆوە نیشتمانی کوردان بووەو چەند جاریش کەوتۆتە ژێر دەستی تورکەکانی ئاسیای ناوەندی، ناوچەی باکووری ئەرزەرۆم بەرەو قارسو ئەرمەنستان تا قەراخەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی بەحری ڕەشو چەند بەشێك لە کۆماری ئازەربایجان ـ جەوانشیر، ئارشو جەبرەئیل لەولای ڕووباری ئاراز کە بە دوای ساڵەکانی شەڕی ڕووسو عوسمانیو دواتریش لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی کە شەڕەکان بەرەو باکووری ڕۆژئاوا واتە بۆ لای ئەرزەنجانو سیواس، هەروەها لەناحیەی جزیرەو دیاربەکر بەرەو لای کەنداوی ئەسکەندەروونو تا دەگاتەوە مەدیتەرانە هەمووی لەسەر بەشی سێ بەحیساب دێن. هەروەك ئێستاش ئەگەر کەسێك لە ناوچەی موکریان واتە مهاباد، بۆکان، سەردەشت، سەقزو ...دا سەفەر بکا زۆر ناوی تورکی بەسەر دێهاتەکانەوە وەك قەرەموسالی، ساری قامیش... دەبینێ کە ئەوانە لە سەردەمی تورکەکانی قەرەقۆینلو ماونەوە کە خەڵك بە تورکەڕەش نێودێریان کردبوون. هەر بەم شێوە لە ناوچەکانی قارسو ئەردهان یا لە باشووری ڕۆژئاوا لە ئەنتەبو ئاخی حاشیەی ئەنتاکیە لە قەراخ کەنداوی ئەسکەندەروون هەڵکەوتووە پێو شوێنی کوردان بەرچاوە.

---

[8] ئەوە راست بە پێچەوانەی بۆچوونی مینۆرسکیو وتەی ئەوە. لە حاڵێك دا لە چەند دێر سەرەوەتر دەڵێ:

کوردان ئەوڕۆ لە ئاخێکی بەرین دا دەژین کە سنوورەکانی تورکیەو ئێرانو عێراق تا ئارارات دەگرێتەوەو لە سنوورەکانی ئێمەش "مەبەست سنووری رووسیەیە بەر لە لەبەریەك بڵاوبوونی سۆڤیەت" تێدەپەڕێو دەگاتە قەفقاز ـ بە دوای ئەوە دا دەڵێ سنووری باکووری کوردەکان لە نیزیك ئەرزەرووم بە ئاخر دەگا.

چاوخشاندنێك بەسەر وتەی گەشتیارو رۆژهەڵاتناسانو ئەو مێژوو نووسانەی کە لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا چاویان بە کوردستان کەوتوەو هەرکامیان بە پێی بەربڵاوی گەشتەکەیان چوارچێوەیەکیان بۆ کوردستان باس کردوەو زەینی ئێمە زیاتر لەسەر ئاڵوگۆڕی سنوورەکانی کوردستان روون دەکەنەوەو رێنوێنیی زیاترمان دەدەنێ. دەبێ ئەوەش بڵێین کە لەبەر هێندێك هۆی تایبەت وەك نەبوونی ئیمکانی گەشتو گوزاری درێژ لەرابردوو داو لەبەر ئەوەی نەیانتوانیوە بچنە هەموو کوردستانو هەروەها لەبەر ئەوەی نەتەوەی کورد زۆر بە هێواشیو وردەوردە لە دەوروبەری خۆی چۆتە پێش بۆچوونی ئەو کەسانەش کە لەسەرەوە باسمان کردن یەك چەشن نیەو ناتەباییو کەمو کووڕی تێدایە. بەڵام دیسانیش زۆربەیان لەسەر هەرێمەکان قسەیان یەکەو ئەوە بۆخۆی بە پێچەوانەی هێندێك بۆچوون نیشاندەری ئەو شوێنانەیە کە کوردی تێدا نیشتەجێنو لەسەدەکانی سەرەتای مێژوو دا هەبوون. جا ئەگەر نێوی کوردستانی لەسەر نەبووبێ کە بە بڕوای نووسەر بە شێوەیەکی دیکە هەبووە ئەوە گرینگ نیە، بەڵام گومان لەوە دانیە کە کوردستان واتە جێگەی دانیشتنی کوردان هەر هەبووە.

بە تێڕوانین لەو بۆچوونانەی مێژوونووسان لەسەر کوردستانو سنوورەکانی، مرۆڤ لێرەڕا بۆ چەندهەزار ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە. ئێمە هەوڵ دەدەین لەو بەشەدا ئەوەندەی بلوێ ئاماژە بە پێشینەو ریشەی نژادیی نەتەوەی کورد بکەین. لێرەدا تەنیا ئاماژە بە هێندێك لەو گەشتیارو مێژوو نووسانە دەکەین کە لەمەڕ کوردستانو سنوورەکانی قسەیان کردوە.

گزنفۆن سەرداری یۆنانی کە لە دەوری 402ی پێش لە دایکبوونی مەسیح، بەدوای ئەوەی دا کە "کوروش"ی هەخامەنشی لە براکەی خۆی ئەردەشیری سێهەم شکستی خوارد، فەرماندەریی 10هەزار بەکرێگیراوی یۆنانی کە لە خزمەت کوروش دابوون وەعۆدە گرتو پاش بڕینی رێگایەکی دوورو درێژ گێڕانیەوە یۆنانو ئەو حەرەکەتە لە مێژوو دا بەگەڕانەوەی 10هەزار کەس ناسراوە.

گزنفۆن لە کتێبێك دا کە هەر بەوناوە ئامادەی کردوە بیرەوەرییەکانی ئەو گەڕانەوە مێژووییەی نووسیوە. ئەو دەنووسێ کە لەسەر رێی گەڕانەوە لە کوردستان چیان بەسەر هاتوەو چۆن دەگەڵیان تووشی تێکهەڵچوون بوونو

ئەوان چۆن وەشوێن ئەو دوژمنە بێگانە کەوتوون‌و راویان ناون. ناوبراو وێڕای باسی چۆنیەتی زیانەکان‌و، ئەو کویرەوەرییانەی لە کاتی هەڵاتن لە دەست کوردان کێشاویانە نووسیویەتی: "ئەو قەومە کەناویان "کاردۆشۆی" بوو هەتا نیزیك ترابوزان وەدوامان کەوتن‌و زیانێکی گیانی زۆریان لـێ داین." ئەو مێژوونووسە دوای ئەوەی لەسەر ئازایەتی‌و شەڕکەری ئەوان زۆر دواوە دەڵێ سنووری ئاخی "کاردوك" هەتا بۆتان درێژەی هەیە.

دوای گزنفۆن ئەوهەرێمە پێی گوتراوە "کوردوان = کوردوئن" کە دواتر نووسەرانی دیکەش هەر بەم ناوە باسیان کردوە.[9] لە دەورەی داریوشی سێهەم کە بەر لەوەی ببێتە شا ئەمیری کوردستان بووە، سنووری کوردستان لە زێی گەورە ڕا تا سەرچاوەی رووباری دیجلە نووسراوە. "ستراببوون" جوغرافی‌زانی سەردەمی کۆن وێڕای ئاماژە بە ئاخی کوردستان دەنووسێ: ناوەندی ئەو شارە ئامێد بووە کە خۆی ناوەندی ئەیالەتی دیاربەکر بووەو لەنێوان جیبال‌و موش‌و دیاربەکر هەڵکەوتوە.

حمداللە مستەوفی لە کتێبی "نزهت القلوب" دا دەنووسێ، ناوچەکانی ئەرمەن، جزیرە، هەولێر، ئامێد لەسەر هەرێمی کوردستان بوون کەناوەندەکەی شاری "بەهار" لەباکووری هەمەدان بووەو دوایە گوێزراوەتەوە بۆ "بێهستان" یا "بێستوون". شارەکانی تاق بۆستان، ماهیدەشت، دەربەندی تاج خاتوون، خەفتیان، بەهار، دینوەرو شارەزوور[10]، کرماشان (قرمسین)، کەنگاوەر، دەربەندی زەنگی‌و هەروەها شاری ئەلشتەر کە ئاگردانێکی زەردەشتیشی تێدا بووەو ناوی "ئاورووخەش" بووە، هەمووی لەژێر فەرمان دابوو.[11]

اولیاو چلبی لە ساڵی 1065ی کۆچی دەنووسێ کوردستان بریتی‌یە لە ئەرزەرۆم، وان، حەکاری، جزیرە ابن عمر، عیمادیە، موصل، شارەزوور، ئەردەڵان، درنەو درتەنگ تا دەگاتە بصرە کە درێژاییەکەی حەفتا فرسەخەو پانایەکەی کەمترە.[12] "سێر مارك سایکس" پێی وایە کوردستان لەنێوان زێی گەورە رووباری دیجلەو باشووری دەریاچەی وان دایە.

---

[9] کوردو کوردستان‌و شارەکانی، محمد مەردووخی کوردستانی ل 32

[10] یاقووتی حەمەوی پێی وایە زووری کوڕی زوحاك بنیاتنەری شارەزوورە

[11] حمداللە مستەوفی یەکەم نووسەرە کە دوای ئیسلام ناوی کوردستان دەبا (740ی کۆچی)

[12] سەفەرنامەی ئەولیا چەڵەبی بەرگی 4 لاپەڕی 75،

"تورو دانژن" باسی دوو لەوحە دەکا کە دەگەڕێنەوە بۆ دوو هەزار ساڵ پێش زایینو لەم دوو بەردە نووسراوەدا نێوی وڵاتی "کارداکا" هاتووە کە دراوسێی "سوی" بووە. کتێبی شەرەفنامەش باسی قەڵایەك بەم نێوە لە بتلیس دەکا[13]. زانای خوا لێخۆشبوو محەممەد مەردووخی کوردستانی ئاوا باسی چوارچێوەی کوردستان دەکا:

کوردستان بە شەش وڵات "والی نشین"ی ژێرەوە دابەش کراوە.

1ـ وڵاتی دیاربەکر کە ناوەندەکەی شاری موسڵەو شارە گەورەکانی بریتین لە: میافارقین، ماردین، نسیبەین، ئەرغنی، سوەرگ، ئامێد، جزیرەی کوڕی عومەر یا جزیرە، نیشابوور، سوعرەد، لەرجکیو بۆتان.

2ـ وڵاتی مووسڵ کە ناوەندەکەی شاری دیاربەکرەو شارە گەورەکانی بریتین لە: هەولێر، سولەیمانیە کە کوردەکان پێیان وتووە شاربازێر = شاری بازاڕ[14]، بوستان، کەرکووك یا ئارانجا کە مەوتەنی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیووبی بووە، ژەنگار، عیمادیە، رەواندز = قەڵای گەڕۆك، کفری، صلاحیە، گولعەنبەر یا خلمار.

3ـ وڵاتی سنە یا ئەردەڵان (سنندج) کە ناوەندەکەی شاری سنەیەو شارە گەورەکانی بریتین لە: بیجار، گەرووس، سەقز، بانەو هەورامان (پاوە).

4ـ وڵاتی سابلاخ = مەهاباد کەناوەندەکەی مەهابادەو شارەکانی سەردەشتو مەهابادن (بۆکانو شنۆی نەنووسیوە).

5ـ وڵاتی کرماشان کە ناوەندەکەی شاری کرماشانە بە رابردوویەکی مێژوویی‌یەوە, سونقور، کەنگاوەر، کەرەند، هاورن ئاوا، سەرپێڵی زەهاو، قەسری شیرینو هەرسین سەر بە کرماشانن.

6ـ وڵاتی لۆڕستان کە بریتی‌یە لە شارەکانی بروجرد = وریگرد، خورەم ئاوا، سیمرە، مەلایر، نەهاوەند، تویسرکان. لە ئاخری هەمووان لێستێرنج لە کتێبی "هەرێمەکانی خەلافەتی رۆژهەڵاتی" دا کوردستان دەناسێنێ: "بەینی خووزستانو جبالی عێراق، دوورگەی ئەرمەن، ئاران، مۆکان = مغانو

---

[13] کتێبی "ئاتۆریولوژی" لە نووسینی تۆرۆدانژین لاپەڕی 112. ئەو نووسراوەو زۆر نووسراوەی‌تر کە لەدەست دا ئەو راستی‌یە دەسەلمێنن کە کوردستان زۆر بەر لە حمداللە مستەوفی کوردستانی پێوتراوە بەڵام زمانەکانی پەهلەوی، پارسی دێرین، ئاکادیو ئاشووریو... کە وشەی "کورد"یان زۆر بەڕوونی تێدا دیارە وەك: کوردوئن، کوردوان، کاردۆشۆی، کاردۆخۆی، کوردوشو ...

[14] وشەی باژار لە راوێژی کرمانجی دا بە مانای شارەکە رەنگە هەر لە بازار وەرگیرابێ. و

ئازەربایجان، ئەنسکلۆپێدیای ئیسلامییش لە باشووری رۆژهەڵات، لوڕستانو لە باکووری رۆژئاوا، مەلاتیەشی لێ زیاد دەکا. دیارە زۆر کەسی دیکە بڕوای جیاوازی تریان لەسەر ئەم بابەتە هەیە.

بە کورتی هەرکام لەم مێژوونووسو رۆژهەڵاتناسانە سنوورێکیان بۆ کوردستان داناوە، هەرچەند بۆچوونەکانیان فەرقو جیاوازی هەیە، بەڵام هەموویان لەسەر ئەو بنەمایە بۆ بۆچوونی وەك یەکیان هەیەو پێیان وایە کوردستان لەو هەرێمانە پێك هاتوە کەباسیان کردوە. چونکو ئەگەر لەسەر هەمووی ئەوانە بدوێین ناگەینە مەبەستی سەرەکی خۆمان بۆ روون کردنەوەی دۆخی جوغرافیایی کوردستان، بۆیە لێرە دا کۆتایی بەم باسە دێنین. بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی ئەوانەی لەسەرەوە باسمان کردنو هەروەها لەبەر بەربڵاوی هەرێمەکانی کوردستان دەتوانین لەمەڕ درێژاییو پانایی کوردستانی ئەمڕۆ ئاوا بڵێین:

خەتێکە کە لەباکووری رۆژهەڵات لە رۆژهەڵاتی ترابووزانی تورکیە، لە قەراخ دەریای رەشو ناوچەی باتوم کە دەکەوێتە (ئاخرییەکانی باشووری رۆژهەڵاتی دەریای رەش) دەست پێدەکا، بە خەتێکی قووڵی کەوانی تر بەرەو باشووری مەڵبەندی ئارارات بە هەرێمی رۆژهەڵاتی ئەردهانو جەوانشیرو ناوچەکانی جەبرەئیلو ئارش لە باشووری ئەرمەنستانو کۆماری ئازەربایجان دا تێدەپەڕێو دەڕوا هەتا دەگاتە بەرزاییەکانی باکووری رۆژئاوای ئێران لە رۆژهەڵاتی ماکۆ. لەوێڕا بە خەتێکی راست دادەکشێو لە قەراغی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لەو شوێنەڕا کە پارچە خاکێکی باریکەو ئازەریو کورد تێکەڵ بە یەکن دەچێتەوە باکووری شارستانی ورمێ کە لەوێ دا ئاوی دەریاچەکە خۆی سنووری کوردستانەو هەتا باشووری رۆژئاوای دەریاچەکە ناوچەی رۆژهەڵاتی مەهاباد درێژ دەبێتەوە.

لێرە بەولاوە بەهۆی کەوانێکی گەورە بەرەو رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵات دەڕوا، بە چەشنێك کە ناوچەکانی تیکابو گەڕووس دەگرێتەوەو لەوێڕا بەرەو نەهاوەندو هەمەدانو رۆژهەڵاتی پارێزگاکانی کوردستانو کرماشانو لوڕستان دەکشێو دوای گەیشتن بە دەشتی خووزستان دەچێتەوە ئیلامو، پاش تێپەڕین لە رۆژئاوای شووش دەچێتە ناوخاکی عێراقو لەناوچەی مەدائنی قەدیم بەرەو باکوور دەخزیو بە رۆژئاوای خانەقینو رۆژهەڵاتی بەغدادا دەڕوا، هەر کە

www.pertwk.com

گەیشتە ئەو جێگایەی زابی گچکە تێکەڵ بە دیجلە دەبێ، رووبارەکە خۆی دەبێتە سنووری ناوچەکانی کوردنشینو عەرەب نشینی عێراق. دوایە بە رۆژئاوای مووسڵ دا تێدەپەرێو بۆلای رۆژئاواو باکووری رۆژئاوا دەرواو هێندێك دوورتر لە نسیبەینو رۆژئاوای مەڵبەندی دێرسیمو روقعە خوارە پێچەکە دەکاو بە شێوەیەك دەروا کە ناحیەی جزیرە لە سووریەش دەگرێتەوە کە دانیشتوانی کوردن.

دوای ئەوەی گەیشتە کەنداوی ئەسکەندەروون بەرەو باکوور تا ئادانا دەچێو لەوێرا بە باشووری رۆژهەڵات دا دەرواو بە ناوچەی (مووش)یش دا دەچێ، دەکەوێتەوە رۆژهەڵاتی سیواس، بە لای باکووری رۆژهەڵات دا دەچێتەوە قارسو لەوێرا دەگاتەوە باتووم لە سیلەی باشووری رۆژهەڵاتی دەریای رەش.

لە رۆژهەڵاتی لورستان تا رۆژ ئاوای دیاربەکرو کەنداوی ئەسکەندەروون لە 32 تا 42 دەرەجەی هێڵی پانایی جوغرافیایی باکووریو، لە هێڵی 36 تا 48 دەرەجەی درێژایی جوغرافیایی رۆژهەڵات هەڵکەوتووە کە بە حیسابی زانای خوالێخۆشبوو محمد مردوخ سەدو سیهەزار کیلۆمیتری چوارگۆشەیە،[15] بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی ئەو باریکاییەی کە لەباکووری ئارارات را دەست پێدەکا تا قەراغی باشووری رۆژهەڵاتی بەحری رەش لەباکووری قارسو باشووری رۆژئاواو باشووری ئەرمەنستانو وڵاتی ئەرزەرۆمو ئەرزەنجان تا دەوروبەری سیواسو چوارچێوەیەکی کە لە دابەشکردنی کوردستان دا باسمان کرد، ئەو پانایییە دەگاتە دووسەت هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە.

لەو خاکە دووسەت هەزار کیلۆمیتریيە دا روخساری زەوییەکی ناهەموارو تێکەڵ پێکەڵ دەکەوێتە بەرچاو کە زۆربانووی بەرینو کێوی بەرزو هەڵچوو بەرەو ئاسمانی لەخۆدا جێکردۆتەوەو کێوەکانی ئاراراتیش بەو بارستاییو بەرزیو هەیبەتەوە لە ناوەندی دا بەرزبۆتەوەو سەر لەعاسمان دەسوێ.

---

[15] مێژووی کوردو کوردستانو شوێنەکانی ژێر دەسەڵاتی لە نووسینی محمد مردوخ ل 54

ئاوڕێك بۆ سەر هەردناسی كوردستان

ئەو باڵا و روخسارەی كە لە كوردستانمان نیشان دا ئاكامی ئەو ئاڵوگۆڕەیە كە لە روانگەی هەردناسییەوە لەنێوەڕاستەكانی دەورانی سێهەمی هەردناسی لە هەرێمێكی پانو بەرین دا رووی داوە كە ئەوكات لە ژێر دەریای هەرە گەورەی تێتیس (Thetis) هەڵكەوتبوو. دەریای تێتیس لە ئوقیانووسی بالتیك (اگلس)و دەریای مەدیتەرانە ڕا تا ئوقیانووسی هیندو ئوقیانووسی كەبیری بە شێوەیەكی چوارگۆشە دەگرتەوە. هەرێمەكانی ئاسیای بچووكو ئێرانو ئەفغانستانو ئاسیای ناوەندی بەشێك لەو چوارگۆشەیە بوون. ئەو ئاڵوگۆڕە لە پاشماوەی دەورەی سێهەمو تەواوی دەورەی چوارەمی هەردناسیش (سینۆزۆئیك cenozoic) دا درێژەی هەبووە. گركانە زۆر گەورەكانو پێك هاتنی بەربڵاوی كێوەكان لەم دەرفەتو دەورەیە دا بۆتە هۆی ئەوە كە خڕو دەرەو دۆڵی زۆر قووڵو زنجیرە كێوی زۆر بەرزی تۆرۆسو ئانتی تۆروسو ئارارات، زاگرۆسو سەهەندو ماینبلاغو ... لە لایەكو لە لایەكیترەوە بانوو و گۆڕایی زۆری وەك ئەرمەنستانو دەریاچاكانی‌ی وانو ئورمیە (ورمی) یا ئەرمەنی‌یە پێك بێنو بخوڵقێن. هەروەها بڵاوبوونەوەی گڕكانو پێكهاتە كێوییەكان دواتر بوونە هۆی دەركەوتنی هێندێك هەردی دیكەی ژێر دەریای تێتیس كە یەك لەوان كوردستان بوو. پاشان بە دوای توانەوەی بەفرو سەهۆڵی زۆری دەورەی چوارەمی هەردناسی‌و هەستانی لافاو و دڕینی زەوی‌و كردنەوەی رێگا بۆخۆی‌و گەیشتن بە دەریاكانو قووڵاییە بەرینەكان ئەو هەموو دۆڵە قووڵو پانانەو ئەو هەموو بەستێنو رووبارانەی لێ كەوتۆتەوە. پاشاوەكانیش هەر جێگایەكی حەزیان لێ بوو لێی گیرسانەوەو ئەو دەشتە گەورەو بچووكانەی ئەمڕۆیان لێ پێك هات كە دەڵێن بەروبووی دەورانی (هێلۆسێن Helocene)ن كە بە وتەی هەردناسان دەوری بیستو پێنج هەزار ساڵ پێش ئێستا دەستی پێكردوە. لەو دەورە (هێلۆسێن) دا وردەوردە شێی هەواو سەوزایی گۆی زەوی لە كەمیی داوە، هەربۆیە بەشێكی زۆر لەم گۆیە ئێستا ویشكو بێئاوو رووەكە. بە پێی ئەوەی دیتراوەو بەڵگەنامەكان بۆمان دەردەخەن ئەم شوێنانە پێشتر سەرسەوزو

لێرەوار بوونو ئاوی دەریاکانو دەریاچەکانی وەك وانو ورمێش لە سەردەمی پێشوو کەمتر بووە.

لەو بگرەو بەردەو ئاڵوگۆڕەی بەسەر زەوی دا هاتوە، کوردستان یەکێك لەو دەگمەن بەشانەیە کە زۆرجار کەوتۆتە ژێر تەوژمی پێکهاتەی کێوو لە ئاکامی ئەو کارە دا بۆتە گلۆڵە بەنێکی ئاڵۆزن بە شێوەیەك کە لەناوەڕاست دا زۆر سەختو توند خۆدەنوێنیو باقیەکەیش کەوتۆتە بەر پێی ئەو کێوانەی لە هەموو لایەکەوە رێگەی خۆیان گرتۆتە بەرو تێیدا پرشو بڵاونو بۆتە یەکێك لەو شوێنە دەگمەنانەی کە 90٪ی بەزنجیرە کێوان داپۆشراوە.

زنجیرە کێوە گرینگەکانی کوردستان

بەرزاییەکان لە لای باکووری کوردستان لە چوارگۆشەیەکی بادامی دا خۆ دەنوێنن کە لە هەر گۆشەیەکیش شوێنێکی تایبەتی لەم بابەتە هەیە، لە گۆشەی باکوور "گۆری = Gori" لە سیلەی باشوور "جوولەمێرگ = djoula.marg"لە گۆشەی رۆژهەڵات "شوشا = Shousha"و لە سووچی رۆژئاوا "بایبۆرت = Baibourt" خۆ دەنوێنن.[16]

ئەو کێوانە لە حاڵێك دا دەریاچەی **(وان)**یان لە بەرزایی 1650 میتری هەڵخستوە، لە حاشیەی رۆژهەڵات دا نزمتر لەو دەریاچەی"ورمێ"یان لە بەرزایی 1220 میتر پێك هێناوەو هەروەها لەولاتری رووباری ئاراز لە درێژەی باکووری رۆژهەڵات دا حەوزۆکی گویچە یا گوکچە"یان ئامادە کردوە.

لێرەدا دوو لقی دیاری بەرچاو دەکەون کە قووڵایی باسکراو لە سەرەوە جێدەهێڵن هەر کام بۆ لایەك دەڕۆن:

1- لە لای رۆژهەڵات درێژەی بەرزاییەکانی بەشکراو بەسەر دوو دەریاچەی ورمێو وان دا کە بەرەو باشوورو دواتریش بەرەو رۆژهەڵات درێژەیان هەیەو لە

[16] ئەوە تەعبیری ژاك دومۆرگان زانای فەرانسەوییە کە پرۆفیسۆر مینۆرسکیش لەو باوەڕە دایەو زۆر نووسەرو توێژەرەوەی ناسراوی کوردناسیش لە تەعبیرو لێکۆڵینەوەی ئەو کەڵکیان وەرگرتوە "هەروەك واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردو کوردستان وەرگێڕدراوی محمد قازی، لە لاپەڕەکانی 78و 79 دا هێناویەتی. بۆ زانیاری زیاتر لە کتێبی "کوردەکان" لە نووسینی پرۆفیسۆر مینۆرسکی و وەرگێردراوی نووسەر بڕوانە.

زنجیره كێوەكانی هاوتەریب بۆ باكووری دەشتی خووزستان دەكشێن‌و لەوێ‌ڕا دەچنەوە بۆ لای ڕۆژهەلاَت، لە سنووری **"كێلە شین** = Kela-chin" بەولاوە بە زنجیرە كێوی **"زاگرۆس** = Zagros" بەناوبانگە.

2ـ **لقەكەی دی درێژەی زنجیرە چیای "تورووس** =Tourus"ە كە لە باشووری ڕۆژئاوای ئەسكەندەروون بەرەو ڕۆژهەلاَت هاتووە تا دەگاتە دەریاچەی وان، پاش ئەوەی دەورێكی بە دەریاچەكەدا لـێدا لە نیزیك ڕووباری **"قوتور** = Kqture" دەگاتە سنووری ئێران، لە ڕاستی دا ئەو زنجیرە كێوانە درێژەی كێوەكانی سووریەن كە لە باشووری ڕۆژهەلاَتی ئەسكەندەروون، كە بە تایبەتی جیاوازی‌یان دەگەلّ كێوە ئالۆزەكانی كوردستانی باكوور هەیەو درێژەی زنجیرە چیاكانی **"ئانتی تورووس** Anti tourus"ن.

ئەو زنجیرە كێوانە لە سی زنجیرەی باكووری، ناوەندی‌و باشوور، هێندێك هەورازتر لە چیاكانی توروس، لە باكووری كەنداوی ئەسكەندەروون دەست پێ‌دەكاو گەورەترین ڕووباری ئاسیای ڕۆژئاوا واتە ڕووباری **"فورات"**یش هەر لەو زنجیرە كێوانە كە ئاوەكانی دەریای ڕەش‌و سەحرای بین النهرین‌و عێراقیش دابەش دەكا سەرچاوە دەگرێ.

وەك مینۆرسكی دەنووسێ‌و (نیكیتین)یش ئاماژەی پێ‌دەكا سەرچاوەی فورات كە لەو شاخانە دایە لە پێشەوە ڕا دووڕووبارە:

یەكیان **"مراد چۆم"**ە كە لە نیزیك چیای ئاراراتو دۆلّی **"ئالاشكۆرت** = Alachkort"ەوە دەست پێ‌دەكا، ئەوی دیكەیان **"ئاوەڕەش یا قەرەسوو"**ە كە بە دەوروبەری ئەرزەرۆم دا دەڕوا.

بانووی **"بن گۆل** Bn – gol"یش كە لە نێوان ئەو دوو ڕووبارە هەلّكەوتوە سەرچاوەی ڕووباری ئارازە. مراد چۆم‌و ئاوەڕەش بەرەو باشوور دەڕۆن‌و ئارازیش بەرەو باكوور دەچێ.

[17] زۆرجار ئەو ناوچەیە بە "بین گۆل Bin Goal" نێو دەبەن كە بە بڕوای من "نووسەر" ڕاست نیە، چونكو بەین لێرەدا مەعنای نیە، مەگەر وەك توركی ئەستەنبولّی لـێ بكەین كە دەبێتە بین بە مانای هەزار، ئەو كات دەبێتە هەزار گۆل كە لەو شوێنە شتێكی‌وا بوونی نیە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی كە ناوچەكە كوردنشینەو لە كوردا "بن Bn" بە مانای ژێر، پای‌و لە نیزیك دا هاتوە كە دەبێتە بن گۆل ، لای گۆل، ژێر گۆل‌و بە لەبەرچاوگرتنی نیزیكی ئەو شوێنە لە دەریاچەی وان هەر بن گۆل ڕاستە.

مرادچۆم لە نیزیك **"خەرپووت** Kharput**"** تێکەڵ بە ئاوەڕەش دەبێتەوەو شەتی فورات پێك دێنن کە پاش بڕینی 2670 کیلۆمیترو گەیشتن بە کێوی توروس، بەرەو رۆژهەڵات دەڕواو دەڕژێتە کەنداوی فارس.

سێ‌زنجیرە کێوی ئانتی تۆروس لە مەڵبەندی ناوەندیو رۆژئاوای کوردستانی باکوور دەگەڵ **هێندێك** کێوی بەتاق کەوتوو و بەرزاییەکانی وەك **"جۆلەمێرگ** Jolamarg**"**و **"جوودی** Joudi**"** وا تێکەوە دەپێچرێنو گرێ دەخۆن کە ئیتر دۆڵە تەنگو قووڵەکانی نێوانیان هەرپێوە دیار نیە. لێرەدا یەکێك لە لقەکانی توروس دەبێتە دووبەشو وەك گیرەیەکی گەورەیان لـێ دێ کە بەشی سەرووی دجلەی دەئامێز دەگرێو سەرچاوەکەشی راست ئێرەیە. بەهۆی تەنگ بوونەوەی دەروەکان لە هەموو لایەکەوە وەك تاڤگە بە توندی دێتە خوارو بە وتەی واسیلیی نیکیتین ئەو نێوەی لە دنیای کۆن دا لـێیان ناوە پڕ بە پێستێتی.[18]

چیای جوودی لە لای چەپو جۆلەمێرگ لە لای راستی رووباری دجلە هەڵکەوتوونو لە سەرەوەتریش درێژی چیای **ئاگری**[19] کە لە ئارارات جیا دەبێتەوەو بەرەو باکوور خوشیوە، ئاوێکی زۆر دەڕێژێتە دجلەوەو خێرو بێری بۆ ئەو شەتە پێوەیە. لە هەموو لایەکەوە ئاو دەڕژێتە نێو دجلە کە گرنگترینیان **"زێی گەورەو زێی بچووك"**ن کە ئاوەکانیان لە دەوروبەری مووسڵ دەگەنە وێ

---

[18] مەبەست وشەی بابێلی "دیگلاتە" کە نێوی دیجلە موعرەبی وی‌یەو مانای قەراغی بڵیندە کە یۆنانی‌یەکان مانای وی‌یان دەگەڵ تێکرا بە مانای تیر لـێ تێك چووە. (کوردو کوردستان ل 82

[19] ئاگری کە هێندێك بە هەڵە پێی دەڵێن "ئاغری" لە زمانی کوردیو فارسی کۆن دا بە مانای ئاگرە. مەعلووم نیە بۆچی لە زۆربەی کتێبەکان دا یارییان بە نێوی شاخو چۆمەکان کردوە، بۆ نموونە لە زۆر لە نووسراوەکان دا ناوێکی دیکەیان بەسەردابڕیونز هەر کەسیش تووشی ئەو نووسراوانە بووە زەحمەتی پرسینەوەو چاك کردنی بەخۆی نەداوەو هەروای هێناوە. بۆ نموونە زیاد کردنی وشەی "داغ = کوە" بە زمانی تورکی لە ئاخری ناوی کێوەکان، چونکو رێنوێنیی گەڕۆك یا رۆژهەڵاتناسە کە تورك بووە ناوی کێوەکەی ئاوێتەی وشەی داغ کردوەو ئەویش نووسیویەتی دوایەش بۆتە بەڵگە. ئەوە گەلێك جار شتی سەیرو جێی پێکەنینی لـێ دەکەوێتەوە، بۆنموونە کێوێك ناوی "برایمە رەشان"ە بۆتە برایمە ڕەشان داغی یا "بەردە سوور"یان کردۆتە بەردەسوور داغی یا "پانەسەر"یان کردۆتە پانەسەرداغی. لەوەش سەیرتر وشەی "کەل" بە واتەی ملەیان گۆڕیوەن بۆنموونە "کەلی خان" هەڵکەوتوو لە بەینی بانەو سەقزیان کردۆتە "کەلی‌خان داغی". کەسانێکی وەك "هـ کریستۆف" لە خەریتەی ئاژەڵداریو کشتو کاڵی کوردان دا رووبارەکانی کوردستانی بە "سوو" نووسیوە کە لە تورکی دا مانای ئاو دەداو لە جیاتی رووباری بتلیسو رووباری بۆتان نووسیویەتی "بتلیس سوو ـ بۆتان سوو" و لە کوردی دا شتی وانیە. هەروەها پیتی "ك"یان کردۆتە "ق" چونکو تورکەکان کافەکان دەکەنە قاف. بۆیە زۆر پێویستە نووسەرانو وەرگێڕانی بەڕێز کە ئەو شتانە دەگێڕنەوەو باسی لـێ دەکەن سەرنج بدەنە راستی وشەو نێوەکان.

که بەشی هەرە زۆری ئاوەکەشیان لە ئێران دابین دەبێو پێشکەشی دجلەی دەکەن.

چاوخشاندنەوەیەك بەسەر ئەو شتانەی لەمەڕ کێوەکانی تورووس‌و ئانتی تورووس‌و بڵاوبوونەوەی ئەوان‌و هێندێك شاخی تاك‌و تەرا کە لەنێو ئەو چوارگۆشە بادامی‌یەی دا کە مینۆرسکی بەخەیاڵ دای‌ناوەو پێشتر باسمان کردوەو **"ژاگ دۆمۆرگانی فەرانسەویش"**[20] هەر لێیان دەدوێ‌و هەروەها هێندێك زنجیرەکێو کە لە چیاکانی وەك ئاگرکو و کاردۆشی‌و جۆلەمێرگ‌و جوودی‌و ... دوور کەوتنەوە لەو ناوچەدا گرێ کوێرەیەکیان ساز کردوە کە بوونە قەڵایەکی زۆر قایم‌و هەر شیاوی نەتەوەی ئازاو شەڕکەرو ماندوویی نەناسی کوردە. ئەگەر ئەو رووبارانە دجلەو فورات‌و ئاراز کە وەك رەگی حەیات وان بە وێنەی مشارێکی تیژ ئەو دیوارە ئەستوورو سەر لە ئاسمان سواوەیان نەبڕیباوەو هێندێك دەرەو دۆڵیان تێدا پێك نەهێنابان وڵاتێکی هێندە قایم دەبوو کە کەس نەی‌دەتوانی نفوزی تێدا بکاو پێیدا بڕوا.

---

[20] ژاك دومۆرگان زاناو لێکۆڵەرەوەی شایستەی فەڕانسەوی کە موتاڵاو لێکۆڵینەوەکانی لە بواری هەردناسی‌و موتاڵای جوغرافیایی لە ئێران دایەو یەکێك لە باشترینی ئەو کەسانەیە کە ئەو کارانەیان کردوە. بە وتەی وەرگێڕی کتێبەکانی مۆرگان بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی (لە پەنجا ساڵی رابردوو هەرکەس لەم بوارە دا هەنگاوێکی نابێ بۆ بردنەسەری بایەخی نووسراوەو لێکۆڵینەوەکانی دەستەوداوێنی ژاك دومۆرگان بووە) تەنیا نووسەران‌و لێکۆڵەرەوانی ئێرانی نین کە ئەم کارەیان کردبێ بەڵکوو زانایانی رێزداری هاوتای پرۆفیسۆر مینۆرسکی‌و دواتریش واسیلی نیکیتین‌و بازیل‌و ... یش لە لێکۆڵینەوەکانی ئەو زانا پایەبەرزە بە تایبەتی لەمەڕ هەردناسی‌و چینە ناسی‌و جوغرافیاوە کەڵکیان وەرگرتوە. بۆ نموونە کێشانی ئەو چوارگۆشە بادامیێ فەرزی‌یە کە بۆ دیاریکردنی وەزعی سیاسی هەرێمی کوردستانی باکوور دیاریی کردوە.

ژاك دومۆرگان لەسێزدەی مانگی ژووئەنی ساڵی 1857 لە "هویسیۆن سورکۆسۆسۆن Houisson suur cososon" کە لە ئوستانی "لواروشێر = loiretcher"ی فەڕانسە هەڵکەوتوە هاتۆتە دنیاو وەك دەڵێن لە ساڵی 1924 دا لە فارس کۆچی دوایی کردوە. ئەو عومرێك خەریکی خوێندن‌و توێژینەوە بووەو لەبەشی کانگاناسی دا لە زانستگەی پاریس خوێندنی باڵای تەواو کردوە. هەر دوای تەواوکردنی دەرسەکەی بۆ لێکۆڵینەوە لە پێش دا چۆتە وڵاتانی ئورووپایی‌و دوایەش چۆتە مالاکاو چین‌و ئێران‌و تورکیەو میسرو ...

ژاك دومۆرگان لەساڵی1889 بە سەرۆکایەتیی لێژنەیەك بۆ لێکۆڵینەوە لە هەردناسی‌و موتاڵای جوغرافیایی لە رێگەی کوردستانەوە هاتە ئێران‌و تا 1891 خەریکی موتاڵا بوو کە ئاکامەکەی پێنج کتێبە کە لە نۆ بەرگ دا چاپ‌و بڵاو بۆتەوە. بەرگێکیان لەسەر هەردناسی‌و دوویان لەسەر جوغرافیان‌و زۆر پڕبایەخن. لەبەر ئەوەی لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی بەڵگەنامانە لەهەر فڕوفیلێك دوورەو هەروەك بۆخۆی دەڵێ: مەبەستی من لە ناساندنی ئاکامی سەفەرەکەم بۆ ئێران ئەوە نیە کە لەمپەرو گرێ‌و دەریاچەی بێ‌ئەژماری ئەو سەفەرەی خۆم بۆ ئێران باس کەم‌و لەم پێوەندی‌یەدا بەتەواوی چاوم لەم شتانە پۆشیوەو تەنیا لەو مەسەلە زانستی‌و دوزینەوانە دەدوێم کە وەدەستم کەوتوون. (وەرگیراو لە سەرەتای بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی لەسەر موتاڵای جوغرافیایی).

له نێوەڕاستی ئەو هەرێمە شاخاویيە تێكەڵ پێكەڵە دا كە نزمترین شوێنی زیاتر لە دووهەزار میتر لەتەرازی دەریا بەرزترە، بانوویەك بەنێوی ئەرمەنستان هەڵكەوتووە كە دەریاچەی وانی دەباوەش گرتوە، كە ئەو دەریاچەش خۆی1650 میتر لە تەرازی دەریا بەرزترە. جێگەی سەرنجە كە ئەو فەلاتە گەرچی لەنێوەڕاستی كوردستان جێگیر بووەو تەنیا لەگوندەكانی دەوروبەری دا هێندێك ئەرمەنی دەژین بە ئەرمەنستان نێودێر كراوە.

هەربۆیەشە كە هێندێك كەس لەسەر ئەو بڕوایەن كە كوردو ئەرمەنی لە رۆژگارانی دوور دا بە یەكەوە لەو ئاخە دا ژیاون بەڵام دواتر گۆڕانكاریی سیاسیو كۆمەڵایەتیی وەك (پاكتاوكردنی نەتەوەكانی دیكە لە لایەن عوسمانییەكانەوەو كوشتاری بە كۆمەڵی 1915ی زایینیو هەروەها رووداوی لەگوێن لێك بڵاوبوونی[21] ئیمپراتووری عوسمانی لە شەڕی یەكەمی جیهانی دا ئەوانی لێك دابڕیوە.

هەروەك گوتمان لانی كەمی بەرزایی ئەو بانوە كە دەگەڕێتەوە بۆ دەریاچەی وان (1655 میتر) بەڵام بەرزاییيەكانی دەوروبەر لە 4000 میتر تێدەپەڕن. هەروەك لووتكەی ئارارات بە بەرزایی 5156 میتر كە لە بەرانبەر ئاخی ئێرانو توركیەو بین النهرین (عێراق) وەك قەڵایەك دێتە بەرچاو كە لە سەر كێوێك ساز كرابێو بەسەر بەرزیو ویقارو غرووری تەواو لە خاكی دەوروبەر دەڕوانێ.

مابەینی پێدەشتی ئەرمەنستانو زنجیرە كێوی زاگرۆس شوێنێك بە نێوی هەركی ئورامار Harkiovramar هەڵكەوتووە كە لە نەكاو درێژەی ئەو كێوانە دەگۆڕێ كە لە رۆژئاواوە رۆیونو ئەو شوێنە سەختو پڕگرێو دەریاچە پێك دێنێو رێگەیان بەلای باشوور دا لار دەكاتەوە. لەنێو خڕو دۆڵەكانی دا زۆر رووباری وەك **"هوومارۆ** = Houmarou"، **"ئۆرامار"**و **"رێبواری شین** = Rebouari-chin"و **"لولا** Lola"[22] و **"شەمزینان"** كە بەناوی جیا ناسراوە، هەروەها رووباری **"لاوێن** = Laven"ی لێ دەكەوێتەوە بەدوای پێوانی

---

[21] ئەو سنوورانەی واسیلی نیكیتین بۆ ئەرمەنستانی داناوە زۆر بە زیادەوە دێتە بەرچاو، چونكو لەكتێبی كوردو كوردستان دا خۆی دەنووسێ سنووری باشووری ئەرمەنستان لە فورات ڕا دەست پێدەكاو دوای تێپەڕین لە سێوێراك Sewerakو ماردین دەچێتە جزیرە ابن عمرو سنووری توركیەو عێراقیش درێژەی ئەو خەتەن. كەچی پانایی ئەو ناوچەیە بە تایبەتی لە رۆژئاوا دا زۆر زیاتر لەوەی كە هەیە نیشان دەدا. ل 84و 85

[22] رەنگە مەبەستی رووباری لۆلان بێ ـ وەرگێڕ

ڕێگەیەکی زۆر لە پێش دا زێو دوایە **"کەڵوێ"**ی پێ دەگوترێو بەرەو دیجلە دەڕوا.

زنجیرە کێوەکانی زاگرۆس[23]

لەو ڕاستە بە دواوە ئێمە باس لەزنجیرە شاخێك دەکەین کە لە دوایین شوێنی ڕۆژهەڵاتو باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەو مستە کۆڵەوە دەست پێدەکا کە پێشتر باسمان کردوەو لە سەرەتادا خۆشی هەر لەسەر ئەو حیسابەو دوایە دەبێتە باسکی مستەکۆڵەکە. ئەو زنجیرە دوایین بەشی زنجیرە چیاکانی سنووریو باکووری ڕۆژئاوای ئێرانو درێژەی کێوەکانی ئاراراتەوە. جیاوازییەکەی لەمە دایە کە کێوەکانی ئێرە لە ئارارات ڕا تا جولەمێرگو ڕاست لە خاڵی بەرانبەری دا واتە **"کێلەشین"** = kela-chin"ەوە دەست پێدەکاو بە ڕەوتێکی تایبەت لە باکووری ڕۆژئاواوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات ڕێگەی خۆی درێژە دەداو تا باشووری لوڕستان دەچێ کە لە ڕاستی دا ئاخر نوختەی سروشتی کوردستانی باشوورە.

ئەو شاخانە لەولای لوڕستانەوە بەرەو ڕۆژهەڵات دەچنە پێشو بە باکووری پارێزگاری فارس دا تێدەپەڕنو لە نێوەڕاستەکانی فارس ڕا وردە وردە وەك سێبەری سایەی نەقاشی کەم ڕەنگ دەبنەوەو ئەو وەزعەیان نامێنێ. چیاناسانو پسپۆڕانی هەردناس زنجیرە چیای زاگرۆسیان لەچەند بەش دا هێناوەتە بەرباس[24]، ئێمەش وەدوای ژاك دومۆرگان دەکەوینو ئاوایان دەناسێنین:

کێوەکانی ناوچەی موکری

[23] لێرە بەردواوە لە بارەی چیاکانی زاگرۆس بە تایبەتی لە بواری هەردناسیو چلۆنایەتی هەڵکەوتنی شاخەکانو ئاوەکانیان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دومۆرگانی فەڕانسەوی کەڵك وەردەگرین، هەروەك واسیلی نیکیتین لە زانیارییەکانی ئەو بەهرەی وەرگرتوە.

[24] مینورسکی بڕوای وایە کە "زاگرۆس" وشەیەکی یونانییەو خەڵکی ناوچەکە ئاگایان لە ریشەی ئەم نێوە نیە.

ئەو کێوانە زیاتر لەباشووری دەریاچەی ورمێن یا بە وتەی دومۆرگان لە ڕۆژئاوای پێدەشتی **"قزل ئوزون"**نو لەسەر زنجیرە کێوی دەوروبەری ئێران دێنە ئەژمار. بەرزاییەکانی موکری بە شێوەی سروشتی بە دوو بەشی لێك جیاواز بەش دەکرێن. **1ـ داوێنی باکووری ڕۆژهەلات** کە دوو ڕووباری گەورەی **"جەغەتوو"**و **"تەتەهوو"**شی تێدایە. **2ـ داوێنی باشووری ڕۆژئاوا** کە ڕووباری **"کەلوێ** = Kalwe" دەگرێتەوە، بە واتایەکی باشتر سنووری ڕۆژهەلاتی ناوچەی شاخاوی موکری بەهۆی ڕووباری **"جەغەتوو"** دیاری دەکرێ کە لە کێوەکانی **"تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای کوردستان "سنە یا سنندج"و چل چەمە لە هەرە باشووری ناحیەی موکریو سنووری بەینی کوردستان واتە سنەو موکریان ناسراو بە **"خورخورە"** سەرچاوە دەگرێ.

لە ناوچەی موکری، لە بەینی **"کێلەشین"**[25] و گوزەرەکانی **"ئالان"** چیاکان ڕەوتێکی سەرنج ڕاکێشیان هەیەو دوایین نیشانەی بەرانبەر یەکی کێوەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئێرانە کە بەینابەین لێرەو لەوێ، ناوچەی گڕکاناوی ئاراراتو ئەرمەنستانو ناحیەی قات قاتی "سەرپێلی زەهاو و لوڕستان دەبینرێ. لێژی ئەو کێوانە بەرەو ڕۆژئاوا واتە بین النهرین زۆرە، بە شێوەیەك کە **"هەولێر"** هەر 430 میتر لە دەریا بەرزترە، کەچی بەرەو ڕۆژهەلات[26] "ئێران" لە هەزاریش بەرزترەو لە زۆرجێ دەگاتە سێهەزار میتریش:

1ـ کێوە ڕەش
2ـ کێوە سپی
3ـ کانییە قوولان (ژاك دومۆرگان ئەو کێوەی بە "پرکانی" نووسیوە)
4ـ ئالاوە
5ـ حاجی برایم
6ـ قەندیل
7ـ ساوا
8ـ وەزنێ

---

[25] کێلەشین نێوی ئەو ملەیە کە لە ڕۆژئاوای شاری شنۆو لە سنووری ئێرانو عێراقە. ئەو نێوە لەو کێلە وەرگیراوە کەرەنگی سەوزەو مەعدەنەکەشی لە دەوروبەری دۆزراوەتەوە. لەسەر ئەو کێلە نووسراوەیەك هەلکەندراوە کە هی زەمانی "نایرییەکانو ئوراتورەکان"ەو دەگەڕێتەوە بۆ چەند هەزار سال لەمەوبەر. بەلام چونکو بەردەکە وەك کێلی قەبر لە عەرز گیراوەو سەوزیشە بە کێلەشین ناسراوە.

[26] جوغرافیای ڕۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، وەرگێڕانی دوکتور کازم وەدیعی، ل 6

9- باژر

10- کونەماڵ

لە ڕۆژهەڵاتی ئەو کێوانە هێندێك کێوی دیکە هەن کە هەر تایبەتمەندیی کێوەکانی ڕۆژئاوایان هەیە، بەڵام کێوەکانی لای ڕۆژئاوا داوێنیان ناهەموارو لێژو تێکەڵ پێکەڵە، کەچی کێوەکانی لای ڕۆژهەڵات لە خوارەوە نەوی‌و هەموارو بڵاو دەبن کە گرینگترینیان ئەوانەن:

1- یەعقوب ئاوا
2- برایمە ڕەشان
3- شوان بڕان
4- پانەسەر
5- کێوە ڕەنگ
6- کەلی خان
7- بەردەسوور (دومۆرگان‌و هی‌تریش وەك نیکیتین ئەو کێوەیان بە ناوی "بەردەسیر" نووسیوە.

ئەو کێوانە لە ڕوانگەی هەردناسی‌یەوە زۆر ئالۆزن‌و ئاشکەوتی سەیریان تێدایە[27] وەك ئەشکەوتی **"کەرەفتوو** Karaftou"و **"کونە کۆترو کونەماڵان"**و ئەشکەوتی **هۆرتە کەندو** ... .

کێوەکانی کوردستان (سنە = سنندج)[28]

ئەو کۆشاخە لە باشووری کێوەکانی موکری هەڵکەوتوون‌و دەستپێکی **"ستراتیگرافیك** Stra Tigrafique" یا چلۆنایەتی کەوتنە سەریەکی توێژەکانی زەوی لە ڕۆژئاوای ئێرانن بەشێوەیەك کە تەواوی کێوەکان لە باکووری ڕۆژئاوا ڕا بەرەو ڕۆژهەڵات درێژبوونەوە. چیای "چل چەمە" دوایین حەدی باکووری هەڵکەوتی نالەباری پێشووە.

---

[27] بۆ زانیاری زیاتر لەو ئەشکەوتانە بڕوانە کتێبی (ناحیە شناسی کوردستان موکری) کە لە لایەن نووسەری ئەو کتێبە بە نێوی "بررسی مسائل اقتصادی و طبیعی و انسانی کردستان مکری" نووسراوە.

[28] شاری سنە کورتەی "سنەدژ"ە بە هەڵە دەڵێن سنندج.

لەم بەشەدا کێوەکانی **"گرمینیان"**، **"دانی قاشان"**و **ئەشکانو کێلەسەر** = Kelasar"و ... زۆر ڕێكو بەرانبەری یەکنو پێکەوە بەرەو پێش چوون. کێوەکانی ئەوبەری سنووریش **"کێوی عەلی"**، **"قەرەداغ"**، **"سگرمە"**و **ئەزمیر"** کە لە خاکی عێراق داو لەنێوان کەرکووكو سولەیمانین هەر بەوشێوەن. تەنیا لە شوێنێك بەهۆی ڕووباری **"سیروان یا دیالە"** لێك جیا دەبنەوە. خوارتر لەوانەش زنجیرە شاخەکانی **"هەورامانات"** هەن کەخاڵی سەرەکی سنووری ئێرانو عێراقە. لە نێوان هێندێك لەو کێوو ڕووبارانە کە لە باشووری ڕۆژئاوا بەرەو باکوور کشاون، کەمێك خوارتر لە ناوچەیەك بە نێوی **"کۆچیان"**و **"قەراتوور"** کێوەکان نزم دەبنەوەو لە بەرزایی 2400 میتری دەبنە پێدەشتی زۆر پانو بەرین.

کێوەکانی زاگرۆس لە مەڵبەندی کرماشان

شاخەکانی کرماشان دوای کێوەکانی سنە دەست پێدەکەنو هەمووشیان بەرزو ڕێکن. لە چیا بەرزەکانی ئەو ناوە دەتوانین **"لاکانی** Lakani"، **"کانی کەناری"**، **"کێوی پەڕاو** = Kewi-Parow"[29] ، **"کێوی هولانە یا هێلانە** = Kewi-Hellane"، **"کێلە کێو** = Kela-kew"، **"کێوی پەڕۆ سوور** = Paro- sour" کە لە هێندێك کتێب دا **"پۆرقرمز** = Por Ghermez"[30] نووسراوە نێو بەرین.

بە دوای ئەو کێوانە دا **"دۆڵ ئاهوو** = Dol ahou"کە زیاتر بە **"دالاهۆ"** ناسراوە، هەروەها **"بەهلوول** = Bahloull" درێژەیان هەیە، ئەوە سەیرە کە نێوی "زاگرۆس"یان لەسەر ئەم دوو کێوە (**دالاهۆو بەهلوول"** داناوەو هەموو زنجیرە کێوەکانی ڕۆژئاوای ئێرانو ڕۆژهەلاتی عێراق نێوی خۆیان لەم دوو زنجیرە شاخە وەرگرتوە.

[29] لەبەر ئەوەی لەم کێوەدا جگە لە گڵکۆی ناسراوی بێستوون چەند گڵکۆی جیڕێزی دیکەشی تێدا هەڵکەوتووەو لە کوردستان ڕەسمە بۆ گەیشتن بە مراد دەچنە سەر گڵکۆی پیاوچاکانو پارچەی لێ گرێ دەدەنو بە ڕواڵەت ئەگەر مراد حاسڵ بوو گرێکە دەکرێتەوە، وێدەچێ هەربۆیە ئەونێوەیان لێ نابێ.

[30] وە ك واسیلی نیکیتین لە کوردو کوردستان ل 96 دا هێناویەتی.

له ناوچەی سنووریی نێوان ئێرانو عێراق، هێندێك چیای نزمتر وەك **"كیالوو** Kialou"و **"نێواكۆلی** = Neva koli"و **"سونبوله"**و **"شاكێو"**یش هەن بەلاّم دالاّهۆ بەرزترین چیای مەڵبەندی كرماشانەو لووتكەكەی هەموو كات بەفری پێوەیە.

زەختی لەبارو رێك بۆ سەر توێژەكانی ناوەوەی ئەم مەڵبەندە بۆتە هۆی ئەوە كە كێوەكانی كرماشان سەرەڕای رێكوپێكییان لە یەكتریش دوور كەونەوەو لە ئاكام دا دۆڵی زۆر بەرینو پڕپیت پێك بێنن كە بە ئاوی رووبارەكانی **"گاماسب"**و **"قەرەسوو"** پاراو دەبن. دەشتی كرماشان یەكێك لەو دەشتانەیە كە لە بەرزایی 1470 میتری دا جێگەی گرتوەو زۆر پڕپیتو بەرەكەتە. درێژایی ئەم دەشتە پەنجاو پانایییەكەی بیست كیلۆمیترە، هەروەها دەشتی ماهیدەشت" كە كەوتۆتە بەرانبەری كرماشان زیاتر لە سەت كیلۆمیتر درێژە، بەلاّم لەبەر ئەوەی بەهۆی كێوەكانەوە تەنگی پێهەڵچنراوە زیاتر لە 12 كیلۆمیتر پانایی نیە.

بەراییەكانی لوڕستان

لوڕستان لە روانگەی سروشتەوە دوو بەشە: یەكیان لوڕستانی باكوورە كە لە باشووری دۆڵی سەرووی كاروون كۆتایی دێ، ئەوی دیكەیان لوڕستانی باشوورە كە كێوەكانی قەراغ لیوارەكانی كەنداوی فارس دەگرێتەوە. بەشی یەكەم لە باكووری رۆژئاواو باشووری رۆژئاوا تا خڕی رووباری **"كەرخە"** دەچێو لە باكووری رۆژهەلاّتیش دەگاتە ئەو كێوانەی كە دەوری مەلایرو بروجەردیان گرتوە، لە باكووری رۆژهەلاّتیش بە دۆڵی سەرووی رووباری **"كاروون"** دەگاو لە باشووریش لە دەشتی خووزستان لە مەڵبەندی شووش كۆتایی دێ. رووباری كەرخە كە **"سیمره"**شی پێدەڵێن رووباری سنووری **"پشتكوه"**ە و زنجیرە كێوەكانی لوڕستان بە شێوەی بەرانبەری یەكتر هەڵكەوتوونو دەرەو دۆڵی زۆر قووڵیان لەنێوان دایە.

گرینگترین زنجیرە كێوی لوڕستانی باكوور كێوێكە بە نێوی **"ئیشترانكوه"** كە لە بێستوون تا رووباری كاروون واتە لە باكووری رۆژئاوا بەرەو باشووری

ڕۆژهەلات دەڕواو لووتکە زەقەکانی بریتین لە "**چل نابالغان**" بە بەرزی 4500 میتر، "**پوونە کێو**"، "**کێوە گرۆێ**" کە ملەکانیان سێهەزار میترە، "**پاشابز**"و "**کێوە دریو** Kewa driw"و زنجیرە کێوی "**قلیان**". کێوی قلیان لە دالاهۆی سنووری بەینی سنەو کرماشان دەست پێدەکاو درێژ دەبێتەوە. لوتکەکانی زۆر بەرزن کە ناوی چەند لوتکەیان بریتین لە "**سیکێو** Si kew"، "**کێوەسپی**"، "**یافتە**"، "**سەگوەند**"و "**چاڵ میران** Chalmiran". دیارە لە نێوان ئەو دوو زنجیرە کێوەی باسمان کرد هێندێك کێوپارەی دیکەش جێگیرن.

گەلۆ هەروەك ئاماژەمان پێکرد لەم دوو زنجیرە کێوەی "دالاهۆ = دۆڵیئاهو"و "بەهلوول بەدەر هیچ کێوێکی دیکە نێوی زاگرۆسی لەسەر نیە، بەلام تەواوی چیاکانی چوار هەرێمی کوردستان (ڕۆژئاوای ئێرانو ڕۆژهەلاتی عێراق) نێوی خۆیان لەو وەرگرتوەو بە زنجیرە کێوی زاگرۆس ناسراون. هەتا ئێستا دەرنەکەوتووە ئەو نێو دانانە لە کویوە هاتوە بەلام ئەوەی مسۆگەرە زاگرۆس هەر لەسەرەتای مێژووەوەو پێش ئەو کاتیش نیشتمانی کوردان بووە.

ئاوو ڕووبارەکانی کوردستان

ڕووباری فورات

گەورەترین ڕووباری ئاسیای ڕۆژئاوا واتە ڕووباری "فورات" سەرچاوەکانی لە زنجیرە کێوی "تورووس"ە کە لە سەرەتادا دوو بەشە، یەکیان "**مراد چەم**" کە لە دەوروبەری کێوەکانی ئاراراتو دۆڵی "**ئەلەشکۆرت** = Alalshkort" گیانی وەبەر دێو ئەوی دیکەیان ڕووباری ئاوەڕەش یا "**قەرەسوو**"یە کە بە دەوروبەری ئەرزەڕۆم دا دەڕواو لەنێزیك "**خەرپووت** = Kharput" هەر دوو چۆمم دەگەنە یەكو ڕووباری گەورەی **فورات** پێك دێنن کە درێژاییەکەی 2165 کیلۆمیترە.[31]

تاسیتۆس Tasitus و پلینی Pliny لە نووسەرانی دنیای کۆن ڕووباری فوراتیان بە "**ئارسینیاس فلومێن** Arsanias Fluman" ناو بردوە. "ابن

---

[31] فەرهەنگی مێژوو و جوغرافیای عەمید ل 634

سەرابیون"یش لە سەدەی چوارەمی کۆچی دا بە **"ئارناس"** ناوی هێناوەو "یاقووت حەمەوی"یش لە سەدەی حەوتی کۆچی هەروای نێو بردوە، بەڵام عوسمانییەکان "مرادسوو"ی پێدەڵێن. ئەو رووبارە لە "ترۆن" کە رۆمییەکان "تارۆنیتیس = Taronitis"یان پێگوتوە سەرچاوەی سەرەکی لە ئەرزەرۆمەوەیە.[32]

مۆرگان‌و هێندێك کەسی تر درێژایی رووباری فوراتیان 2670 کیلۆمیتر نووسیوە. ئەو رووبارە کە بە شێوەیەکی بەربڵاو سێوڵاتی (تورکیە، عێراق‌و سووریە) پاراو دەکا، کاتێك کۆ دەبێتەوە خۆ لە قەدی کێوەکانی تووروس دەداو لەوێ‌را بەرەو رۆژهەڵات‌و باشووری رۆژهەڵات دەکشێ‌و بۆ لای کەنداوی فارس دەچێ‌و لە نیزیك کەنداو دەگەڵ دوو رووباری دیجلەو کاروون تێکەڵ دەبێ‌و شەتی گەورەی ناسراو بە **"شط العرب"** یا ئەروەندروود بە واتەی "رووباری ئەروەند" پێك دێنن. "لسترنج" دەنووسێ: عەرەبەکان شەتی[33] فوراتیان کە **"ئۆفێراتس** Euphrates" بووە بە **"الفرات"** نێودێر کردوە.

رووباری دیجلە

سەرچاوەی ئەو چۆمە راست لەو شوێنەیە کە کێوەکانی تووروس تێك دەهاڵێن‌و گرێ کوێرەیەك پێك دێنن، هەر لە سەرەتاوە ئاوی چاوگەکان لەبەر تەنگەبەر بوونەوەی ئەو خڕانەی ئاوەکەیان پێدا دەڕوا لە هەموو لایەکەوە وەك ئاوهەڵدێر زۆر بە تیژی تێدەپەڕن‌و بە وتەی هێندێك لە نووسەران ئەو نێوە کۆنەی قەدیم لـێیان نابوو بیردەخاتەوە.[34] کێوەکانی جۆلەمێرگ‌و جوودی‌و ئاگری لە هەموو لایەکەوە ئاوەکانیان بۆ دیجلە بەرێ دەکەن کە گەورەترینیان دوو زێیەکان واتە زێی گەورەو چووکن کە وەك پێشتر باس کرا لە نیزیك مووسڵ

---

[32] ئەوە نابێ وابێ، چونکو لە سەرەوەتر سەرچاوەکەی کێوی تووروس گوتراوەو هەر لەوێ دا دەڵێ رووباری قەرەسوو بە نێزیك ئەرەزرۆم دا تێدەپەڕێ. کەوابوو سەرچاوەکەی زۆر لە سەرەوەتری ئەرزەرۆمە. و

[33] جوغرافیای مێژوویی وڵاتانی ژێر فەرمانی خەلافەتی رۆژهەڵات لە نووسنی لسترنج‌و وەرگێڕانی عیرفان

[34] مەبەست وشەی فارسی "تیگرا = Tigra"یە کە بە مانای تیرەو لەسەردەمی کۆنیش دا بابلییەکان "دیگلەت = Diglat"یان پێ گوتووە کە دیجلە عەرەبر کراوەکەیەتی‌و ئەو وشەیە بە مانای "قەراخی بەرز"ە. وادێتە بەرچاو کەیۆنانییەکان دوو وشەی دیگلەت‌و تیگرایان لـێ گۆڕابێ. (واسیلی نیکیتین، کوردو کوردستان ل 82)

www.pertwk.com

بە یەك دەگەنو تێكەڵ دەبنەوە. دیارە ئەو دوو زێیە بەشێكی بەرچاو لە ئاوەكەیان لە دیوی ئێران وەردەگرنو تێكەڵ بە دیجلەی دەكەن. جگە لەوانە زۆر رووباری دیكەش بە ئاوی زۆرەوە دەچنە ناو دیجلە. لەوانە دەتوانین رووباری **"هۆمارو** Houmaro"و **"رێبواری شین"**و **"لولا"**و **"لاوێن** Laven"نێو بەرین كە لاوێن دوای تێپەر بوون لەم شوێنە كەناوی دەبێتە **كەڵوێ**[35] و دوای ئەوەی لە كێوەكانی زاگرۆس لە سنووری ئێرانو عێراق تێپەڕی بەنێوی زێی بچووك ناسراوەز سەرچاوەی لاوێن چیایەكی بەرزە بە نێوی **"مەیدان"** لە رۆژئاوای مهاباد كە 2140 میتر بڵێندە. نێوی ئەو رووبارە لە سەرەتای نیزیك سەرچاوەكەی **"كەل بن** = Kel Bn"[36] و دوایە بە نێوی[37] **"والمانە = ئالمانە"** دەناسرێ. دوایە بە كەڵوێو دواتریش بە زێ ناسراوە. لسترنج هەروەها دەڵێ نێوی یەكەمی دیجلە **"تایگر = تیگریس** Tigers" بووە كە عەرەبەكان كردوویانەتە دیجلەو لە تەوراتیش دا هەر دیجلە نووسراوە.

دوو رووباری دیجلەو فورات لە بەغداوە مەودای 250 كیلۆمیتر دەبڕنو لە شوێنێك بە نێوی "قرنە" دەگەنە یەكو لە تێڕێژێك دا كە 100 كیلۆمیتر دەبێو بە شط الحی و رووباری مار ناسراوە تێكەڵ بە كەنداوی فارس دەبێ. تا ئەو شوێنە زۆر ئاوی دیكەشیان پێدەگا كەبەنێو ناوچە پڕ ڕەڵمو زەلكاوەكان دا كە بە هوور ناسراون بڵاو دەبنەوە. بە وتەی لسترنج شوێنی پێداچوونی ئەم رووبارە لە سەردەمی ساسانییەكانەوە تا ئێرە فەرقێكی ئەوتۆی نەكردوەو

[35] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، لاپەڕی 5، رووباری "كەڵوێ" لە بەرزاییەكی هەزار میتری ڕا بە خڕێكی زۆر لێژ دا بەرەو سەردەشت دەڕواو لە لای چەپ زۆر رووباری وەك "پەسوێ"و ماین Maynو ... هەروەها لە لای راست ڕا رووباری بانەی دێتە نێوو دوای تێپەڕین بە ناوچەی ئالانو كێوە سەربەرزەكانی باشووری هەولێر دەرژێتە دیجلەوە.

[36] كەل بن Kel Bn دروست نیە. دەبێ لك بن بێ چونكو لەخوارەوەی مەیدان گوندێك بە نێوی لك بن مەوجوودە. جگە لە ئاوی مەیدان، ئاوی سەرشاخانو قەڵاتی شای، ئاوی گەدەو سپیسەنگو مەیدان ئەستەریش هەموو دەچنەوە دە لاوێنو دە زێیە. و

[37] پێویستە خوێنەری بەڕێز بزانێ كە ئەو چۆمە لە ناوچەكانی لاجانو پیران كە ئەم بەرو ئەوبەری چۆمن بە لاوێن ناسراوە. كە گەیشتە سەرەتای ناوچەی مەنگوڕایەتیو لەوێ رووباری بادیناوێشی تێكەڵ دەبێتەوە تا دەگاتە نیزیك رەبەت كە رۆژئاوای سوێسنایەتیو رۆژهەڵاتی گەورەو كەسەر بە سەردەشتن هەر بە زی دەناسرێو لەوێڕا تا لە سنوور تێدەپەڕێ واتە لە سەرەتای ناوچەكانی سەر بە سەردەشت دەبێتە كەڵوێو دواتر لە خاكی كوردستانی عێراق دا دەبێتەوە زێ. لە نێوان قەڵادزێو دوكان دا سەدێكی گەورەی لەبەر هەڵبەستراوەو سەررێژەكەی دەچێتەوە دیجلە.

ئاوەڕۆکەی کە "بطائح"ی پێدەڵێن لە زەمانی قوبادی ساسانی باوکی نەوشیروان دا ساز کراوە.(□□)(□□)(□□)

ڕووباری جەغەتوو = زێڕینە چۆم

ئەو ڕووبارە لە کێوەکانی "**تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای کوردستان (سنە)و چیاکانی "**چل چەمە**" لە کۆتایی باشووری مەڵبەندی موکری سەرچاوە دەگرێ کە لە سەرەتادا بە "**خوڕخوڕە**" نێودێر کراوە. دوای ئەوەی ئاوەکانی "**کورە چۆم** Qora-chom"و "**سارووق**"و هەروەها "**ڕووباری سەقز**" کە لە چیاکانی "**بەردەسوورە**" سەرچاوە دەگرێو دوای کۆبوونەوەی ئاوێکی زۆر دڕژێتە ناو دەریاچەی ورمێ.

ڕووباری تەتەهوو یا "تاتائاو = Tata Aw" زێوینە چۆم□□

ئەو ڕووبارى کە ڕەنگە نێوی دووهەمی ڕاست تر بێ، دوای جەغەتوو لە هەموو ئەو ڕووبارانەی دەڕژێنە دەریاچەی ورمێ پڕئاوترە. سەرچاوەی ئەم ڕووبارە دۆڵێکی قووڵە کە لەنێوان "**بەردەسوور**"و "**کێوی کرتەك** Kewi Kertak" هەڵکەوتوە. دوای ئەوەی ئاوی "**چۆم خالۆ**"ی لە لای ڕاستەو هێندێك ئاوی سەرچاوە ساردەکانی تێڕژا دەچێتە ناو دەریاچەی ورمێ. ئاوی دوو ڕووباری جەغەتوو و تەتەهوو لەبەر ئەوەی بە شۆرەکات دا تێناپەڕن شیرینە.

ڕووباری قزل ئۆزان = سپیە چۆم

---

[38] جوغرافیای مێژوویی هەرێمی خەلافەتی ڕۆژهەڵات، نووسینی لسترنج، وەرگێڕانی عرفان، ل 28.

[39] بلاذری، مێژووی بلاذری ل 262.

[40] معجم البلدان، یاقووت حەمەوی، بەرگی 1، ل 669.

[41] لە جوغرافیای ئێران دا هەروەك بۆ جەغەتوو زێرینە روود گوتراوە بۆ تەتەهوش سیمینە روود هاتوە کە بە واتای زێڕینو زێوینن. و

ئەم رووبارە کە درێژترین رووباری ئێرانە لە ناوچە شاخاوی‌یەکانی سنە سەرچاوە دەگرێو، لە تێکەڵ بوونی چوار رووباری "**ساراڵ** Saral"، "**هۆبەتوو** Hobatou" لە لایەكو "**خورخورە**"و "**قەرەتۆرە**" لە لایەکی‌ترەوە پێك دێ کە دوای پێوانی مەودایەك "**لەیلاچۆم**"یشی لـێ زیاد دەبێ کە سەرچاوەکەی لە کێوەکانی "**پەنجەعەلی**" لە رۆژهەڵاتی سنەیە. قزل ئۆزەن پاش ئەوەی ناوچە گەلێکی بەرفرەوان لە کوردستانو موکریانو گەڕووس ئاوەدێری دەکا بەرەو باکوورو باکووری رۆژهەڵات دەچێو دوای چوونە خوار بە نێوان کێوەکانی "ئەلبورز" لە "مەنجیل" ڕا دەچێ بۆ گەیلانو لەوێ دەڕژێتە ناو دەریای خەزەر[42] = کاسپین یا مازەندەرانەوە.

رووباری دیالە یا سیروان

رووباری سیروان کە لە هێندێك شوێن "**گاوەر یا گاوەرۆ**"[43] شی پێ دەڵێن لە چیای "**شریش خان = شریشکان**"[44] کە لە نیزیك ملەی ئەسەد ئاوا هەڵکەوتوو لە رۆژئاوای کێوی ئەلوەند سەرچاوە دەگرێ دوای بڕینی رێگایەکی پڕپێچو تەنگ لە رۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا بە نێوان چیاکانی بەرانبەر بە یەکی سنەو کرماشان وەك "**شالو**"و "**کێلەسەر**" دەخوشێو دەگاتە سنووری عێراق، دوایە بەرەو باشووری عێراق دادەگەڕێو تێکەڵ بە رووباری دیجلە دەبێ.[45] (مۆرگان دەنووسێ تێکەڵی فورات دەبێ)

---

[42] ئەو دەریایە کە لە راستی دا گەورەترین دەریاچەی دنیایەو هەر بۆیە نێوی دەریایان لەسەر داناوە بە بەحری خەزەر، قەزوینو مازوندەران نێوبراوە کە لەم چەند ساڵەی دوایی دا لەبەر ئەوە کانگای نەوتی تێدا دۆزرایەوەو زۆریش لەوە زیاترە کە پێشتر لە بادکووبەی پایتەختی ئازەربایجان هەڵدێنجرا گرینگی‌یەکی زیاتری پەیدا کردوەو کێشەی زۆری لەسەرە.

[43] گا لە زمانی کوردی دا بە مانای "گاو"ی فارسی‌یەو، "وەر war"بە مانای کورتەی لەوەڕان هاتوە، لەبەر ئەوەی ئەم چۆمە لە پەروەردە کردنی ئاژەڵو گاو گۆل لە ناوچە دا گرینگی تایبەتیی هەبووە پێیان گوتووە "گاوەر Gawar".

بە بڕوای من تەعبیرەکە لاوازە. گا لە کوردی دا بە مانای "گەورە"ش هاتوەن لەبەر ئەوەی ئاوەکە زۆر بووە پێیان گوتووە "گارود" بە واتای رووباری گەورە، دوایە فارسەکان (و)یان لـێ زیاد کردوەو بۆتە "گاورود".

[44] بە باوەڕی نووسەر ئەو وشە دەبێ "شۆڕش خان" بێ کە لە فارسیش دا هەر ئەو مانایەی هەیەو لە کوردی دا ئەونێوە هی کوردانە.

[45] لە بەینی دەربەندیخانو هەڵەبجە، لە بەشێك لە دەشتی شارەزوور دا سەدێکی گەورەیان لـێ هەڵبەستبوو کە جگە لە فایدەی بۆ کشتو کاڵ بەشێکی زۆر لە کارەبای عێراقیش دابین دەکا.

لەو ڕێگە درێژەدا کە زۆر ڕووباریتر وەك "**سنە چۆم یا میابۆروان** MiaBowrwan"، "**هەورامان**"، **ڕەزئاو**"، "**شاهریز**" کە لە تورکیە ڕا دێو لە ئاخری داو "**ئاریەل چەم**" کەئەویش بە نۆبەی خۆی هێندێك لقی وەك "**لەهلە، زمقان**"و "**زرشك**"ی هەیە، هەروەها چەندی تری لە گوێن **هۆرین، حەلوان، ئاوی ئەلوەند** کە لە گەرارو داروجان سەرچاوە دەگرن ئەڕژێنە ئەم ڕووباری سیروان یا دیالەوە.

ڕووباری گاماسب

سەرچاوەی ئەم ڕووبارە کێوەکانی "دۆڵ ئاهو = دالاهۆ"یە کە بەدوای چوونە خوار بە ئەسەدئابادو نەهاوەند دا، لە بەرزاییەکانی "کەنگاوەر" دەبێتە ڕووبارێکی گەورەو پاش تێپەڕین لە ملە وشتریەکانی قووڵی کێوەکانی "**دیهلاکانی**"و داوێنی تاشە بەردەکانی بێستوون ڕووباری "**دیناوەر**"یشی تێدەڕژێو دەگاتە جێگایەك کە ئاوی "**قەرەسوو**"ش دەکێشێتە نێوخۆیو دەبێتە ڕووبارێکی پڕئاوو بەرین. ئەو چۆمە کاتێك دەگاتە "**گلەتەنگ**" ئەوەندەی دیمەنی جوان لێ دەخوڵقێ کە هەردەم دەگەڵ تابلۆی جوانو جوانتری سروشت بەرەوڕووین. تا دەگاتە "**شیروان شار**" زۆر ڕووباری دیکەی وەك **تۆئارۆ** = Toaro، **مەلا رووتە، هەلیلان، بالاوارۆ، ئاوکەرند، زەهاو** و "**هەڵوان**"ی تێکەڵ دەبێ. ئەو ڕووبارە کە لە "تەنگی چارمن" ڕەت بوو پێی ئەوترێ "**سیمرە**". کاتێك گەیشتە شوێنێك بە ناوی "**پای پل** یا **پای پرد**" نێوی "**کەرخە**"ی وەخۆ دەگرێو بە دەشتە بەرزەی شووش دا کە هەر ئەو چۆمەی خۆی دروستی کردوە دەڕوا تا دەگاتە ڕووباری کاروون.

ڕووبار دز یا دزفوول

ئەم ڕووبارە لە دوو لق پێك هاتوە یەکیان دەگەڵ بروجەردو عەلیئاواو ئەوی دیکەیان لە ناحیەی "چاپلاق" لە دەوروبەری گوڵپایەگان دەگەنە لوڕستانو لە ناوچەی بەختیاری ئەو دوو لقە یەك دەگرنەوەو لەم شوێنە ناوی دەبێتە "چۆل قادی = چۆم قادر". هێندێك ئاوی تری وەك "**دەریاچەی قەهر**"و "**ئاوزازا**"شی

دەچێتە پاڵ. لێرەدا هێندێك تاڤگەی زۆر جوانی لـێ پێك دێ كە شوێنەكە بە "تۆپ قازاق یا كونە جند"[46] ناسراوە، پاشان بە ئوشترانكۆ دا دەڕواو دەگاتە دەشتی خووزستان.

دەریاكانو دەریاچەكان (دەریاچەكانی) كوردستان

بەو خەریتەو ئامال نەخشەیەی كە لە كوردستانی ئەوڕۆ كێشراوە، كوردستان بە باریكایەكی كەم مەودا دا لە رێگەی ئەرمەنستانو باكووری رۆژهەڵاتی توركیە بە بەحری رەشو لە لای باكووری رۆژئاواوە لە رێگەی كەنداوی ئەسكەندەروون دەگەڵ دەریای مەدیتەرانەو، بەم شێوەیە بە دەریای ئازادەوە پەیوەستە. ئێمە بەهۆی ئەوەی زانیارییەكەمان زۆر تەواو نیەو جارێ ئەو مەسەلە لایەنی راستەقینە حقووقی بۆ كوردستان تێدا بەدی ناكرێ باسی لێوە ناكەین بەڵام لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی قەومی بەسەر دەریاچەی وان دا بە تەواویو بەسەر دەریاچەی ورمێ دا بە هاوبەشی دەگەڵ ئازەربایجان هەیەتی لـێ دوانی بایەخی خۆی هەیەو بەسوودە.

دەریاچەی ورمێ

ئەو دەریاچە كە درێژاییەكەی 140 كیلۆمیترەو لە باكوور ڕا بەرەو باشوور رۆیوەو نێونجی پانایەكەشی 39 كیلۆمیترەو پانایی گشتی دەگاتە 5000 كیلۆمیتری چوارگۆشە، لە نیزیك باكووری رۆژهەڵاتی كوردستانو رۆژئاوای ئازەربایجان جێگیرە. لە شاری میاندوئاوەوە قەراخی باشووری كوردستان (باكووری شاری مهاباد) تا 48 كیلۆمیتری باكوور بەرەو ورمێ واتە تا بەندەری "حەیدەر ئاوا" كوردنشینە. لە كیلۆمیتری 48 بە دواوە لە نەوارێكی باریكی قەراخەكانی رۆژئاوا لە سەر ئازەربایجانی رۆژئاوایە باكوورو رۆژهەڵاتی دەریاچەكەش لە حەریمی ئازەربایجانی رۆژهەڵات دایە.

---

[46] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران ل 177

ئەو دەریاچە لە سەرەتا ڕا نێوی جۆراوجۆری هەبووە. جگە لەو ناوانەی وەك (دەریاچەی ورمێ کە بەنێوی شاری ورمێ) کراوەو دەریاچەی شاهی کە بەنێوی دوورگە هەرە گەورەکەی ناودەریاچەکە کراوە، هەر نەتەوەیەکیش بۆخۆی نێوێکی لێ ناوە. ئاشووریەکانو نایریەکان پێیان گوتوە "**چیچێست** = Chichest" کە لە کتێبی ئەوێستاش دا وای نێو هاتوەو، بە مانای درەوشاوەو داگیرساو هاتوە. هێندێك کەسی وەك "**ئیسترابون**" جوغرافیزانی گەورەی سەدەی یەکەمی زایینی پێیان گوتووە "**سپوت یا ئیسپوتا** Spouta. ئوستادپور داود لەسەر ئەو بڕوایەیە کە ئەم وشەیە دەبێ "**کپوت یا کپوتا**" بێ، چونکو پیتی سین لە ئەلفو بێی یۆنانی دا وەك کاف وایە، وێدەچێ لە بەینی ئەو دوو پیتە دا بەهەڵە چووبن. جێگەی سەرنجە کە لە کتێبە قەدیمیەکانیش دا ئەو دەریاچەیان بە نێوی "کەبووتانو کەبوودان" نووسیوە.

ئەرمەنیەکانیش بەم دەریاچە دەڵێن "**کپۆئیت زو** = Kapuitzou". مستەوفی نووسیویەتی دەریای "**طروج**" کەبەنێوی شەهری "گسوج"ەوە دەبوو بنووسێ دەریاچەی "گسوج".

ئاغای رەحیم رەئیس نیا لە قەولی "**مسعودی**"یەوە دەڵێ کە ناوبراو "**دەریای سوێر**"یشی پێ گوتوە. جگە لەو ناوانە "**بحيرة الشراة**" و "**بحيرة تلا**"شی پێگوتراوە. گەرچی هەر کام بۆ دانانی ئەو نێوانە دەلیلی خۆیان هەیە، بەڵام نێوی "**چیچێست**" ئیعتباری زیاتری لەسەرەوە لە ئاسەواری پەهلەویش وەك "**بوندی هیشۆن**"یش دا هەر بەم نێوە هاتوە.

---

[47] مێژووی کۆنی ئێران، استرابون ل 237

[48] یسنا، بەرگی دووهەم ل 144 نووسراوی مامۆستا پورداود

[49] حدود العالم ل 14

[50] سەفەرنامەی ابن حوقەل ل 58

[51] مروج الذهب بەرگی یەکەم ل 43 نووسراوی مسعودی

[52] نزهة القلوب لاپەڕەکانی 223و 224

[53] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 21

[54] مسالك الممالك دخویە نووسینی اصطخری ل 181

[55] تقويم البلدان نووسینی ابوالفدا

[56] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا بەرگی 1، ل 21

له نێوەراستی ئەو دەریاچە دا زیاتر له حەفتاو پێنج دورگە هەیە کە زۆربەیان بچووکن. گەورەتر له هەموویان "**شاهی** = **ئیسلامی**"یە. لەو دورگەیە هەشت گوند هەیە کە دانیشتوانی کەمیان لێ دەژی. ئەو دورگانە بە تایبەتی "شاهی = ئیسلامی" لە سەردەمەکانی پێشوو داو بە تایبەتی لە سەرەتای دەسەڵاتی عەرەبەکان بە سەر ئێران دا ناوەندی رێگرو جەردان بووە کە لەم شوێنە بۆ خۆ حەشاردان کەڵکیان وەرگرتوەو دوای رێگریو تاڵان بە پاپۆر گەڕاونەوە ئەم دورگەیە.

ئاوی ئەم دەریاچە زۆر سوێرە بە شێوەیەك کە هیچ گیان لەبەرێکی تێدا ناژیو خەڵك لە قەراخەکانی چاڵی گەورە هەڵدەکەنن، زستانانو بەهاران کە باران زۆر دەبارێو ئاو سەردەکەوێو دەچێتە ناو ئەو چاڵانەوە، دوایە کە بەهۆی گەرما ئاوەکە ویشك دەبێ خوێیەکی زۆری لێ دەکەوێتەوەو لە بازاڕەکانی ناوخۆو دەرەوە دا دەیفرۆشن. هۆی سوێری ئاوەکەش ئەوەیە کە هێندێك لەو رووبارانەی دەرژێنە ناو ئەو دەریاچە بە شۆرەکات دا تێدەپەڕن. بەتایبەتی رووباری "ئاجیچای = رووباری تاڵ" لە هەمووان زیاتر ئاوەکە سوێر دەکا.

ئەم دەریاچە لە کۆنەوە بە تایبەتی لە هێنانو بردنی شتوومەك موسافیر لە هەرێمەکە دا رۆڵێکی بەرچاوی هەیە. لە بەندەرە گرینگەکانی وێندەرێ دەتوانین ناوی "**شەرەفخانە**" لە قەراخی رۆژهەڵات کە لە گوندێك هەر بەم ناوەو لەسەر شاری "شەبوستەر"ە، بەندەری "**گولمانخانە**" لە قەراخی رۆژئاوای دەریاچەکەو لە نیزیك ورمی ببەین. جگە لەم دوو بەندەرە لەنگەرگاکانی "رەحمانلو"و "حەیدەرئاوا"ش ئاوەدانو کار دەکەن.

دەریاچەی وان

ئەم دەریاچە لەم شوێنە هاتۆتە دی کە دووقۆلی چیاکانی تورووس لە ئاخری رۆژهەڵاتی خۆیانەوە کراونەوەو دەریاچەی وانیان لە ئامێز گرتوە. لە راستیدا پەناگایەکە بۆ ئەو ئاوانەی کە رێگەی دەرچوونیان لەنێو کێوە لەبەریەك

---

[57] معجم البلدان، یاقوت حموی بەرگی یەك ل 513

بەزیوەکانی ئەرمەنستانیان نیە. ئەم دەریاچەیش نێوی جۆراوجۆری وەك **"دەریای ئەرجیش"**، **"دەریای تبلیس"**، **"داغ گولی"**و ... لـێ نراوە. ئاخریەکەی بە نێوی شاری جوانی "وان" نێودێر کراوە کەئەمڕۆ بەم ناوە دەناسرێ.

لە جیاوازیی‌یەکانی دەریاچەی وانو دەریاچەی ورمێو ئەوە بۆتە هۆی ئەوە کە دوو جۆر ماسی چکۆلەی بە نێوەکانی **"طریح"**و **"هرینگ"**ی تێدا پەروەردە دەکرێ کە سوێری دەکەنو بۆ شارەکانی دیکەو هەندەرانی بەرێ دەکەنو داهاتێکی بەرچاوی بۆ خەڵکی قەراخ دەریاچە بەتایبەتی دانیشتوانی شاری "ئەرجیش" تێدایە.

لە مەڕ ئەم دەریاچەیە زۆر ئەفسانە وتراوە، یەك لەوان ئەوەیە کە لە مێژووی "مقدسی" دا نووسراوە: کاتێك کە نمروود داوای خودایەتی دەکرد، هەموو دنیا گەڕا، هەرێمی وانی زۆر پێ‌بەرز بوو، بۆیە فەرمانی دا مێعمارو کێوکۆڵەکان لە ماوەی چل ساڵ دا بەندئاوێکی نمرودی‌یان ساز کرد. ئەوەش بە زەحمەتێکی وا کە بۆ بردنەسەری بەردێك حەوت رۆژ بەڕێوە دەبوون، کاتێك نمروود لە خوا وەرگەڕا، جوبرەئیل بە ئەمری خوا بە گۆشەی باڵنج لە کێوەکەی داو لە ئاکامی ئەو لێدانە دا کێو بە هەموو کرێکارو وشترەکانەوە بە خاك دا چوونە خوارو لە جێگای ئەو ئەم دەریاچە دروست بوو.[58]

دەریاچەی وان 1650 میتر لە دەریا بەرزترەو اصطخری لەسەری دەنووسێ: درێژایی دەریاچەی وان 20 فرسەخە[59] لە نێو دەریاچەکە دا دوو دورگەی گەورە هەن بە نێوەکانی **"بەلێنیم هەیە** Blenim Haya"و **"ئاختە مار"**.

گەلێك چۆم دەڕژێنە ناو ئەو دەریاچە وەك **"دۆڵە جوان"**، **"کانی کون ئاش"** لە ناحیەی حەکاری کە لە جێگەیەك بەنێوی "قوسقون قران" کە بە بڕوای نووسەر دەبێ **"قشون قڕان"** بێ تێکەڵ گۆل دەبن. هەروەها رووبارەکانی **"خۆش ئاو"**و **"کدك"** لە باکوور، **"قەرەچای"**و **"جانیك"** کە لە چیای **"بارگیر"** سەرچاوە دەگرنو رووباری **"بەند ماسی"** لە باشووری رۆژهەڵات دەچنە ناو ئەم دەریاچە. وەك دەڵێن هەموو رۆژی ماسی‌یەکی زۆر لە شوێنێکی دیاریی کۆ

---

[58] بە قەولی کتێبی کورد لە مێژووی دراوسیەکان، لە ئەولیا چەلەبی، وەرگێردراوی فارووق کەیخوسرەوی ل 132

[59] اصطخری، لاپەڕەکانی 188، 191 مسالك امالك نزهة القلوب مستەوفی 126، 161، 164

دەبنەوەو مانگێکی رەبەق لە درێژایی خڕەکە تا زیارەتگای "بەند ماسی" دەڕۆن[60] و لەوێ بڵاوەی دەکەن[61].

لە شتە سەیرو جوانەکانی ئەو دەریاچە بەردەکانی ئاخری جادەی **"ئاوا"**ن کە هەر کات لە خوارێ ڕا لـێیان بڕوانی ئەوان بەشێوەی رەوە وشترێك دەبینی کە هێندێکیان بەڕیز راوەستاون، چەند دانەیەکیان باریان پێوەیەو تاقمێکیشیان ئیخیان خواردوە. زۆر کەس لەسەر ئەو باوەڕەن کاتێك غەزەبی خوای نازڵ بوو، ئەوانە لەو حاڵە دابوون لەپڕ ویشك هەڵاتنو بوون بە بەرد.

بەشی دووهەم

مێژوو و ریشەی رەگەزی کوردان

باس لەمەڕ مێژوو و رابردووی کورد خۆی داستانێکە. هەرکەس بە مەیلو بۆچوونی خۆی ئاماژەی پێکردوە، بەڵام سەیرتر لەهەمووان ئەوەیە کە یەکێك باسی پێوەندی کورد لەگەڵ قەومێك یا نێوێك لە رابردوو دا دەکا کەچی لەچەند لاپەڕە دواتر لەو بۆچوونە پاشگەز دەبێتەوەو دەڵێ وابوو، واچوو. بۆیە وێدەچێ ئەو وتەیە راست نەبێ‌و ئەگەر پێشتر بۆ وێنە وتوویانە "کاردۆخۆیە" کانی گزنفۆن باپیرە گەورەی کوردەکانی ئەوڕۆن هەڵەیە، بەڵکوو ئەوانە سەر بە "کەرتوولیە Kartueliens"ەکانی گورجی بوون.[62]

---

[60] کورد لە مێژووی دراوسیەکان دا، ئەولیا چەلەبی ل 135

[61] هەمان سەرچاوە، ل 136

[62] بۆچوونی پێوەندی پرۆفیسۆر س.ف.لمان هاوپت C.F Lehmann Haupt.

دیاره هەر کام لە زانا زمانەوانەکانو گەلناسەکان کە لە مێژووی کۆنیان کۆڵیوەتەوە بۆچوونی تایبەتی خۆیان ڕاگەیاندوە کە پێویستە چلۆنایەتیی ئەو بۆچوونانە موتالآ بکرێن، چونکو زۆربەیان بە گوێرەی بیروڕای پێشووی خۆیان یا نیزیکی وشەکانو وەك یەك چوونیان دەدوێن. بۆ وێنە "کاردۆخویە"کانی گزنفۆن بە لەفز لە "کرتولیە"کانی گورجی نیزیکن. کەوابوو کاردوخۆیەکانی کە بە کوردمان دەزانین، کورد نین بەڵکوو گورجیو ئیبێری بوون! جا بۆ ئەوەی روون بێتەوە ئەم وێچوونە چۆنە دەبێ بە دوای زمانەوان دا بگەڕێینو چەند حاڵەتی جیاجیای کە گوتوویە دەری‌خەین.

ئاسەوار ناسەکان پێشینەی کوردیان لەو هەرێمەدا کە گزنفۆن پێیدا رابردوە تا یەك دوو هەزار ساڵ پێش لەدایك بوونی مەسیح بۆ مسۆگەرەو لەوحە نووسراوەکانی ئاشوریو سومێریو ئاکیدیو هەخامەنشی کە دواتر ئاماژەیان پێ‌دەکەین ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. کاتێك دەگوترێ کوردەکان دوای لەدایك بوونی مەسیح هاتوونە ئەو هەرێمە ئاکامی ئەو بۆچوونانە دەردەکەوێ. گزنفون بە شوێنێك دا رۆیوە (باشووری رۆژهەلآت - باکووری رۆژئاوا) کە بە وتەی مینۆرسکی هەموو کات لانکەی کوردان بووەو لەمێژوو دا بە هیچ شێوەیەك ئاماژە بەنیشتەجێ بوونی گورجی‌یەکان لەو شوێنە نەکراوە. پرۆفیسۆر "کان هاوپت"یش کاتێك باسی نیشتەجێ بوونی کاردوخۆیەکان لە هەرێمی دیجلەی رۆژهەلآتو رۆژئاوا دەکا، هیچ بەڵگەیەك بۆ ئەو بۆچوونەی خۆی پێشان ناداو تەنانەت ئاماژەی "نۆلد کەوهارتمان"یش کە ئەو وەك بەڵگە دەیهێنێتەوە بەڵگەکانی هەر لەم چوارچێوەیە دان. ئەوان دەڵێن: ئەم هەرێمە (کوردستان) لە سەدەی پێنجەم دا لە لایەن کاردوخۆیەکانەوە ئاوەدان کراوەتەوە کە هیچ پێوەندی‌یەکی بە کوردەکانەوە نیە، چونکە کوردەکان چەند سەدە دواتر لە

ئەوان لە ئێرانەوە هاتوون؟!) هەروەها دەڵێن "کوردۆ" لەنێوی "کەرتولی"یەکانی دانیشتووی گورجستان زۆر نیزیکە؟!

ئێمە دەزانین کە کوردان چەند سەدە پێش زایین لەو هەرێمە دابوونو ئەو بۆچوونەی کەدەڵێ چەند سەدە دواتر هاتوونە ئەو شوێنە بێبناخەو باتڵەو باسیشی لێوە دەکەین. جگە لەوەش وێچوونی وشەی "کوردۆ"وە کورد یا کەرتوەلی، هەرچەند زۆر روونە بەڵام دیسان ئەوە لەعۆدەی زمانەوانانە. حەز دەکەم سەرنجی خوێنەران بۆ ئەوە رابکێشم کە مەبەستم ئەوە نیە کە بۆچوونی ئەو کەسانە کە هەر کامیان زانایەکی بەتواناو لێزانن بە کەم بگرم، بەڵکوو تەنیا روونکردنەوەی زیاترە. هەرچەند لەوە ئاگادارین کەتا ئێستا بۆچوونی زۆر جیاوازو جۆراوجۆر هەیە لە لایەن زانایانەوە لەبواری جۆراوجۆر دا هاتۆتە گۆڕێ کە دوایە دەرکەوتوە راست نینو هێندێك جار تەواو بە لاڕێش دا رۆیشتوون. بۆ نموونە هەر ئەوەی دەڵێن کوردەکان دواتر لە ئێرانەوە هاتوونە ئەم هەرێمە. باشە ئەگەر کوردەکان لە بنەڕەت ڕا ئێرانی بن کە بە بڕوای من ئێرانین، ئەو ئێرانیانە بە دوای رووخانی حکوومەتی ئاشوورییەکان لەو شوێنە بوونو نەینەوایان وێران کرد[63]، کە ئەوەش چەند سەدە پێش لەدایك بوونی مەسیح بووە (واتە شەش سەدە بەر لە میلاد) بووە نە چەند سەدە دواتر.

ن.ژ.مار[64] کەقووڵتر لە مەسەلەکانی روانیوە دەڵێ: لەوانەیە کە لە داهاتووی دوور دا راستییەکان لەمەڕ نیزیکی خزمایەتی سەرەتایی کوردەکان دەگەڵ "کرمیتە"کانو "گورجی"یەکان دەرکەوێو وەڕاست گەڕێ، سەرەڕای ئەوەش

---

[63] بە هۆی مادەکانەوە لەسەردەمی هەوخشتەرە دا

[64] ن.ژ.مار بۆچوونێکی هەیە بە نێوی "فەرزیەی نوێی بەیان: کە تەواوکەری فەرزیەی "یافتی"یە. ئەو مەکتەبە لە سەرەتادا بەو زمانە دەگوترا کە لە قەوقاز باو بوو، چونکو زمانەکانی قەوقازی لەگەڵ هیچ کام لە بنەماڵەی ئەو زمانانەدا ناگونجێ کە لە زمانەوانی دا باسیان لێ دەکرێ. دواتر جگە لە زمانەکانی قەوقازی، هێندێك زمانی دیکەش وەك کەلدانی (زمانی ئەرمەنستانی بەر لە هاتنی ئارياییيەکان) هەروەها سومێریو زاراوەکانی پامیر...یش کەوتنە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی.

جۆرێك بەڵگە دێنێتەوە كە بۆ بیر لـێ كردنەوە دەبێ. ئەو هێندێك وشەی بە نێوی گورجی وەك نموونە هێناوەتەوە كە دەردەكەوێ چونكو دەگەڵ وڵاتی گورجی‌یەكان ئاشنایەتیی هەیە بۆیە ئەوانەی هێناوە. ئاخر هەر ئەو وشانەی كەهێناونی زیاتریان كوردین تا گورجی.

"مار" وشەی "باوك"ی "باو" و وشەی دایكی "دی‌یا" هێناوە كەهەمان باوكو دایكی كوردین. بەڵام وشەی "بام"مان لە كوردی دا نیە كە ئەو هێناویەتی‌و، رەنگە "مار" ئەوەشی لە جیاتی "باوكم" یا "بابم" بە "بام" بیستبێ‌و هێنابێتی. كەمێك سەرنج دان بە وتووێژی كوردان هەر ئێستا ناڕاستی بە گورجی زانینی وشەی "دی‌یا"مان بۆ دەردەخا. چونكو كورد لە بری "دی‌یا" بە دایكیان دەڵێن "دایە یا دایكە."[65]

تێكەڵ بوونی وشانیش جێگەی باسە. بۆ وێنە "مارٍ" هێندێك نموونەی هێناوەتەوە كە تێكەڵ پێكەڵن، وەك "دی ئاتەسی" یا "دی‌یاسا كلیسی" كە یەكەمیانی بە مانای "دایكی ماڵ"و دووهەمی بە "ژنێك كە پیاوی ماڵە" لێك داوەتەوە[66]، كە ئەو نموونانەش خۆیان جێگەی لـێ وردبوونەوەن. چونكو "ئاتەسی" لە زمانی توركی بە مانای "باوكی" هاتوە كە لە وشەی "ئاتا" بە واتەی باوك وەرگیراوە، بەڵام "دی" بە تەنیایی مانای چیە؟ یا وشەی "ساكلیسی" ریشەی وشەی ئازەری هەیەو لە وشەی "ساكلاسین = بیپارێزی" ڕا دێ. ئەدی "دی‌یا" لێرە مانای چیە؟ وشەی ماڵ لە ماناكردنەوەی "دی‌یا ساكلیسی" چۆن‌و لە كوی ڕا هاتوە كە بووبێتە "ژنێك كە پیاوی ماڵە".[67]

---

[65] كتێبی "دیسانیش لەمەڕ واژەی چەلەبی". مەسەلەی ماناو واتەی فەرهەنگی نەتەوەی كوردو مێژووی ئاسیای كۆن كە لە گۆڤاری "زاپیسكی" بە زمانی رووسی لە لایەن بەشی رۆژهەلاتی ئەنجومەنی ئاسەوارناسی لە ساڵی 1911 بلاّو بۆتەوە.

[66] و.اِ آلن W.E.Allen كتێبی مێژووی نەتەوەی گورجی، لاپەڕەكانی 17و 18

[67] وەرگیراو لە كتێبی كوردو كوردستان. واسیلی نیكیتین، ل 38

جگە لەو باسانەی سەرەوە "نۆلد کەوهارتمان" لەسەر ئەو بڕوایەن کە: کوردۆخوئی کۆی کوردۆخە بە زمانی ئەرمەنیو، "کوردۆ" نزیکایەتییەکی دەگەڵ نێوی بوومی "کەرتوەلی Kartueli" یا "کارت ویلی Kart vili" هەیە کە بریتی لە دانیشتوانی گورجستان = ایبریەو، وشەکانی "کوردۆئین Korduene"و "گۆردیایوئی Gordyaioi"و هیتر کە ناسێنەری ئەم هەردەی باشوورو دانیشتوانی ئەوێن هەر لەو ریشەن.[68]

هەرچەند "لێمان هاوپت Lehmann haupt" لەم بوارە خاوەن نەزەرە، جێگەی شكو گومانە چونكو دەڵێ: ئەگەر ئەوەی لە كتێبی "ئاناباز Anabase"یا گەڕانەوەی دەهەزار كەسی "گزنفۆن" دا هاتوە ڕاست بێ!! هەر ئەو "ئەگەر"ە دەتوانێ بەڵگە بێ بۆ ڕەت كردنەوەی بۆچوونی ئەو. "گزنفۆن" لەو كتێبە دا وێڕای باسی بەربەرەكانی خۆی دەگەڵ "كوردۆخوئیها" باسی هێندێك شت دەكا كەدەگەڵ رابردووی مێژوویی كوردان تەواو دەخوێنێتەوە. گزنفۆن دەنووسێ: كاردوخۆیەكان نە گوێڕایەڵی ئەردەشیر بوونو نە لە ژێر فەرمانی ئەرمەنستان دابوونو، كاتێك لە سەدەی پێش زایین "تیگران"ی دووهەم خاكی كوردۆئینی گرت پاشایەكەی "زاربیۆنۆس = Zarbionos" بوو كە كوشتیو ئەوە شتێكە لە مێژووی ئێرانو ئاشوور دا هەیە.[69]

بە لەبەرچاو گرتنی ئەو بیروڕا جیاوازانەی لەم بوارە دا هەن، دەربڕینی نەزەرێكی لێبراوانە لەمەڕ ریشەی نژادی كوردان زۆر دژوارە، هەربۆیە ئەگەر لێكۆڵەرەوەیەك بیهەوێ توێژینەوەو موتالا بكا لەنێو ئەو هەموو بۆچوونە جۆراوجۆرانە دا گێرەخواو ئاخریەكەی بۆخۆشی دێتە ریزی ئەو كەسانە كە ڕاو

[68] هەمان سەرچاوە ل 36

[69] لە مێژووی ئێرانی باستان نووسینی مشیرالدولە پیرنیاو لە مێژووی نووسینی سێر سیدنی اسمیت بڕوانە.

بۆچوونی جۆراوجۆریان هەیە. ئێمەش بۆ ئەوەی دوچاری ئەو گێروگرفتەو ئاوازییە نەبین بایەخی زیاتر بەو بۆچوونانە دەدەین کە باری لۆژیکیان بەهێزترەو پاشان ئاکامەکەی دەخەینە بەرچاو و ئاکامی موتالاو بڕوای خۆشمان باس دەکەین. قبووڵ یا ڕەت کردنەوەشی دەخەینە ئەستۆی زانایانو ئەو کەسانەی لێکۆڵینەوە دەکەن.

بە پێی ڕیوایەتی جۆراوجۆر کوردەکان دەبێ یەکێك لەو بابەتانەی ژێرەوە بن:

1ـ کورد لە ریزی ئەو نەتەوانەن کە لە قەراخەکانی باکووری دەریای بالتیکەوە کۆچیان کردبێ بۆ ئەو خاکە کە ئێستا کوردستانی ناوەو لێرە ماونەوە.

2ـ ئەم نەتەوە خاوەنی سەرەکی ئەو ئاخەنو لە سەرەتای ژیانو نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لەم هەرێمە ژیاون.

3ـ کوردەکان لە نەتەوە ئارییایەکانن دەگەڵ ئەوان هاتوونە ئێرانو کوردستانو لەوێ دا نیشتەجێ بوون.

ئێمەش بۆ ئەوەی باشتر لە هەرکام لەم بۆچوونانە تێبگەین دەیانخەینە بەر باسو لێکدانەوە:

دابەش بوونی نەتەوەیی کوردەکانو ڕەچەڵەکیان

1ـ کوردەکان لەریزی نەتەوەکانی باکووری دەریای باڵتیکنو بۆ ئەو ئاخە کۆچیان کردوە.

ئەو بۆچوونە لەوەڕا هاتوە کە تاقمێك لە زاناو لێکۆڵەرەوەکان لە کاری توێژینەوەی خۆیان دا تاقمو دەستەیەك لەو کوردانەیان دیوە کە بەشی زۆریان کەللەسەری (جومجومەی) "دولیکوسفال"یان هەبووە (واتە درێژی کەللەیان لە

پانایی زیاتر بووه)، چاوه شینەکانیشیان زیاتر ئەوانی بۆ ئەم بۆچوونە ڕاکێشاوە کە کورد لە ڕەگەزی ئاڵمان یان ئەو وایکینگانەبن کە بنو لە لای دەریای باڵتیك ڕا هاتوونەتە ئەم لایەو لەهەرێمەکانی کوردستانی ئەو کات دا جێگیر بوون.

لە سەرووی ئەو زانایانە کەسانێکی وەك "ڤۆن لوشان von.Luchan"و "باشماکۆف bashmakove"و "ۆ.ا. ئالێن" دەبیندرێن کە لەسەر دیتنی خەڵك لە ناوچەیەکی بچووك دا بەم ئاکامە گەیشتوون. بۆ نموونە دەریای ڕەش‌و ئەوپەڕی شوێنەکانی ڕۆژئاوای کوردستان) لەسەر یەکسەتو پازدە کەس تاقیکاری کردوە بۆی دەرکەوتوە کە 71 کەس لەوان موو تەلأییو چاوشین بوونو کەللەی سەریشیان دولیکوسفال بووە" یا لە "نمروداغ"ی دەوری دەریاچەی وان، 26 کەسی بردۆتە ژێر تاقیکاری کە 15 کەس لەوان ئەو تایبەتمەندییەیان هەبووە. لە"زنجیرلی" لە 80 کەسی کە تاقی کردوونەوە 31 کەس ئاوا بوون. دیتنی ئەو ژمارانەو بەرتەسکی تاقیکارییەکان دەردەخا کە ئەوە لە ڕاستی بەدوورە.

باشماکۆف پێی لێ هەڵدێنێو دەڵێ: بۆی هەیە ئەم نموونانەی لە مرۆڤەکانی باکوور هێناونیەوە زمانیان کوردی نەبووبێو دوای ئەوەی کە هاتوونە ئاسیای بچووك زمانی کوردی فێر بووبن. دوای ئەوەش "باشماکۆف" بیری بۆ لای سێمریەکان دەچێو دەڵێ ڕەنگە لەوان بن چونکو سێمریەکان لە نژادێك بوون کەدرێژی کەللەیان لە پانایی زیاتر بووە.[70] (باس لەسەر ئەوەی کە ئەو مرۆڤانەی باکوور زمانی کوردیان لە کوێو لە کێ وەرگرتوە؟ هەڵدەگرین بۆ دوایە.

لە بەرانبەر ئەم زانایانە هێندێك کەسیش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان موتالأیان کردوەو نموونەی دژی ئەوانەیان دیوە. بۆ وێنە "شتۆلزە Stolze" نموونەیەکی بە دەستەوە داوە کە لەو دا کوردەکان بە تێکڕا ئەسمەرنو درێژیو کەللەسەریان یەك ئەندازەیە ("براکیسفال"نو وەك ئێرانیان دەچن. وەك دەبینن ئەو نموونانە مشت لە خەروارن کە ئەوانە بۆچوونی خۆیانیان لەسەر دەربڕیون. کەچی لە ڕوانگەی زانستیەوە نموونەکان دەبێ لە کۆمەڵگاو شوێنە

---

[70] ئا. باشماکۆف بابەتێك کە لەژێر سەردێری "چاوخشاندنێك بە نەتەوەکانی دانیشتووی قەراخ دەریای ڕەش‌و وەزعی ئێستایان، لە مانگنامەی نژادناسی دا لە ساڵی 1930 چاپ بووە.

جۆراوجۆرەکانو لەنێو زۆربەی تیرەو عەشیرەتەکان بن تا بتوانن لەسەر بناغەیەکی زانستی بۆچوونی خۆیان باس بکەن. سەیر ئەوەیە کە زۆربەی ئەو بۆچوونانە ئالۆزیو ناتەباییان تێدایە. بۆ نموونە "ای. سۆئان = E.Soane" لە کتێبی **"سەفەر بۆ بین النهرینو کوردستان بە گۆڕینی جلو بەرگەوە"** لە شوێنێك دا دەنووسێ:

ئەگەر لە شکڵو هەیئەتی جیسمیی کوردێك بفکرین دێینە سەر ئەو باوەڕەی کە نموونەیەکی تەواوتر لەوەمان دەست ناکەوێ. بەڵام دوایە لەوە زیاد دەکاو دەڵێ: لەنێو کوردەکان دا مرۆی moوزەردو چاوشینی واش هەن کە ئەگەر منداڵێکیان بەریە نێو منداڵانی ئینگلیزی کەس ناتوانێ لەگەڵ ئەوان لێکی کاتەوە. دیسان دەڵێ: بەشکڵو روخساریان ڕا لە مێدیەکانی هاوچەرخنو پاشانیش دەنووسێ: لەنێو ئەوان دا زۆر پیاوم دیون کە راست وەك نۆڕماندییەکان!! و ئەگەر تەنیا دەمو چاو بکەینە مەرجو زمانیش وەك بەڵگەیەکی دیکە بۆ جیابوونیان نەبا دەمانتوانی بڵێین "ریشەو ڕەچەڵەکی **"ئەنگلۆساکسۆنەکانو کوردەکان یەکە!"**[71] سەرنج دان بەم چەند رستە جیاوازی وتەکان لە باسو بۆچوونەکان دا بە تەواوی دەردەخا.

زانایەك بەنێوی "سۆلاك = Solak" بەر لە هەموو کەس بڕوای خۆی بە ئورووپایی بوونی کوردەکان دەربڕیوەو، ئەوانیتر هەروەك "ڤەن لۆشان" وەدوای ئەو کەوتوون. سۆلاك دەڵێ: بەهۆی ئەوەی رەنگی موو و روخساری کوردانوەك هی ئورووپاییەکان دەچێ بۆی هەیە کوردەکان لە تیرەکانی باکووری ئورووپا بن! هەر لەو حاڵەش دا "کولێنێل دووهوسێ = Du Houssete" دەنووسێ: کوردەکان کەللەسەریان "براکیسفال"ەو کورتە باڵاو بەهێزو ئەسمەرو موو رەشنو برۆیان پڕو پانو لووتیان قەڵانگیو چەنەیان چوارگۆشە.

لێرە دا بە لەبەرچاو گرتنی ئەم بۆچوونانە دەبێ ئاماژە بە چەند شت بکرێ:

یەکەم:

لەنێو نەتەوەیەکی وەك کورد دا کە خاوەنی وڵاتێکی ئاوا پانو بەرینە بە تایبەتی لەو ئاخەدا کە چوار رێی رووداوەکان بووەو بە درێژایی مێژوو شوێنی هاتووچۆی نەتەوە تیرە کۆچەرو هێرشگەرەکان بووە، بەدی کردنی هەموو

[71] کوردو کوردستان لاپەڕەکانی 68، 69

چەشنە قەدو باڵایەکو ڕەنگو موو و سیمای هەمەجۆر شتێکی ئاساییو گونجاوە. کەوابوو لە سەدەکانی کۆنو ڕابردوو دا کە ژیانی بەکۆمەڵ زیاتر لە چوارچێوەی بنەماڵەو خزمایەتی دابووە، یەك یا چەند بنەماڵە لە دەوری یەك کۆ دەبوونەوەو، وێڕای درێژەدان بە ژیان زاوزێشیان کردوەو بنەماڵەی تازەشیان پێکەوە ناوە. دیارە سەرەڕای ئەوەی لە بنەمای جیل دا جیاوازیەك نەدەهاتە گۆڕێ، بەڵام لە پەرشو بڵاوبوونەوەی ئەو نەتەوەدا، هێندێك نێوی لێ پەیدا دەبوون کە لە تێکهەڵچوون لەگەڵ نەتەوەکانی دراوسێ یا کۆچەرانو هێرشکەرانی نوێ دا خۆیان دەنواند. بە سەرنج دان بەوەی کەهەرکام لەم قەومە کۆچەرو هێرشکەرانە کە لەگەڵ تیرەکانی دیکەی دانیشتووی ئەو شوێنانە تێك هەڵدەنگوتن هێدی هێدی دەچوونە ژێر سەیتەرەی سیستمێکی کۆمەڵایەتیو دەسەڵاتدار بە زاراوەو زمانی خۆیان ناویان دەبردن. دوایەش لەو لەوحەو نووسراوانەی سەر بەردو دار لە شوێنێکی دیاریکراو بە نێوی جۆراوجۆر قسەیان لەسەر دەکردن کە ئەوەش بۆتە هۆی سەر لێشێوای وەچەکانی دوای خۆیانو، ئەو لێکۆڵەرەوانەی کە لەم هەرێمە دا خەریکی لێکۆڵینەوە بوونو دەبن کە زۆر جار دەبێتە هۆی سەرگەردانیو گەلێك جار لە جیاتی ڕوون کردنەوە شتی وا دەنووسن کە خوێنەر بە هەڵە دەبا. دیارە زۆربەی ئەو هەڵانەش جگە لەو هۆیانەی باسمان کردن، ئاگادار نەبوون لەو دابو نەریتانەیە کە لەنێو نەتەوە جۆراوجۆرەکان دا هەیە، بەڵام بەهێند ناگیرێن. بۆ نموونە لەنێو کوردان دا ئێستاش تایفەگەلێك هەن کە بە نێوی کەس یا کەسانێکەوە دەناسرێن. وەك دەڵێن "دێبوکرییەکانی دەشتی حاجی حەسەن، یا لکی کەریم خانی یا ئێلی باوەجانیو ..." کاتێك توێژەرەوەیەك لە ناوچە دا خەریکی پرسو جۆیە نێوی جۆراوجۆر دەبیسێ کە نێوی نەتەوەو تیرەکانیش تایفانیشن. کاتی ناساندنی ئەو تایفەش هەروایەو هەر لەو دەدوێ، بۆ نموونە دەڵێن کورد وابوو واچوو و بنەچەکەیان دەچێتە سەر فلان کەسو لەم بابەتانە.

پێویستە لە گێرەو کێشەی پێوەندی هێرشەکانیش دا ناتەباییو پەیوەست بوونیان بە یەکترەوە لەبیر نەکەین کە لە وەزعێکی وا دا ئەمە سروشتییەو هەر ئەو کارە دەبووە هۆی تێکەڵ بوونو هاتنە کایەی جیلێکی نوێ کە ئاکامی ئاوێتەبوونی ژێنی دوو جیلو نژادی لێك جیاواز بووە.

کەوابوو ئەگەر هاتوو لە ناوچەکانی رۆژئاوای کوردستان یا لە شوێنێکی دی هێندێك کەسمان دی کە چاویان شینو موویان زەردو پێستیان سپی بوو نابێتە بەڵگەی ئەوەی کە کوردەکان هەموو لە رەگەزی ژێرەوەن یا وایکینگەکانی دەوری دەریای باڵتیك یا نۆرماندین، بەڵکوو دەبێ بە لەبەرچاو گرتنی ئەو مەسەلانەی لە سەرەوە باسمان کرد بە شێوەیەکی وای بۆ بچین کە ئەوە ئاکامی هێرشەکانی چەند قەومێك لە رەگەزی باکوورنو بە وتەی "ئالێن" ـ کە بۆخۆشی سەرنجی نەداوەتە ئەو مەتڵەبە ـ کاتێك بووە کەدنیای کۆنیان هەر لە ئوقیانووسی ئاتلانتیکەوە تا کێوەکانی هیمالیا گەڕاوەو پێواوە تا دەسەڵاتیان بەسەر ئاسیای رۆژئاوا واتە ئاخی هیتیتەکانو ئوراتورەکانو ئەرمەنستان پەیدا کردوە" کەچی ئێستا نموونەیان تەنیا ئەویش بە دەگمەن لە گوندەکانی تورك نشینو لەنێو "ئۆسێت Ossete"ەکان داو لە ملەی داریال دەبیندرێ. هەروەك "مۆژینسکی Moszynski"[72] یش لەسەر ئەم باوەڕە دەڵێ: نابێ هێرشەکان لەخاکی کەریمە ڕا بۆ "ئاناگولی = ئاسیای گچك" کە لە رووداوە بێ ئەم لاو ئەولاکانی مێژوویییە بەرچاو نەگرین" نابێ لەبیرمان بچێتەوە کە کوردەکانیش لە رۆژهەڵات بەرەو رۆژئاوا جێگەیان گۆڕیوەو زۆر جار لەگەڵ سامیەکانی "کەلدەو بابێلو..." ئاخی یەکتریان کردۆتە مەیدانی شەڕو شوورو زۆر ململانێی دیکەش روویان داوە.

کەوابوو چاوپێکەوتنی چەند نموونە لە یەك بابەت ناتوانێ ناسێنەری تەواوی بابەتەکە بێ. هەروەك خەڵکی حاشیەی تورکیەی ئەمڕۆ بە قیافەی ئورووپای رۆژئاوایی خۆیانەوە ناسێنەری تەواوی خەڵکی تورکیە نین. لە لایەکی دیکەشەوە هەروەك گوتمان لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا ناتوانێ تایبەت بێ بە چەند ناوچەی چکۆلە لە هەردی پانو بەرینی کوردستان. چونکو لە بنەڕەت ڕا زانست پایەی لەسەر بنەمای ئەزموون تاقیکاری دامەزراوەو بە پێی یاسای زانستە تەجروبییەکان تاقیکاری لەهێندێك شوێنی بەرتەسك بەتەنیایی ناتوانێ بەڵگە بێ بۆ ناسینو دانانی یاسا بۆ هەرێمێکی پانو بەرین. لەسەر ئەم بنەمایە بە لەبەرچاو گرتنی هەموو ئەو شتانەی لەبەرچاون کاری "ڤەن لۆشان"و ئەوانیتر بەو فکرو خەیاڵەوە ناتوانێ ببێتە هۆی وەدەست کەوتنی ئەو ئاکامە کە

---

[72] کتێبی لێکۆڵینەوە لەمەڕ ریشەی فەرهەنگی سەرەتایی ئسلاویەکان، بە زمانی لەهێستانی(پۆلۆنی)

کوردەکان بەو چەند نموونەی کە ئاماژەی پێکرا لە نژادی ژێرمەن بن یا لە ڕەچەڵەکی وایکینگەکان لە قەلەم درێن کە بە وتەی "ئالێن" لە باکووری دەریای باڵتیك ڕا چوونە ڕۆژهەلاتو ئەو هەردانەیان داگیر کردوەو واشی تێدا بڵاو بوونەوە کە بە درێژخایەن تێیدا بن. وەك ئاماژەی پێکرا ناکۆکی لە بۆچوونەکان دا بۆتە هۆی جیاوازی زۆر لە پێوەری پێوانەو ئاکامەکان. بۆ زیاتر ئاشکرا بوونی ئەو دژایەتی‌یە لەنووسینو وتەکانی لێکۆلەرەوەکان دا تەنیا ئەوەندە بەسە کە سەرنج بدەینە شێوەی بەیانو بەڵگەکانی کەسێکی وەك دوکتۆر حامی کە لە ڕێگەی سەهلو سادەی بەرئاورد کردنی وێنەکانی نیوە روخساری "بوروکی Bourouki" خەڵکی بین النهرینو "ئورنینا Ournina"ی پادشای[73] سەردەمن زۆر کۆنی کەلدە دەگاتە ئەو قەناعەتە کە کورد لەنژادی سامین!

گەلۆ هەروەك گوتمان هەرکەس بیرو بۆچوونێکی دەربڕیوە کە هێندێکیان بۆ ئەوە دەبن پیاو خۆیان لەگەڵ ماندوو کاو هێندێکیشیان بێ بناخەن چیان لێ شین نابێتەوە. یەکی‌وەك خانیکۆف Khanikoff کوردان لە نژادی ئەفغان دەزانێ بەو دەلیلەی کەوێك دەچن، یەکی دیکەی وەك ریچ Rich کوردان دەکاتە دوو بەش، بڕێکیان دەوارنشین کە نێوی Assireta "ئاسیرێتا"ی لەسەر داناونو ئەوانی دیکەشی نێو ناوە "گۆران". بە قسەی ئەو دەستەی یەکەم دموو چاویان گەورەو پانەو نێوچاوانیان زەقو روخساریان گرژە، بەڵام دەستەی دووهەم بە پێچەوانەی ئەوانن، دیارە ئەو بۆچوونە زیاتر لە خەیاڵ نزیکە نەك لە راستی. کەسانێکیش وەك "شانتر Chantre" کە ماوەیەکی زۆر لەنێو کوردان دا ماوەتەوە دەنووسێ لە 185 کەس تەنیا سێکەسی[74] سەر زەردم دیوەو، لە 332 کەس تەنیا هەشت کەسی چاوکاڵم دیتوە. بەڵام پرۆفیسۆر "ئۆژن پیتارد O.pittard" لە بەرانبەر ئەو بۆچوونانە دا بەهۆی لێکۆڵینەوەیەکی سەرنج راکێش کە لە بواری نژاد ناسین دا کردوویەتی وڵامی زۆر

---

[73] وەرگیراو لە کتێبی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری، چاپی تارانن لاپەڕی 16و ... کە ئەو سامی بوونی نژادی کوردیش خۆی مەسەلەیەکە، هەروەك ژەنەرال سەرپیرسی سایکس لە کتێبی (مێژووی ئێران) وەرگێردراوی فخرداعی گیلانی، ئەوەندە بە سادەو ساکاری کوردەکان (گوتی‌یەکان) بە نژادی سامی لە قەلەم دەدا کە ئیزن نادا هیچ کەس لەم بارەوە شکی هەبێ. مێژووی ئێران بەرگی یەکەم لاپەڕی 89

[74] کتێبی کوردو پەیوەست بوونی نژادیو مێژوویی ئەو، نووسینی رشید یاسمی لاپەڕی 104

بەجێو ڕێو قەناعەت پێهێنەری بەو کەسانە داوەتەوە کە بڕوایان وایە کورد لە نژادی ژێرمەنو هاوخوێنی خەڵکی باکووری دەریای باڵتیکن. ئۆژن پیتارد لە کتێبی پڕ بایخو ناسراوی خۆی دا بە نێوی "**ڕەگەزەکانو مێژوو** le Race EtL History" دا (هەرچەند بەلامو ئەگەری زۆری تێدایە) دەڵێ: لە دەریای ڕەشەوە تا کەنداوی فارس خەڵکێك دەژین کە دەوارنشین بوون بەلام تایبەتمەندی نژادی دیاریو ڕوونی خۆیان هەبوو. چاوو موویان ڕەشەو بالایان بەرزە، کەللەیان درێژایی زیاتر لە پانایەتی، ڕەنگی پێستیان ڕوونو شەفافەو زۆربەیان لووتیان درێژو قەلەمییەو نووکی لووتیان تیژەو چەماوەتەوە، بەو شێوەیە کە یەك دوو هەزار ساڵ پێش زایین سەرەنجی هەیکەل تراشو پەیکەرسازەکانی ڕاکێشابوو. ناوبراو هەروەها دەڵێ: هەرچەند ئەو تیرەو تایفانە بەهەر نێوێك بوون هەمووکات بە یەکەوە لە شەڕو شوور دابوون، بەلام هەر ئەوە بەس بووە کە بە وردی لێکیان ڕوانیوەو چاویان بە یەکتر کەوتووە هەستیان بە بێگانە بوون لەگەڵ یەك نەکردوە... . چونکوو زۆر وەیەکتر چوون

پیتارد دیسان دەڵێ: ئاخۆ ئەو کوردانەی کە هی وەك "سوولاك" ئاماژەیان پێدەکەنو دەڵێن ڕەنگی موویان وابووەو کەللەی سەریان درێژ بووە، لە کوێن کە ئێمە نایان بینین؟

بەو هەڵسەنگاندنو لێکدانەوەی من دوای موتالایەکی زۆر کە بە تایبەتی لە چەند شوێنی جۆراوجۆری وەك (بۆتان، خەرپووتو ڕۆژهەلاتی کەنداوی ئەسکەندەروون، ڕۆژئاوای مووسڵ، لوڕستان، ڕۆژئاوای کرماشانو هەروەها زۆر جار لەمەڵبەندی موکریانو سنە) بە هاوکاریو هاوڕێیەتی خاوەن نەزەران لەبواری ڕەگەزناسین دا کردوومە، هاتوومە سەر ئەو بڕوایە کە یەکەم ئەو بۆچوونەی کە کوردەکان لە نژادی ژێرمەنو وایکینگەکانی دەوروبەری دەریای باڵتیك بن زۆر دوور لە ڕاستیەو ئەو نموونانەی کە چەند کەسێك لەو پیاوە گەورانەی وەك فۆن لوشانو سولاکو ... ئاماژەیان پێکردوە لە نەختێ شوێنو هێندێك جێ دەبیندرێ، بەو مەسەلەی لە بواری تێکەڵ بوونی ڕەگەزیەوە باسمان کرد بە تایبەتی لە شوێنە سنوورییەکانی کوردستان، شتێکی ئاشکرایە، بەلام ناتوانێ گشتی بێ.

دووهەم ئەوەیە کە بەشی هەرە زۆری خەڵك تا ئەو جێگایەی نووسەر موتاڵای کردوە (89٪) تایبەتمەندی براکیسفالیان هەیە، واتە رەنگی موویان رەش‌و برۆیان پڕو پانەو لووتی هەڵۆیی‌یان هەیەو نیزیکەی (67٪)یان چاوەکانیان مەڕی یا رەشە.

هەربۆیە بە بڕوای نووسەر کورد زیاتر لەوەی بچنەوە سەر رەگەزی ژێرمەن، دەچنەوە سەر نژادی کۆچەریەکانی رۆژهەڵات، یا نیشتەجێیانی سەرەتایی‌و یەکەمینی ئەو مەڵبەندەن کە لە ژێرەوە ئاماژەی پێدەکەین‌و بە چوونە پێشی تێکنیکی زانستی رەگەزناسین دۆزینەوە(دوزراوە)تازەکان‌و لێکۆڵینەوەکانی داهاتوو کە بە هۆی کەرەستەی پێشکەوتووی زانستی‌یەوە دەکرێن، بێگومان دەتوانین هیوامان هەبێ کە کۆڵەکە سەرەکی‌یەکانی ریشەی رەگەزی کوردان، نەتەوەیەکی کە بە وتەی "ئاریەنس کامپێرز Ariens Kappers" نژادێکی بەڕاستی دیارن، دەردەکەوێ.[75] تەنانەت ئەگەر ئێمە موتاڵای خۆمان بۆ لێکۆڵینەوەکانی ئەنجام دراو لە دوو سەدەی رابردوو تەرخان بکەین، دیسان دووری پەیوەست بوونی کوردان لە نژادی ژێرمەن‌و وایکینگە هێرشکەرەکانمان بە تەواوی بۆ روون دەبێتەوە، هەرچەند کە ئەو توێژە رەوانەی لەسەر بنەمای زمانەوانی موتاڵایان کردوە بڕوایەکی زۆریشیان بە وتەکانی خۆیان هەبێ.

2ـ کوردەکان نیشتەجێ‌و خاوەنی ئەسڵی خاکی کوردستان لە سەرەتای مێژووی ژیانی بەکۆمەڵی مرۆڤن.

ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی ئاسەوارناس‌و خەڵك ناس لەسەر ئەم بڕوایەن کە کوردەکان یەکەم مرۆڤەکان بوون کە لە سەردەمی زۆر کۆنەوە، لە دەوری (پالتولیتیك یا دێرینە بەردی‌یەوە) بە دەرەو دۆڵەکانی باشووری ئێران دا رابردوون‌و بە تێکڕا بەرەو باکوورو رۆژئاوا جووڵاون‌و لە خڕەکانی لای سلێمانی‌و

[75] کتێبی بەشی رۆژهەڵاتی نیزیك لە زانستی خەڵك ناسی کوردان، چەرکەسەکان‌و ئێرانی‌یەکان، چاپی ئامێستردامی هولەند 1941، دەبێ ئەوەش بزانین کە "کاپێرز" سەرەڕای ئەوەی بڕوای بە روون‌و دیاریی بوونی نژادی کوردان هەیە، بڕواشی وایە کە لەنێو کوردان دا تێکەڵاوی دەگەڵ رەگەزەکانی دیکەش بەرچاو دەکەوێ.

ڕەواندز ڕا هاتوونە ناو خاكی[76] كوردستان ـ كە هێندێك ئاسەواریش دۆزراونەوە كەتەنیا لایەكیان تاشراوە.

لە كۆنترینو بە بەڵگەترین ئاسەوارەكانی كە لەم بوارەدا دەتوانین ئاماژەی پێبكەین ئەوەیە كە لە سارگۆن (پاشای ئەكێد = ئاكاد) ڕا بۆمان ماوەتەوە. ئەو لە ساڵی 2530 تا 2457ی پێش زایینی شا بووەو لەگەڵ كوردەكان یا بە واتەیەكی تر لەگەڵ خەڵكی كێوەكانی زاگرۆس ـ لە "كازالو، ڕۆژهەڵاتی دیجلە"و مەڵبەندی "بەدرە" كە لە سەردەمی كۆندا "دێر Der"یان پێگوتوە شەڕی كردوە.[77][78][79]

بە وتەی ئیسترابوون جوغرافیزانی دەورەی باستان خاكی "كوردوئێن = كوردستان) لە دیاربەكرەوە تا موش درێژەی هەبوە، ناوبراو هەروەها دەنووسێ: چەند قەومی جۆراوجۆر لە كوردوئێن دا ژیاون كە بەوتەی زۆر لە توێژەرەوەكان، باپیرە گەورەی ئەو كوردانەن كە ئەوڕۆش (سەردەمی ئیسترابوون) هەر لەو ناوچەیە دەژین. هێندێك جار وەك یەكچوونی نێوی ئەو قەومانە دەتوانێ باشترین بەڵگە بێ بۆ پێوەندیو پەیوەست بوونی كوردەكانی ئەم سەردەمەو خەڵكی ئەوكاتی كوردستان.[80] تەنانەت لەو جێگایەی كە زمانی جۆراوجۆر لە شێوەو شكڵی جۆراوجۆریش دا باس كرابن[81] ئەو قەومانە بەگشتیو بە شێوەی ئاسایی بەنێوی جیاوازی وەك مەنزومەی زاگرۆس یا بەشێك لە قەومەكانی میزوپۆتامیا باس كراون.

---

[76] هێنری فیلدی ئەمریكایی: گۆڤاری زمانەكانی سامی بەرگی 51 ساڵی 1935 لە شیكاگۆ ل 20.

[77] گۆڤاری ڕۆژهەڵاتی ئەمریكا Albright a Babylonian Geographical Treatise on saragon

[78] كوردو پەیوەست بوونی نژادیو مێژووی ئەو, رشید یاسمی ص 23

[79] تورو دانژەن T.Dangin یش لە كتێبی كۆی "ئۆرۆلۆژی" ئاماژەی بە دوو لەوحەی بەردینی نووسراو كردوە كە بۆخۆی چاوی پێكەوتووەو دەگەڕێتەوە بۆ 2000 ساڵی پێش زایین، لەو لەوحانەدا باسی وڵاتێك دەكا بە نێوی كارداكا لە باشووری وان كە خەڵكێكی بەنێوی "سوو Su" لێ بووە.

[80] نێوەكانی وەك كوردۆئین، كوردو، گۆتی نێوی ناوچەی باسكراوە كە تەنانەت قەومەكانی بێگانەی وەك ئارامیەكان بە خاكی كوردستانی ناوەندییان گوتووە "بەس كاردو Bath Kardu"و بە شاری "جزیرەی بن عمر"ی ئێستایان گوتوە "گازار تادكردو Gazata D.Kardu".

[81] بۆ وێنە ئەو وشەی كوردو لە لایەن ئەرمەنییەكانەوە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی كە خ لە زمانەكەیان دا بۆ جەمعو كۆ بەكار دێ، بە كوردۆخو عەرەبەكان بە "باكاردا"یان نێو بردوە.

"دوكتور كۆنتێنۆ Conteneau"ی فەرانسەوی بڕوای وایە كە نیزیك چوارهەزار ساڵ پێش زایین بەشێك لە كۆچەرەكانی هاتوونە رۆژئاوای ئێران (كوردستانی ئەمڕۆ) كە پێیان دەگوتن ئاسیایی (ئازیتیك)، ئەو قەومانەی كە بەر لە ئارییاییەكانی هیندو ئورووپایی هاتوونە ئەو خاكەوە، لە شوێنەوارەكانی بین النهرین دا بە گۆتیو كاسی ناسراون.

بە سەرنج دان بەوەی كە لە لۆغەتو وشەكانی ئەم قەومانە (گوتیو كاسیو...) بڕێك لە وشەی هیندو ئورووپایی وەك نێوی خواكانو پاشاكانو شتە پیرۆزەكان بەرچاو دەكەون، دەتوانین بێینە سەر ئەو باوەڕە كە كۆچەرە كۆنیەكانی وەك (گۆتیو كاسیو ...)ش هەر لە ئارییە ئێرانییەكانی (مادو فارس)بوون كە دواتر لە هەزارەی دووهەمی پێش زایین لە رێگەی قەفقازەوە هاتوونە ئێرانێ.

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە كە لە هێندێك لە نووسراوەكان دا هەرچەند هی پیاوی جێی باوەڕیشن، بڕێك شتی سەیر دەبیندرێ، یەك لەوانە ئەوەیە كە پروفیسۆر مینۆرسكی لە شوێنێك دا دەنووسێ: راستە كە نەتەوەی كورد لەرۆژهەڵاتەوە هاتوونە رۆژئاواو لە كوردستان نیشتەجێ بوون، بەڵام ئەو شتە ناتەبایی لەگەڵ ئەوە نیە كە نەتەوە یا قەومی دیكەش هەر لەو كات دا! بە نێوەكانی وەك كاردو كە لەنێوی كوردان نیزیكە لە كوردستانی ناوەندیدا ژیابن!

بە بڕوای نووسەری كتێب ئەوە ناگونجێ كە هاوكات دوو قەومی هاونێو لە دوو نژادی جیاواز لە دوو شوێنی دنیا بووبن.[82] كەوابوو دەبێ بڵێین ئەو نەتەوانەی كە هەر لە سەرەتاوە دانیشتووی كوردستان بوون بەر لە هێرشو كۆچی ئارياییە ئێرانییەكانی (فارسو ماد) لێرە بوون، بە واتایەكی تر خاوەنانی سەرەكی خاكی كوردستانن یا ئارياییین بەڵام بەر لە پارسەكانو مادەكان هاتوونە سەر ئەو خاكە، دیارە ئەگەر حاڵەتی دووهەم راست بێ ئەو بۆچوونەی كۆچی یەك بەدوای یەكی قەومەكانی ئاريایی وەڕاست دەگەڕێ.

نەتەوەكانی كە لەم خاكە دا ژیاون لە هەلومەرجی تایبەت بە خۆیانو بۆچوونی جیاوازو نێوی جۆراوجۆر باسیان لێ كراوە، هەر لێكۆڵەرەوەیەكو

[82] كتێبی كوردو كوردستان نووسینی محمد امین زەكیبەگ،وەرگێرانی حبیب الله تابانی ل 5

نووسەرێك‌و هەر مێژوو نووسێك بە گوێرەی بڕواو باوەڕی خۆی شتی لەسەر گوتوون‌و، لە ئاكامی ئەو جیاوازییەی لە بۆچوونەكانیان دا هەیە، ئەو دەروەگیراوە كە لەسەر بۆچوونێكی تەواو زانستی‌و راست‌و دروست ساغ بنەوەو دەری بڕن.

سێر سیدنی ئیسمیت S.Smith لە بابەتێك لە ژێر سەردێری (**مێژووی كۆنی كوردستان**) دا كە بە تایبەتی بۆ پرۆفیسۆر محمد امین زەكی بەگی نووسەری كتێبی "**مێژووی كوردو كوردستان**"ی نووسیوە، بڕوای خۆی دەردەبڕێ‌و دەڵێ: بەر لە حكوومەتەكانی ناوچەیی وەك سۆمێرو ئاكادوئور كە نیزیكەی 2900 ساڵ پێش لەدایكبوونی مەسیح هەبوون، لە مەڵبەندی كوردستان چەند حكوومەتێكی خودموختار هەبوون‌و ئەو زمانەی كە خەڵكەكەی واتە "شوباریەكان" پێی ئاخاوتوون هیچ ئاوێتەیەكی لەگەڵ زمانی سامی‌و هیندو ئۆرووپایی‌و سۆمێری‌یەكان نەبووە.[83][84] هەر ئەو رۆژهەڵاتناسە (ئیسمیت) دیسان دەڵێ: ناوچەكانی "سیمورا Simura" لە دەوروبەری ئالتوون كوپێری یا پردی زێڕین لە توركیە[85]، "لوللوبو Lullubu، حەلوان، ساسرو Sasru[86]و ئوربیلۆم Urbillum یا هەولێر = ئەربیل" هەموویان یەك نەتەوە بوون بەڵام یەكیەتیی پێویستیان لە نێو دا نەبووە.[87]

بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونەی ئیسمیت بە گوێرەی موتاڵایەكی كە كراوە، ئەو نەتەوانە ناوچە جۆراوجۆرەكانی تێیدا نیشتەجێ بوون یەككگرتوو بوون‌و حكوومەتێكیان بەنێوی (مێتانی) هەبووە. هەروەها چەند حكوومەتێكی وەك كاسیەكان لە بابێل‌و ... هەبووە، تەنانەت خانەدانێكیش بەنێوی "خانی كالبات Khani Calbat" هەبووە كە ناوەندی چوكمڕانیەكەیان نیبیس یا نسیبەین بووە كەتوانیویانە بەسەر ئاشوور دا زاڵ بن.[88]

---

[83] هەمان سەرچاوەی پێشوو ل 64

[84] زمانی قەوقازی لە لایەن زمانەوانەكانەوە بەو زمانانە گوتراوە كە قاعیدەو قانوونی تەواویان نەبووە.

[85] ئالتون كوپیری ئێستا لە كوردستانی باشوور دایەو لە بەینی هەولێرو كەركووك هەڵكەوتووەو لەژێر دەسەڵاتی دەسەڵاتی بەغدا دایە.و

[86] لە روانگەی نووسەرەوە ئەو ناحیە دەبێ ناوچەی "سێرۆ = Sero"ی ئێستا لە سنووری ئێران‌و توركیە بێ.

[87] مێژووی كوردو كوردستان محمد امین زەكی بەگ ل 65

[88] بە بڕوای نووسەر ئەونێوە دەبێ خان گالبات بێ چونكو لە كوردیە دا لە جێگەی كەسرە یا دادەنێن.

www.pertwk.com

بەم شێوەیە دەبینین کە پێش پێکهاتنی دەسەڵاتی مادو پارسەکان لە کوردستان چەند حکوومەت بە نێوی لێك جیاوازی وەك هیتیتەکانو ئوراتوری‌یەکان یا خالدی Khaldiیەکانو نائیری Nairiیەکان، موشکی‌یەکان یا بە قەولی رۆمیان Moshoiیەکانو پاپهی Paphiیەکانو کورتی = Qurtiیەکان هەبوونو دوایە لەسەردەمی "شاما ناسری پێنجەم" لە ئاشوور دا مادەکان بوونی خۆیان دەرخست. هەر لەو سەردەمەشدا بووە کە "ماننائی Mannai"یەکان باشووری دەریاچەی ورمێیان لەبەر دەست دابووەو لەوێ نیشتەجێ بوون.

کەوابوو بەم رابردوە مێژووییەو کە بەڵگەی پێویستیان بۆ سەلماندن لەسەرە، بۆچوونی زۆربەی زاناکان کە دەڵێن بنی ئادەم هیچ نەتەوەیەکی کۆنتر لە کوردان لەم مەڵبەندە ناناسێ روونتر دەکا[89] و، لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بڵێین: ئەم قەومانە یا نژادو ریشەی تایبەت بەخۆیان هەیە یا دەبێ لەو نەتەوانە بن کەپێش ئاریا ئێرانی‌یەکان هاتوونە سەر ئەم خاکە.

هەڵەیەکی کە سەبارەت بە نەتەوەی کورد کراوە، ئەوەیە کە ئەو تیرانەی دوایە ناویان دەبەین جیا لە "گوتی = کورد" باسیان لەسەر کراوەو لێکۆڵەرەوانی ئەم بوارە "گوتی"یش وەك لۆلۆ، کاسی، میتانی‌و نایری‌و ... هەرکام بە قەومێك لە قەڵەم دەدەن. لە حالێك دا وشەی "گوتی" نێوی گشتی‌یەو هەموو نێوەکانی دیکەش دەگرێتەوەو هەرکام لەم تیرانە بەشێك لە قەومی "گۆتی" بوون. هەروەك ئێستا کورد نێوی نەتەوەیەکە کە هەموو دەستەو عەشیرەتو تیرەکانی کورد وەك موکری، بابان، ئەردەلان، کەڵهور، لوڕ، بارزانی، مەنگوڕ، دێبوکری‌و زازاو ... دەگرێتەوە کە بە تێکڕا نەتەوەی کورد پێك دێنن. گۆتیش لەو سەردەمەدا لەجیاتی وشەی کورد کەڵکی لـێ وەرگیراوەو لۆلۆو کاسی‌و ئەوانی‌تر پێکهێنەری گۆتی بوون. لەوحەکانو نووسراوەکانی سەر بەرد کە لەو سەردەمەوە ماون ئەو بۆچوونە بە روونی دەردەخەنو هەموویان یەك دەنگ دەڵێن کە هەموو مەڵبەندی زاگرۆس لە ئارارات تا "موخی" و شاخی تور عابدینو "ئەنزان = شووش" و ... دانیشتوەکانی قەومی گۆتی بوون. کەتیبەی سلم نصری هەوەل (1280 ـ

[89]کوردستانو کورد پرۆفیسۆر محمد امین زەکی بەگ وەرگێردراوی حبیب الله تابانی ل 63

1261ی پێش زایین)و نووسراوەی "مالأمیر بەختیاری"و زۆر لە ئاسەواریتر سەلمێنەری ئەم مەسەلەن. "مالامیر" یا "کەل یا کولوەی فەرهاد"، "ئەشکەوتی سلێمان = Ashkawti Sulayman" هەموویان وشەی کوردین. مالامیر بە مانای مالّی ئاغا (ئەرباب)و کل یا کولوە بە مانای گەردەنە یا ملەی فەرهادو ئەشکەوتیش هەمان غارە. دەستخەتی مالأمیر هی سەدەکانی 13و 12ی پێش زایینە کەلە"تخینخی گوتواماردی" پادشای "حنا" جێماوە کە خۆی بە پادشای "ئەنزان = شووشیش" زانیوەو ئەوێی بەنێوی "زیزان" نووسیوە. هەمان وشەی "زیزان"ە کە بۆ "ئەنزان" کە لە کوردی دا بە مانای هەردی نەویە (جێگایەکی کە شووشی تێدا هەڵکەوتوە، ئەگەر لەگەڵ ناوچەی شاخاوی بەختیاری بەرئاوردی بکەین راستی ئەو مانایە دەردەکەوێ. شاش خۆی لە تایفەی "ئەماردی" گۆتی دەزانێو واتە تیرەی ئەماردی لە قەومی گۆتی بووە. دوایەش دەپرسێ من چکارەم؟ (پادشای حنا)

سلم نصریش لە کەتیبەکەی دا نووسیویە [90] : (قەومی گۆتی لە ئاسمانی ئەو سەردەمەدا دا وەك ئەستێرە درەوشاوەن ئەوان بە زۆرو بە ئیرادەو بە سامی ناوبانگیان دەرکردبوو کە لە نیزیك ئارارات را تا کێوی عابدین بلاّو ببوونەوەو، لەبەرانبەرم دا شکاو بەسەریان دا زالّ بووم.) "توکۆلتی ئینۆرتا"ش ئاماژە بەمە دەکاو دەنووسێ: تەواوی مەلّبەندی زاگرۆس شوێنی ژیانو مانەوەی قەومی گۆتی بووە.

ئاکامی هەموو ئەو لێکۆلّینەوەو مانای ئەو کەتیبانە ئەوەیە کە گۆتییەکان لە هەموو ئەو ولأتە بەرینە دا بلاّو بوونەوەو، هەموو تایفەکانیش کە هەرکام لە شوێنێك ژیاون دەگرێتەوەو، ئەو تایفانەش هەرکام نەتەوەیەك یا نژادێکی جیاوازو سەربەست نەبوون کە لە شوێنێکی دیکە ڕا هاتبن تا بە جیا لەسەریان باس بکرێ. کەوابوو لەبری ئەوەی بۆچوونە خەیالأویەکان پێشانی خەلّك بدەین، باشتر وایە یەك جێ هەموو گۆتییەکان بە تەواوی تیرەو تایفە جۆراوجۆرەکانیەوە (کاسی، لۆلۆ و ...) بێنینە ژێر موتالاّو توێژینەوەو لێکۆلّینەوە.

[90] کوردستانو کورد پرۆفیسۆر محمد امین زەکیبەگ وەرگێردراوی حبیب الله تابانی ل 63

ئێمه له جێگەیەکیتر دێینەوه سەر ئەو باسه، بەڵام جارێ بەدوای ئەو بۆچوونو قسانه دا دەچین که لەسەر رەچەڵەکو نژادی کورد به شێوەیەکی دیکه هاتوونه گۆڕێو بەشێکیان به ڕاستی سەیرن، بۆ ئەوەی خوێنەری بەڕێز لـێیان ئاگادار بێ به هێندێك لەم بۆچوونانه ئاماژه دەکەین: محمد ئەفەندی له کتێبی **تاج العروس** له مەڕ رەچەڵەکی کورد دەڵێ: (**الاكراد طايفة من الجن**) واته (کورد تیرەیەکن له جندۆکان)!! و لەسەری دەڕواو زیاد دەکا: چونکو ئەسڵی کورد له جنۆکانه، بۆیه هەر کوردێك که له دنیا دا هەیه چواریەکی جندۆکەیه، بەڵگەکەشم ئەوەیه که کورد له (بلقیس)ی ژنی حەزرەتی سلێمان کەوتوونەتەوه که دایکی ئەویش جندۆکه بووه!!

ابو معين نسقی له کتێبی "**بحر الكلام**" دا نووسیویه که: جندۆکان حەملەیان کرده (حەرەمسەرا)ی حەزرەتی سلێمانو ئەوێیان گرت. هێندێك له ژنەکانی سلێمان پێغەمبەر لەنیزیکی لەگەڵ جندۆکان حامیله بوونو ئەو کوردانەیان لـێ بوو!! شەرەفخانی بتلیسی له شەرەفنامه دا دەنووسێ که کەسانێك وا دەگێڕنەوه که دێو لەگەڵ بنی ئادەم بوو نه ژنو مێردو لەو تێکەڵ بوونه کورد کەوتوونەتەوه!!

مسعوودی له کتێبی "**مروج الذهب**"[91] دا دەنووسێ: کاتێك حەزرەتی سلێمان له تاقەت کەوت، شەیتان له شێوەی بنی ئادەم دا دەستی گەیشته کەنیزەکانی ئەو، ئەوەی که ئیمانیان به خوا هەبوو پەنایان بۆ بردو رزگاریان بوو، بەڵام ئەوانی کافرو منافق تەسلیمی شەیتان بوون زگیان پڕ بوو، کاتێك سلێمان هاتەوه سەر حوکم به کەنیزەکانی فەرموو: اَكَرَدوهنّ الى الجبال و الاوديه[92] واته ئەوانه دوور خەنەوەو بیانبەنه کێوانو لەخڕو دۆڵان دا بەڕەڵڵایان کەن" دوایه زانو منداڵەکانیان ئەو کوردانەن!! دیسان دەنووسێ: هێندێك کەسیش دەڵێن که کورد عەرەب بوونو له تۆرەمەی ربیعەی کوڕی نزاری کوڕی معری کوڕی عیرفانی کوڕی بەکری کوڕی "واپل"ن که بەهۆی نادیارەوه دەکێوان هەڵبوونو دوای پێوەندیگرتن لەگەڵ (الاعاجم و لِفرس) که هەمان غەیره عەرەب واته

---

[91] مروج الذهب بەرگی سێهەم ل 251

[92] به بڕوای مامۆستای خوا لێخۆشبوو رشید یاسمی، ئەوانه بەهۆی نیزیکیو وێکچوونی شکڵیو لەفزی "كَرَد =کەرەد" عەرەبی دەگەڵ "کرد = کورد" وایان گوتوه. تاج العروس "کارده" به مانای واقعه هێناوه. ل 110ی کتێبی کوردو پێوەندی نژادیو تاریخی ئەو، له مامۆستا رەشید یاسمی

www.pertwk.com

عەجەم فارسن، زمانی خۆیان لەبیر چۆتەوە. هێندێك کەسیش کوردان لە تۆرەمەی (مضر بن نزار) دەزانن‌و کەسانێکی تریش لەسەر ئەو بڕوایەن کەکورد ئەولادی "کوردی کوڕی مەردی کوڕی صعصعەی کوڕی هوازن‌و ..."ن. مسعودی هەروەها نووسیویەتی: ڕاستترین نەزەر ئەوەیە کە کورد لە "ڕەبیعەی بن نزار" کەوتوونەوە. هەروەك کوردەکانی تایفەی "شوهجان" لە دینوەرو هەمەدان بۆخۆیان ئەوەیان قبووڵە[93].

تاج العروس لە سەر کورد تەوزیح دەداو دەنووسێ: [قیل جدهم کرد بن عمرو مزیقیا و هوَ لقب لعمر و لأنّة کان کل یوم یلبس حلة فاذا کان آخر النهار فرقها. لیلاً تلبس بعدەی] بە واتەی ئەوە کە باپیرە گەورەی ئەوان کوردی کوڕی عەمرو بووەو عەمریش لەقەبی مەزیقیای هەبووە، چونکو هەر ڕۆژەی بەرگێکی نوێی دەکردە بەرو شەو دەی‌دڕاند تا وەدەست کەسێکی‌تر نەکەوێ. هەر ئەو کوردەیان بە کوڕی عامری کوڕی ماو السماو"یش نووسیوە (اما بن مزیقیا عمرو و وجدی ابوه عامر ماو السماو) هەروەها لە کتێب گەلێکی‌تری وەك **"الجوهر المکنون فی القبایل و البگون ابن الجوانی"و، "فیات الاعیان‌و الکردی"** محمد افندی‌و ...". هەرکام لەوانە بە مەیلی خۆیان قسەیان کردوەو کوردیان بە ئەولادی حامی کوڕی نووح یا وەلەدی جن‌و دێوو... زانیوە[94]. سەیرتر لەوەش

---

[93] مروج الژهب ل 253 و کتێبی التنبیه و الاشراف ل 88 چاپی ئورووپا

[94] نووسەری ئەم کتێبە بە پێچەوانەی زۆر کەس لەو ڕەگەزناسە بلیمەتانەی کە ریشەی کوردان دەبەنەوە سەر بوونەوەرەکانی وەك دێو و جندۆکەو ... دەلیلی دەروونناسی هەیە. ئەویش ئەوەیە کاتێك مرۆڤ دەستی لە هەموو شت‌و شوێنێك دەبڕێ‌و نەیانتوانیوە لە بەرانبەر هێزەکانی مەوجوود دا خەبات بکاو خۆڕاگر بێ، بۆ خۆ پەڕاندنەوە لەم زەبوونی‌و بێ‌توانایی‌یە پەنا بۆ ئەفسانەو داستانی نائاسایی‌و سەیرو سەمەرە دەبا تا وا بنوێنن نەیانتوانیوە ئەو زۆردارانە لە خۆ دوور خەنەوەو لە ناویان بەرن. دوایەش هەموو لە بەرانبەر ئەو هێزانە دا تووشی لاوازی و زەبوونی دەبن‌و ئەو هێزە بە شتێکی بە تواناو نائاسایی دەزانن. لەمەڕ کوردیش هەر وابووە. چونکو لە سەرەتای مێژووەوە نەتەوەی کورد لە ناوچەی شاخاوی‌و حاسیە دا بووەو نەیتوانیوە ژیانی خۆی بە باشی دابین بکا. هەر لەبەر ئەوەشە کەهەرکات هەلێکی دەست کەوتبێ پەلاماری دراوسێیە دەوڵەمەندەکانی داوە هەر چی بوویانە لێی گرتوون یا نابوودی کردوە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەوان خەڵکێکی زەحمەتکێش‌و چیانشین‌و قایم بوون، دراوسێیە دەست‌و پی سپیلکەکانیان نەیانتوانیوە لە بەرانبەریان دا خۆ ڕاگرن‌و ئازایەتی‌و دەستکەرەوەیی ئەوانیان پێ شتێکی سەیر بووە. هەربۆیە ئەوانیان بە بوونەوەری نائاسایی‌و سەیرو سەمەر زانیوە. ئەوەندەی خۆیان هەبوون شکست خواردووەکانیش ئەوەندەی دیکەیان پێوە ناوە. ئەوڕۆش کە باوی جندۆکەو دێو و پەری نەماوە زۆرجار حکوومەتەکان کە لە بەرانبەر هێزی گەل‌و خەبات‌و توندو تیژی ئەوان عاجز دەبن هاوار دەکەن: "ئەوانە شۆڕشگێڕن، یاغین، هێزی بێگانەیان لە پشتەو ... بەم شێوەیە دەگەیەنن کە وا بەزوویی‌و بە هاسانی بۆمان لەناو ناچن. سەرنج دان بە هەواڵی ڕادیۆکان لەم پێوەندی‌یە دا ئەوەمان بە ڕوونی بۆ دەردەخا. هەر لەم سەردەمەش دا نووسەری کتێب لە ناوچە غەیرە کوردەکانی وەك ئازەربایجان‌و اصفهان‌و تاران‌و ... شتی وای لەسەر کوردان بیستوە کەمرۆڤ شاخی لێ دەڕوێ. بۆ وێنە دەڵێن کورد کلکیان هەیەو زۆر جار لە نێو لۆتی

ئەوەیە كە لە هێندێك شوێن گوتوویانە كورد بەر لە حەزرەتی ئادەمیش هەبوون‌و بە تایفەی "بنی‌جام"یان لە قەڵەم داون[95] یا لەسەر ئەو بڕوایەن كە كوردەكان هەر گۆتییەكانن كەنێوەكەیان لە كێوی "جوودی" وەرگیراوە كە خوا لە قورئانی پیرۆز دا لە پێوەندی لەگەڵ راوەستانی پاپۆڕی حەزرەتی نووح لە كاتی تۆفانەكەی دا ئاماژەی پێكراوە. ئەگەر گۆتی بۆتە جوودی لەبەر ئەوەیە كە لە زمانی عەرەبی دا پیتی "گاف" نیەو دەبێتە جیم‌و "ت" بۆتە دال ئەم كێوە كە لە كوردستانی عێراقەو كەوتۆتە باكووری رۆژهەڵاتی مووسڵ، نیشتمانی یەكەمی مرۆڤ دوای تووفانی نووحە.

لە كتێبە جۆراوجۆرەكانی وەك "**عیون الاخبارو ...**" نووسیویانە كە حەزرەتی نووح گوندی "بقردی" لەسەر ئەم كێوە ساز كردوەو هەشتاو هەشت كەس لە هاوڕێیەكانی لەو دێیەدا جێگیر كردوە. ئەو گوندە هەرماوەو ئێستا بە "سوق الیمانین" یا "**هەشتاكان**" دەناسرێ.

خوا لێخۆشبوو رەشید یاسمی نووسەری كتێبی "**كوردو پێوەندی‌یە رەگەزی‌و مێژوویی‌یەكەی**"[96] لە زمان "**تاج العروس**"ەوە كە ئەویش دەبێ لە كتێبی "**مناهج الفكرو مباهج العبر**"ی نووسراوەی "**ابوالیغضان**"ی وەرگرتبێ دەنووسێ [تیرەیەك لە عەرەبان شۆڕشیان لەحەزرەتی سلێمان كردو هەڵاتنە نێو عەجەمان[97] و لە رێگا تووشی چەند كەنیزێك بوون كە بۆ سلێمان پێغەمبەریان دەبردن عەرەبەكان تەجاوەزیان بەو كەنیزانە كردو كوردیان لـێ كەوتەوە ! دیارە ئەو مەسەلە درێژەی ئەو چیرۆكەیە كە دەیگێڕنەوەو دەڵێن: لە یەمەنێ سێڵاوێكی گەورە هەستا كە بە سێڵاوی عەرم ناسراوە، گۆیا ئەو سێڵاوە چەند رووداوێكی سەیری تێدا قەوماوە كە ئەو چیرۆكەش یەكێك لەحیكایەتەكانی ئەو سێڵاوەیە.

مەسلەكەكان دا دەڵێن هۆی بنی ئادەمی خاوەن كلك! جا ئەگەر لە ئاخری سەدەی بیستەم دا ئێمە شتی ئاوا ببیسین وای بە چەند سەدە پێشترو دنیای كۆن.

[95] تاج العروس. وشەی كورد لە محمد افندی، بەرگی 2 لاپەڕەكانی 112و 113

[96] لاپەڕەكانی 112و 113

[97] عەرەبەكان بە موسڵمانی غەیرە عەرەب دەڵێن عەجەم

تاج العروس ئاماژە بەوەش دەکا کە کوردەکان ئەولادی "کوردی کوڕی کەنعان کوڕی کووش کوڕی حام کوڕی نووحن، چوار خێڵی سۆران، گۆران کەلهوڕو لوڕ لە تیرە زۆرو جۆراوجۆرەکانی ئەولادەکانی ئەوانن."

جێگەی سەرنجە کە هێندێك لە نووسەران لەسەر ئەو بڕوایەن کە کوردەکان عەرەبن‌و لە نژادی سامین، بۆچوونەکانیشیان هەر لەم وێکچوونانە سەرچاوە دەگرێ. سەیرتر لەوەش ئەوەیە لە کتێبێك دا دەبینین کوردیان هەم بە عەرەب‌و هەم بە سامی‌و هەم بە ئارییی‌و ئێرانی باس کردوە. بۆنموونە مسعودی لە کتێبی **"التنبیه و الاشراف"**دا کوردەکان لە تۆرەمەی کوردی کوڕی ئەسفندیاری کوڕی مەنووچێر لە شایەکانی پێشدادی لە قەڵەم دەدا[98] و دەنووسێ یەکەمینیان مەنووچێری کوڕی ئێرەج بوو کە حەوت منداڵی هەبووەو زۆرینەی تیرەی فارس‌و بەرەی پاشاکانی لەوانن... بە دوای ئەوە دا دەنووسێ: هێندێك لە عەشیرەتەکانی کوردیش ئەمانەن: بازنجان، شوهجان، شازنجان، نشاوەر، بووزیکان، لوڕ، جورقان، جاوانیە، بارسیان، جەلالیە، مستەکان، جابارقە، جرغدان، کیکان، ماجردان، هەزبانیەو ... کە لە فارس‌و کرمان‌و سجستان (سیستان)و خوراسان‌و ئیسفەهان‌و جبال‌و هەمەدان‌و شارەزوورو درابادو صامغان‌و ئازەربایجان، ئەرمەنیەو ئەران‌و بیلقان‌و ئەلباب‌و ئەلئەبواب‌و هەروەها لە جزیرەو شام‌و پغور دا نیشتەجێن.

چاوخشاندنێك بەو شوێنە کورد نشینانەی سەردەمی مسعودی کە بۆخۆی ئاماژەیان پێدەکا هەروەها سەرنجێك بەسەر ئەو شتانەی ئەو بۆخۆی بەچاو دیتوویە، نیشانەی بەربڵاوی‌و زۆری ئەوان‌و نیشتمانەکەیان لەو سەردەمەدایە. هەر ئەو ورد بوونەوەیە خوێنەر دێنێتە سەر ئەو بیرە کە چ شتێك بۆتە هۆی ئەوە کە کوردەکان وردە وردە لە ناوچەکانی رۆژهەڵات را پاڵیان پێوە بندرێ‌و بەم شوێنانەی ئێستا لێی نیشتەجێن قەناعەت بکەن؟[99]

جگە لەو شتانەی لەسەرەوە باس کران هێندێك قسەی دیش لەسەر پەیدابوونی کوردان کراون کە زیاتر وەك گومان‌و بیرۆکە دەچن، یەك لەوان

---

[98] رەچەڵەکێك لە پاشاکانی ئێرانی کۆن کە پێش سەردەمی مێژوویی واتە بەر لە مادەکان لە ئێرانێ حوکمی پاشایەتی‌یان هەبووە.

[99] هەر ئەوە خۆی یەکێك لەو تیرەکانی بەهێز بە حوکمانەیە کە نیشان دەدا کوردو ئێرانی‌و ماد هەر یەکن‌و ئەگەر مادەکان دواتریش دەگەڵ باقی تیرەکانی دیکەی ئارییی هاتبنە ئێران تەنانەت چەند بەشێك لە مادەکان کە دواتریش بۆ ئەم خاکە کۆچیان کردبێ لە هەمان مادەکانی پێشوون کە وردە وردە وەك نەتەوەی دەسەڵاتداری کوردو ماد بەسەر تەواوی ئەو خاکەو کوردستانیش دا زاڵ بوون.

داستانی زوحاکی مار به شانو خوێنخۆریی ئەوە لە پێوەندی لەگەڵ کورد دا. ئەویش بریتی‌یە لە ئەفسانەی یەکێك لە پادشا داگیرکەرەکانی مێژووی ئێران بە نێوی زوحاك کە پێنجەمین شای بنەماڵەی پێشدادیانو جێگری جەمشیدی جەم بووە (دیارە بۆچوونی گشتی ئەوەیە کە زوحاك نێوی کەسێکی دیارییو بەتەنێ نیە بەڵکوو ئەوە نێوی زنجیرەیەك لە فەرمانڕەوایانی دەسەڵاتدار بووە کە لەسەر بنەمای چیرۆکە کۆنەکان، قەومی زوحاك ئەو عەرەبانە بوون کەدەسەڵاتداری کەلدەو بابیل بوونو ماوەیەکی درێژیش حاکمی ناوچەی گوتییەکان بوون کە مادەکانیش هەر بەشێك لەوان بوون. لە ماوەی دەسەڵاتداری دا غەدرێکی زۆریان لە خەڵك کردوە تا لە ئاخر دا بەهۆی کاوەی ئاسنگەر کە کوردێکی ماد بووە شۆڕشێك دژی ئەو زۆردارانە کراوەو پێشبەندی چەرمینی کاوەی ئاسنگەر بۆتە ئالای ئەو شۆڕشەو نێوی "درەفشی کاویان"ی لـێنراوەو بۆ هەمیشە ماوەتەوەو خاکی خۆیان لە چنگ ئەو داگیرکەرانە رزگار کردوە.

وەك دەڵێن لەسەر هەرکام لە شانەکانی زوحاك مارێك رووا‌وەو بۆ ئەوەی زیان بە خۆی نەگا هەر رۆژێك دوو لاویان کردۆتە قوربانیو مێشکەکانیان داون بە مارەکان. وەك **"ابن قتیبه"** لە کتێبی **"المعارف"** دا باس دەکا زوحاك وەزیرێکی بە ناوی ئەرمائیل، هەبووە کە لەو غەدرەی لەم لاوانە کراوە زۆر تووڕە بووەو ئەمری کردوە هەموو رۆژێ لەو دوو لاوەی دەکرانە قوربانی هەر یەکێکیان بکوژنەوەو، ئەوی دیکەی دەناردە کێوەکانی فارس. بە قسەی ئەو کوردەکان لە تۆرەمەی ئەو لاوە رزگار بووانەن[100] کە فیردەوسی لە شێوەیەکی زۆر جوانی شێعرەکانی دا هێناویەتیو دەڵێ:

1ـ چنان بد که هر شب دو مرد جوان   چه کهتر چه از تخمه‌ء پهلوان

هەموو شەوێ دوو لاویان   لە چینی خوارێ یا سەرێ

---

[100] بە وتەیەکی‌تر ئەو پادشایە دوو وەزیری هەبووە بە ناوەکانی کرمائیلو ئەرمائیل کە بە دوای رزگار کردنی لاوەکان دا، ئەوانیان فێری شوانیو ئاژەڵداری دەکرد. واسیلیی نیکیتین لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئەو چیرۆکە لێرە رەنگی کوردی بە خۆیەوە وەرگرتوەو لە ئەفسانەی سفرەی بەهەشتو دوو مەلایکەی رزق دەر وەرگیراوە کە نێویان خوردادو مورداد (جۆزەردانو گەلاوێژ)ە و بە عەرەبی هاروت و ماروتیان پێ دەڵێن. ئەو بۆچوونەی واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردو کوردستان"ی ئەو وەرگیراوە کە خوالێخۆشبوو محمد قازی وەریگێڕاوەتەوە سەر فارسیو لە لاپەڕەی 64 دایە. گۆیا واسیلی لە کتێبی سانتورەکان Santauresی وەرگرتوە.

2ـ خورشگر ببردی به ایوان شاه وزو ساختی راه درمان شا

له لایه ئاشپەزەکانەوه دەبرانه کۆشکی شا بۆ خۆراکی ماران

....

....

3ـ برون کرد مغز سر گوسفند به آمیخت با مغز آن ارجمند

مێشکی مەڕێکیان دەردێناو لەگەڵ هی لاوێك تێکەڵیان دەکرد

4ـ چو گرد آمدندی از ایشان دویست بر آن سان که نشناختند کیست

لاوەکەی دیکەیان حاشار دەدا تا رادەیان گەیشتە دووسەتو کەس نەیدەناسین

5ـ کنون کرد از آن تخمه دارد نژاد کز آباد ناید بدل برش یاد

جا کوردەکان له تۆرەمەی لەو لاوانەن کە نەیاندەزانی ئاوەدانی چیه

لەو زاناو رۆژهەڵاتناسو دنیا گەڕانەی کە ئاماژەیان بەو مەسەلە کردوە دەتوانین "جێمز مووریه G.Morie" نێوبەرین کە لە ساڵی 1812ی زایینی دا له سەیاحەتنامەی خۆی دا دەنووسێ: لە رۆژی 31ی مانگی ئووت یا "گەلاوێژ"ی هەموو ساڵێ دا خەڵکی دەماوەند جێژنێکی دەگرن کە بۆخۆیان "عیدالکرد" یا جێژنی کوردی پێدەڵێنو بە جێژنی رزگاری گەل لە زوڵمو زۆری زوحاك بە رێبەرایەتیی کاوەی ئاسنگەری دادەنێن. حەکیم عومەری خەییامی نیشابووریش لە کتێبی نەورۆزنامەی خۆی دا ئەو شتە دێنێتە بەرباسو دەڵێ: فەرەیدوونی کورد فەرمانی بە ئێرانیان دا تا ئەو رۆژەی کە زوحاك بە دیل گیراو ئێران لە شەڕو کێشەی ئەو رزگار بوو بکەن بە رۆژی جێژنو شادی.

سەرنج راکێش ترین دیاردەی ئەو جێژنە کوردی بوونی ئەوە، هەروەك دەبینین بەم نێوەش بەناوبانگ بووەو لە هەموو شوێنێکی کوردستانیش بەڕێوە دەچێ. لە تورکیه ئەم جێژنە بە جێژنی تول هەڵدان یا "تێهەڵدان Tehaldan" نێوی دەرکردوە کە بە مانای تەنبێ کردنو تووڕ هەڵدانە.

هەرچەندە لە دوای ئیسلام دا بۆ ئەوەی رەنگی دینی پێبدەن نێویان ناوە جێژنی خدر نەبی یا خدری زیندە کە کەس گەلێك لەسەر ئەو بڕوایەن زۆرجار دەفریای مەزلوومان دێو یارمەتی خەباتکارانی دژی زوحاکیشی داوەو بە هانایانەوە هاتوە. هەر لەبەر ئەوەشە کە لە هەمووماڵێك تا بەیانی چرایەك دایسێ تا رێگەی خدری زیندە رووناك کەن.

هاوکات لەگەڵ بەڕێوەچوونی ئەو جێژنە لە لایەن کوردەکانەوە، ئەرمەنی‌یەکانیش بەڕێوەی دەبەن‌و پێی دەڵێن "دیانەت ئەراج" بەڵام زۆربەی ئەرمەنی‌یەکان بە "گرانداز" ناوی دەبەن‌و بڕوایان وایە کە جێژنی کوردە ئێزەدی‌یەکانە کە بە هەڵە یەزیدی‌یان پێ‌دەڵێن.[101]

بەهەر حاڵ بۆچوونەکان لەسەر ریشەی رەگەزی کورد زۆرو لێك جیاوازن‌و هێندێك شت لە وێنەی قسەکانی "استرابوون" جوغرافی‌زان‌و رووداو نووسی پێش زایین گوتراون‌و نووسراون کە دەڵێ: لاوانی فارسی وا ڕادەهێنران کە لە سەرماو گەرماو باران دا خۆراگربن بە شێوەیەك کە شەوانە لە هەوای ئازادو لە دەرێ بە خواردنێکی کەمەوە خەریکی مەڕداری بن کەئێستا بەو لاوانە دەڵێن "کارداك Kardak"[102] کە بەمانای پیاوی شەڕکەرو دەستەوەکەر لێك دەدرێتەوە.[103][104][105] ئەو کارداکانە بەهۆی تاڵان‌و برۆ دەژین‌و بەڕێ دەچن.

چاوخشاندنێك بەمێژوو دا بۆمان دەردەخا کە رێکەوتی پێکهاتنی دەسەڵاتی ئاریایی لە ئێران دا ئەگەر لە سەردەمی "ئابادیەکان یا گوڵشایی‌و پێشدادی‌و کیانیان" دابنێین لە سێ‌هەزار ساڵ بەر لەزایین تێ ناپەڕێ تا زوحاك بووبێتە هۆی هاتنە وجوودی کوردان، کەچی دەزانین لیلۆکان واتە تایفە جۆراوجۆرەکانی کورد زۆر بەر لەم رێکەوتە، واتە لە 3700ی پێش زایینی حکوومەتیان کردوەو لەو کات دا لەگەڵ "سارگۆن"ی یەکەم شەڕیان کردوە. هەر بەم دەلیلەش

---

[101] لە بەشەکانی دواتری ئەم کتێبە دا لەسەر ئێزەدی‌یەکان‌و رێوڕەسمی نەورۆز درێژتر دەدوێین.

[102] ئیسترابوون کتێبی 15، بەندی 17

[103] حافزی خۆش کەلام لەسەر بەشمەینەتی کارداکەکان دەڵێ: مزن دم زحکمت کە در وقت مرگ ارسطو دهد جان چو بیچارە کرد

[104] مەولاناش لە دیوانی شەمسی تەورێزی دا گوتوویە: کرد دیدم کو کند دزدی ولی دزد ما را بین کە او دزدید کرد

[105] ایران باستان، مشیرالدولە پیرنیا، بەرگی دووهەم

نووسەری ئەم کتێبە لەسەر ئەو بڕوایەیە کە چیرۆکی بابیلی‌یەکانو کەلدانی‌یەکانی عەرەب لە بۆچوونی ئیستڕابوون ڕاست ترە. هێندێك ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەگەر "گۆتی"یەکان بەر لە سارگۆنو نارامسینو ... هەبوون بۆ هیچ ناویان نەهاتۆتە گۆڕێ. دەلیلی ئەو کارە زۆر روونە، ئەویش ئەوەیە کەهیچ تێکهەڵچوونو پیوەندییەك لەگەڵ ئەوان نەهاتۆتە گۆڕێ تا ببێتە هۆی ئەوەی ناویان بێو باسیان بکرێ. گۆتییەکان لە دراوسێیەتی هێندێك شوێن یا لە هێندێك وڵاتی وەك ئاشوورو کەلدەو بابێل ژیاون کە یەکجار بەهێز بوون، هەر لەبەر ئەوەشە هەتا ئەوکاتەی مەسەلەیەك نەبووبێتە هۆی شەڕو شوور لەنێوانیان دا پێویست نەبووە نێویان بێتە گۆڕێ. بەڵام بابەتێك کە لێرەدا زۆر جێگەی سەرنجو لـێ وردبوونەوەیە، ئەوەیە کە ئەو سەردەمانەی ئێمە قسەی لەسەر دەکەین واتە شەش حەوت هەزار ساڵ بەر لەم رێکەوتە، فەرهەنگو نووسینی وا نەبووە کە هەموو کەس دەستی وێڕا بگا بەڵکوو تایبەت بووە بە پادشاو ئەمیرە گەورەکان. هەربۆیە ئەو لەوحەو نووسراوانەی لەسەر بەردو خشتیش نووسراون تەنیا لە هێندێك هەلومەرجی تایبەتو زۆر گرینگی وەك سەرکەوتن لە شەڕێکی گەورە دا زۆر بە کورتی نووسراونو تەنیا ناوی رووداوە گرینگەکانو هێندێك کەس دەنووسرا کە تایبەتمەندیی خۆیان هەبووە. چاو لێکردنی ئەو لەوحە نووسراوانە ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن. کاتێك 3700 ساڵ پێش زایین سارگۆنی یەکەم باسی سەرکەوتنی خۆی بەسەر گۆتییەکان دا دەکا، دەردەکەوێ کە ئەو سەرکەوتنە زۆر گرینگ بووەو ئەوەش دەردەخا کە ئەو قەومەی بە سەریشی دا زاڵ بووە گەورەیی‌و تایبەتمەندیی خۆی هەبووە کە پادشایەکی وەك سارگۆن یا نارمسین بەم شێوە پڕ لە شانازییە شتیان لەسەر نووسیوەو باسیان کردوە. بۆیە ئەگەر ددانیش بەوە دابنێنن کە3700 ساڵ بەر لەزایین گۆتییەکان هێزێکی گەورە بوونو دەسەڵاتیان هەبووە لە جێی خۆی دایە، چونکو لەو لەوحانە دا دەخوێنینەوە کە: "2800 ساڵ بەر لەزایین گۆتییەکانو مادەکان لە بەرانبەر سارگۆن دا شکاونو ماوەی سێسەدە باجیان بە دەوڵەتی بابێل داوە. ئەوەش بۆمان دەردەخا کە ئەگەر گۆتییەکانو مادەکان نەزمو نیزامێکی دەسەڵاتدارەتییان نەبووبایە نەیان دەتوانی بۆ ماوەی سێسەدە ئەو بەرنامەیە بە ڕێکی بەڕێوە بەرن.

له پێوەندی لەگەڵ ئەو باسە دا مەسەلەیەکی دیکە دێتە گۆڕێ، باشە ئەگەر مادەکان هەروەك هێندێك گوتوویانە دوای کۆچی ئارياييەکان (لە دوو سەدەی 16و 17ی بەر لە زایین) حکوومەتیان پێك هێناوە، ئەدی ئەو مادانە کە دە سەدە بەر لەو رێکەوتە حکوومەتیان هەبووە، با ئەو دەسەڵاتە ناوچەییش بووبێ‌و سێ‌سەدەش باجیان بە بابێل داوە کێن؟ کە ئەوەش خۆی شك‌و گومان دێنێتە پێش‌و دەمان گەیەنێتە سەر بڕوای نووسەری ئەم کتێبە‌و بەشێك لەو لێکۆڵەرەوانەی وەك ا.م.دیاکۆنۆف کە بەشی سەرەکی مادەکان لە گۆتییەکان لیلۆییەکان لەسەریەك "کاسی"یەکان پێك هاتبوون کە زمانی تازە پێگەیشتووانی هیندو ئورووپایی فێر ببوون، وانیە کە دانیشتوانی ئەو مەڵبەندە بە تەواوی گۆڕدرابن‌و...[106].

خاکی کوردستان بە پێچەوانەی بەشێك لە بۆچوونەکان، هەر لە سەرەتای مێژوو ڕا شوێنی نیشتەجێ بوونی گەلێك بووە کەنێوی خۆیان لەسەر داناوە‌و کوردستان لە هەموو وشەیەك زیاتر بە قەولی زانایان‌و لێکۆڵەرەوانی وەك "ئیسپایزێر" لەگەڵ ئەو ناوانەی وەك گۆتی، قردۆ، کردۆخ‌و ... دەخوێنینەوە‌و یەك دەگرێتەوە کە لەو شوێنە بوون‌و مێژووش خەڵکێکی لەوانە کۆنتر لەو خاکە شك نابا. بەرئاورد کردنی ئەو نێوانە لەگەڵ وشەی کوردستان ئەو بۆچوونەمان بۆ دەسەلمێنێ‌و ئەو بەرئاوردە مەسەلەکە وەك رۆژ روون‌و ئاشکرا دەکا. کەوابوو باسەکە تەنیا دەبێ لەسەر بنەمای نێوو ناسنامەی نەتەوەکانی دانیشتووی ئەو خاکە بڕواو هیچی‌تر، چونکو ئەو نێوانە بوون‌و هەن‌و ئەو قەومانە بەو ناوانەوە لەسەر ئەو خاکە ژیاون. دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کەئەو خاکە بەنێوی ئەو خەڵکە کراوە کە لەوێ‌دا ژیاون یا باشتر بڵێین کوردستان خاکێکە کە کوردۆکان، کاردوخۆیەکان، کوتی‌یەکان‌و گۆتییەکانی تێدا ژیاون‌و ئەوە عەینی راستی‌یە. ئەوەش روونە کە وشەی کوردستان یا کوردوئین لەو نێوانە وەرگیراوە کە هەموویان ئەو پیت‌و ئاکسانەکانیان تێدایە کە لەنێوی قەومەکانی "گوتی، کوتی، کورتێوی‌و ..."یش دا هەن.

وتەی "سێر مارك سایکس" کە تا 6000 ساڵ بەر لە زایین لەسەر مێژووی کوردەکان لە کوردستان رۆیوە چەند سەرنج راکێشە کە دەڵێ: ئەو قەومە

---

[106] مێژووی ماد، ا.م.دیاکۆنۆف ص 147 وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز

"کوردوئین"ەکان هەر لە سەرەتای مێژوو و دنیای کۆنەوە لە نێوان ناوچەکانی دیاربەکرو سەرچاوەکانی زێیەدا ژیاون.

پێشتریش ئاماژەمان بەوە کرد کە دوای نیشتنەوەی تۆفانی نووح تەنیا نەتەوەیەکی لەو شوێنە ناسران، تیرە جۆراوجۆرەکانی کوردن کە جگە لەوەی نێوی خۆیان لەسەر خاکەکە داناوە ئەو کێوەشیان هەر بە نێوی خۆیان کردوە کە کەشتی حەزرەتی نووح لێی گیرساوەتەوە. ئەویش کێوی "جوودی"یە بەڵام چونکە لە عەرەبی دا پیتی (ژ)و (گ) نیەو بە ج دێنە سەرزمان وای لێ هاتوە، دەنا لە بنەڕەت ڕا نێوی ئەو کێوە ژوتی یا گوتی بووە. هەر لەسەر ئەو بەڵگانەیە کە هێندێك لە لێکۆڵەرەوان هاتوونە سەر ئەو بڕوایە کە کوردەکان هەر لە سەرەتاوە خەڵکی ئەو شوێنە بوونو بە درێژایی سەردەمو سەدەکان خۆیان پاراستوەو لقەکانی قەومی "گوت"ین کە لە تیرە جۆراوجۆرەکانی لیلۆیی، کاسی،ماننائی یا مانایی، نایری، ئاماداو پارسواو ... پێك هاتوەو بە نێوی (مەنزوومەی زاگرۆس)یش ناسراون. لە ناوەندی حکوومەتە خاوەن دەسەڵاتو بەتواناکانی وەك ئاشوور، ئیلام، سومێرو ئاکاد هەڵکەوتبوون کە هەمووشیان هەموو کات خەریك بوون بە زۆرەملی دەسەڵاتیان بەسەر دا پەیدا کەن، بەڵام هیچ کات لەم کارەدا سەرکەوتوو نەبوون. بە پێچەوانە، زۆرجاریش ئەو کوردانە بەسەر هێندێك لەوان دا زاڵ بوون هەروەك کاسییەکان ماوەی 600 ساڵ بابیلیان بە دەستەوە بوو و حکوومەتیان تێدا کردوە.

گەلۆ لەبەر بەربڵاوی باسەکەو زۆری بۆچوونەکانمان لەسەر بە ئەسڵ نیشتەجێ بوونی کوردان لەسەر ئەم خاکە قسە زۆرن بەڵام منی نووسەر کە مەبەستم تەنیا ڕاگەیاندنی کورتەیەك لەو باسانە لە ڕوانگەی خاوەن بۆچوونەکان بوو، تا هەلێکیتر دەرەخسێ کۆتایی بەم باسە دێنم.

3ـ کوردەکان لە نەتەوەکانی ئارياییينو لەگەڵ تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەوان لەپێش دا هاتوونە ئێرانو دوایەش گەیشتوونە کوردستانو لەوێ نیشتەجێ بوون.

لەو بەشەدا سەرنج دەدرێتە سەر مەڵبەندێك کە مادەکان یا مادائییەکان لەسەرەتای هاتنیان بۆ ئێران لەو شوێنە نیشتەجێ بوون هەر بە نێوی ئەوان

www.pertwk.com

(مادستان)یان پێ گوتووە. مادستانیش نیزیك بەتەواوی بەشەکانی باکووری رۆژئاواو باکووری رۆژهەلاتو رۆژهەلاتی کوردستان دەگرێتەوە.

بۆچوونی نووسەریش وەك زۆر لە لێکۆڵەرەوەکان ئەوەیە کە ئەو کۆچەی ئارییەکان یا هیندو ئورووپاییەکانو واریائییە ئێرانیەکان هێدی هێدی بووەو رەنگە هۆی کۆچ کردنیشیان لە ئاکامی هەلومەرجی ئاوو هەواو ناجوور بوونی سروشتو لەناوچوونی لەوەڕگەو ئاژەڵەکانیان بووبێ. باسی ئێمە لەسەر ئەوەیە کە ئەو قەومە بۆ پێیان گوتراوە ئارییی، چلۆن هاتوونەتە ئەو شوێنە نوێیانەو بە چ شێوەیەك و لەکوێ جێگیر بوون؟ ئاخوا لەو گواستنەوەدا لەگەڵ ئەو خەڵکەی لەو ناوچانە دا ژیاون تێکهەڵچوونیان هەبووە یان نا؟ ئەگەر چەند نەتەوەیەکی لێ بووە لە کوێ بوون؟ و ئەوانە بەدوای کۆچی ئاریائییەکان بۆ نیشتمانی ئەوان چییان بەسەر هاتوەو چارەنووسیان بە کوێ گەیشتوە؟

هیندییەکان لە رابردووی زۆر دوور دا نێوی "ئاریا"یان لەخۆ ناوە، ئەو نێوەی کە زانایان بۆ هەموو نەتەوانە کەڵکیان لێوەرگرتووە کە بە زمانی سانسکریت کە سەرچاوەی زمانەکانی ئاریایی یا هیندو ئورووپایی بووە ئاخاوتوون[107]. بە دوای ئەوەی دا دەرکەوت کە هیندوستان نیشتمانی راستەقینەی هیندو ئورووپاییەکان نیە، ئەو (اصطلاحەش) ئیعتباری زانستی نەما.[108] بەکار هێنانی ئەو اصطلاحەی ئاریایە بۆ ئەو کەسانە قبووڵ دەکرا کە خۆیان بە ئاریایی دەزانی وەك ئێرانییەکان (مادو پارس)و هیندوەکان، ئیسکێتەکان، ئالانەکان[109] و نەتەوەکانی ئێرانی زمانی ئاسیای نێوەڕاست.[110] بەشێکی زۆر لە لێکۆڵەرەوەکانی وەك ا.م. دیاکۆنۆف و م.م. دیاکۆنۆف، آ.لیۆشیتس و ... زۆریان نموونە هێناوەتەوە کە تەرکیبو تێکەلاوێك لە وشەی ئاریانو ئەو راستییە دەسەلمێنن کە قەومەکانی هیندو ئورووپایی بە

---

[107] ئا. میە (سەرەتای بەرئاورد کردنی زبانەکانی هیندو ئورووپایی) موسکۆو لێنینگراد، ساڵی 1948 ل 447. دوای بلاوبوونەوەی ئەوکتێبە لایەنی دووهەمی دەنگدارەکان یا "وکالیزم"ی سانسکریت لە نیوەی دووهەمی چەرخی نۆزدەهەم دا کەشف بوو (لاپەڕەکانی 461و 462)

[108] مێژووی ماد، ا.م. دیاکۆنۆف لاپەڕەکانی 142 و 143.

[109] آی. ابایف زبان و فرهنگ عامیانه آستی یا آسی، مسکو و پـطروگراد 1949، ل 156.

[110] هیندییەکان لە کتێبی "ودا" داو داریوش پادشاش لە نووسراوەی نەقشی رۆستەم دا دەڵێ: من هەخامەنشی پارسمو کوڕی پارسو ئاریاییمو لە بنەماڵەی ئاریاییەکانم.

تایبەتی لەو وشەیە کەڵکیان وەرگرتوە.[111] ئەوەش بەو قەناعەتەمان دەگەیەنێ کە ئارییایی‌یەکان‌و هیندو ئورووپایی‌یەکان بەو تیرەو تایفە جۆراوجۆرانە دەگوترێ کە زمانەکەیان هیندو ئورووپایی بووە کە ئەویش بریتی لە هیندی‌و ئێرانین. هەروەك ئەوان خۆشیان بەو نێوەوە دەناسی‌و دەناساند.[112]

هێندێك لە ڕۆژهەڵات ناسان لەسەر ئەو بڕوایەن کە مادەکان لە تیرەکانی مەنزوومەی زاگرۆس کە لە گۆتی، کورتی، لیلۆیی کاسی‌و ... پێك هاتوەو ئەوانە ئارییایی نین بەڵکوو دواتر کەوتوونە ژێر کاریگەریی ئەوان‌و بوون بە ئارییایی زمان. لەگەڵ ئەوەی کە پێکهاتەی یەکگرتووی تیرەکانی ماد لە کۆنەوە هەبووە، بەڵام لە سەدەی 9ی پێش زایین بە دواوە کەوتوونە ژێر کاریگەری تیرەیەکی ئارییایی کە لەنێویان دا بوون‌و خۆیان بە ئارییایی لە قەڵەم داو عونسوری قەومی ئێرانی هیچ موناسەبەتێکیان لەگەڵ دانیشتوانی سەرەکی خاکی ماد (زاگرۆس) نەبووە. بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانەی ئەنجام دراون لە سەدەکانی نۆهەم تا حەوتەمی بەر لەزایین (بە گوێرەی وشەو زاراوەی جوغرافیایی‌و نێوە تایبەتی‌یەکان) زمانی ئێرانی لە ڕۆژهەڵات ڕا بۆ ڕۆژئاوا بەرەوپێش چووە. بە واتەیەکی‌تر لە ناوچەکانی ئازەربایجان‌و ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستانی ئێران لە چەرخی نۆهەم تا حەوتەمی بەر لە زایین خەڵك بە زمانی لیلۆیی گۆتی... دواون‌و لەو کات دا زمانی ئێرانی لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ماد واتە لە تاران‌و ئیسفەهان برەویان بووەو قسەی پێکراوە.(113)(114)

دیارە ئەو زاراوە کاتێك قبووڵ دەکرێ کە ئێمە قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس بە دانیشتوانی ئەسڵی ئەو خاکە واتە کوردستان بزانین. ئەگەر وانەبێ دەبێ بڵێین زمانی قەومەکانی تازە کۆچ کردووی وەك (ئارییایەکانی کە لە سەدەی دەهەم‌و نۆهەم بە دواوە هاتوونە ئەو ناوچانە) لە زمان‌و زاراوەی ئەو ئارییایانە جیاوازە کە زۆر زووتر لەوە هاتوونە ئەو ناوچانە کە ئەوەش

---

[111] وەك: ئاریو بەرزەن، ئارییایی ستك‌و ...

[112] ا.م. دیاکۆنۆف، مێژووی ماد ل 143

[113] لێکۆڵینەوەی ا.م. دیاکۆنۆف لاپەڕەکانی 146، 145.

[114] پێویستە بزانین کە ئارییایی‌یە مادەکان بەر لە پێکهاتنی دەوڵەتی ماد لەتاقم‌و دەستەی گچکەو تیرەتیرەیی داو هێندێك جاریش بە شێوەی یەکگرتوو لە مەڵبەندەکانی هەمەدان‌و ئیسفەهان‌و تاران دا بڵاو ببوونەوە.

لیلۆیەکانو کورتی‌یەکان دەگرێتەوە“ دیارە ئەو هەمەڕەنگی‌یەی زمانو زاراوەکان ئێستاش دەنێو هیندو ئورووپایەکانی دا هەیە.[115]

گەلۆ ئەو مەسەلە بەو چەشنەی کە پێویست بووە باسی لەسەر نەکراوەو ئەگەر لێکۆڵینەوەشی لەسەر کرابێ بەهێندێك هۆی سیاسی‌و نان بە نرخی ڕۆژ خواردن شتی لەو بابەتە بە ڕاشکاوی‌و روونی نەهاتۆتە گۆڕێو وێدەچێ زەینی لێکۆڵەرەوەکانیشیان بە هەڵەبردبێو بە نیشاندانی هێندێك بۆچوونی نازانستیانەو ڕەمەکی هەوڵیان دابێ لە جیاتی یەك لاکردنەوەی مەسەلەکە هێندێك ویستی هەستیارانەو مەسڵەحەتی خۆیان خستبێتە بەرچاوی خوێنەرانی ئەو باسانەو سەپاندبێتیان. بۆنموونە هێندێك کەس ویستوویانە ئاریایی بوونی کوردان بەخەڵك بسەلمێننو بۆ ئەو کارە هێندێك بەلگەیان هێناونەوە کە زۆریان ئیراد لەسەرەو لەجیاتی دۆزینەوەی دەلیلو بەڵگەی جێی باوەڕ هێندێك قسەیان کردووە کە بێحورمەتی بە کەسایەتی‌و تۆرەمەی کوردنو سونعەیانی پێدەشکێ.

ڕەشید یاسەمی دەنووسێ: گەورەترین مایەی شەرافەتی هەر کەس ئەوەیە کە باو باپیری بەنێو بانگ بێو خزمو کەسی پایەبەرزی هەبێ. بۆیە دەبێ بنەچەکەی کوردان بگەیەنینەوە سەر ئێرانی‌یەکان نە بە قەومەکانی کێوی دانیشتووی کوردستان وەك گوتی‌و کاسی‌و لیلۆییەکان... ئایا کوردەکان ئەولادی جەمشیدو فەرەیدونو زەردەشتو کوروشو داریوش بژمێردرێن باشترە یا لە زۆریەی "لاسیرابو تیگلات، پلایزێرو سارگۆنی ئاشووری‌و ئاکادی‌و صعصعەو..."[116]

باس لەسەر ئەوەیە کە لێکۆڵەرەوەیەك لە لێکۆڵینەوەی خۆی دا دەبێ ئەوەی ڕاستو ڕەوایە بهێنێتە گۆڕێ نە ئەوەی خۆی پێی خۆشەو حەزی لـێ دەکا. یاسەمی هەروەها دەنووسێ: [هەروەك گوتمان هێندێك لەنووسەران

---

[115] هێرۆدۆت زۆر بە راشکاوی مادەکانو لکەکانیان (قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس) بە ئاریایی دەزانێو باسەکەی لەسەر ئەو ئەفسانەیە دامەزراندوە کە مادەکانو تیرەکانیان بە ئەولادی ژنێکی قارەمان دەزانی کەناوی میدیا Media بووە (کتێبی VIIل 62)

[116] کردو پیوستگی نژادی و تاریخی او، ل 6. مەسەلەی جێگەی سەرنج ئەوەیە کە ئاخوا لاسیرانو سارگونو تیگلات پلایزێر چ جیاوازی‌یەکیان دەگەڵ داریوشو کوروشو ... هەیە؟ مەگەر هەرکام لەوانەش لە شوێنی خۆیان دا وەك جەمشیدو فەرەیدونو داریوش ئەمیرو ئیمپراتور نەبوون؟ ئەگەر گەورەیی‌و نەجیبی بە کەسایەتی‌یە گەورەکانەوە بەستراوەتەوە، ئەوانەی ئەویش بە لای خۆیەوە بە کەمیان دەگرێ خاوەن شکۆ بوون. ئەگەر وا نیە بۆچی جەمشیدو فەرەیدونو کوروش بە گەورەتر لەوان دەزانێ؟

دەیانەوێ کوردەکان لەگەڵ ئەو قەومانە بخەن کە لە پێش مادەکان لە کوردستان ژیاون، وەك قەومەکانی گۆتی یا کورتیو کاسیو لیلۆیی مانایەکانو هتد. بە پێچەوانەی بۆچوونی ئەوان بە دوای روون بوونەوەی کۆنبوونی کوردان دوو شت مستۆگەر دەبێ یەکیان ئەوەیە کە کورد زۆر لەمێژینەیەو کۆنەو دووهەمیان ئەوەیە کە ئەوان بە رەچەڵەك ئێرانی نین، چونکوو ئەو تیرەو تایفانە ئێرانیو ئارییایی نەبوون؟!][117]

رەشید یاسەمی بە دوای دەربڕینی ئەو روانگەیە ئەوەشی لێ زیاد دەکا: [لەولامی ئەوان دا بە کورتی دەڵێین: یەکەم وا نیە کە هەر کات چەند تیرە بە دوای یەکتردا لەسەر خاکێك ژیابن، هەموویان لە ریشە یەك بن، بە پێچەوانە مێژوو نیشان دەدا کە پارچەکانی گۆی زەوی زۆر جار لە قەومێك ڕا بە نەتەوەیەکی دیکە گەیوە، ئەو ملکو سامانە دەست بە دەست دەگەڕێ، هیچ مێژوو نووسێك ناتوانێ بسەلمێنێ ئەو قەومانەی کە لە زنجیرە کێوی زاگرۆس ژیاون ئەو کوردانەن کە رەگەزی ئێرانیان هەیە. جگە لەوەش هیچ دەلیلو بەڵگەیەکی مێژووییش بە دەستەوە نیەکە ئێرانی بوونی ئەو تیرەو تایفە کۆنانە رەت کاتەوە.[118]]

پرۆفیسۆر فۆن مینۆرسکی کە شکی لەوە دانیە مادەکان بە گشتیو کوردەکان بە تایبەتی هیندو ئورووپایین لە کۆنفرانسێك دا کە لە بێلژیك گرتوویە دەڵێ: کوردەکان ئەو ئارییایانەن کە لە رۆژهەڵات ڕا (بە بڕوای نووسەری ئەو کتێبە بریتیـیە لە ئێرانی ئەورۆ) هاتوونە کوردستانو نیشتەجێ بوون، دیارە ئەو رووداوەش هیچ ناتەبایی لەگەڵ ئەوە نیە کە لەکاتی هاتنی ئەوان دا دەستەیەك یا چەند تاقمی دیکە بە نێوی کاردۆ لە کوردستانی ناوەندی دا ژیابن!!؟[119]

---

[117] ئەو مەتڵەبەش جێی سەرسوڕمانە، چونکو تا ئێرە بە تەواوی روون نەبۆتەوە کە تیرەکانی لولوییو کاسیو گۆتیو ... ئارییایین یا خێر؟ کەچی یاسەمی بە راشکاوی حاشا لە ئارییایی بوونیان دەکا.

[118] کردو پیوستگی نژادی و تاریخی او نووسینی رەشید یاسەمی ل 12

[119] پێشتر ئاماژەمان بە بۆچوونو روانگەی مینۆرسکی کردوەو رەد کراوەتەوە، بەڵام دیسان وەك روانگەیەك دەیهێنینەوە بەرباسو ئەوەشی لێ زیاد دەکەین کە مینۆرسکی هیچ ئاماژەی پێنەکردوە. ئاخر ئەگەر ئەوەی ئەو دەیڵێ راست بێ دەبێ لەو باوەڕە دابین کە دەگەڵ ئەو قەومانەی لە رابردووی دوور دا کۆچیان کردوە، لەنێو ئارییایەکانی قەومی گۆتیش دا کورد وجوودی هەبووە. هەروەك لە سەدەکانی دواییش دا واتە سەد تا پێنج سەد ساڵ بەر لە ئێستاش هێندێك لە تیرەکانی کورد کۆچیان کردوە بۆ قەفقاز، بە دوای کۆچی یەکەم کاروان بۆ ئەم ناوچەو پاش ماوەیەك هێندێکی دیکەش لە کوردەکان هەر بۆ قەفقاز کۆچیان کردوە. تەنیا لەوەها حاڵەتێك دا قسەی

بۆچوونی نووسەر ئەوەیە کە کورد بە دلنیایی کۆنترینو بگرە یەکەمین دانیشتوانی کوردستانن، جا یا مادەکان تیرەیەکن لە قەومی گوتی (کورد)و یا کوردەکان لکێکن لە قەومی ماد. بە هۆی ئەوەی مادەکان لە تیرەکانی دیکەی کورد نیزیکتر لە سەردەمی مێژوون، سەرەڕای ئەوەی کە ئاسەوارێکی کەممان لەوان لە دەست دایە لەبەر ئەوە پێوەندیی زیاتریان لەگەڵ پارسی‌یەکانو پارتی‌یەکانو باقی قەومە بەناوبانگەکانی سەردەمی مێژوویی هەبووە نێوبانگی زیاتریان پەیدا کردوە، بە تایبەتی بەو دەلیلانەی کە دەسەلاتی بەهێزی ئاشووریش ئەوان رووخاندوویانەو یەکەم دەزگای دەسەلاتی سەردەمی مێژوویان لە ئێران دا پێك هێناوە، زۆربەی مێژوو نووسەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە دایکی قەومو تیرەکانی دیکەی وەك گوتی یا کوردەکانن بەلام لەسەر ئارییایی بوونو نەبوونی مادەکانو تیرە جۆراوجۆرەکانی وەك لیلۆیی کاسائیو نایری پێویستی بە وردبوونەوەیەکی زیاترو دۆزینەوەی هۆکارو بەڵگەی زۆر زیاتر هەیە. پرۆفیسۆر "وادن" مامۆستای پێشووی زانستگە لەندەن فەرهەنگ یا وشەنامەیەکی هەیە بە نێوی **"سومێر ئاریان"**(□□□-□□□) و لەوێ بڕوای خۆی دەربڕیوەو دەنووسێ کە سۆمێری‌یەکانیش ئارییایی بوونو پرۆفیسۆر ئیسپایزێریش مسۆگەری کردوە کە لە دەسەلاتی سومێری‌یەکان دا قەومی گوتیش ژیاون ـ دیارە پێشتر سەبارەت بە کۆنیو کۆن بوونی ئەو قەومە لەسەر خاکی کوردستان دواوین ـ ئێستا بە لەبەرچاو گرتنی ئەو راستی‌یە کە سومێری‌یەکان 4500 ساڵ بەر لە زایینی مەسیح خاوەنی شارستانیەتێکی گەورە بوون، بە شێوەیەك کە یاسایی "حەمورابی" بابلی‌یەکان لە رووی یاسای سومێری دانراوەو گوتی‌یەکانیش لەم شارستانیەتێدا بەشدار بوون (چونکو بەشێك لە ئەوان بوون) کەوابوو گوتی‌یەکانیش لەو قەومانە بوون کە لەو خاکە دا ژیاونو پێڕەویان لە یاسای ئەوان کردوە، بێگومان هەر لە رەگەزی سومێری‌یەکاننو، واتە ئارییایین. کەوابوو کۆچی ئارییایی‌یەکان کەزۆربەی لێکۆڵەرەوەکان پێیان وایە وردە وردەو بەهێمنی جێبەجێ بووە گەلێك پێشتر

مینۆرسکی وەڕاست دەگەڕێ، دەنا بوونی دوو قەوم بە رەگەزی جیاوازو تایبەتمەندی قەومی جیاجیا بە یەك نێو لە دوو مەڵبەندی جۆراوجۆر لە عەقڵدا ناگونجێ.

[120] گۆڤاری ئێران کەدە ژمارە 36

[121] مێژووی ریشەی نژادی کورد لە نووسینی احسان نوری پاشا ل 6 .

www.pertwk.com

لە ڕێکەوتێکە کە تاقمێك بڕوایان لەسەریەتیو دەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دەهەمی بەر لە زایین.[122]

وەدوا کەوتنی رابردووی قەومەکانی هیندو ئورووپایی لە مەڵبەندە جۆراوجۆرەکان دا (چ لە رۆژهەلات وەك هیندوستانو ئەفغانستانو ئێرانو چ لە رۆژئاوا ڕا بەرەو ئورووپا) ئەو روانگەیە ئاشکراتر دەکا.

دوکتور "کۆنتینوێ Kontinwe" دەڵێ: لە هەزارەی چوارەمی پێش زایین خەڵکێك لە دەشتەکانی باشووری سیبری کۆچیان کردوە بۆ کێوەکانی زاگرۆس کە پێیان دەگوتن "ئازیاتیك یا ئاسیایی"[123] و لە هەزارەی سێهەمی بەر لە زایینیش چەند نەتەوەیی دیکە هەر لەوێڕا کۆچیان کردوە کە بە هیندو ئورووپایی دەناسران. ئەو لێکۆڵەرەوە لە درێژەی بۆچوونی خۆی دا دەنووسێ: ئەو دوو بەشە کۆچەرانە لە زاگرۆس تێکهەڵچوونو بە یەکەوە بەشەڕ هاتن بەڵام دواتر بە یەکەوە بین النهرینیان گرتو نێوی گوتی یا کووسییان لەخۆ نا.

لەسەر ئەو باسە بۆچوونی دیکەش هەن کەلەگەڵ مێژوو یەك ناگرنەوە، هەر ئەو دوکتور کونتینوێیە لە زمانی "ئووژن پیتارد"و "سولاك"ەوە دەنووسێ کە دوور نیە هاتنی ئارییاییەکان بۆ ئێرانو کوردستان لە 2500ی بەر لە زایین دابووبێ. بەڵام بۆ ئێمە روونە کە کوردگەل یا قەومەکانی جۆراوجۆری گۆتی وەك لیلۆییو کاسیو خالدیو کاردۆو ... و بوونیان لەسەر ئەو خاکە دەگەڕێتەوە بۆ زیاتر لە چوارهەزار ساڵ بەر لە زایینو پێشتریش بە درێژی باسمان لێ کردوە. پێشەوای کەلدانییەکان بە نێوی "بروس Bruss" کە لەسەر مادەکان دەدوێ، زەردەشت بە یەکەم سەرۆکی رەگەزی ماد دەزانێ کە لە بەینی ساڵەکانی 3 تا 2300ی بەر لە زایین لە کەلدە دا پاشایەتیان کردوە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە لەو ساڵانەدا گوتییەکانی لە کەلدەدا خەریکی دەسەڵاتدارەتی بوون، دەبێ ئەو مادانەی "بروس" باسیان دەکا هەر گوتییەکانی ئەوێ بووبن، یا روونتر بێژین مادییەکان بەشێك لە گوتییەکانو گوتییەکانیش بەشێك لە مادەکان بوون. پروفیسۆر "ئیسپایزێر"یش ئەو بۆچوونە بە شێوەیەکی دیکە باس دەکاو وێڕای ئەوەی مادەکان هەر بە گوتی دادەنێو دەشسەلمێنێ کە

[122] ئەوانە کۆچی ئارییایەکان دەگەڵ دەرکەوتنو بە دەسەلات گەیشتنی مادەکانو پارسەکان لە ئێران دا هاوکات دەزاننو قەومەکانی کۆنتری دانیشتووی ئێران زەمین بە ئارییایی حیساب ناکەن.

[123] لە مێژووی ئەدەبی کورد بڕوانە

www.pertwk.com

رابردووی مادان لە زاگرۆس بۆ 6000 ساڵ بەر لە زایین دەگەڕێتەوە.[124]
مامۆستا پورداود کە لە پسپۆرانی زمانی زەندو ئەوێستاناسی بووە، لە کتێبی "ادبیات مزدیسنا پشتها" دا گئوتمە نێوێکی بە یەکێك لە نەیارەکانی زەردەشت داناوە کە وێدەچێ هەر گئوتیو گوتی بێ کە وەك بەڵگەی مێژوویی نیشان دەدەن زەردەشتیان ناچار بە کۆچ کرد.

ئەو شاهیدو بەڵگە مێژووییيانەی لەبەردەست دان بە تايبەتی ئەوانەی دەوروبەری پێکهاتنی دەوڵەتی ماد (نیزیك 700 ساڵ بەر لە زایین) بە شێوەی ژێرەوە باسی چلۆنایەتی مادەکان دەکەن: لە ناوچەی ئازەربایجانی ئێران (رۆژهەڵاتو باشووری دەریاچەی ورمێ)و لەبەشی باشوور ڕا تا خەتی قەزوێنو هەمەدان کوتیيەکانو لۆلۆییەکان نیشتەجێ بوونو ئەو بڵاو بوونەوەيە بەرەو رۆژئاوا تا ئەو جێگايانەی لە پێش دا باسمان کردوون (ناحیەی زاگرۆس) درێژەی هەبووە.[125] ئەوەش وا دەنوێنێ کە مادەکان هەمان گوتيیەکانن و، بەڵگەيەکی باشی کە لێرەدا دەستمان دەکەوێ سەرەتای مێژووی کوردە کە بریتيیە لەو ساڵەی کە نەینەوای پایتەختی ئاشوور لە لایەن مادەکانەوە گیراوەو بەهۆی "هوخشەتەرە" پادشای ماد کۆتایی بە دەسەڵاتەکەیان هاتووە.[126]

"ئیشپیگل" رۆژهەڵات ناسو زانای بەناوبانگی ئاڵمانی لە وەرگێڕدراوی "ئەوێستا"دا "گئوتمە" بە نێوی تایبەت نازانێ، بەڵکوو بە کەسێك لە تیرەيەك یا خەڵکی گوندێك بە ناوی "Geldnere" مانا کردۆتەوە.[127] "بوسنی"ش لەگەڵ ئەوەی گئوتمەی بەیەکێك لە دوژمنانی "مزدیسنا ئەهورا مەزدا" دەزانێ لەسەر ئەو باوەڕەيە کە گئوتمە نێوی جنسە نە خاصو تایبەت.[128] لەبەر ئەوەی لە سەرەتای مێژوو دا جگە لە گوتيیەکان هیچ تیرەيەکی دیکە دراوسێی نیشتمانی زەردەشت نەبووە دەبێ "گئوتمەی ئەوێستا" هەر گوتيیەکان بنو

---

[124] مێژووی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری پاشا ل 10

[125] مێژووی ماد، ا.م. دیاکۆنۆف لە لاپەڕی 210 بە دواوە

[126] سەرەتای مێژووی کوردان لە ساڵی 612ی بەر لەزايينەوە واتە لەو ساڵەوە دەست پێدەکا کە نەینەوا لە لايەن (هەوەخشەتەرە)ی پادشای مادەوە گیراوەو بەو حیسابەی ئەوساڵ کە 1379ی هەتاویو 2000 زايينیيە دەبێتە 2612ی کوردی.

[127] مێژووی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری پاشا ل 12

[128] ئەدەبیاتی مزدیستان پشت ها" (ئەدەبیاتی ئەوانەی لە پشتی مەزدەك کەوتوونەوە)و, نووسینی خوالێخۆشبوو مامۆستا پورداود.

بەس چونکو ئاشوریيەکانیش "گوتیوم"یان پێ‌گوتوون، ئەو وشانەو هێندێك وشەی وەك "سودهودان Sud Hodan"[129] و "سید هیتا Sid Hita"و گۆتمەو گۆتو بودینو... نێوی ئارياييىو لەنێو گوتیيەکانیش دا ئەو نێوانە زۆر بوون.

ئەو هەموو باسو خواسەی کە جارجار بە نۆبە دەیانهێنین بەم مەبەستەیە کە دڵنیا بین خاکی ئەسڵی کوردان کە بریتیيە لە (ناوچەی زاگرۆسو مابەینی سەرچاوەکانی دوو رووباری دەجلەو فورات تا دەگاتە زێی گەورە) بەزۆر هۆو یەك لەوانەی کە دەرکەوتووەو ئاشکرا بووە ئەوەیە کە هەموویان ریشەیان یەکەو ئەوەی لێکیان جیا دەکاتەوە کەمو کووڕی بەشێك لە لێکۆڵینەوەکانە بە تایبەتی لە بواری(دێرینە ناسی)و توێژینەوەی بەرینو ورد لە شارە کۆنەکانو ئاسەواریان لەم ناوچانە دا.

نوسەری کتێب بەهێندێك شت لەم بوارەدا ئاماژە دەکاو دەڵێ کە چۆن نەتەوەیەکیان لەچەند تیرەدا هێناوەتە بەر توێژینەوەو لە یەکتریان جیا کردوونەوەو لەسەر هەرکامیان وەك نەتەوەیەکی جیا موتالایان کردوە. سەرنج راکێش ئەوەیە گەرچی ئەو توێژەرەوانە شوێنو ئاسەواری کوردان لە هەموو ئێران دا دەبینن لەسەر بنەمای بیرو بروای سیاسی یا ئایینیو هێندێك تیئۆری کە لە لایەن زانایانی بیانی هاتوونە گۆڕێ، ئەوانەی شوێن ئەو لێکۆڵینەوانە دەکەون، لەسەر ئەو بۆچوونانە سوورنو ناخوازن لەمەڕ کورد بوونی هەموو یا بەشێك لە ئاريايیيەکانو ئێرانیيە هەرە کۆنەکان بیر لەم نێوە بکەنەوە. ئەوە لە حاڵێك دایە کە هەزاران بەڵگە بۆ بوونی کورد لە سەرانسەری ئێران داو بە تایبەت لەنێو زنجیرە بنەماڵەکانی کە دەسەڵاتدار بوونو شایەتیيان کردوە بە دەستەوەیە.

زۆربەی نیزیك بە هەموو رۆژهەڵاتناسان لەسەر ئەو باوەڕەن کە نیشتمانی گوتیيەکان تا رۆژهەڵاتی دوور درێژەی هەبووەو ئەو کوردانەی لە رۆژئاوای بانووی (فەلاتی) ئێران بوونو هەن، هەر لە رۆژهەڵاتەوە چوونە ئەوێو بە پێچەوانەی وتەی کەسگەلێك ئەو کوردانەی ئەورۆش لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئێران دەژین، جگە لەوانەی کە مێژوو لە بیریەتی کە لە لایەن هێندێك لە

---

[129] سودهودانو سید هیتا نێوی باوکی حەزرەتی بودا بووە.

دەسەڵاتدارەكان بە بۆنەی سیاسیو جارجاریش لەبەر بەرژەوەندی نەتەوەیی لەنێو وڵات دا جێگۆڕكێیان پێكراوە، هەر لە سەرەتاوە لەو مەڵبەندانە دابوونو زۆر ئاڵوگۆڕیشیان لەو خاكەدا پێك هێناوە.

ئەردەشیری بابەكان خانەدانەكەی (ساسانیان) كورد بوونو كەسیش ناتوانێ حاشا لەو راستییە بكا. شوێنی لەدایك بوونیو مەوتەنی بنەماڵەیی كوێ بووە؟ مەگەر خەڵكی پارس واتە هەر ئەو شوێنە نەبوون كە ئەورۆ ئوستانی فارسی پێدەڵێن؟ "ئیسترابوون" جوغرافیازانی بەناوبانگ لەبەشی سێهەمی كتێبی 15ی خۆیدا لە قەولی "ئێراتۆستێن Eratosthenc" دەنووسێ: تایفەكانی دانیشتووی فارس بریتین لە پایشتخارەكان، هەخامەنشیان، "كورتی"یەكانو مەردەكان.[130] و حەكیمو شاعیری پایەبەرز ابوالقاسم فیردەوسی لە شانامە دا لەسەر بە دەسەڵات گەیشتنو پاشایەتی ئەرەدەشیری بابەكان لە شانامە دا دەنووسێ:

سپاهی ز استخر بی مَر ببرد بشد ساخته تا كند جنگ كرد

سپایەكی بێ ئەژماری لە ئیستەخر وەرێ خست كە بۆ شەڕی كوردانی ئامادە كردبوو

چو شاه اردشیر اندر آمد بتنگ پــذیره شدش كرد بی مَر بجنگ

كاتێك ئەردەشیر بە پەلەو بە خێرایی هات كوردێكی بێژمار بەرەنگاری بوون

یكی كار بدخوار و دشوار گشت اباكرد كشور همه یار گشت

بەسەر وەزعێكی زۆر شپرزەو ئاڵۆز دا كەوتبوو خەڵكی وڵات بە تێكرا بوونە لایەنگری كوردەكان

یكی لشكری كرد، بد پارسی[131] فزونتر زكردان یكی دو بسی

---

[130] رۆژهەڵاتناسی ناسراوی ئاڵمانی "ماركوات" وشەی "مەرد" بە مانای بوونەوەری بەزیانو بەدفەڕ لێك دەداتەوەو دەڵێ: دوژمنانی قەومی كورتی ئەو سیفەتەیان پێبەخشیون. كوردو كروتیو مەرد هەر یەكن. رەشیدی یاسەمیش لە كتێبی كوردو پێوەندی رەگەزیو مێژوویی دا لە لاپەڕی 167 ئاماژە بەوە دەكا.

[131] بەرگی حەوتەمی شانامەی فردوسی كە لەسەر چیرۆكی ئەردەشیری بابەكانە.

لەشكرێكی لە پارسەكان ئامادە كرد كە یەك دوو بەرانبەری كوردەكان بوون

فارسنامەی "ابن بلخی" كوردەكانی پارس لەو پێنج مەڵبەندە دا جێدەكاتەوە: (رم جیلویە، رم الذیوان، رم اللوالجان، رم الكاریانو رم البازنجان) هەروەها دەنووسێ: هەر رەمێك (تایفە یا عەشیرەیەك) سەت هەزار كەسی هەبووەو هەموو شكۆو گەشەی لەشكری فارسەكان هی كوردەكان بوو.

هەروەها "مجمع الانساب شبانكارەای"134 ئاماژە بەوە دەكا كە كوردەكان لە سەردەمی هەخامەنشییەكان دا لە فارس بوون، هەر ئەو كتێبەو "مروّج الژهب" مسعودی و هەمیش التنبیە و الاشرافی مسعودی135 بە تێكڕا دەڵێن باوكی ئەردەشێر لە تیرەی شەبانكارە بووە.

ئەو زەمان كە "جوزهەر"(136)(137)(138)ی كورد لە گەورە پیاوانی خێڵی "بازرنگی" یا بازرنجیە = بازنجان - كە هەموو یەك وشەن دەسەڵاتداری ئیستەخر بووە ژنێك لە بنەماڵەیەكی گەورەی هەر ئەو تیرە دەخوازێو بابەك یا پاپەك لەو ژنە بووەو دوایە بۆتە پایەبەرزێكی سوپای ئەوكات كە "ئەرگبز Argbadk"یان پێگوتوە. بابەك لە "درابگەرد" كە كریستین سێن لە مێژووی ساسانییەكان دا بە "گۆپانان"139ناوی دەبا زۆر بە تواناو بە دەسەڵات بووە. بەم لێدوانانەی سەرەوە روون دەبێتەوە كە باوكی ئەردەشێر لە تایفەی شەبانكارەی كورد بووەو دایكیشی لە تیرەی بازرنگی بووە. كەوابوو ئەردەشێر

[132] فارسنامی ابن بلخی، ل 146 چاپی ئورووپا

[133] رَم بە مانای عەشیرەو تایفەیە.

[134] شەبانكارە عەشیرەیەكی كوردن كە ئێستاش هەر لە فارس دەژین.

[135] الاشرافی مسعودی ل 880 چاپی ئورووپا

[136] مێژووی تەبەری، چاپی ئورووپا ل 815ی چاپی مصر بەرگی دووهەم ل 56

[137] یون، Justi كتاب الاسماٍ وشەی گوچیترا

[138] كوردو پێوەندی رەگەزیو مێژوویی ئەو، رەشید یاسەمی ل 169

[139] ئەوە بۆمان روون دەكاتەوە كە ناوچەكانی ناوبراو واتە قەلای بەیزاو دارابگردو دەوروبەریان بە دەست كوردانەوە بوون. وێڕای ئەوەش نووسەری كتێب بڕوای وایە كە ئەو وشەیە "گوپانان" نەبووە بەڵكوو "چوپانان" بووە. لەبەر ئەوەی كە لەو ناوچانە دا ئاژەڵداری باو بووە، بە شوانانی نێو براوە. هەربۆیەش ئیلاتی ئەو ناوچانە كە هەمووشیان كورد بوون بە شوانكارەو شەبانكارە بەنێوبانگ بوونو بازرەنگییەكانیش یەكێك لەو تایفانە بوون.

کورد بووەو دەتوانین زۆر بەڵگەی دیکەش بۆ ئەم مەسەلە بێنینەوە، وەك ئەو نامەی کە ئەردەوانی پێنجەم دوایین پاشای ئەشکانی بۆ ئەردەشیری نووسیوە، یەکێك لەو بێ حورمەتیانەی لەو نامەدا پێی دەکا ئەوەیە کە ئەو بە کورد ناو دەباو بەوە تاوانباری دەکا کە لە چادری کوردان دا پەروەردە کراوە.[140] کریستین سێن دەنووسێ کە دواتر شاپووری یەکەم، کوڕی ئەردەشیر نووسەری ئەو نامەی کە مونشی ئەردەوانی پێنجەمو ناوی "دازبونداه" بووە بە تۆڵەی نووسینی ئەو نامە بە دەستی خۆی کوشتوە[141] ئیبنی خوردادو ئوستەخزاش بە درێژی لەسەر ئەم بابەتە دواون.

"ئاندرێگدا" کە وەك رەشید یاسەمی دەنووسێ سەردەمێك مودیری گشتی ئیدارەی عەنتیکەجاتی ئێرانێ بووە، لە بابەتێك لە ژێرناوی "توێژینەوەی زانستی لە ئێران دا" کە لە ساڵنامەی پارسی ساڵی 1310ی هەتاوی دا چاپ کراوە، نووسیویەتی: ئەو شتانەی سەردەمی باستان = دێرین کە لە لوڕستان دەست کەوتوون هی ئەو کێونشینانەیە کە لە رابردووی زۆر دوور دا لە کێوەکانی خەزەر دا ژیاونو دوایە لەوێ کۆچیان کردوەو نیزیکەی چوار هەزار ساڵ بەر لە ئێستا لە لوڕستان بینراون، مێژوو ئەوانە بە نێوی "کاسیت پاکاسی" دەناسێنێ. هەر ئەوانەش بوون کە بابلیان گرتو ماوەی شەش سەدەش لەوێ فەرمانڕەوا بوون، دوایەش گەڕاونەوە ناوچە شاخاوییەکانی خۆیان.[142] هەر ئەوانە لە کتێبی پەهلەوی (شارەکانی ئێران)دا بە نێوی "کوهیارانی کوردۆ" نێو دەبرێن کە بە وتەی ملك الشعرای بهار هەر ئەو کوردانەی ئێستان.[143] ئیسترابوون، جوغرافیزانی سەردەمی کۆن لە بەشی سێزدەی کتێبی یازدەهەمی خۆیدا لەمەڕ ئازەربایجان یا ئاترۆپاتێن دەنووسێ: "دێلی ئوس Dellius"ی دۆستی ئانتوان کە لە لەشکرکێشی بۆ خاکی پارت یەکێك لە فەرماندەکانی قەیسەری رۆم بووە لەسەر خاکی ئاترۆپاتێن دەڵێ: ئەو سەرزەمینە سەوزو

[140] مێژووی تەبەریو ئیبنی ئەسیریش عەینی شتیان نووسیوە کە مانای نووسراوە عەرەبییەکەیان ئاوا لێك دراوەتەوە: "ئەتۆ پێت لە بەڕەی خۆت زیاتر راکێشاوەو بۆیە مەحکووم بە مەرگی، ئەی بە رەگەز کوردی کە لە چادری کوردان دا پەروەردە بووی، کێ تۆی ئیزن دا ئەو تاجە لەسەر بنێی؟ ئەوە لە کتێبی کوردو پێوەندییە رەگەزیو مێژوویەکەی، ل 171 وەرگیراوە.

[141] مێژووی ساسانیان، کریستین سێن، وەرگێڕانی رەشید یاسەمی ل 83

[142] لە لاپەڕەکانی پێشوو دا بە درێژی باسی کاسییەکانمان کردەو.

[143] سبك شناسی لە نووسینیملك الشعراء بهار بەرگی یەکەم ژێرنووسی ل 6.

زنوێرە، بەڵام هەموو بەشی باکووری شاخی سەختو ئاستەمە، ئەمەردەکان، تاپوورەکانو کورتیيەکان کە هەموویان[144] لەبەر نەداری خەریکی ڕێگرینو لە زنجیرە کێوی زاگرۆس دا بڵاو بوونەوە و لەگەڵ هێندێك تایفەی دیکە کە لە ئەرمەنستانو ئاترۆپاتێن دا نیشتەجێن لە ڕەگەزێکن.

لەمەڵبەندی باکووری ئێرانیش ئەگەر سەرنج بدەن دەبینین کە لەوێش ئەگەر لە ڕیزی قەومە زاڵەکان نەبن، ڕادەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەم ناوچەیە پێك دێنن. لەگەڵ ئەوەی هەموو ئاتروپاتێنی باشوورو ڕۆژئاوا خاکی کوردان بووەو لەوێش هێندێك دەسەلاتی وەك ڕوادیەو فزولیەی کورد هەبوونو لە لایەن کوردەکانەوە ئەویش نە لە سەردەمێکی زۆر دوور دا پێك هاتوون.

ئیسترابوون دەڵێ: دەریای قەزوین (خەزەر) وەك هیلالێك کێوەکانی باشووری لە ئامێزی خۆی گرتوەو لەو کێوانەش دا ئەوەندەی بەرەو لوتکە بڕۆین دەبینین کە هێندێك قەومو تیرەی لێ دەژین کە لەوانیش دەتوانین[145] "گیلەك، کادوسی، ئەمرەد، کورتیو ئەنارەکی"یەکان نێو بەرین. ئیسترابوون دوایەش ئەوە زیاد دەکا کە میدیا لە لای ڕۆژهەلات ڕا لەگەڵ پارتو ناوچەیەکی شاخاوی هاوسنوورە کە "کۆسێئێن Cosseens یا کاسییەکانی تێدا نیشتەجێن. "نێئارك Nearque"یش نێوی چوار تیرە لەو مەڵبەندە دێنێ کە پادشاکانی پارس باجیان داونێ. ئەوانەش ئەمردەکان، ئۆکسییەکان Uxiensو ئولومییەکان یا[146] "ئیلامی Elymiens"یەکانو کاسییەکان کە لەگەڵ میدییەکان هاوخاکن.

هەروەك دەبینین کوردەکان لە ڕیزی ئەو خەڵکانەن کە لە سەرەتاوە دانیشتووی ئەو ئێران زەمینە بوون کە خاکی زاگرۆسیش بەشێکە لەو. بەڵام لە کەیەوە؟ ئەوە ڕاست ئەو پرسیارەیە کە مەبەستمانە. بەم شێوە کاتێك کورد لەگەڵ ئاریایەکان دەبینینەوە، بەڵام تەنیا لە سەرخاکی کوردستانو ئەو بەشەی نێوان دوو ڕووباری دیجلەو فورات تا ئاخری زاگرۆس دەیانخەینە ژێر موتاڵاو لێکۆڵینەوە، ئەویش لە کاتێك دا کە زۆر پێشتر لە ئامادە بوونی ئێرانییەکان (ئاریایەکانی ئێرانی کە بە مەنزوومەی زاگرۆس یا قەومەکانی دانیشتووی

---

[144] زاگرۆسیان بە "نیفاتیس Niphatis"یش نووسراوە.

[145] بەشی حەوتەم لە کتێبی یازدەهەم

[146] هەمان سەرچاوە

میزۆپۆتامیا) بەو ئاکامە دەگەین لەسەر ئەوە سوور بین کە کوردەکان کۆنترین بنی ئادەم گەلن کە لەو مەڵبەندە دا ژیاون‌و مێژوو نەتەوەیەکی کۆنتر لە کوردان لە کوردستان ناناسێ.[147]

لە لاپەڕەکانی پێشوو دا ئاماژەمان بەوە کرد کە کوردەکان لە هەموو ئێران دا هەبوون‌و لە سەرەتای مێژووەوە لەگەڵ ئێرانی‌یەکان ژیاون. کەوابوو هەم لەوان‌و هەرچی بووبن بە یەکەوە بوون. بە واتایەکی‌تر کوردو ماد هەر یەك بوون‌و هەموو ئاریایی بوون‌و هەرکامیان لە ئاریایی بوون دابڕێن ئەوی دیکەش دەگرێتەوە. بۆ مستۆگەر کردنی ئەو مەسەلە دەتوانین زۆر شت وەك شاهید بێنینەوە، بۆ ئەم مەبەستە دەتوانین هەم لە بابەتی نەتەوەیی‌و هەم لە بابەتی زمان کەڵك وەرگرین.

هێرتسفێلد کە زانایەکی ئاڵمانی‌و لێکۆڵەرەوەیەکی جێ متمانەیە دەڵێ: نێوی ئورووپایی خەزەر، "کاسپێن"ە کە لە نێوی تیرەیەکی زۆر کۆنی بەر لەمێژوو وەرگیراوە کە لە رۆژئاواو باشووری ئەودەریایە ژیاون‌و بە "کووسی یا کاسووکسی ناسراون" کە لە کۆدا بۆتە "کاسپو کەسپین"و نێوی دەریای خەزەریش لە کۆی ئەو "کاسپین" یانی کاسوها وەرگیراوە.[148]

پێشتر بۆمان روون بۆتەوە کە "کاسووکان" تیرەیەکن لە "گوتی‌یەکان" کە وەك دەزانین لەسەر مەنزوومەی زاگرۆس حیسابن لە زمانی کوردی دا زۆر وشە هەن کە بە تەواوی ئێرانین‌و لەباسی زمان دا زیاتری لەسەر دەدوێین‌و لێرە دا تەنیا بۆ نموونە ئاماژە بە چەند شتێك دەکەین. لە مێژووی ئاشوور دا چاومان بەوە کەوت کە یەکێك لە فەرماندەکانی "گوتی" کە ئەیالەتێکی بەڕێوە دەبرد نێوی "نەمر namer" بووە کە مانای جاویدانی فارسی‌یەو وشەیەکی تەواو ئێرانی‌یە، هەروەها لەنێو پادشاکانی گۆتی دا نێوەکانی وەك "شەرلەك Shar lak"و "تیریکان" زۆرن کە هەر دوو وشە ئێرانین، شەر بە مانای جەنگی فارسی‌یە، لە دنیای پێش مێژووش دا ئێرانی‌یەکان سەرداریان هەبوون بەنێوی "شەرمەزن Sharmazn" کە مەزن بە فارسی دەبێتە بزرگو گەورەو بەتێکڕا مانای شەڕی گەورە یا "جنگ بزرگ" دەدا.

[147] هەروەك پێشتر باسمان کرد زانایانی وەك دراوێرو ئیسپایزێرو سایکس‌و ... بڕوایان بەم بۆچوونە هەیە.

[148] ئێرانی باستان "ئێرانی دێرین" لە مشیرالدولەی پیرنیا.

ئیحسان نووری پاشا دەنووسێ: مەزن لە وشەی "مەها"ی سانسکریت گیراوە کە ئەوێستا "مازا"و لە کوردی خۆمان دا "مەزن"ە، لە زمانی ساسانییەکان دا بە جێژنی مانگی "تیر"ی فارسی یا پووشپەڕی کوردیان گوتوە "تیریکان"[149] . لەم پێوەندی‌یەدا دیانۆکۆف نووسیویەتی: "لە بەشی سەرووی گەڵی رووباری (قزل ئوزون = رووباری سپی) ڕا هەتا دەشتی کەویر سەرزەمینی "مادایی" ماد بووە، بە لەبەرچاو گرتنی ئەونێوانەی بە تایبەتی لەخەتی قەزوێن ـ هەمەدان بۆ شوێنو نەفەریان داناون دەردەکەوێ کە زمانی گوتیو لیلۆیی رەواج بوونو هەرچی بەرەو رۆژهەلآت چووبانە پێش زمانی ئێرانی زیاتر لە برەو دابووە.[150]

پێکهاتەی قەومی ماد کە ئەورۆ بۆ ئێمە روونە لەو سەردەمدا چۆن بووە، لەهەزارەی سێهەمی بەر لە زایین، لەسەر خاکی ماد گۆتییەکانلەمەڵبەندی رۆژهەلآتو لیلۆییەکان لە مەڵبەندی رۆژئاوا ژیاونو دەش زانین کە خاکی ماد ئەو مەڵبەندە پانو بەرینە بووە کە لە دەریاچەی ورمێ ڕا تا بەشی سەرووی رووباری دیالەو لەوێڕا تا نیزیك رووباری کەرخەی گرتۆتەوە. لەنێو قەومەکانی دانیشتووی ئەو مەڵبەندە دا کاسییەکانو هۆری‌یەکانیش ئامادە بوون.

ئەگەر بمانەوێ ئاکامی ئەوەی لەم بوارەدا باسمان کردوە کۆکەینەوە، بەرهەمەکەی دەبێتە ئەوە کە کوردو ماد هەردوو لە یەك نەتەوەو رەگەزن، لە هەر شوێنێکی مێژوو دا باسی ماد بێتە گۆڕێ، کوردو تیرەکانیشی لە پەنایانو پێچەوانەکەشی هەروایە، بە شێوەیەك کە لەهەر جێگایەك باسی کوردان لەژێر نێوە جۆراوجۆرەکانی، گۆتی، لیلۆیی کاسیو ...وە بێنین لە مادەکانیش شوێنەوار بەرچاو دەکەوێ. هەروەك لە سەردەمی سارگۆنی یەکەم داو دواتریش لە 3600ی بەر لە زایین لەگەڵ شوێنێك ئاشنایەتی پەیدا دەکەین کە پێی گوتراوە مادستان. پرۆفیسۆر ئیسپایزێر لە دوو کتێبی "قەومەکانی میزۆپۆتامیا"و "**مێژووی کۆن رۆژهەلآتی نیزیك**"[151] دا دەنووسێ: کاتێك

---

[149] مێژووی ریشەی رەگەزی کورد ئیحسان نووری ل 13

[150] مێژووی ماد ل 210، پێویستە بزانین کە یەکێك لە قەومە کۆچەری‌یەکانی ئاریایی "ئاریازێنت"ەکان بوون کە دواتر زمانەکەیان بە ریشەی زمانی هیندو ئورووپاییو ئێرانی ناسراوە. ئەگەر ئاماژە بەوە دەکرێ کە لە رۆژهەلآتی ئێرانێ کاریگەری زیاتری لە سەر مادی‌یەکان هەبووە، لەبەر ئەوە بووە کە ئاریازینتەکان لە رۆژهەلآتی کەویر ژیابوون.

[151] مێژووی کۆنی رۆژهەلآتی نیزیك ل 186.

سارگۆنی دووهەم گوتییەکانی لە بابێلستان وەدەر نا، تا وڵاتی "مادایان" ڕێیان کەوت. ئەوەش بۆمان دەردەخا کە مادەکان لە سەدەی 28ی بەر لە زایین لە شوێنێك کە بە نێوی خۆیان بووە ژیاونو لە نیزیك هەرێمی گۆتیو لیلۆیی کاسییەکان هەڵکەوتووە. تەنانەت لە شوێنەوارەکانی بەر لە ڕێکەوتی پێکهاتنی دەوڵەتی مادیش ئەوە دەخوێنینەوە کە لەساڵی 2192ی پێش زایین کاوەی ماد لەگەڵ مادەکانی ئیسفەهان شۆڕشیان لە زوحاك‌و زوحاکی‌یەکان کردوەو وڵاتی "پێشداد"ی‌یەکانیان لە ژێر دەسەڵاتی کەلدەیەکان کە ئەوانیش هەر لەژێر دەسەڵاتدارەتی زوحاکی ماربەشان دابوون، ڕزگار کردوە.

بە دوای ئەو ڕوونکردنەوەدا نادروستی وتەی هێندێك لە ڕۆژهەڵاتناسەکان دەردەکەوێ کە دەڵێن قەومەکانی ئارییایی‌و مادەکان لە سەدەکانی 9و 10ی پێش زایین هاتوونە سەر ئەو خاکەو لەسەدەی حەوتەمی بەر لە زایین دەوڵەتیان پێك هێناوە. لێرە دا مسۆگەر دەبێ کە مادەکان‌و لق‌و پۆپەکانیان (کوردەکان) چەند هەزار ساڵ پێش ئەو ڕێکەوتە هەروەك پرۆفیسۆر ئیسپایزێریش ئاماژەی پێدەکا[152]، لەسەر ئەو خاك‌و وڵاتە بوون.

نووسەری ئەم کتێبە لەو باوەڕە دایە کە بێ هیچ گومانێك مادەکان جگە لەوەی لە "بین النهرين" حکوومەتیان هەبووەو پێشتر باسمان کردوە، لە ڕۆژهەڵاتی مادستانیش حوکمیان هەبووەو ئەو چیرۆکانەی ئێمە بەنێوی "ئەساتیر" لەسەر ڕابردووی دوور لە شانامەو ... دا دەیان خوێنینەوە، چیرۆکی خەیاڵی ئەفسانە نەبوون‌و پێشدادی‌یەکان‌و مادەکان‌و مێتانی‌یەکان‌و .. هەموو لەسەر مێژووی مادن، ئەگەر شکڵی مێژووشی بەخۆیەوە نەگرتوە بەو هۆیەیە کە ئەوکات مرۆڤەکان لەگەڵ نووسین‌و مێژوونووسی بێگانە بوون‌و خەت‌و نووسین لە قامووسی ژیانی کۆمەڵایەتیان دا نەبووە.

پرۆفیسۆر "مینۆرسکی V.Minorsky" بە دوای دەرخستنی ئەو بۆچوونە کە دەڵێ بۆ دۆزینەوەی ڕابردووی کوردەکان دەبێ لەنێو "پاختوەکان = بەختان = بهتان، بیت قردوحيان" دا بگەڕێین[153].

---

[152] گوتوومانە کە ئیسپایزێر مادەکانی تا شەش هەزار ساڵ پێش زایینلەم مەڵبەندە ناسیوەتەوەو ناساندوونی.

[153] لەمەڕ "پاختوەکان" کە چیرۆك‌و ئەساتیری کوردەکان زۆریان باس لەسەر کراوە (جزیرەو بۆتان) دیسان قسە دەکەین.

مینۆرسكی ئاماژە بە ریوایەتێكی شەرەفنامە دەكاو دەڵێ[154] : لە لێكۆڵینەوەو دیاریكردنی ریشەو رەگەزی خەڵكو نەتەوە جوراوجۆرەكانی دنیا ناتوانین تەنیا بە باس لەسەر نێو و ریشەو رەچەڵەكی لوغەوی ئەوان قەناعەت بكەین، بەڵكوو ئەو باسانە دەبێ لەگەڵ راستییەكانی مێژوویی‌و جوغرافیاییش یەك بگرنەوە. هەروەها دەڵێ زمانی كوردان لەسەر بناغەو پایەیەكی قورس‌و قایم راوەستاوەو بێ هیچ گومانێك لەبنەماڵەی زمانی لای باكووری رۆژئاوای زمانە ئاریایەكانی ئێرانییەكانەو ئەو جیاوازییەی لەبەینی زمانی فارسی‌و كوردی دا هەیە لەم جیاوازییانەیە كە لە بەینی هەموو ئەو زاراوانەدا هەیە كە ریشەی هاوبەشیان هەیە[155] .

جگە لەوەش مینۆرسكی ئیمانی بەوە هەیە كە زمانی كوردی لە دەورەی پێش مێژوو (دەورەی باستان = دێرین) دا پەیدا بووەو زمانی مادیش هەرچەند تەنیا چەند نێوی تایبەتمان لەبەردەست دایە لەگەڵ زمانی كوردی یەكن. ئاكامی مەسەلەكە دەبێتە ئەوە كە ریشەی كوردان تێكەڵاوێك لە تیرە كۆن‌و دیرینەكانی مەردەیەكان‌و كوردۆیەكانن كە هەر دووكیان بە زاراوەیەكی نیزیك لە مادی قسەیان كردوە[156] .

بوونی پێوەندییەكی زمانی ئەوتۆ كە لێزانانی وەك مینۆرسكی لەنێوان دوو زمانی كوردی‌و مادی دا باسی دەكەن دیسان سەلماندنی ئەو بۆچوونەیە كە نووسەری ئەو كتێبە پێی لەسەر دادەگرێ‌و بڕوای وایە هەردووكیان (مادو كورد) یەك نەتەوەن، واتە ئاریایی یا هیندو ئورووپایین.

بۆ ئەوە كە مادەكان بە ئاریایی‌و ئێرانی بوونی كوردەكان زۆر شاهید هەن، بۆ وێنە لەنێو پاڵەوانان دا كەسانی بەنێوبانگو تەنانەت لەنێو ئەوانە دا كە

---

[154] مینۆرسكی ئەو بۆچوونەی لە بیستەمین كۆنگرەی ناونەتەوەیی رۆژهەڵاتناسان لە ساڵی 1937ی ز كە لە بروكسێل پایتەختی بلژیك گیراوە بەیان كردوە.

[155] لە سەرەتای شەرەفنامە وەرگیراوە كە محمد عباسی نووسیویەتی ل 33.

[156] واسیلی نیكیتین لە كتێبی "كوردەكان‌و كوردستان" دا كە لە ساڵی 1956 لە پاریس چاپی كردوە. بە باوەڕی نووسەر یەكێك لەو دەلیلانەی كە لێكۆڵەرەوەكان نەیانتوانیوە جگە لە چەند وشە لە زمانی مادەكان وەدەست بخەن ئەوەیە كە نەیان ویستوە لە مەڕ مادەكان جیا لە لقەكانی ئەو (گوتییەكان، كورتی‌و لیلۆیی‌و كاسییەكان) موتاڵا بكەین‌و یا كراوەتر بڵێین نەیان ویستوە زمانێكی‌تر جگە لەوەی قسەیان پێ‌كردوەو زمانی خۆیان بووە، بدۆزنەوە. وەك ئەوەیە ئێمە بۆ دۆزینەوەی زمانی ئێرانییە دیرینەكان، ئەوزمان‌و زاراوانەی كە تایفە جۆراوجۆرەكانی ئەو وڵاتە قسەی پێ‌دەكەین وەلا بنێین‌و وەدوای زمانیكی تایبەت بە نێوی زمانی ئێرانی بكەوین.

عاشقی مێژوون نموونەی جێگەی باس گەلێکن. هەروەك لە شەرەفنامە دا[157] هاتوە:

"پاڵەوانی فیلەتەنی ئێران، رۆستەمی زاڵ لە تایفەی کوردانەو لەبەر ئەوەی لە سیستان لە دایك بووە پێیان گوتووە رۆستەمی زابولی. بەهرامی چووبینە (دارینە)ش کە پاشاکانی کرتو غوور لە بنەچەکەی ئەون کورد بووەو تەنانەت پێشەنگی عاشقانی مەینەتبەشو کوێرەوەری دیتوو فەرهادی کێو هەڵکۆڵیش کە لەسەردەمی خەسرەو پەرویز دا ژیاوەو چیرۆکی ئەوینداری ئەو بەناوبانگە کوردەو لە تایفەی کەڵهوڕە کە لەکوردستانی ئێرانو ئوستانی کوردستان (سنندج یا سنە) دەژین[158] .

"ئەی عەلیۆف" لە بابەتیك دا لەژێر سەردێری **"لەمەڕ کۆمەڵگای ماد IAN"** کە لە ساڵی 1948 نووسیویەتیو لە ئازەربایجانی سۆڤیەت، سۆویەتی پێشوو چاپ بووەو دەبێ وەك زنجیرە بڵاو بووبێتەوە لە لاپەڕەکانی ژمارە 86و 90ی ژمارە 10 دا رای خۆی ئاوا دەربڕیوە: وشەی "ئاری بی" کە بەمانای عەرەبەکانی رۆژهەڵاتە، تەنیا جارێك لە نووسراوەکانی ئاشۆری دا لەبارەی بەشێك لە قەومی ماد بەکار هاتوەو ئەو وشە لە دوو بەش پێك هاتوە، یەکیان "ئاری"و ئەوی دی "بی"یە کە دواگری عیلامی کۆ "بە"یە، بە واتایەکی دیکە ئاریەکان نێوی تەواوی ئەو خێڵانەیە کە بە دوو زمانی هیندیو ئێرانی دەناسرێنەوە. ناوبراو بەم ئاکامە دەگا کە مادەکان خۆیان بە ئاریایی نازانن. کەوابوو ئاریایی نەبوونو زیاتر دەچنەوە سەر گوتیەکانو زمانی ئاریایی دواتر (لە سەدەی نۆی پێش زایین)ەوە چۆتە نێو ئەوانو بەر لەو کاتە هیچ بەڵگەیەك بۆ هەبوونی زمانی ئاریایی لەنێو مادەکان دا بە دەستەوە نیە. باش سەرنج بدەن یەکێك لە پرسیارەکان ئەوەیە کە لە بنەڕەت ڕا مادەکان ئاریایی نین، چونکو ئەوانەی کە کوردەکان بە ئاریایی دەزانن بەو هۆیەیە کە کوردو ماد یەکن، بۆیە دەڵێن ئەگەر مادەکان ئاریایی نەبن، کوردەکانیش کە لەگەڵ ئەوان یەکن ناتوانن ئاریایی بن! راست بە پێچەوانە، هەرچەند نێوونیشانێکی ئەوتۆ لە وشە گەلێکی ئاریایی لە نێو مادەکان دا نابینین (ئەگەر هەشبێ ئەوەندە کەمە

---

[157] شەرەفنامە، ص 28 چاپی مصر

[158] کەڵهوڕەکان تەنیا لە ئوستانی کوردستان نیشتەجێ نین بەڵکوو لە زۆر شوێنی کوردستان دا بڵاونو تەنانەت لە نێو تیرەی مەنگوڕیش دا لە دەوری مهاباد هەنو دەگەڵ ئەوانەی لای کرماشانو سنەش کەمو زۆر پێوەندییان هەیە.و

هەر بە نەبوو حیسابە) دیسانیش لەو باوەڕە داین کە بە لەبەرچاو گرتنی ئەو هەموو کۆچەی کە وردە وردەو نۆبە بە نۆبە کراوەو لەگەڵ تێپەڕ بوونی ماوەیەکی زەمەنی زۆر بەسەر قەومەکانی ئاریایی دا کوردو ماد هەر ئاریایین.

میرزا عەباس ئیقبال ئاشتیانی لە کتێبی خۆی (مێژووی کۆنی ئێران) دا دەنووسێ: مادەکان لە سەردەمی حامورابی "بخت النصر بابلی" دا لە بین النهرین ناسرابوونو کەلدانی‌یەکان ئەسپی باشیان لێ دەکڕین[159].

ل.گ مۆرگانی فەڕانسەوی وێڕای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر پڕبایەخ[160] ئاماژە بەو بابەتە دەکاو دەنووسێ: مادەکان دوو هەزار ساڵ بەر لە لەدایکبوونی مەسیح کۆچیان کردوە بۆ ئەو ناوچەو لەبەر ئەوەی دەوڵەتی بەهێزی ئارارات یا ئۆرارتو لەسەر رێگایان بووە لە لای رۆژهەلات ڕا هاتوونە ئێرە، دوایە بڕوای خۆی ئاوا دەردەبڕێ "مادەکان نەوەی گوتی‌یەکانو چەند سەدە بەر لەم رێکەوتە چەند تیرەی جیاواز بە نێوەکانی کاسی یا کوسیو کاستیو ... لەو هەرێمە دا ژیاون."

تەوراتیش مادەکان بە کوڕی "یافپ"و لە نەوەکانی "مادائی" دەناسێنێو "قامووس" کتێبی پیرۆز[161] خەریتەیەکی لە شوێنی دانیشتنی قەومەکانی دوای تۆفانی نووحی تێدایە کە لەو خەریتە دا لە باکووری دەریای سوورو رۆژهەلاتی کەنداوی عەقەبە ناوچەیەکی بەنێوی "میدیان" دیاری کردوەو خەڵکی ئەو شوێنە بە "المیدیانین" لە ئەولادەکانی "حام" دەناسێنێ. لە نووسراوەکانی ئاشووریان دا وەك لەوحەی "تیگلات پلایزێر" شاری زاگروتی بە خاکی مادە

---

[159] مادەکان بۆ عاملاندنی ئەسپ بەنێوبانگ بوون، هەر لەبەر ئەوە ئاشووری‌یەکان لەجیاتی باجو خەراج ئەسپیان لێ وەردەگرتن. لە دنیای کۆن دا مادەکان بە ئەسپیان گوتوە "ئەسە ـ ئەی" دوایە لەژێر کاریگەری پارسی باستان دا "ئەسپە"یان پێ گوتوە بە وێنجەشیان گوتوە "ئەسپەست" بە مانای خواردنی ئەسپ. بۆ زانیاری زیاتر لەم بابەتەوە لەکتێبی B.Meissner.babylonische. **1891** P.Flanzemmane Z.A. VI لە لاپەڕەکانی 219و 296 بڕوانە. پێویستە بزانین کە یەکەم جار وێنجە لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست شین بووەو بە وتەی دیاکۆنۆف چاندنی وێنجە دەگەڵ بەخێوکردنی ئەسپ هاتۆتە ئاراوەو تۆی ئەو گیایە لێرەوە بۆ باقی شوێنەکانی دنیا چووە. بۆ وێنە "حران تسیان" دنیاگەردی چینی لە ساڵی 126ی پێش زاین تۆوی وێنجەی لە "فەرغانە"ڕا بردۆتە چینو باکینیف (پیچورین) لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی دا کە بەنێوی (کۆی زانیاری‌یەکان لەسەر قەومەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە دنیای کۆن دا) نووسیویەتیو لە ساڵی 1950 لە موسکۆو لینینگراد چاپ بووە لەم بارەوە زۆر دەدوێو دەڵێ بە وێنجەیان گوتوە گیای Madike و ئەوڕۆش پێی دەگوترێ Sativa L.Medicage.

[160] کتێبی کۆمەڵگای باستانی (دێرین).

[161] ئەو کتێبە نووسینو وەرگێڕانی "مێستێر هاکس"ی ئەمریکایی‌یە.

بەهێزو گەورەکان دادەنێنو سەرداری میتانی کە لە یەکێك لە راپەڕینە ناوخۆیەکان دا پادشای "ماننائی" بە نێوی "ئازا" کوشت بوو بە خەڵکی زاگروتی لە قەڵەم دەدا کە لەگەڵ میتانی‌یەکان قەومێك بوون[162] . هەربۆیەشە کە هێندێك لە مێژوونووسان بڕوایان وایە وشەی "زاگرۆس" لە وشەی زاگروتی وەرگیراوە. پێویستە ئەوەش زیاد کەین کە بە قسەی سەلمانە سەرو توکۆلتی ـ ئینۆرتاو پادشاکانی دیکەی ئاشوور، خاکی زاگرۆس بە تەواوی دڵی نیشتمانی گۆتی بووە کە لە "ئورارتوی = ئەرمەنستان ڕا هەتا (کەموخی = کێوی طور عابدین) درێژەی هەبووە."[163]

لە هێندێك کتێب دا کە لێکۆڵینەوەکانیان سەرچاوەی زانستی هەیەو تەنیا لەسەر شكو گومان نەنووسراون[164] ، هێندێك بابەت لەسەر پێکهاتەی یەکییەتییەکی دەخوێنینەوە کە لە سەدەکانی سەرەتای هەزارەی یەکەمی بەر لە زایین لە بەینی تیرەکانی ماد دا هەبووە. هیرۆدۆت تیرەکانی ئەندامی ئەو یەکیەتی‌یە لە بەرگی یەکەمی مێژووەکەیو لە لاپەڕی 151 دا ئاوا باس دەکا:

"بووسیان، پارتاکنیان، ئیستروخانیان، ئاریزانتینان، بودیانو موغەکان، کە لەوانە تەنیا پارتاکینان لە دەوری ئیسفەهان دەژیان کە ئاشکرایە ئێرانینو جیا لە مادەکانی‌تر دەژیان."

ئەو لێکۆڵەرەوانە دەڵێن تەنیا "ئاریزانتینان" پێناسەی روونی ئێرانیانی هەیەو دەبێ نێوەکەشیان لە وشەی ئێرانی وەرگرتبێو ئاریایی بن. کاتێك زیاتر سەرنج بدەینە ئەو مەسەلە دەگەینە ئەو قەناعەتە کە باقی تیرەکانی ماد ڕیشەی ئارییایی‌یان نەبووەو بەشی سەرەکی ئەوان لە گوتی‌یەکان پێك دەهاتو، کاسییەکان... ئەوانی‌تر کە ئاماژەیان پێکراوە بەر لە هەمووان زمانی نوێو تازە داهاتوانی هیندو ئورووپایی فێرببوون کەچی وشەکانی ئامادی، مادایو

---

[162] سەرنج بدەن کە پادشای ئاشور کە دەگەڵ مادەکانو میتانی‌یەکان (لقێك لە گوتی یا کورتی یا سادەتر بڵێین لقێك لە کوردەکانن) دەڵێ: مادەکانو میتانی‌یەکان هەردوویان قەومێکنو لە یەك رەگەزنو لە راستی‌دا ئەوە ئاماژە بەو ئەسڵەیە کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد. ئەوەی باسمان کرد وتەی ئەمیرێکە کە هاوکات دەگەڵ ئەو قەومانە ژیاوەو شك لەوە دا ناهێڵێتەوە کە مادو گوتی یەکن. باش ئەوەش لەوێ بمێنێ کە نێوی پادشای ماننائیش هەر کوردیەو "ئازا" بە مانای شجاعی فارسی‌یە کە ئێستاش لەنێو کوردان دا باوەو کەڵکی لـێ وەردەگیرێ.

[163] لێکۆڵینەوەیەك لەسەر مێژووی کوردو کوردستان، نووسینی پرۆفیسۆر **محەممەد** ئەمین زەکی بەگ، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی

[164] وەك لێکۆڵینەوەی ا.م. دیاکۆنۆفو و.استروو ...

ماتای کە هەموو بە واتای مادەکانن زۆر زووتر لەوە لەو خاکە دا کەڵکی لـێ وەردەگیرا.[165][166]

لەسەر بنەمای ئەو بۆچوونو وتووێژانەیە کە هێندێك کەس هاتوونە سەر ئەو بڕوایە کە ڕەنگە یەکێك لە قەومەکانی یەکیەتی مادەکان لە ئاریائییە کۆچەریەکانی دواتر بووبێ کە بە زمانی هیندو ئورووپاییو ئێرانی ئاخاوتبن، ئەوانیش لەژێر کاریگەریی زمانی ئەو ئاریائییانەوە بووبێ کە وردەوردە لە ڕۆژهەڵات ڕا بەرەو ڕۆژئاوا دەسەڵاتیان پەیدا کردوەو زمانەکەشیان برەو پێداوە. ئێمەش دەبێ لەوە بە ئاگا بین کە زمانی مادەکان لەگەڵ زمانەکانی ئاسیای نێوەڕاست، پێوەندییەکی حاشاهەڵنەگری هەیەو یا بە وتەی ا.م. دیاکۆنۆفو چەند لێکۆڵەرەوەیەکیتر، سەرچاوەی ئاریایەکانیش لە ئاسیای نێوەڕاست دا بووە.[167] لێرەدا ئەو بیرو بۆچوونە دێتە گۆڕێ کە ئەگەر زیاتر لەسەر ئەو مەسەلەیە بڕۆین، دەگەینە ئەو مادانەی کە ئاریایی نینو دەلیلی عەقڵیش ئەوە قبووڵ دەکا، چونکو هەموو ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن ئەوە نیشان دەدەن کە مادەکان بەر لە چوار هەزاری پێش زایین لە خاکی مادستانو کوردستان دا ژیاونو ئێمە ئەگەر مادەکان لەگەڵ ئەو قەومە کۆچەرە ئاریایانەی خەین کە لە سەدەکانی نۆ تا حەوتی پێش زایین هاتوون دەبێ ئەوەش قبووڵ کەین ئەو مادانە جیا لەو مادانەن کە لە کۆنەوە بە پێی زۆر بەڵگە هەر لێرە ژیاون. ئەوە شتێکە لە وێنەی بۆچوونی پرۆفیسۆر مینۆرسکی لەمەڕ کوردان کە ناشێ دروست بێ[168].

هێندێك بەڵگەو شاهید هەن کە لە سەدەکانی 19و 18ی بەر لە زایین تاقمێکی چکۆلە لە نژادی ئاریان یا هیندو ئێرانی لە باکوور ڕا هاتوونە کوردستانو هەتا ڕۆژئاواش چوونو لەو ناوچانەدا جێگیر بوون. خانەدانێك لەوان حکوومەتێکیان بە نێوی "مێتانی" پێك هێناوە کە ناوەندەکەی لە قەراغ رووباری "خاپور" بووە. ئەوە هەمان دەسەڵاتەکە بەنێوی **"کاردونیاش"**

---

[165]مێژووی ماد ل 143

[166]"سەرچاوەکانی ئاشۆریو بابیلی لە مێژووی ئورارتودا" لە (ا.م.دیاکۆنۆف).

[167]لێکۆڵینەوەکانی ا.م. دیاکۆنۆف. مێژووی ماد لاپەڕەکانی 145و 146.

[168]لە لاپەڕەکانی پێشتری ئەو کتێبە دا ئاماژەمان کرد کە مینۆرسکی نووسیبووی، وێدەچێ کوردەکانی کە پێشتر لە کوردستان بوون جیا لەو کوردانە بن کە دەگەڵ ئاریایەکان هاتوونە ئەم ناوچەیەو بە ڕێکەوت ئەوانیش نێویان کورد بووە!!

دەناسراو یەکێك لە چوار دەسەڵاتی بەتوانای ئەو سەردەمە بووە[169] . چاوخشاندنێك بەسەر ئەو بابەتانەدا نیشان دەدا کە لەنێو ئاریایەکان یا کۆچەرەکانی دواتر، نەتەوەی کوردیشیان لەگەڵ بووە، ئەوەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەگەر خەڵکی دی ئاریایی بوون، ئەو کوردانەی دەگەڵیشیان بوون هەر لە نژادی ئەوان بوون. بە لەبەرچاو گرتنی زمانی هەموو ئەو قەومانە کە خۆی یەکێك لە رێگەکانی جێباوەڕی سەلمێنەری گەیاندنی ئەسڵو پەیوەست بوونی قەومەکان بە یەکترەوەیە، وەك زۆر لێکۆڵەرەوە دەڵێن بۆمان روون دەبێتەوە کە زمانی کوردی کۆنترین زمانی رەواجی ئەو خاکە بووەو زۆری ئاڵوگۆڕ بەسەر دا هاتووەو بەرەو پێش چووەو لە زمانی فارسی کۆن واتە ئەو زمانەش کە لەسەردەمی داریوش دا لەسەر بەرد پێیان نووسیوە زۆر کۆنترە[170] .

دوکتور ئیسپایزێر لە کتێبی خۆی دا دەڵێ: چوار تیرەی مەنزوومەی زاگرۆس کە بریتین لە (لیلۆ، گوتی، کاسیو شۆباری) هەرکام زمانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، سەرەڕای ئەوەی جیاوازییان لەبەین دابووە لێك نیزیك بوونو کەس گەلێك هەر لەبەر ئەوە دەڵێن زمانیان ئاریایی بووە. کەچی ئێمە دەزانین ئەو زمانە ئێستا مەعلووم نەبووەو بەڵگەیەکی لەسەر نیە.

"دارمستتر"[171] دەبێژێ زمانی مادەکان هەمان زمانی ئەوێستایە، بەڵام چونکو زمانی مادی مەعلووم نیە ناتوانین لەگەڵ ئەوێستا بەرئاوردی بکەین. ئیسترابوون دەڵێ پارسو ماد زمانیان لێك نزیك بووەو بەباشی لە زمانی یەکتر تێدەگەیشتن، وەك دەزانین ئەوڕۆش دوو زمانی کوردیو فارسی زۆر لێك نزیکن[172] . هەروەك ئەوڕۆ بە پشتیوانی زانستی ئەتنۆگرافی، یا قەومیەت ناسیو جەدوەلو خشتەی چوارزمانەکە زۆربەی مێژوونووسان بە ڕاشکاوی ئاماژە بەوە

---

[169] سەرنج بدەنن نێوێکی بۆ حکوومەتەکەی خۆیانیان داناوە لە وشەی قەومی خۆیانیان وەرگرتوە کە کوردە (کاردونیاش) بێگومان ئەگەر وانەبا بە نێوی بنەماڵەی خۆیانیان دەکرد.

[170] مێژووی ئاشۆر، سێرسیدنی ئیسمیت.

[171] نووسەری کتێبی لێکۆڵینەوە لە ئێران دا. نووسەر لێرەش دا دەچێتە سەر ئەو تەوزیحاتەی پێشتر داویەتی، بەو مانایە کە زمانی مادەکان، زمانی ئەو قەومانە بووە کە پێکهێنەری مادەکان واتە کاسیو لولو و شوباری، بەڵام چونکو لێکۆڵەرەوان بۆ ناسینی زمانی مادەکان بە دوای زمانێکی سەربەست دەگەڕێن، تا ئێستا نەیانتوانیوە لە چەند وشە زیاتر بدۆزنەوە کە ئەوانیش ئەگەر بڕێك ورد بینەوە وشەی کوردین.

[172] جوغرافیزانی یوونانییە کە لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینی ژیاوەو کتێبی ئێرانی قەدیمی نووسیوەو لە ئێرانیش مردوە.

دەکەن‌و دەڵێن زمانی مادەکان عەینی زمانی کوردی موکرییە[173] و زەندو ئەوێستاش کە بە زمانی مادی نووسراون، ئەوەندە وەك زاراوەی کوردی موکری دەچێ کە مرۆڤ دەتوانی بڵێ زمانی ئەوێستاو زەندی زەردەشت هەمان زمانی موکرییە[174] .

زمانی باوی پێش ئیسلام لە ئێران دا زمانی پەهلەوی بووە. ئەگەر کەسێك بخوازێ لێی حاڵی بێ ئەوە بەسە کە زبانی کوردی یا لوڕی بزانێ. ئەوانەی گوتران زیاتر لاوەکین کاتێك بە شێوەی رەسمی باس لە مێژووی دەوڵەتی مادو پێکهاتنی بێتە گۆڕ هەموو شت وەك رۆژ روونە. لە هەموو مێژووە کۆنەکان[175] دا نووسراوە "نینە" پادشای ئاشوورو کەلدە لە سەدەی 21ی پێش زایین لەگەڵ دەوڵەتی ماد شەڕی کردوەو ئەوی شکاندوەو دوایەش کوشتوویە. تەنانەت لە سەردەمی سارگۆنی دووهەمیش دا (2800 ساڵ بەر لە زایین) مادەکان لە مادستان نیشتەجێ بوون.

لەسەر بنەمای ئەو بەڵگانەیە کە ئێمە لەسەر ئەو بڕوایەین مادەکان بەشێك لە تیرەکانی هاونژادی خۆیان واتە تیرە جۆراوجۆرەکانی کورد بوون‌و، هەر لەسەرەتاوە لە لای یەکتر ژیاون‌و بە چەشنێك تێکەڵ بوون کەجێگەی هیچ باسێکی‌تر ناهێڵێتەوە. بەواتایەکی‌تر هەرکات یەکێك لەوان هێزی وەدەست دێناو دەسەڵاتێکی بەنێوی خۆی دادەمەزراند بە قیمەت بووا یا بە هیمەت ئەوانی دیکەی دێنا ژێر رکێفی خۆی. مادەکان لە دەورەکانی پێشتردا هەلێکی وایان بۆ نەڕەخسابوو، سەرەڕای ئەوەش کە چەند حوکمڕانێکی بچووکی ناوچەیی وەك دەسەڵاتی "تووس یا تووسە"یان هەبووە کە یونانی‌یەکان "دیووکس"یان پێ‌گوتوە، هەروەها لە ناوچەی چکۆلەی "بەلخ"یش سەرۆکی هێندێك لە مادەکان بووە[176] . هەتا سەدەی 21ی پێش زایین مادەکان لەتاقمەو دەستەی گچکە دا دەژیان‌و تا ئەو چەرخە (21ی پێش ز) هیچ ئاسەوارێك لە بەرخۆدان‌و

---

[173] جوغرافیازیاتر لە کوردستانی موکری لەکتێبی "لێك دانەوەی وەزعی سروشتی،ئابووری‌و مرۆیی کوردستان" لە نووسینی نووسەری ئەو کتێبە بڕوانە.

[174] نووسراوەکانی میستێر هواردو دارمستترو ... بخوێننەوە.

[175] وەك مێژووی نەتەوەکانی باستانی (دێرین) رۆژهەلات، جاماسب نامە، نووسینی جاماسب هەورامی، مێژووی باستانیی هەورامان، لە نووسینی مەلا شەریف قازی‌و مێژووەکانی یونان‌و ئاشوور.

[176] پێویستە بزانرێ کە ئەو "بەلخ"ە جیا لەوەیە کە هەر بەو ناوە لە ماوراالنهری ئەورۆدا هەیە.

بەرهەڵستی سیاسی‌یان بەرچاو ناکەوێ. بەڵام لە سەردەمی بەر لە پیشدادی‌یەکان لە دەوروبەری 3341ی بەر لە زایین‌و تەنانەت بەر لەو رێکەوتەش واتە لە سەردەمی سارگونی ئەوەڵ (3800ی پێش زایین)و دوای پیشدادی‌یانیش تا سەدەی 21ی پێش زایین کوردەکان لە کاروباری سیاسی دا چالاکی بەرچاویان بووەو هەروەك دەزانین دەسەلاتی جۆراوجۆریان پێك هێناوەو توانایەکی زۆریان لەو مەڵبەندو ناوچانە وەدەست هێناوەو دەوڵەتو ولاتانی وەك سومێرو ئاکادیان تێك شکاندوەو خستوویانەتە ژێر دەسەلاتی خۆیان.

پێشدادییەکان کە بە رەگەز عەرەب بوون‌و زوحاکی ماربەشانیش یەك لەوان بووە، وردە وردە بەرەو لاوازی چوون‌و مادەکان‌و پارسی‌یەکان لە سەدەی 13ی پێش زایین را بۆخۆ رزگار کردن لە دەستیان لە بیری چارەسەری دابوون، کەوتنە بەر هێرشی ئاشووری‌یەکان‌و، بۆ رزگاری خۆیان لەم دۆخە پرمەترسی‌یە هاتنە سەر ئەو بڕوایە کە فەرماندەری‌یەکی هاوبەش پەیدا کەن، بە وتەی "ئەکتریاس"[177] بۆ ئەوەی بتوانن لەژێر باری پیشدادی‌یەکانیش بێنە دەر، دوای مردنی "گرشاسب"ی دوایین پادشای ئەوان لە 902ی پێش زایین لاواز ببوون‌و هەروەها هێزی پێویستیش بۆ راوەستان لە بەرانبەر هێرشی پەیتا پەیتای ئاشووری‌یەکانیش وەدەست بێنین. ئەوە لە حاڵێك دابوو کە هیچ کام لە ئەمیرەکانی پیشدادی پشتیوانیان لە ئەفراسیاب نەدەکرد کە مرۆیەکی دڵڕەق‌و توندو تیژ بوو. مادیەکان‌و پارسی‌یەکان "کەیقوباد"ی کوردیان بە فەرماندەی خۆیان دیاری کرد کە بۆ لێوەشاوەیی‌و کارامەیی بەنێوبانگ بوو.[178] با ئەوەش بزانین کە ماد بوونی کەیانییەکان بە تەواوی روون‌و ئاشکرایە.

---

[177] ئەفراسیاب کوڕی زادشم، کوڕی توور، کوڕی فەرەیدوون، کوڕی ئابتین، کوڕی جەمشید پیشدادی بوو. تووریش دەگەڵ براکەی کە سەلمی ناو بووە لە دایکی‌ڕا نەوەی زوحاکی عەرەب بوون، بەڵام براکەی دیکەیان کە ناوی ئیرەج بووە لە ئێراندوخت بووە لە نژادی تەهموورسە.

[178] یۆنانی‌یەکان بە کەیقوبادیان دەگوت "ئارباس یا ئارباکس"ی کورد. هەر لەو کات دا بە فەرەیدوونیشیان هەر گوتوە "ئارباس" یا "أباس" بەڵام لەقەبی کوردیان نەداوەتێ، بە کەیقوبادیشیان گوتوە کورد. ئەو سەرۆکی هۆزێکی ماد بووە بەنێوی "لوس = بورز" کە لە مازەندەرانێ ژیاون، مازەندەرانیش تا ئەو دوایانە کوردنشین بووە. پێشتر ئاماژەمان پێ‌کرد جیمز موریە Mories ساڵی 1812ی زایینی لە لاپەڕی 357ی بەرگی دووهەمی گەشتنامەی خۆی دا نووسیویەتی: "لە 31ی مانگی ئووت خەڵك لە دەماوەند جێژنێکیان بۆ یاد کردنەوەی نەجاتی ئێرانی‌یەکان لە دەستی زوحاك دەگرت کە پێ‌یان دەگوت "عیدالکردی". هێندێك لە مێژوو نووسان وەك عەللامە محەممەد مەردووخ کوردستانی بڕوایان وایە کە نێوی "ئەلبورز" لەنێوی خێڵی "بورز" وەرگیراوە بەڵام عەرەبان دووپیتی الف و لام

یەکەمین شەڕی ئێرانو توران لە نێوان تیرەکانی ماد لە لایەكو زابلستانو کابلستان لە لایەکی دی بە سەرکردایەتی کەیقوباد لەئێرانو ئەفراسیاب لە توران رووی داو رۆستەم پاڵەوانی بەناوبانگ کە لە مێژووی ئێرانی کۆنو شانامەدا جێگەی تایبەتی خۆی هەیە هەر لەم شەڕانە دا ناوی دەرکرد کە لەگەڵ مێهراب سەرداری کابولی، قانو کشواد سەردارانی مادستان لەگەڵ تورانییەکان شەڕیان کردوەو کەیقوباد لە بەلخێڕا گەڕاوەتەوە ئیسفەهان[179] و ماوەیەك ئەوێی کردوتە پایتەختو دوایەش چۆتە شاری هەنگاماتانا "هەمەدان" کە بە پێی نووسراوەی لێکۆڵەرەوان لە لایەن "شمارمی یا سمیرامیس[180]"ی شاژنی کەلدە بنیات نراوە، دوای هێندێك دەست پێداهێنانو نوژن کردنەوەی بنەڕەتیو گرینگ ئەوێی کردۆتە پایتەختی هەمیشەیی خۆی. لە سەدەی 12ی بەر لەزایینیش دا شاری هەمەدان بە نێوی "هەنگمادان" بە واتە شوێنی کۆبوونەوە نێوی هاتۆتە گۆڕ، دیارە بە هەنگاماتانو هەنگاماتانەو هەنگمتانیش نێو بردراوە، یانی هێندێك خوارو خێچ کراوە، هەروەك (احمد رفیق)یش[181] بە کەڵك وەرگرتن لە زاراوەی هەخامەنشی هادای بە ماتایو ئاماتای نووسیوە .

لە کورتی بیبڕینەوە، برەوی قسەی قەومەکانی ئاریایی یا هێرشکەرانو کۆچەرانی دواییو شوێن دانانی لەسەر قەومەکانی مادو کوردو... کە لە خاکی ئامادایو کوردستان نیشتەجێ بوون، ئەوەندە توندو بەپەلە جێی خۆی کردەوە کە زاراوەکانی پێشوو و نێوی[182] شوێنەکانو کەسەکانی خێرا دەگۆڕانو شێوەی ئارییاییان بەخۆوە دەگرت.

وەك پێشتر ئاماژە کرا ئەو کاریگەریو ئاڵوگۆڕە زیاتر لەرۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا مەیسەر بوو و، لەژێر کاریگەریی ئەوئاڵوگۆڕەو بەرەو پێش چوونی

واتە حەرفی تەعریفیان لێ زیاد کردوەو بۆتە ئەلبورز. ئەو کێوە وەك لە ئەوێستا دا هاتوە لە لای مادەکان زۆر پیرۆز بووەو دەڵێن یەکەم توێژی "ایزدان" یا خواکان لە لوتکەی ئەلبورزن کە بە سواری ئەسپی توندڕۆ پێش تیشکی خۆرەتاو دەکەونەوەو بەرەو ئێران دەچن. ﴿ بۆ کەڵك وەرگرتنی زیاتر لە لاپەڕی 162ی بەرگی یەکەمی کتێبی کوردو کوردستانو دەوروبەری نووسینی علامە محمد مردوخ بڕوانن. ﴾

[179] مێژووی ئێران، سرجان مەلیکۆم ل 16 و مێژووی کوردستان، لەمەردوخ لاپەڕەکانی 162 ـ 163.

[180] مێژووەکانی وەك کوردو کوردستانی مەردوخ، خانەدانی ئاریایەکان مظفر زنگنەو مێژووی ریشەی نژادی کورد نووسینی ئیحسان نووری پاشا.

[181] مێژووی گشتی، بەرگی یەکەم، بەشی ئێران، نووسینی بوستۆن.

[182] مێژووی ئێرانی باستان (دێرین) نووسینی مشیرالدولە پیرنیا لە لاپەڕی 11 دا دەنووسێ: ئاریایەکان لە دەوری 2400ی بەر لەزایین زمانی هاوبەشیان هەبووە.

زمانیو فەرهەنگیو لە هەموویان زیاتر وشەی مادو مادایو ئامادی بە پیتی (ی) نیسبەتەوە تێکەڵاوی زمانو نووسراوەکان بوو. لە ئاکامی ئەم ئاڵوگۆڕەدا، گۆتی، مادی، کورتیو ئامادیو ... لەیەکتر دوور دەکەوتنەوە. ئەو بەینە ئەوەندە زۆر بوو کە دوو لقی هاونژادو هاوڕیشە کە بە یەك قەوم دەناسران ئەوەندە لە یەکتر دوور کەوتنەوە کە وەك دوو قەومی جیا لەیەك ناسران. دوای ئەوە بوو کە مادەکان وەك دیاردەیەکی نوێو جیا لە قەومەکانی گوتیو کورتی (کوردەکان) کەوتنە ژێر سەرنجو توێژینەوە، کە ئەوە هەڵەیەکی تەواو بووەو ئێستاش هەڵەیە. توێژینەوەی دۆخی دواتری مادەکانو خاکی ئەوان کە لە بواری بەڵگەی حەوسەت ساڵ پێش زایین بەم لاوە، دەوڵەمەندترە ئەو روانگەیە دەسەلمێنێ. لە ئاکام دا ئەوەشمان بۆ دەردەکەوێ کە لەم سەردەمەدا کە کاتی هاتنە ئارای مێژوو و پێکهاتنی دەسەلاتی بە تواناو دەست رۆیوی مادەکانە﴿ بە تایبەتی لەبەر ئەوەی کە توانی حکوومەتێکی بەهێزو خاوەن دەسەلاتی وەك ئاشوور کە ئیمپراتۆریکی زۆر بەهێز بوو لەناو بەرێو بەنەهێشتنی "نەینەوا"ی پێتەختیان جگە لە نێو چیتریان بۆ نەما.﴾ خاکی ئەو مادانەش وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد لە ئیختیاری گوتی، لیلۆ، گلیۆ یا گیلەك، کادوسیو کاسپیەکان دا بووە کە بە تێکڕا لەگەڵ گۆتییەکانو کاسییەکان خزمایەتیو نیزیکیان هەبووە، هەروەها مەردا یا ئەمەردەکان کە تا رادەیەك سەحرانشین بوون، لەگەڵ گۆتییەکانو لیلۆییەکان هاو ڕیشە بوونو بە زمانی ئەوان قسەیان دەکرد. ئەو خەڵکە لە وڵاتی ماننناو کێوەکانی قزل بوندا Gzel Bunda (باشووری دەریاچەی ورمێ یا لە چیچستو مەڵبەندی موکریانی ئەمڕۆو ئازەربایجانو کەنارەکانی دەریای خەزەر (کاسپین)و نیوەی خوارووی قزل ئوزونو ناوچەی رۆژئاوای ئیسفەهان کە ئەویش شوێنی هێندێك چادرنشینی نیشتەجێ کراو کە کاسی یا لوڕەکانی ئەوڕۆ بوون ژیانیان دەبردە سەر. لە تەواوی سەردەمی دێرین دا فەرهەنگی زاڵو شارستانیەت هی گەلی "ماننا"و دانیشتوانی دەوروبەری بوو.

نیزیك بە 700 ساڵ بەر لە زایین کە وڵاتی ماد پێك هات خەڵکەکەی هەر لیلۆیی گۆتییەکانو تا رادەیەکیش ئورارتوئیەکانو هوریەکان بوون کە پێشتر باسمان کردوون. ئێستا کاتی ئەوەیە کە ئەو هۆزانەی زۆرجار نێویان هاتوە

باشتر بناسین‌و شوێنی ئەوان لە مێژوو دا دیاری بکەین. بۆیە بەو تەرتیبەی کە لە لاپەڕەی مێژوو دا خۆیان دیوەتەوە باسیان دەکەین.

لیلۆیی یا لیلۆییەکان

کۆنترین ئاسەوارێك کە لەودا لەسەر ئەو قەومە دەدوێ کە یەکێك لە هۆزەبنەڕەتی‌یەکانی کوردن‌و لە تایفەکانی مەنزوومەی زاگرۆس یا قەومەکانی میزۆپۆتامیان[183] ئەو شوێنەوارەیە کە ئەوڕۆ وەك بەڵگە بە دەستمانەوەیە، نووسراوەی "نارام سین Naram Sin"ە کە دەگەڕێتەوە بۆ 2500 ساڵی بەر لەزایین. لەم لەوحە دا نارام سین باسی سەرکەوتنەکانی لەخاکی "لیلۆیی" دەکا کە لە دەوروبەری رووبارەکانی دجلەو دیالە بووەو، هەروەها تێکهەڵچوونی خۆی لەگەڵ هۆزەکانی‌تریش بەس دەکا. دیارە ئەوە بەڵگەیەکی روون‌و زیندوە، بەڵام بەر لەو رێکەوتە واتە لە 2700ی بەر لەزایینیش ئاماژەیەك بەوە کراوە کە سارگۆنی یەکەمیش لەگەڵ ئەو قەومە بەشەر هاتوە.

ژان دومۆرگانی فەڕانسەوی لە نووسراوەیەك[184] دا وێڕای ئاماژە بەم لەوحەی نارام سین دەڵێ: پادشای بە دەسەڵاتی ئیلام بە نێوی "شوترۆك ناحونتە Shoutrouk-Nahhunte" لە دەوری ساڵی 1200ی پێش زایین لەو بەردە نووسراوەی کە شاری "سیپ پار" لە دەوروبەری بابێل بووە بەنیشانەی سەرکەوتن بردۆتە شاری "شووش"ی پایتەختی خۆی.

هێندێك شوێنەواری دیکەش لەو قەومە جێ‌ماون کە زۆر روونن، لەوانە دەتوانین ئاماژە بەو خریتەی "ئاننوبانینی Annoubanini" پادشای لیلۆیی بکەین کە لە خزمەت خوای ئیشتار راوەستاوە. ئەم نەقشە لە سەرپێلی زەهاوی ناوچەی کرماشانەو لە نووسراوەیەکی کە لێی هەڵقەندراوە نووسراوە: ئانتۆ بانینی پادشای خاوەن دەسەڵاتی لیلۆیی وێنەی خۆی‌و خوای ئیشتاری لە کێوی

---

[183] قەومەکانی میزۆپۆتامیا، نووسینی ئیسپایزێر Speiser.

[184] T.i.P 144 Memories de la Delegation en Parse(بیرەوەرییەکانی لێژنە لە ئێران)و.

"باتیر "Batir[185] کێشاوەو، هەر کەس ئەو نەخشو نیگارەو لەوحەی لەناوبەرێ بەر لەعنەتو بێزاری "ئانۆ" ئانوتومو بێل، بلیت و رامان، ئیشتارو سینو شمشو ... کەویو، دوابراو بێو قەت کەسی نەمێنێ.

خاکی لیلۆییەکان وەك پروفیسۆر ئیسپایزێر نووسیویەتی بریتی بووە لە بەشێکی زۆر لە چیاو بەرزاییەکانی سەرووی دیالە تا دەگاتەوە دەریاچەی ورمێو سەرەوەتر بەرەو باکووری رۆژئاوا. ئەو بۆچوونەی ناوبراو لە لایەن تاقمێك لە خاوەن ڕاو روانگەوە وەبالی بۆ کێشراوە. هەروەك بەڵگەکانی سەردەمی سارگونو نارام سینو ئاکادیش دان بەوە دادەنێنو دەڵێن خاکی لیلۆ دەگەڵ کاسایو ئورانا هاوسنوور بووە . ئەو مەڵبەندە بە پێی لەوحەی "ئاننوبانینی" والی لیلۆو گوتی لە 2800ی بەر لە زایین بریتی بووە لە ناوچەی زەهاو و یازەکانو بە قەولی عەرەبەکان "حەلوان"، شارەزوور و سلێمانیو، هەروەها بەشێك لە سوریە ، بەڵام هیچ نیشانەیەك لە کاتی هاتنیان بۆ ئەم مەڵبەندە بەدەستەوە نیە، ئەوەش خۆی بەڵگەیەکی بەهێزە کە ئەوانە هەر لە بنەڕەت ڕا خەڵکی ئەم شوێنە بوون. شێخ محمد مەردووخ شوێنی لیلۆییەکان بە "لیلۆبوم" دەنووسێ کە لە بەینی کرماشانی ئێستاو بەغدایە دا بووە، بەڵام بە "لیلۆم" نێوبانگی دەرکردبوو .

هێندێك بۆچوون باسی ئەوە دەکەن چەند پادشاو ئەمیری ئاشووریەکان لە سەدەکانی هەژدەو نۆزدەی پێش زایین دا لە قەومی لیلۆیی بوون.

---

[185] باتیر یا پادیر نێوی قەدیمی زەهاو بووە کە بە بڕوای رەشید یاسەمی دەبێ لە وشەی مادیی "باتوور" وەرگیرابێ کە بە مانای خاکی نەوییە، چونکو زەهاو لەچاو خاکی دەوروبەری خۆی نەویترە.

[186] Manuel d'Arch Ori D=G Conteau 1.p.**763**

[187] کتێبی کوردو هاوپێوەندی رەگەزیو مێژوویی، لە رەشید یاسەمی ل 26.

[188] A. Speiser. Mesopotamian Origins. Phciadelphia 1930 قەومەکانی میزۆپۆتامیا ا.ئیسپایزێر، فیلادلفیا، بابی چوارەم و E. R. Lacheman: nuzi Geographical Names B.A.S.O.R. NO. 78. 1940نێوەکانی جوغرافیایی، نووسینی ای.ار.لاچمن لە لاپەڕی 23 بە دواوە.

[189] کوردستانی باشوور، مقەالەیەکە لە ساڵنامەی لێکۆڵینەوەی رۆژهەڵاتی ئەمریکا لە ساڵی 1926 لە لایەن پرۆفیسۆر ئیسپایزێرەوە نووسراوە.

[190] مێژووی کوردو کوردستان، محمد مەردووخی کوردستانی ل 60.

[191] کتێبی قەومەکانی میزوپوتامیا، نووسراوی ئیسپایزێر Spaiser.

[192] شوێنەواری دۆزراوە لەمەڵبەندی کەرکووك (دەربەندی گار ـ کێوی قەرەداغ) وەك لەوحەی نارام سین پادشای ئەکاد کە لە لایەن میجێر ئیدموندس دیتراوەتەوەو لە گۆڤاری "ژئوگرافیك ژورنال Jeografic jurnal" چاپ کراوە.

پرۆفیسۆر ئیسپایزێر لە کتێبی **"قەومەکانی میزوپۆتامیا"** دا لەوەشی زیاتر گوتوەو دەسەلمێنێ کە لیلۆییەکان بەر لە سارگۆنی یەکەمیش پاشایەتیان کردوە، هەروەها دەڵێ لە سەردەمی سارگۆنی یەکەم دا پادشاکەیان پیاوێك بووە بە نێوی "لاسیراب"[193] و پێش ئەویش پادشاکەیان "ئیماشکوش Immash Kush"[194] نێوێك بووە. میستێر "هول"یش لە کتێبی خۆی دا کە لەژێر سەردێری **"مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نیزیك"** نووسیویەتی کە هەر ئەو روانگەیەی هەیە.[195]

لیلۆییەکان هەر لە سەرەتاوە توانای ئەوەیان هەبووە ڕێگاکانی کاروان ڕۆی بابیلو دەوروبەر بگرنو زۆرجاریش لەسەر ئەم دەست درێژیانە دەکەوتنە بەرهێرشی ئاشووریو بابیلیو ئاکادییەکان. ئەو ڕێگایانەی کە ئێستاش بە کفریو کەرکووكو ئاڵتوون کۆپریدا تێدەپەڕن.

ئیدمۆنس لە "سوسنیان Sosniyan" هەڵکەوتوو لە دەربەندی "گور Gour یا گاور" دەرەی قەرەداغی بەینی سلێمانیو ربات لەوحەیەکی دۆزیوەتەوە کەلەو دا سەرکەوتنی "نارام سین"ی والی ئاکادی بە سەر قەومی لیلۆ باس کراوە کە لەسەدەی 28ی پێش زایین دەسەلاتی کردوە. پادشای لیلۆییەکان لەو کات دا "تاردونی Tarduni" کوڕی "ئیکی Ikki" بووە کە لەوحەیەکی بە زمانو خەتی ئاکادی هەیەو لەو نووسراوەدا داوای هاریکاری لە خواکانی شمشو "ئەداد" دەکا.[196]

پرۆفیسۆر ئیسپایزێر شاری "ئارکەدی" بە ناوەندی وڵاتی لیلۆ دەزانێو دەڵێ: "زیمیری Zimiri یا زاموا" نێوێکە کە بە خاکی لیلۆییەکانیان گوتوە. بابەتێکی سەرنج ڕاکێش کە لە کتێبی پرۆفیسۆر دا بەرچاو دەکەوێ، ئەویش هەڵەیەکە کە لەباسی شەڕەکانی ئاشور لەگەڵ لیلۆیەکان دا کردوویەتی، ئەو وێڕای باسێکی درێژ لەمەڕ سەرکەوتنەکانی ئاشوورو گرتنی شارەکانی لیلۆیی دەنووسێ: "ئامیخا Aimikha" پادشای لیلۆ، سوپای خۆی بۆ کێوەکانی

---

[193]قەومەکانی میزوپۆتامیا لە نووسینی پرۆفیسۆر ئیسپایزێر ل 99.

[194]کتێبی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش، کە ساڵی 1931 لە گۆڤاری ئاشورناسی چاپی پاریس دا نوسینی شیل Sheilبلاّو بۆتەوە.

[195]کتێبی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش، کە ساڵی 1931 لە گۆڤاری ئاشورناسی چاپی پاریس دا بلاّو بۆتەوە.

[196]کتێی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش نوسراوی شیل Sheil لە گۆڤاری ئاشورناسی دا بلاّوبۆتەوە.

چیا برد، وشەی چیا لە کوردی دا بە مانای کێوو کۆسارەن وەرگێردراوە لزگەکەی ئەو دەبێتە "ئامیخا لەشکری خۆی بردە (کێوەکانی کێو) کە ئێمە لە کوردستانو کوردی دا شتی ئاوامان نیە. بۆیە دەبێ مەبەستی بووبێ بڵێ:
ئامیخا کاتی پاشەکشە، لەشکری خۆی کێشابۆە بۆ چیاکان.

دوو کێوی کوشبورا Kew shbura"[197] و "سیکورابی Sikurabi" کە "بخت النصر Nabucho dnosar" لە ساڵی 1100ی بەر لە زایین ئاماژەی پێکردوە، لەسەرخاکی لیلۆیی بوونو[198] دایم لەژێر هێرشی کاسییەکانو گوتییەکانو سوبارییەکان دابوون.

زۆربەی ئاسەوارناسو رۆژهەڵاتناسەکان لوڕەکانی ئەورۆ بە ئەولادی لیلۆیەکان دەزانن‌و پرۆفیسۆر ئیسپایزێرو المستید بە دڵنیاییەوە ئەو بۆچوونەیان مسۆگەرە. هەرچەند هێندێك مێژوونووسی وەك ئیحسان نووری دەڵێن: چونکو لوڕستان لەسەر ئەنزان بووەو لەکۆنەوە کوسۆکانی لێ نیشتەجێ بوون کە تا سەرەتاکانی زایینیش هەر لەوێ بوون، لیلۆبوونی لوڕەکان وەڕاست ناچێ کە بە بڕوای نووسەر ئیحسان نووری زیاتر سەرنجی داوەتە ساڵەکانی دوای زایین.

ا.م دیاکۆنۆف لێکۆڵەرەوەو نووسەری مێژووی ماد دەنووسێ: لە زمانی هوریان دا لیلۆ بەوانە دەگوترا کە لە کوێستانەکان دەژیانو، لە زمانی "ئورارتوئی"یش دا لیلۆ بەمانای بێگانەو دوژمنە.[199] گەلۆ "لیلۆ" نێوی تایبەتیی ئەو قەومەیەو دواگرو عەلامەتی کۆو بە تایبەتی کۆی عیلامی وەك (مە= لیلۆمە)و یا کۆی "ئاکادی" (ا و م = لواوم)ی لێ زیاد کراوە، ئەگەر ئەو نێوە لەگەڵ دواگری (پوم ـ بوم" بێن بە مانای خاكو وڵاتە وەك لیلۆپوم یا لیلۆبوم.

دیاکۆنۆف بە بەدەستەوە بوونی لەوحەی "ئاننوبانینی Annu banini"ی سوڵتانی لیلۆ لە سەرپێلی زەهاو کە پێشتر باسی کرا لەسە ئەو باوەڕەیە کە لە

[197] لێرەدا دیسان وشەی کێو کە بە Kew نووسراوە سەرنج راکێشە، کێو لە زمانی کوردی راست هەر مانای کوە فارسی‌یەو لە زمانی پەهلەویش دا هەر ئەو مانایەی هەیە، ئایا کوشبورا هەمان کێوی "شبورا" نیە؟
[198] شەرحی کۆڵەکەی سەرکەوتن لە شێخان نووسراوەی شیل ساڵنامەی ئاشوور نسایرا پاڵی دووهەم.
[199] مێژووی ماد ل 101.

هەزارەی سێهەمی پێش زایین، لیلۆیەکان دەسەلاتیان هەبووەو لە کۆمەڵگایەکی چینایەتی دا ژیاون.[200]

زمانی لیلۆییەکان لقی زمانی ئیلامیەو ئەو ناوە تایبەتییانەی لەنێویان دا باو بووە بەڵگەی ئەو مەسەلەن.[201] ئەوەش جگە لەو وێکچوونەیە کە لەبەینی زاراوەی ئەو زمانەو زمانی "هوری"یەکان دا هەیەو پروفیسۆر ئیسپایزێر ئاماژەی پێدەکا.

جلوبەرگی لیلۆیی تا رادەیەك وەك هی مادو کاسییەکان بووە، وەك لە لەوحەی ئانتوبانینیو کەتیبەی نارام سین دەردەکەوێ جلوبەرگیان بریتی بووە لە بەرگێکی سووکەلەو داوێنی ریشوودارو پێستێکی بەڵەکیشیان بەسەر شانی خۆیان داداوە. سولکیان تەخت بووە. لیلۆییەکان ریشی کۆرپەو قژی درێژو هۆنراوەیان هەبووە. دوایە مادەکانو پارسییەکانیش لاسای ئەوانیان کردۆتەوە. (ئەوەش لەسەر ئەوە سوورمان دەکا کە مادەکانیش لە هۆزە جۆراوجۆرەکانی ئەو قەومانەو هەموویان ریشەیان یەکەو یەك نەتەوە بوون.)

بە پێی ئەو بەڵگانەی هەن دەتوانین بێژین دابونەریتی لیلۆییەکان زۆر وەك دابونەریتی مادەکانی ئەو سەردەمە بووە[202] هەروەك ئاشوور ناسیرپالی پادشای ئاشوور ئاماژەی پێکردوە کە ئەوان خەڵکێکی مەدەنیو سەنعەتکارانێکی کارامە بوون، لەم بوارەدا ئەوەندە لەپێش بوون کە بۆکاری پیشەسازی لە لایی دەسەلاتەکانی دیکە دادەمەزران.[203]

گوتی یا کوتییەکان

لێرەدا پێویستە باسێك کە پێشتر لەمەڕ کوتیو گوتییەکان کردمان دووپات کەینەوەو بڕوای خۆمان لەسەر ئەو هەڵەی کە زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان کردوویانەو گۆتییان بە یەکێك لە مەنزوومەکانی زاگرۆس یا قەومەکانی

---

[200] هەمان سەرچاوە.

[201] لێکۆڵینەوەی هولسینگ Hollising لەسەر قەومەکانی میزوپۆتامیا.

[202] لە E.herzfeld: Iran in the Ancient Eas Pl. Lxx VI – SPA/IV/Pl. 90 بڕوانە.

[203] هەمان سەرچاوە.

میزۆپۆتامیا لە قەڵەم داوە، دەربڕین. شتێکی کە سەرنجی منی راکێشاوە ئەوەیە کە ئەوان سەرەڕای ئەوەی شكو گومانیان پێوە دیارە لەسەر بۆچوونەكانیان پیَدادەگرن.

مامۆستا حسین حوزنی موکریانی کە خۆی لە لێکۆڵەرەوە خاوەن بۆچوونەکانو کوردناسێکی کوردە، لەو بوارەدا ئاماژە دەکاو دەڵیَ: زۆر لە زاناو رۆژهەلاَتناسانی ئینگلیزیو فەرانسەویو ئەمریکایی لەم بابەتەوە زۆریان هەوڵ داوە بەلاَم ئەوەیان دەرنەخستوە کە بەر لەوەی کوردان بێنە خاکی ئەوڕۆی کوردستان، هێندێك کوردیتر لە نژادی ئاریا لەم ناوە بوونو، کاتێك ئەم کوردانە گەیشتنە ویَ دەگەڵیان تێکەڵ بوونو چونکو یەك رەگەز بوون نەتەوەیەکیان پێك هێنا.[204]

ئەوە شتێکی راستە، هەروەك پرۆفیسۆر مینۆرسکی سەرەڕای ئەو هەموو موتالاَو ناسیارییەی لەسەر کوردان هەیەتی، دیسان دەڵیَ: دەگونجیَ بەرلەوەی کوردەکان بێنە ئەو ناوچەیە، قەومێك هەر بەو ناوە لەم خاکە دا ژیاون!![205]

لە تەواوی ئەو ئاسەوارو کتێبانەی کە تا ئێستا ناومان بردوونو دیسانیش ئاماژەیان پیَدەکەین، وێڕای ئاماژە بە تیرە جۆراوجۆرەکانی مەنزوومەی زاگرۆس، وەك لیلۆ، کاسیو... وشەی گوتی نێوی گشتی بووەو گوتییەکان لەهەموو شوێنێکی ئەو خاکە هەبوون. وەك پێشتر باس کراوە وشەی گوتی یا کوتی یا کاردۆو ... هەموو نێوی شوێنی گشتی بوونەو تەواوی قەومو تیرەکانی ئامادەو نیشتەجێی ئەو سەرزەمینەی گرتۆتەوە. بە واتەیەکیتر ئەو نێوە بۆ هەموویان وەك لیلۆ، کاسی، نایری، خالدیو ... گوتراوە. هەروەك ئەوڕۆ وشەی کورد بۆ تەواوی تیرەکانی کورد وەك زازا، گۆران، کەڵهوڕ، ئەردەلان، موکریانو ... نێونو بە هەمووشیان دەگوتریَ کورد.

ا.م. دیاکۆنۆف یش سەرەڕای ئەوەی بە لێبراوی باسی ئەم بۆچوونەی کردوە بەلاَم دوو دڵی نیشان دەداو دەڵیَ: [... چونکو وشەی گۆتیو گوتییەکان، بە پێی داب نە تەنیا لەو سەردەمەدا بەو قەومە گوتراوەو خاکی ئەوانی دیاری

[204]کوردستانی موکریان یا ئاتروپاتن، لە نووسینی حسین حوزنی موکریانی، ص 90، دیارە ئاماژەیە بۆ وتەی مینورسکی لە کتێبی "کوردەکان" وەرگێڕانی نووسەری ئەو کتێبە (حبیب الله تابانی)

[205]کتێبی کوردو کوردستان، محمد ئەمین زەکی بەگ، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی ل 50

کردوه، بەڵکوو نێوێکی گشتیو زراو بووه بۆ هەموو ئەو قەومانەی لە باکووری رۆژهەڵاتو رۆژهەڵاتی ئاشوور دا ژیاون...] [206]

بەڵگەی هەرە سادە لەسەر ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە مێژوو بوونی هەموو قەومەکانی میزوپۆتامیا کە نێویان هاتووە هاوکات لەگەڵ گوتییەکان پێشان دەدا. چاوخشاندنێك بۆمان دەردەخا کە کاتی ژینی ئەو قەومانە لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا یەك سەردەمە، ناگونجێ لەسەر خاکێكو هاوکات دوو حکوومەتو دوو پادشا بووبن. ئەگەر لە "ئاناتوم Anatum"ی گەورەی گوتی [207] لە سەدەی 31ی بەر لەزایین، لە ئاننوبانینی یا حاکمێك لە قەومی لیلۆ لە چەرخی 28ی پێش زایین دەدوێین یا باسی پادشاکانی گوتی وەك "گوتی = کودی پاتەسی" حاکمی لاگاش لە سەدەی 26و 27ی بەر لە زایین دەکەین، بە بڕوسکێك وردبوونەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە لە راستی دا ئێمە لەسەر قەومێك دەدوێین کە بە درێژایی زەمان دەسەڵاتدارەکانی لە تیرە جۆراوجۆرەکانی خۆی بوونو خاوەن دەسەڵات بوون بەڵام لەبەر ئەوەی کە لەمێژووەکەیان زۆر دوور کەوتوونەوە، ئەوانەی موتاڵایان لەسەر کردوون ئەوانیان جیاجیا هەڵسەنگاندوە،ئەو بۆچوونە ناڕاستەش هەر لەمەوە سەرچاوەی گرتوە. وەك ئەوە وایە کە ئێمە لە مێژووی ئێران دا زەندیەکانو ئەفشارییەکانو سەفەوییەکانو ... هەرکام لە قەومو رەگەزێکی جیا لە ئێران دابنێینو لە هەڵسەنگاندنی خۆمان لەو ئاووخاکە بۆ هەرکامیان بە دوای ریشەو رەگەزێکی تایبەتو مێژوویەکی جیاواز بگەڕێین. [208]

---

[206] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 103و 261 بە کەڵك وەرگرتن لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام نووسینی مینۆرسکی.

[207] نووسەری کتێبی مێژووی قەدیمی رۆژهەڵاتی نیزیك بە نێوی میستێر هول لە لاپەڕی 210ی کتێبەکەی دا ئاماژە بەوە دەکاو دەڵێ: "ئاناتۆم" کە لە گەورەپیاوانی گوتی بووە دەگەڵ ئیلامیی‌یەکان بەشەڕ هاتوە سەدەی 31ی پێش زایین) ئەویش پڕوای وایە ئانتوبانینی کە لە پادشاکانی لولو، خۆی گۆتی‌یە، بێ پێچو پەنا بۆچوونی نووسەری ئەوکتێبە دەسەلمێنێ کە لای وایە تایفەکانی "لولو، کاسیو ..." هەموویان گۆتی یا کوردن.

[208] لە سەردەمی زۆر دوور دا هەر نووسراوەیەکی وەدەست کەوتووە ئەو بۆچوونەیان سەلماندوە کە ئەو خاکەشیان بە نێوی گۆتی، گردو یا کاردو نێو بردوە. هەروەك ئارامیی‌یەکانیش دەوروبەری شاخی جوودی یا "گوتی"یان بە "بس کاردو = خاکی کاردۆ و، بە عەرزی نێوان دیجلەو فراتیان گوتوە "کارتا = کاردو". ئەرمەنی‌یەکانیش بە ئەوێیان گوتوە "کوردۆخ". عەرەبەکانیش بە "کوردا = کوردای" ناویان بردوە. بۆ زانیاری زیاتر لە "فتوح البلدان"ی بلاذری ل 76، بە زمانی عەرەبیو "کوردستانی موکریانی" نووسراوی مامۆستا حوزنی موکریانی بە زمانی کوردی لە لاپەڕی 92 بە دواوە بڕوانن.

دوای ئەو باسەی لەسەرەوە کردمان بەو ئاکامە دەگەین کە هەموو تیرەکانی باکووری میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس کە بریتین لە لیلۆ، کاسی، نایری‌و گوتی یا کورد هەرکام بەشێك بوون لە قەومی گوتی[209] ئەو روانگەی نووسەری کتێب لە لایەن زۆربەی رۆژهەڵاتناس‌و لێکۆڵەرەوەکان بەشێوی جۆراوجۆر گوتراوە. بۆ نموونە دەتوانین "درایوێر Draiver" ناوبەرین کە دەنووسێ: کاردا، کاردۆخی، کورتوخی، کوردیای، غوردی، کارداك، کوردوئە، سیرتی، کارداژی‌یە، کارتاوای‌و کاردایاو "کاردوخۆی گزنفون"و دەسەڵاتی ئوور لە دەوری سێهەم کە بە گوێرەی لەوحەی ئاراد نانار "لاگاش" کە لە سەدەی بیست‌و چوارەمی پێش زایین دا ژیاوەو ... هەموو نێوی یەك تیرە بوون‌و هەمووشیان جگە لە کوردەکانی ئەورۆ شتێکی‌تر نەبوون. یەکی دی لە لێکۆڵەرەوەکان بەنێوی "ز.ئای.یامپوسکی" دەڵێ: **نێوی "کووتیان" هەر نێوی ئەو قەومەیە کە سەرچاوەکانی دواتر دا بە "ئوتیان"و "ئوئیتیان"و ئودیان‌و "ئودینیان"و "ئەئینان" گوتراوەو نووسراوە**[210].

بەڵگەی دیکەش زۆرن کە ئاماژە پێکردنیان دەبێتە هۆی درێژ بوونەوەی باسەکە، بەڵام بێ‌کەڵك نیە کەسەرنج بدەینە وتەی شەلمانەسەری یەکەم پادشای ئاشور کە گوتوویە: عەشیرەتەکانی گۆتی لەتیرەو تیرەیەکی زۆر پێك دێن کە وڵاتەکەیان تا دەوروبەری "ئوراتری = ئورارتو = ئەرمەنستان" هەروەها تا "کەمخی = طور—تور عابدین" واتە تەواوی ناوچەی ناوەندی زاگرۆس، درێژەی هەیە. هەر بەم شێوە دوو لەوحەی سەردەمی "نوکۆلتی = ئینۆرتا"ی پادشایەکی دیکەی ئاشوور بە دەستەوەن کە لە یەکیان دا ئەو قەومەی بە "کورتی"و لەوی‌تریان دا بە "گوتی" نێوبردون. هەر لە رووی ئەو بەڵگانەوەیەکە دەبێ وشەی "کۆرتیوی Qurtioi" بە نیشتمانی کورتییەکان واتە کوردستان بناسرێ.

گەلۆ دیسان لە هەر دەرفەتێك دا برەخسێ لەسەر ئەم بابەتە دەدوێین تا زانیاری خوێنەرانی بەڕێزی ئەو دێڕانە لەم بوارە دا زیاتر بکەین.

---

[209] مێژووی ماد ا.م. دیاکۆنۆف ل 107

[210] هەمان سەرچاوە,

www.pertwk.com

"ئەنریداوازیر Enridawasir" یەکەمین ئەمیری کوتیان یا گۆتییەکانە کە خۆی بە دنیای ئەوکات ناساندوەو گرینگی تایبەتی خۆی هەبووە. "یاکوبسن Yakobson"ی دانمارکی کە زۆری لەسەر "سۆمێرییەکان" موتالا کردوە دەنووسێ: ئەو ئەمیرە دوای سەرکەوتنو زاڵ بوون بەسەر "نارام سین = نارام سۆئێن" داو گرتنی هەردی سومێرو شاری پیرۆزی ئەوان کەناوی "نیپۆر" بووە بەهۆی خۆشنووسانی ئاکادی نووسراوەیەکی لەسەر بەرد ئامادە کردوە[211] کە لەو نووسراوە دا لاسای نارام سینی کردۆتەوەو خۆی وەك شای چوار وڵاتی دنیاو شای هەموو کووتییەکان ناساندوە[212].

بەر لە "ئەنریداوازێر" حوکمدار گەلێك لەتایفەی گوتی = کووتی کە حکوومەتگەلی ناوچەییان پێك هێنابوو، هەر کام لەم حاکمانە بە نێوی تایفەی خۆیانەوە حوکمڕانیان کردوە بەڵام "ئەنریداوازێر" بە ناوی کووتییانەوە حوکمداری کردوەو سۆمێرییەکانی کە یەکێك لە بەتواناترین حکوومەتەکانی ئەوکات بووە هێناوەتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بە وتەی دیاکۆنۆف، ئەو کارە ئەوەمان بۆ دەردەخا کە ئەو حوکمڕانییە توانیویەتی یەکیەتییەکی پتەو لە نێو هەموو سەرەك هۆزەکانی کوتی، یاگوتی (کورد) پێك بێنێ. ئەو یەکگرتووییە بە شێوەیەك بووە کاتێك دواتر "شارکاری شاری" کوڕی نارام سوئێن توانیویەتی ئاڵوگۆڕێك پێك بێنێو[213] جارێکیتر بە دەسەڵات بگاتەوە، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتی تەواوی هەبووە ناچار بووە باجێکی گەورە بدا بە گوتییەکانو دەسەڵاتی راستەقینەش هەر بە دەست ئەوانەوە بێ. شیلیکۆ ئەو وەزعەی مسۆگەر کردوەو[214] دەڵێ: فەرماندەرەکانی وڵاتی سومێر باجێکی قورسیان بۆ گوتییەکان دەنارد.

---

[211] ئەو سەردێرەی "شای هەموو گوتی‌یەکان" خۆی دەلیلێکی روونە بۆ ئەو مەسەلەی پێشتر باسمان کردوە، بە واتایەکی‌تر ئەو بە نووسینی "هەموو گوتی‌یەکان" لەم لەوحە دا ئەوەی راگەیاندوە کە مەبەستی لە هەموو ئەو تیرەو تایفانەیە کە پێکهێنەری قەومی گوتینو لەسەر خاکی ئەوان ژیاون. ئەوەش وا دەگەیەنێ کە گوتی‌یەکانو کوتیانو کاردۆو ... کەهەموویان کورد بوونو هاوکات لولویی، کاسیو نایریو... ی دەگرتەوە.

[212] حاشیەی SKL، لاپەڕی 117 نووسینی یاکوبسۆن، هەروەها لاپەڕی 458 لە مێژووی ماد لە ا.م. دیاکۆنۆف.

[213] مێژووی ماد ا.م. دیاکۆنۆف ل 104

[214] WNSHP لە لاپەڕەی 1110.

www.pertwk.com

له رووی بەڵگەکانەوە دەردەکەوێ کە گوتییەکان بە پێی نەریتی خۆیان پادشایان نەبووەو سەرکردەکانیان هەڵبژێراوو بۆ کاتێکی دیاریکراو بووە، بەڵام گونجاوە بۆ چەند جاریش هەڵبژێردرێنەوە. خوێنەرانی بەڕێز نابێ وا بزانن کە ئەو هەڵبژاردنە بە شێوەی ئەورۆ بووەو بە زۆربەی دەنگی جەماوەر دیاری کراون، بەڵکوو سەرکردەو ریش سپی هۆزەکان کۆ دەبوونەوەو لەنێوخۆیان دا یەکێکیان بە گەورەو بەڕێوەبەر هەڵدەبژارد. ئەو کەسە زیاتر لە فەرماندەرانی نیزامی دادەنرا تا بتوانێ لەبەرانبەر هێرشی خەڵکی بێگانە دا خۆ ڕاگرێ.[215]

یاکوبسێنی دانمارکی نووسەری ریزو نێوی پادشاکانی سومێرو هی‌تر، زۆرجار بەگوێرەی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن دووپاتی کردۆتەوە کە گوتییەکان پادشایان نەبووە[216] و هەر بەو هۆبەش حوکمدارانی گوتی بۆ ماوەیەکی دیاریکراو داندراون‌و دوای تەواو بوونی ئەو ماوەیە، یەکی‌تر جێگای گرتۆتەوە، جگە لەو کاتەی کەیەکێك دووبارە هەڵبژێردرابێتەوە، کە ئەو دەم ماوەی دەسەڵاتەکەی درێژتر بۆتەوە. هەروەك "ئەیار لاگاب" کە پازدە ساڵ سەڵتەنەتی کردوە[217]، یا وەك "تیریکا" کە لەجیاتی حەوت ساڵ تەنیا چل رۆژی حکوومەت کردوە.[218][219]

ئەمیرەکانی گوتی هیچ خزمایەتی‌یەکیان بە یەکەوە نەبووە. هەروەك یاکوبسێن لەریزی شایەکان دا هێناویەتی تەنیا یەکێك لەوان دووجار هەڵبژێردراوە. هەروەها بە دەگمەن دەبینین کە لەنێو هێندێك لەم تایفانەدا بۆ وێنە شەلمانەسەری یەکەم‌و دووهەم یا داریووشی یەکەم‌و دووهەم هەن کە بنەماڵەی هەخامەنشی‌یەکان کە لە یەك تایفە بوون‌و خزمایەتی‌یان بەیەکەوە

---

[215] ئەورۆش لەو وڵاتانەی کە عەشیرەتگەری تێدا یا چەند ناوچە کۆبوونەوەو یەکیان گرتوە (وەك شێخ نشینە عەرەبەکان یا وڵاتانێکی وەك سەنگاپوورو ئەماراتی یەککگرتووی عەرەبی، ئێستاش هەر بەم جۆرەیە بەڵام بە شێوەیەکی ئەورۆیی بەڕێوەی دەبەن.

[216] یاکوبسێن جەدوەلێکی لەژێر سەردێری ریزی نێوی شایەکان ئامادەو بڵاو کردۆتەوە، کاتێك لەوی‌دا باسی گوتی‌یەکان دەکا، دەڵێ: لەنێو تیرەی گۆتیان کەسێك بەنێوی شا نەبووە، ئەوەی لە نوسخە خەتی‌یەکانی تاقمی A وەرگرتوە کە ئەسڵەکەی ئاوایە -Ugnin Tu- Tiumki Lugalmr-WB (لاپەڕی SKL 117)و هەروەها حاشیەکانی فەسڵی یەکەمی مێژووی ماد لە دیاکونۆف لاپەڕەکانی 458 ـ 459 وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز.

[217] ریزی هەشتەم لە شایەکان (یاکوبسێن)

[218] هەمان سەرچاوە، رەدیفی 20.

[219] سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە رادەکێشم کە گوتی‌یەکان بریتی لە هەموو تیرەکانی کورد بوون. هەرکام لەم تایفانە مەزن‌و دەسەڵاتی ناوچەیی خۆیان هەبووەو لە دەسەڵاتی سەرانسەری قەومی کورد یا گوتیش دا بەشدار بوون.

هەبووە، ڕەنگە نەوەو نەتیجەی یەکتر بووبن. هەروەك باسمان کرد، نێوی "یارلاگاب" کە دووپات بۆتەوە بەو هوبەیە کە جارێکی دیکەش بە ئەمیری هەڵبژێردراوەتەوە[220] . ئەو پادشایانەی گوتی کە حوکمیان بە دەست بووەو نێویان لە ریزی یەکەم لە کۆی دەقەکانی بەرگی دووهەمی چاپی ئۆکسفۆردی لەندەن دا هاتوون ئەوانەی ژێرەوەن.

لە خەتی یەکەم دا دەنووسێ: "تیرەی گۆتیۆم شایان نەبووە".

1ـ ئیمتا سێ ساڵو بە ڕوایەتێك 5 ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 1- Imta

2ـ ئینگەشوش یا ئینگیشو شەش ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 2- Ingishu

3ـ سالارگاب یا کیکی لاگاب شەش ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 3- Kikilagab

4ـ شولمەو بە ڕوایەتێك "یارلاگاش" شەش ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 4- Shulme

5ـ ئیلویلویمش شەش ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 5- Elulumesh

6ـ ئینی ماباکش یا "ئیلی ماباکاش" پێنج ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 6- Elimabakash

7ـ ئینگەشوش یا "ئیکش هوش" یا "ئیگە شائۆش" شەش ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 7- Igeshaush

8ـ ئیرلگێب یا "ایارلاگاب" پازدە ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 8- Iralagab

9ـ ئیباتە سێ ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 9- Ibate

10ـ ئیارلاکا یا بە ڕوایەتێك "یارلا، ئیارلانگاب" سێ ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 10- Iarle

11ـ کورووم یەك ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 11- Kurum

12ـ خابیلکین سێ ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 12- Khabilkin

13ـ لائەرابوم دوو ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 13- La.E- Rabum

---

[220] نێوی پادشاکانی گوتی‌یان لە دوو لیست دا بلاّو کردۆتەوە کە جیاوازیان لەگەڵ یەکتر هەیە. لەبەر ئەوەی لیستی یەکەمیان پێ ڕاستترە ئێمەش کەڵکمان لەو وەرگرت.

14- Ira-Rum	دوو ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	14ـ ئیراروم
15- Ieara-Num	یەك ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	15ـ ئیرانوم
16- Khablum	دوو ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	16ـ خابلوم
17- Pozu-der-soen	حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	17ـ یوزودر ـ سوئێن
18- Iarelagand-a	حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	18ـ ایا ـ رلاگاندا
19- Sium	حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە	19ـ "سی"ئوم
		20ـ شای ئەو ژمارەیە روون نیە.
21- Tirigan	چل رۆژ	21ـ تیریگان

سەرجەم بیستو یەك پادشا 91 ساڵو چل رۆژ یا بە قەولی هێندێك کەس کە لەگەڵ ئەو ژمارانە یەك ناگرێتەوە 125 ساڵو چل رۆژ حوکمدارییان کردوە کە دیارە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە چەند پادشایەکی وەك "ئینریداوایزێر" کە دەڕاستی دا یەکەم پادشاو دامەزرێنەری ئەو زنجیرە بووە یا "ساراتیگوبی سین" کە زۆرجار ناومان بردوە بەڵام لەم لیستە دا نین دەبێ ژمارەی دووهەم راستتر بێ. پێویست بە وەبیرهێنانەوەیە کە "پۆزۆردر ـ سوئێن" بە لاسایی کردنەوەی "نارام سوئین"ی پادشای ئاکاد لەوحەیەکی بە یادگار جێهێشتوە کە لەودا نێوی راستی خۆی "ئەریدو پیزیر" کە بەمانای شای شایانە نووسیوە.

بە دەسەڵات گەیشتنی گوتییەکانو دەسەڵات پەیدا کردنی ئەوان بەسەر هەموو مەڵبەندی بین النهرین دا وردە وردە جێی گرتوە. ئەو کارە لە راپەڕینی "ئینروایزێر"و کوڕانی "ئارام سوئێن" پادشای ئاکاد لە ساڵی 2201ی بەر لە زایین دەستی پێکردوەو بە درێژەدانی شەڕی دوورو درێژو سەخت لە سەردەمی حوکمداری "ایمتا "Imta"و "اینگە شائوش Ingasgaush"و "سارلاگاب Sarlagabes"و "یارلاگاش Yarlagash"و دوای هەمووان "ئیلوللومێش

---

[221] لە لاپەڕەی 111 بە دواوە Thureau-Dangin: La Fin de la Domination gutie – yum RA. IX 1912

Elullumesh" لە ساڵەکانی (2177–2173ی بەر لە زایین) حوکمرانەکانی گوتی دەسەلاتی تەواویان بەسەر مەڵبەندی دووچۆمان یا بين النهرين وەدەست کەوتوە.[222]

حوکمی گوتییەکان باری قورسی سەرشانی خەڵکی ئاکادی کە زۆر بە توندی لەژێر زەختی حوکمی پادشاکانی ئاکاد دابوون سووك نەکرد، وەك نووسراوە کۆنەکان ئاماژەی پێدەکەن زەختی گوتییەکان زۆریش زیاترو ترسناك بووەو بە وێران کردنی شارەکانی بين النهرينو زەختی زۆر لەسەر خەڵك نێوێکی باشیان لەخۆیان جێنەهێشت. "ئینوخگال" پادشای شاری "ئورۆك" لە نووسراوەی خۆی دا بە گوتییەکان دەڵێ ئەوانە "ماری ژەهراوی شاخو دەست درێژکەر بۆ حەریمی خواکانن[223] و دوژمنایەتییان بەرانبەر بە دوو چۆم کردوەو دەست درێژیان بۆ کردوونو زوڵمیان لێ کردوون.[224][225][226]

گوتییەکان دەسەلاتیان لە چینی باڵادەستی ئاکادییەکانو خاوەن عەبدو کۆیلەکان بۆ خۆیان گوێستۆتەوەو بە وەرگرتنی باجی قورستر، لاسای کردەوەی پاشاکانی ئاکادیان کردۆتەوەو هەروەك ئەوان لەوحو نووسراویان لەخۆیان جێهێشتوە وەك لەوحەکانی "لاسیراب=لائراب"و "ئەنریداوازێر".

بابەتێکی جێگەی سەرنج کە لەم سەردەمەدا بەرچاو دەکەوێ ئەوەیە کە بە دوای ئەوەی دا گۆتییەکان بەسەر ئاکادییەکان دا زاڵ بوونو خاکەکەیان گرتن، هێندێك لە ئەمیرەکانی ئاکادی لێرەو لەوێ لە ناوچە جۆراوجۆرەکان دا خەریکی درێژەدان بە دەسەلاتی خۆیان بوون. بۆ نموونە لە شاری "لاگاش" کە لەشارە گەورەکانی سومێر بووە، لەحاڵێکا بەتەواوی لەژێر دەسەلاتی گوتیان دابووە لە رێگەی یەکێك لە ئەمیرەکانی ئاکادەوە ئیدارە دەکرا.

فەرمانڕەوای شاری "لاگاش" مرۆیەك بووە بە نێوی "ئوربائو یائور بائوو" کە دەوڵەمەند بووەو شاری لاگاشی زۆر ئاوەدانترو بە شکۆتر کردوە. بە دوای

---

[222] ا.م. دیاکۆنۆف مێژووی ماد ل 108 .

[223] PA IX = Tureau-Dangin:La fin de domunation Guti-yum، ل 112

[224] بۆ زانیاری زیاترو وردتر لە چلۆنایەتی دەسەلاتی گوتییەکان لە بين النهرين لە لێکۆڵینەوەکانی دیاکۆنۆك وەك مێژووی هەزارەی سێهەمی پێش زایین بڕوانن.

[225] شیل: شەرحی ستوونی سەرکەوتن لە شێخان،

[226] W.King و.کینگ (حەوت لەوحەی ئافراندن)

ئەو دا "گودیئای Gudea"ی زاوای لەبەشێکی زۆری بین النهرین کە لەژێر چاوەدێری گوتییەکان دابووە حوکمڕەوایی کردوە.[227] پایتەختی گوتییەکان شاری "ئەرپێها" لە دەوری کەرکووك بووەو جەماعەتێکیش شاری "سوبارتۆ"یان بە پایتەختی ئەوان زانیوە، بەڵام بەشێك لە لێکۆڵەرەوان لەسەر ئەو بڕوایەن کە دوای شکانی سومێریو ئەکادییەکان پایتەختی ئەوان واتە شاری "بابێل"یان کردۆتە پایتەختی خۆیان.[228]

گوتییەکان لەو سەردەمەدا کە بابیلیان لەژێر دەسەڵات بووە، بەرپرسایەتی ماڵیو داراییان بە ئەکادییەکان سپاردبوو و بۆخۆیان لە کشتو کاڵی خەڵك باجیان وەرگرتوە.[229] شوێنەوارێك لە "گودێئا" بەجێماوە، ناوبراو خانووبەرەی زۆری لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیو تەنانەت لە "ئوور"یش ساز کردبوو. "ناماخانی Nammaxani" زاواکەی دیکەی "ئوربائو"ش کە جێگری "گۆدێئا" بووە لەژێر چاوەدێری گوتییەکان درێژەی بە کارەکانی ئەو داوە.

دەسەڵاتی یەکگرتووی گوتییەکان بەهۆی "ئونوخگال" حاکمی شاری "ئوروك" لە 2109ی بەر لەزایین بە سانایی تێکچوو. چونکو هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا لە بەرزیاد تەماحیو کۆکردنەوەی ماڵ لە خەڵك دوور کەوتنەوەو سوپاکەشیان زیاتر لە بێگانەو غەیرە گوتییەکان پێك هاتبوو، لە ناو خەڵك دا خۆشەویست نەبوون، لەسەریەك لەشکرێکی رێكوپێكو شەڕکەر نەبوو.

ئاسەوارێکی زۆر لە دەورەی دەسەڵاتی گوتییەکان بە دەستەوە نیە، لەنێو ئەوانەش دا کە هەن بە وتەی لێزانان هەیکەلی "لاگاشی" کەهی دەورەی دەسەڵاتی "گودێئایە" لە هەمووان بەنرخترەو یەکێك لە باشترین نموونەی هونەری ئاکادییەکانە.

لە هەمەدان سەرێکی مەفرەقی دۆزراوەتەوە کە پسپۆڕان پێیان وایە سەری یەکێك لە پادشاکانی گوتییە، کەبەهۆی وەستاکارەکانی ئاکادی یا ئیلامی بەشێوەیەکی جوانو زیندوو ساز کراوە. ئەو هەیکەلە ئێستا لە مووزەی "بێرمێر گالێری" ئەمریکا لە شاری نیۆیۆرکە.[230] ئەو هەیکەلە کە بە "سەری سارگۆنی

[227] لەلەوحەکانی جۆراوجۆری گوتیەیان بڕوانە لە Sakiو ل 82 تا 86 ژمارە 2- 1950 VDI

[228] کوردو پێوەندیی نژادیو مێژوویی ئەو ل 31 رەشید یاسەمی

[229] بۆ ئاگاداری زیاتر لە لاپەڕی 555ی VNSP و مێژووی مادی دیاکونوف بڕوانە.

[230] سەبارەت بە هەیکەلی کۆنو نایابی IVTOVEلێنینگرادی دیاکونوف چاپی 1946 بڕوانە.

دێرینە"ش ناوبانگی دەرکردوە، پیاوێکی ریشدارە کە بە باوەڕی "سیکیسۆن" لە بواری مرۆڤناسییەوە زۆر لە کوردەکانی زاگرۆس نیزیکە[231] . سەری ئەو هەیکەلە دەسرۆکەیەکی پێوەیە کە وەك پێچو کڵاوی ئیلامییەکان دەچێ کە مووەکانی لە بنڕا دیارە[232] . لووتی زلو خڕو چاوە بادامییەکانی زۆر جوان دروست کراوەو زۆروەك ئەو قەومانە دەچێ کە لەنەخشو نیگارە بەرجەستەو لە بەرد یا زێیەدا بەرچاو دەکەوێ.[233][234] ا.ت.ێەمی مرۆڤناسی فەڕانسەوی دەڵێ ئەوان زیاتر وەك بنی ئادەمەکانی مەڵبەندی "شووش" لە ئازەربایجانو کاسیو قەومەکانی دیکەی دانیشتووی زاگرۆس دەچن[235] .

ئاکامێکی کە ئێمە لە بینینی ئاسەواری باس کراو دەستمان دەکەوێ ئەوەیە کە گوتییەکان ویستوویانە هونەری سەربەستی خۆیان بنوێنن، چونکو بەتایبەت لە "شێخان" ئەو لەوحەی لـێیەتی پێشاندەری ناشارەزایی هەڵقەنەرەکەیەتی کە بەجوانی هەڵینەکەندوون.

گوتییەکان بە دوای دەسەڵات پەیدا کردن بەسەر سومێرو ئاکاد، کۆمەڵگایەکی چینایەتییان ساز کرد، کەچی لە هەزارەی سێهەمی پێش زایین ئەو کۆمەڵگایە هەر بوونی نەبووە. لەم سەردەمەدا لەنێو گوتییەکان

---

[231]لە لاپەڕی 356ی SPA بە دواوە و، کتێبی "ماد"ی دیاکونوف ل 115 بڕوانن.

[232]لەو هەیکەلە وردیلە زێڕو زێوانەی مووزەی "لوڤر"ی پاریس بڕوانن کە لە شووش دۆزراونەوە. ئەو دەسماڵو دەسرۆکانەی بەسەریانەوەیە لەسەردەمی هیرۆدوتیش دا بەسەر ئیلامیەکانەوە بووە.

[233] La figure hamaine dars les monuments cheldeens Bull.
E.T. Hamy et mimn de la societe enthropologique de paris 21 / 111 لە لاپەڕی 25 بە دواوەی ,1907

[234]ئێدمۆنس Edmonds دوو ئاسەواری مێژوویی لە باشووری کوردستان، گۆڤاری جوغرافیایی 1925.

[235]G.Contenan Manuel-d'archeologie oriental, I paris 1927 ص 101، و نەخشی بەردە گەورەی شێخان پیاوێکە کە تەنیا داوێنێکی لەبەردایەو مێزەرێکی وەك کڵاوی بابیلیانی لەسەرە. شتێکی هەڵاوەسراوەی لە دەوری ملی پێچاوەو تەوەرزینێکی لەبەر پشتێندی دایە، هەروا کە کەمانێکی بە دەستی چەپەوە گرتوە خەریکە تیرێك لە تیردانەکەی دەردێنیو لاقی لەسەر دوژمنی زەبوون داگرتوەو دوژمنێکیتر دەستی بەرز کردۆتەوەو داوای لێبوردن دەکا. نووساروەی ئەو نەخشە داستانی شەڕ دەگەڵ وڵاتی "زابان = ئالتوون کوپری" لە قەراخ زێی خوارو و دەوروبەری ئالتوون کوپێری ئیمڕۆ نووسراوە. سەرکەوتووی ئەو شەڕەش "لی شیر ـ پیراینی Lishir Piraini"یە کە وێدەچێ نێوێکی ئاکادی بێ. "E.Herzfeld= هێرتفێڵد لە کتێبی خۆی دا "ئێرانییەکان لەمێژووی گەلانی رۆژهەڵات"دا "Iranian In the ancient East" نێوی ئەم شا سەرکەوتووەی بە "کامروون"و تاردوونی کوڕی ئیکی هێناوە کە دەبێ ئاکدی بێو "لیشیر پیراین" بە مانای "بەهێزبێ باوکمان"ە. کۆنی ئەو نەخشە دەگەڕێتەوە بۆ دووهەزار بەر لە زایین.

www.pertwk.com

پێشکەوتنێکی بەرچاو لە بەرهەمهێنانو ژیانی کۆمەڵگا دا پێك هاتوە. دروست کردنی مەفرەق بە تەواوی فێر ببوون، چەرخو کاسەو گۆزە دروست کردن ببوە باوو سازکردنی کاسەو قاپو قاچاغی جوانتر لە جاران رەواجی پەیدا کردبوو. کارکێشان لە غوڵامو کۆیلەکان زیاتر لەجاران بوو بە تایبەتی گوتییەکان کەیەکەم کەس بوون یەخسیری شەڕیان کردبوە کۆیلە. لە شتە گرینگەکانی کە لەم سەردەمەدا هاتنە گۆڕ دابەش کردنی کاری کۆمەڵو پێکهاتنی دووچینی کۆمەڵگا واتە شوانو جووتیار بوو. گوتییەکان هەلسووڕانی کاروباری دەوڵەتیان نەدەزانی، هەربۆیە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیان لە بەرانبەر باجو خەراجێکی زۆر قورس دا دەدا بە گەورە پیاوانو لێزانانی (سومێریو ئاکادی). بەوتەی لێکۆڵەرەوانی وەك توورو دانژینو ا.م دیاکونوفو ... زمانی گوتییەکان زمانێکی تایبەتو سەربەست بووە، بەڵام قەومەکانیتری مەنزوومەی زاگرۆس (لیلۆییو کاسیو ...) زۆر نیزیك بووەو، لەو نووسراوانەش دا کە بە زمانی ئاکادین، باسی زمانی "گو gu" یا گوتی کراوە[236].

لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا سەبارەت بە گوتییەکان دوای شەڕ دەگەل "ئینۆخگال"و شکست هێنانیان لە بەرانبەر ئەو دا، لێرەو لەوێ باس هاتۆتە گۆڕێ، بەڵام فەرمانڕەوایانی "ئور" هەموو کات لەگەڵ تیرەکانی گوتی لە داوێنەکانی زاگرۆس لەشەڕ دابوونو بەشێوەی مێژوونووسیو زۆر بە دوورو درێژی باسی لەشکرکێشی خۆیان بۆ "سیمورم یاraban یا ئالتون کوێپری ئەمڕۆو، ئوربیلۆم یا هەولێری ئێستاو هەروەها بۆ خاکی لیلۆ = کەرکوكو کیماش = هوریو ... دەکەن[237].

لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەسەڵاتی شایەکانی زنجیرەی سێهەمی "ئور" بەشی هەرە زۆری خاکی دەوری دیجلە لەژێر حوکمی شاری "لاگاش" دابووە کە پێیان گوتوون "ئانێسی Anesi" کە مانای جێنشینی هەیە. وشەی پاتیسی PA.TE.SI لەم سەردەمەدا بە مانای جێگری شا بووە. ئەگەر سەرنج بدەین

---

[236] Tureau – Dangin: la Finda domunation Guti – yun P.AIX 112

[237] بە وتەی ا.م دیاکونوف نەسلی سێهەمی ئور ڕووداوەکانیان بە ساڵو کاتی ئەو رووداوانە یاساڵی دواتری رووداوەکان باس دەکرد، بۆنموونە گانخاز لە بیستو پێنجەمین ساڵی شۆلکی لەناو چوو، لولوبومو سیمورم تالاَن کرا. لە بیستو شەشەمین ساڵی شولگی "لوروسوشن" لە ...و 1000 مێژووی ماد لاپەڕەکانی 463و 464.

ئەو وشە لەگەڵ ئەو زاراوانەی لە سەرەتای ئەم کتێبە دا باسمان کردن نیزیکن‌و لەوێ دا وەك زاراوەی گورجی ناسرابوون، کەچی ریشەی زمانی ئازەرییان هەیە.

"ئاراد خانار" حاکمی "لاگاش" کە لە لایەن پادشاکانی "ئور" داندرابوو، لە نیزیك بە تەواوی خاکی زاگرۆس دا دەسەڵاتی هەبووە. (2046 ـ 2038ی بەر لەزایین). زۆربەی ئەو شەڕانەی حوکمدارانی "ئور" لەگەڵ گوتییەکانیان کردوە بۆ ئەوەی بووە جادەی کۆیلە بەردەکانیان لەبەر دەست دابێ کە لە دوو چۆمان ڕا دەرچووە "موهنجو ـ دارۆ". لەم بوارە دا هێندێك شوێنەوار بەتایبەتی لە غولامە "ڕەنگ روونەکان" بەدەستەوەیە.[238] لە ڕووی ئەم بەڵگانەوە هێندێك کەس وەدوای روون کردنەوەی پێوەندی نێوان ئەم قەومەو خەڵکی باکووری ئورووپاو، هەروەها شوێن ئاریایی بوون‌و نەبوونیان کەوتوون. پروفیسۆر ئیسپایزێر بە باشی لەسەر ئەو بابەتە دواوە.[239]

زۆربەی ئەو غولامانەی کە حوکمڕان‌و پادشاکانی "ئور" بە دیلیان دەگرتن، خەڵکی زاگرۆس‌و لە تایفە جۆراوجۆرەکانی گوتی یا کوردەکان بوون، جارجار سومێری‌و ئاکادیشیان دەنێو دابووە، بەشی زۆریشیان خەڵکی مەڵبەندی "ئوربیلوم یا هەولێر"ی ئەمڕۆ بوون. رەفتاری "ئوور"ەکان لەگەڵ ئەو دیلانە وەك لێکۆڵەرەوان باس دەکەن زۆر زاڵمانەو ترسناك بووە. بە وتەی ا.م دیاکونۆف، ئاکادمیسیەن "دو.و.ئیستروو" بەڵگەی زۆر سەرنج راکێش بە دەستەوەیە کە زۆر شتیان لە گووتییەکان بە تالان بردوەو نێوی زۆر ژنیشی تێدایە کە هی تیرەکانی گوتی بوون[240][241]. هەروەها نێوی زۆر لە سومێری‌و ئاکادییەکانی تێدایە، هیندی ناویش بەرچاو دەکەون کە لەوانەیە لە لایەن بەرپرسانی ئوردوگای دیلەکانەوە بەسەریان دابڕابێ. وەك "بوور، سوئەنی دەولەمەند" یا نێوی سومێری وەك "گیم نینۆرا" کە بەمانای کەنیزی خوای نینۆرایە[242].

[238] بە سەرنج دان بەوەی کە لەم وشانە دا هێندێك فەرهەنگی هیندی بەرچاو دەکەوێ کە بۆمان دەرکەوت نیشانەی ئەوەیە بەردەی هیندیشیان لەنێو دابووەو هێندێك شتومەکیشیان لە دیالەی خواروو و لاگاش و "ئەسمار" دۆزراوەتەوە.

[239] قەومەکانی میزوپۆتامیا بەرگی چوارەم لە لاپەڕی 111 بە دوا.

[240] مێژووی ماد ل 118.

[241] کتێبی ئوردوگای ژنانی دیل لە سومێر VDI، 1952 ژمارە 3 لە لاپەڕی 12 بە دوان بەڵگەکانی دەگەڕێنەوە بۆ 2051 پ.ز.

[242] نینۆرا نێوی خودای ناوچەیی سومێرییەکان بووە لە ئوردوگا.

موتالا كردن لەسەر كردەوەی حوكمڕانو پاشاكانی "ئور" لەمەڵبەندی "بين النهرين = دووچۆمان" لەگەڵ تیرە جۆراوجۆرەكانی ئەم ناوەو بە تايبەتی لە ناوچەی زاگرۆس لەگەڵ "گوتی"يەكان، ئاكادييەكانو سومێرييەكان"، نيشاندەری ئەوپەڕی زۆرداریو خوێنڕێژی ئەوانە كە لە خەڵكی ئەو دەڤەرە بۆ كاری غولامداریو سەرچاوەی كۆيلەداری كەڵكيان وەرگرتوە.

كاسيتەكان يا كاسييەكان "Kassites"

ئەو قەومە لە گرينگتريی لقەكانی گوتی يا كاردو يا كوردی دانيشتووی زاگرۆس بوون. بە دوای شكست هێنانی "گوتی"يەكان لە "ئەنوخگال"و شايەكانی "ئوور"و بەهۆی نيزيكی شوێنی دانيشتنيان لە بابێلو پێوەندی هەميشەيی لەگەڵ ئەوانو دەسەلأتی حەموورابی بابێل، گرينگی تايبەتی پەيدا كردو وردە وردە زۆر بەهێز بوو.

رابردووی ئەم تیرە زاگروسيیە كوردە ئەوەندە لەمێژينەو كۆنە كەهيچ كەس ناتوانێ بڵێ كاسييەكان لە كەيەوە لەم شوێنە نيشتەجێن كە ئێستاش تێيدا نيشتەجێن. هەر لەسەر ئەو بنەمايەشە كە نووسەری ئەم دێرانە لە نووسينەكانی پێشتری خۆشی دا وەك زۆر لێكۆڵەرەوەی ديكە لەسەر ئەو بڕوايەيە كە ئەوان خاوەنی سەرەكی ئەو خاكەن يا بە واتەيەكیتر ئەوان بە ئێرانیتر لە ئارياييەكانيش دەزانێ.

وڵاتی كاسييەكان ئەم مەڵبەندەيە كە ئەمڕۆ بە لوڕستان دەناسرێو لانی كەم تا سێهەزار ساڵ بەر لە زايين لەمێژينە بوونی دانيشتنی ئەوان لەم دەڤەرەدا ئاشكرايەو زۆربەی رۆژهەلأتناسانو لێكۆڵەرەوان لوڕەكان بە پاشەواری ئەوان دەزانن. هەرچەند هێندێك كەسی وەك خوالێخۆشبوو رەشيد ياسەمی بێ ئەوەی بەڵگەو دركێك نيشان بدەن بە پێچەوانەی ئەوە رايان دەربڕيوەو دەڵێن: زۆر لە بڕوا دوورە كە لەو سەردەمە دوورەدا تیرەی ناودارو بەنێوبانگی كاسی لە خاكی لوڕستان بووبن، بۆيە مەجبوورين بێژين كە لە 24 سەدە بەر لە زايين لە باكووری ئيلام شوێنێك هەبووە بە نێوی "كاشن"و تیرەی كاسی كە گەيشتوونە ئەوێ بە كەڵك وەرگرتن لە نێوی ئەم شوێنە نێوی كاسيان بۆخۆيان

داناوه.[243]؟! كه نازانين بۆ دەبێ قەومێك كه ماوەيەكی درێژ بوونی هەبووەو له ژيان دا بووه بەڵام نێوی نەبووبێو دوای ئەوەی گەيشتوونە كاشی وەشوێن نێودانانی دووباره بۆخۆيان كەوتبن‌و ناوی ئەم شوێنەيان لەخۆ نابێ؟

له لوغەتی ئاشوریو بابێلیو هەروەها له بەڵگەنامەی بازرگانی ئابووریو تەجارەتی بابيل دا وشەو نێوگەلێكی تايبەت هەيه كه ريشەی قەومی "كاسييەكان يا كاششوكان" به راوێژی ئاكاديەكان‌و يا "كووشیيەكان" به (وتەی ئينجيل‌و بابلييەكان) نيشان دەدا.[244]

لەسەر بنەمای بۆچوونی هێندێك كەس، كاسييەكان هيندو ئوروپايين، هەرچەند خاوەنانی ئەم بۆچوونە زۆريش نين، بەڵام به لەبەرچاو گرتنی رابردوويەكی كه لەتيرەو تايفەكانی ديكەی زاگرۆس هەمانه ئەو بۆچوونه ناتوانێ جێی باوەڕبێو شوێنێك بۆخۆی بكاتەوه.

شوێنی دانيشتی كاسييەكان، بەپێی ئەو بەڵگانەی كه له سەردەمی زۆر كۆنەوه، واته بەر له نووسينەوەی مێژوو تا كاتی هێرشی ئەسكەندەری مەقدوونی كه لەو زەمان دا ئاماژەی پێكراوه بريتی بووه لەو خاكه شاخاوييەی بەشی سەرووی ئەو رووبارانەی كه خڕو دۆڵەكانيان له دنيای كۆنی مێژوويی دا وڵاتی ئيلاميان پێك دێناو ئەمڕۆ ئەو شوێنه وەك ئاماژەمان پێكرد لوڕستانی پێ ئەوترێ.

جگه لەوەش كاسييەكان دەستيان بەسەر بەشێك لەو خاكەی كه دوايه باكووری رۆژئاوای وڵاتی مادی پێك دێنا داگرت كه بريتی بوو له، دۆڵی رووباری زاب يا دياله كه بەشی خوارووی له سەردەمی زۆركۆن (باستان) دا "ئشنوناك"ی پێوتراوەو، له پێش دا چۆل بووه، دواتر كاسييەكان ئاوەدانيان كردوەتەوەو به زمانی خۆيان "تۆپلياش"يان پێگوتوه. هەروەها بەشی نێوقەدی رووبارەكەش "نامار يا ناوار"يش هەر بەم شێوەيه ئاوەدان كراوەتەوه. ئەو ناوچەی ناوار له سیهەزار ساڵ پێش زايين به پێی ئەو بەڵگانەی به دەستەوەن وەك نووسراوی

---

[243] كوردو پێوەندی نژادیو مێژوويی ئەو، رەشيد ياسەمی ل 37

[244] بۆ زانياری زياتر لەم بواره بڕوانه له كتێبی Die Spache Elam – Brezlau له نووسينی ج. هووسينگ G . Husing بڕوانه كه له 1908 دا چاپكراوه.

"تیشاری Tishari" پادشای "ئورکیش Urkish" و "ناوار Navar" بەشێك لە خاكی هۆریان بووە.[245]

كاسییەكان لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایین جارجار هێرشیان دەكردە سەر بابێلو "ئامی زادگا" پادشای چوارەمی حەموورابی (1917 ـ 1956 پێش زایین) بە مەبەستی بەرگری لە هێرشەكانیان پەیمانێكی یەكیەتی لەگەڵ ئیلامی‌یەكان بەست، بەڵام رووخانی دەسەڵاتی زنجیرەی حەموورابی لە سەردەمی پازدەهەمین پادشایان دا كە ناوی "سامسۆن ـ دیتانا" بوو بە دوای هێرشی قەومی "خاتی Khatti" یا هێتیتەكان لە ئەنادۆڵی لە لایەكو دواگری كاسییەكان بۆ ئەم مەبەستە لە (1760ی بەر لە زایین)[246] هاتە دی‌و ئەو پەیمانەی تێك دا كە لەسەرەوە باسمان كرد.

پادشاكانی كاسی لە مێژوو دا بۆ ئێمە روونن. دامەزرێنەری ئەوان كەسێك بووە بە ناوی "گانداش Gandash" كە لە 1741 تا 1726ی بەر لە زایین حوكمڕان بووە. ئەو پادشایە لە سەردەمی دەسەڵاتی "سامسۆئیلونی" كوڕی بخت النصری حەموورابی‌و لە نۆهەمینساڵی حاكمییەتی ئەو دا پەلاماری بردە سەر بابێل كە هەر ئەو ساڵەش (1741) دەسەڵاتی كاسییەكان دەست پێ‌دەكا. لە عیبادەتگای گەورەی بابێل بە نێوی "خوای" "ئەنلیل" لە شاری "نیپوور" نێزەیەك دۆزراوەتەوە كەنێوی "گانداش"ی لەسەر هەڵكەندراوە. "ئەئومی گەورە"، "كاشی تی‌لیاش"ی یەكەم، ئوشی ئەبی راتاش Abirattash، "ئورشی گورماش Urshigurumash"و ... لە پاشاكانی‌تری كاسی لە بابێلنو تەنیا نیشانەیەكی لەو پادشایانە ماوەتەوە كەتیبەی "ئاگوم دوم یا كاك رێمە Kakreme"ە كە بە واتای شمشێری رەحمەت لێك دراوەتەوە.[247]

لەو كەتیبەیە دا ئاگومی دووهەم خۆی بە "كوڕی نوورانی خوا" ـ شۆكامۆننا Shokamunna ـ و پادشای كاسی‌و ئاكادیان‌و وڵاتی پان‌و بەرینی بابیل ناساندوە، لەوێ‌دا دەنوسێ خەڵكێكی زۆری نیشتەجێ كردوەو "پادان

---

[245] بۆ زانیاری زیاتر لە Die Sprache der Kossaer نووسینی F.delitzsch اف دلیتز بڕوانە.

[246] مێژووی كۆنی رۆژهەڵاتی نیزیكز مستر هۆل، لاپەڕی 171و كتێبی زنجیرەی ئاریایەكان بەرگی یەكەم، نووسینی سەرلەشكر مظفر زەنگەنە ل 82.

[247] لە لاپەڕی 130 كتێبی Aru No.16 RzoA بڕوانە لە موتاڵای ا.م دیاكونوف ل 470.

Padan"و "ئالمان Alman"و پادشای گوتییان بە نەزانو ... لەقەڵەم دەداو دەڵێ: هەیکەلی خواکای لە خانا کە لە فوراتی نێوەڕاست هەڵکەوتووەو[248] هیتیەکان دوای وێرانکردنی بابێل لەوێیان دانابوون بردۆتەوە بابێل. به لەبەرچاو گرتنی ئەمە کە پادشاکانی کاسی دوای ئەو لە باشوورو رۆژهەڵاتی بابێل حکوومەتیان کردوەو بابێل هەر لە دەستی شایەکانی حەمووڕابی دابووە، ئەوەمان بۆ دەرناخا کە ئاگۆمی دووهەم کە لە راستی دا دامەزرێنەری زنجیرە شاکانی کاسی لە بابێل بووبێو لە ساڵی[249] 1595ی بەر لە زایین بە دوای پاشەکشەی هیتیەکان چۆتە ناو بابێل[250] و پادشاکانی کاسی لە بابێل دوای ئەو دەسەڵاتیان لە بابێل دەست کەوتوەو حوکمڕانیان کردوە.

پادشاکانی کاسی بە زۆری لە لەقەبی " yamzi یامزی" بۆخۆیان کەڵکیان وەرگرتوەو، بەگوێرەی بەڵگەنامەکان ئەو لەقەبە کە لەنێو لۆغەتنامە بچووکەکانی"کاسی ـ ئاکادی" دا ماوەتەوەو لە وڵاتانی دراوسێ وەك "بیت هامیان"و مەڵبەندی "ئالابری Allabri" لەباشووری دەریاچەی ورمێو "خۆبوشکی" هەڵکەوتوو لە[251] دۆڵی بۆتان یا بەختان لە باشووری دەریاچەی وان زۆر دەکار هێنراوە.

لە کەتیبەی ئاگۆمی دووهەم وا دەردەکەوێ کە کاسییەکان لەسەر بەشێك لەو خاکە دا کە دواتر مادەکانی نیشتەجێ بووە خاوەن دەسەڵات بوون. ئەو خاکەش هەر ئەو شوێنەیە[252] کە دواتر بە "کار ـ دونیاش Kardunyash" نێودێر کراوە.

---

[248] لەنێو ریزی پادشاکانی کاسی دا هێندێك نێو وەبەرچاو دەکەون هەروەك وێدەچێ کوردێکی ئەوڕۆیی قسە دەکا: بۆ وێنە شایەك هەبوو پێی گوتراوە "کوڕی گالزۆ" کە هاوکات بووە دەگەڵ "توتماس"ی چوارەمین فیرعەونی میسر، مێژووی کوردو کوردستان نووسینی محمد امین زەکی بەگ). کوڕ لە کوردی دا مانای روونە. ئەگەر ئێستاش کوردێك ئەو ناوە ببینێ هەر ئاوای دەخوێنێتەوەو مەعناکەشی هەر "کوڕی گالزۆ"یە. ئەوە بۆمان دەرناخا کە 1500 ساڵ بەر لە زایینیش خەڵك هەر بەم زاراوە ئاخاوتبن؟

[249] مێژووەکانی رەچەڵەکی یەکەمی بابێلی، VID، 1947 لە ئاکادیمیسیەن ئیسترووە ژمارە 10 ل 9 بە دوا.

[250] لە لاپەڕەکانی 47و 48ی 8CSو کتێبی Die Sprache der Kassaer نووسینی اف دلیج F.Delitysch لاپەڕەکانی 29 تا 36و نووسراوەی کەتیبەی شلمانسیری هەوەڵ (KAH.1 شمارە AviV) بڕوانن.

[251] بە وتەی ا.م دیاکونوف ناوچەی باشوورو باشووری رۆژئاوای ورمێو وان خاکی لیلۆییەکان، ناوچەکانی "خۆبوشکی" لەسەر خاکی هوریانو ئورارتونیان حیساب بووە. (مێژووی ماد ل 471)

[252] پێشتر ئاماژە کرا کە کاسییەکان بە دوای زاڵ بوون بەسەر خاکی بابێلو هەموو ناوچەکانی سومێرو ئاکاد نیزیکەی سێ سەدە دەستیان لەکاروباری سیاسی ئەو ناوچانە وەرنەداو شایەکانی بابیل خۆیان ئیدراەیان دەکردو ئەمیرەکانی کاسی لە ناوچەکانی وەك سومێر،

ئەوەی لەسەر کاسییەکان جێگای باسە، هەرە کۆنی ئەوانو پێشینەی نیشتەجێ بوونیانە لە خاکی کوردستان واتە زاگرۆس دا. هەر لەبەر ئەوەشە کە دەڵێن زیاتر لەهەموو تیرەیەکی دیکەی کورد خەڵکی ئەو خاکەنو زۆر لە زانایان ئەوان بە کۆنتر لە ئارییەکان دادەنێن یا هەروەك نووسەری ئەو کتێبە ئاماژەی پێکردوە ئەوان ئێرانیتر لە هەموو ئارییەکانی تریشن.

زمانەوانەکان بە گشتی لەسەر ئەو بڕوایەن کە زمانی کاسییەکان قەوقازییەو مەبەستیان لە زمانی قەوقازی زمانی خەڵکی ئەسڵی مەڵبەندی زاگرۆسە، ئەوەش کە زمانی کاسی قەوقازی بێ شتێك بۆ ئێمە دەردەخا، ئەویش ئەوەیە کە کاسییەکان بەر لە هەموو تیرەو تایفەی ئاریایی کە گومانێك لە ئاریایی بوونی ئەوان دا نیە لەو شوێنە نیشتەجێ بوون، بە شێوەیەك کە یەکێك لە نووسەرانی بابێلی کە ئەوکات قامووسێکی بە زمانی کاسی ـ ئاکادی نووسیوە، لەو فەرهەنگە دا قەفقازی بوونی وشەکانی کاسی بە تەواوی دەردەکەوێ.هێندێك بەڵگەش هەن کە بۆمان روون دەکەنەوە کاسییەکان بەرلەوەی هێرش بکەنە سەر بابێل ئەو خودایانەیان پەرستوە کە بابێلییەکانیش ئیمانیان پێ هەبوون.

بە گوێرەی بەڵگەنامەی لەبەردەستدا ئەوانەی ژێرەوە لە ریزی خوداکانی ئەوکات بوون:

1ـ شیپاك Shipak کەهەمان "مردۆك Marduk"ی بابێلییە.

2ـ سە Sah شەمەش Shamash بابێلی.

ئاکادو ... حوکمڕانیان دەکرد تا ساڵی 1710 دا یەکێك لە کاسییەکان بە نێوی "اولام بوریاشی Ulam – Buriashio لە لاوازی "ئیگامیل EaGamil"ی پادشای حەمورابی بابیل بە دوای ئەو شکستەی لە ئیلامییەکانی خوارد کەڵکی وەرگرتو بە تەواوی دەسەڵاتی بابێلی بە دەستەوە گرتو نێوی "کارـ دونیاش"ی کە هەر نێوی خۆی بوو لەسەر رەزامەندی خەڵك بۆ خاکی سومێرو ئاکاد دانا. بەم شێوە دەسەڵاتی کاسییەکان زیاتر لە شەش سەدە بەو پەڕی تواناوە درێژەی کێشا (راست 577 ساڵ)و ئەو خاکەی کە دوایە نێوی مادەکانی لەسەر داندرا ئەوکات بە "کار ـ دونیاش" ناسرا. بۆ زانیاری زیاتر لەکتێبی "مێژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك" نوسینی میستێر هول بڕوانە.

[253] ئیملای ئاکادی کار ـ دونیاش بەم شێوەیە دەنووسرێ Kar-Dun-ya-as بەشی یەکەم (Kara) لە ئاکدی بە مانای کۆچ نشیڹو دۆم هاتوە، بەشی دووهەم بە مانای "خودای دونیاش"ە ئەویش لە دوو بەشی Dunی ئیلامی بە مانای تەسلیم کردنو yas وشەی کاسی بە مانای زەوییە، بە تێکڕا دەبێتە خوایەك کە زەوی دەدا بە مرۆڤ (حەواشی مێژووی ماد لە دیاکونوف لاپەڕی 470).

[254] کتێبی (کەتیبە میغییەکان لە ئاسیای رۆژئاوا) لە نووسینی اچ و.راو لێنسۆن H.W Rawlenson بەرگی 5 ل 44و کوردو پێوەندی نژادیو مێژوویی ئەو ل 38 رەشید یاسەمی

3ـ هودها Hudha ئیداد بابیلی (ئەو وشە چەندە لە وشەی خودا نیزیکە).
4ـ هەربە Harbe ئانلیل Anlil بابێلی.

هەرچەند بە قەولی مەرحوومی رەشید یاسەمی خودا گەلـێتریشیان هەبوون بەڵام سەرچاوەو مەبدەئیان دیار نیە. بۆ وێنە "کاششو Kashshu" کە کاسییەکان ناوی خۆیان لەو وەرگرتوە.

پێشتر ئاماژەی پـێکرا کەزۆربەی زانایان، لوڕەکان بە پاشەواری کاسییەکان دەزانن، هێندێکیش ئەوەیان بەلاوە پەسەند نیەو دەبێژن زاراوەی کاسیو لوڕی وەك یەك ناچنو بڕوایان وایە کە لوڕی دەچێتەوە سەر راوێژی لیلۆییەکان. لێرەدایە کە پێویستە بۆچوونی نووسەری ئەو دێڕانە وەبیر بێنینەوە کە تەواوی تیرانەش ناوبراو لە قەومی گوتی بوونو ئەوەی کە لوڕ لە خاکی کاسییەکان دابووەو پێوەندی بە لیلۆکانەوە هەیە هەموو نیشاندەری ئەو بڕوایەن کە شایەکانی ئەو قەومە لە تیرە جۆراوجۆرەکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو هەڵدەبژێردران، ئەو تایفانەش کە لە یەك قەوم بوونو لە ئاڵوگۆڕی دەورە حکوومەتەکان لەسەر دانانەوەی سنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان بڵاو دەبوونەوە، یا بۆ شوێنگەلـێ ئەمین کۆچیان دەکرد. لێرەدا روون دەبێتەوە کە دوایە لەناوچەیەك زاووزێیان کردوەو بوونە زۆرینەو شوێنی دانیشتنی خۆشیان هەر بەنێوی خۆیان کردوە. هەروەك ئارییایەکان هاتوونە ئێرانێو ئەو خاکەیان بەنێوی خۆیان کردوە، نموونەش لەم بابەتە زۆرن، هەروەك پێشتر گوتمان لوڕەکانیش کەتیرەیەکن لە کاسییەکان، خاکی کاسی یا کاشویان نێو ناوە لوڕستان.

لە تایبەتمەندییە زەقەکانی کاسییەکان یەکیان ئەوە بوو کەئەسپیان عاملاندوەو تەنانەت دەڵێن رکەبەری ئەسپ سوارانیش لەوان ڕا داکەوتوە. هەرچەند لە مێژووەکان دا دەخوێنینەوە کە سومێرییەکان زووتر لە ئەوان ئەسپیان ناسیوەو پـێیان گوتوە "ئانشوکور را" واتە کەری کێوی، بەڵام رام

[255] کوردو پێوەندی نژادیو مێژوویی ئەو ل 37و 38.

[256] پێشتر ئاماژە کرا کە یاسەمی بۆچوونی خۆی دەربڕیوە کە کاسییەکان نێوی خۆیان لە شارێك لە لوڕستان بە نێوی "کاشن" وەرگرتوە، دیارە ئەو بڕوا جۆراوجۆرانە زۆرن. جوور دەرنەهاتنی بۆچوونێك دەگەڵ راستی لە پلەو پایەی ئەو زانایە کەم ناکاتەوە، هەموو کات هەروا بووە، رانستیەکان لە نێو موناقەشەو لێکۆڵینەوە لەسەریان دەردەکەوێ. بە وەدەست هێنانی بەڵگەنامەی نوێ لەسەر مەسەلەو رووداوەکان، وردە وردە پەردە هەڵدەداتەوەو راستیەکان زیاتر دەردەخەن. دیسانیش ئێمە لەو بارەوە دەدوێین.

کردنو عاملاندنی ئەسپ کاری کاسییەکان نەبووە. هێندێك وێنە لەناحیەی "کانس" هەڵکەوتوو لە ئاسیای بچووك دەست کەوتوون کە لەو دا[257] ئەسپیان لە عەرەبانە خستوە. ئەم وێنە هی سەدەی بیستەمی بەر لەزایینە.

پادشاکانی کاسی لە ماوەی حوکمداری خۆیان دا زۆریان برەو ساندوەو چ بە شەڕ یا هەر ڕێگەیەکیتر توانیویانە لەگەڵ وڵاتی زۆر دوور پێوەندی بگرنو شارستانییەتو فەرهەنگی خۆیان بڵاو کەنەوەو لەسەرانسەری سەردەمی حوکمڕانی کاسییەکان پیاوانی شەڕکەرو ئازا پشتیوانی شایەکانیان بوونو بە توێژی نیزامیان دەگوت کاسی.[258] لە نووسراوەیەك دا کە "ر.دوسو"نیشانی داوە باسی مەفرەقی لوڕستانی دەکا کە لە ئاسەواری بەنرخی کاسییەکانن. هەرچەند زیاتر تەماحی مرۆڤ ئەوانیشی گرتۆتەوەو قەبرەکانی لەو سەردەمەوە مابوونەوە هەڵیانکەندوونو ئەو شتانەی لە ناویان دابووە تاڵانیان کردوون. ئاسەواری مەفرەقی لوڕستانێ بە هی نێوەڕاستەکانی هەزارەی دووهەمو سەرەتای هەزارەی هەوەڵی بەر لەزایین دەزانن. بەشی زۆری ئەم شتانە زینو تەرلكو خرینگەو مەنگۆڵەی ئەسپ یا شتی ڕازاندنەوەو کەرەسەی بەرپاکردنی ڕێوڕەسمی ئایینیو هەروەها چەكو چۆلی ئەوکاتن.

دیاکونوف دەنووسێ سەرنج ڕاکێش ترین تایبەتمەندی ئەو شتانەی لە لوڕستان دەست کەوتوون، ئەو شتە ڕازاوەو پێچاوپێچانەن کە هی سێحرو خواکانی ئەساتیرین کە لە شێوەی بزنەکێوی، پلینگ، شێرو گاو ئەسپو گریفۆنن (کە بەدەنی شێرو باڵو سەری هەڵۆو گرێی ئەسپو تاجێکی وەك باڵی ماسیو ئەبوالهەولو ...)یان پێوەیە. لەو سفەتەی ئەوکات دا هێندێك شتی سەرنج ڕاکێش کەزۆر شتی گەلێك کۆنو ئەساتیریو ئەفسانەو کتێبە کۆنە ئێرانییەکانی وەك ئەوێستاو بە تایبەتی ئەساتیری خۆشەویستی کاسییەکانو نیشانەی ڕۆژو شکڵی ڕەمزی بادامی کەخۆی ڕەمزێك بووە دەنوێننو دەخەنەوە بیر.

کاسییەکان لە سەرەتاوە بوتیان پەرستوەو خوای گەورەی ئەوان ئیلاهەی شەمس یا "سریاش یا شورباش" بووە، کە "ساخ"یشیان پێگوتووە. لە

---

[257] The pinches. The Cappodocian Tablets of Uverpol LAAAI pL. 17 . 8 کە ئەویش لە لێکۆڵینەوەکانی ا.م دیاکونوف، لە لاپەڕی 49 بە دواوە.

[258] لە ساڵنامەکانی ئاشوور ناسیراپال IV.111 دوای S.ا.ARAB 37 ، لە AKA بڕوانە.

www.pertwk.com

خواكانی دیكەی ئەوان "شیمالی، ئیلاهەی چیا"و "سیبارو shibarou"و "شئوكامون یا شومو Shukamon"خوای ئاگری ژێر زەوی وێدەچێ ئەم[259] بڕوایە لەهەڵچوونی ئاگری بوركانەكانو یا مەشخەڵی كلپەی نەوت وەرگیرابێ.
چەند خودایەكیتریش لە قەومو تیرەی دیكە هاتوونە ناو بیرو باوەڕی ئەوان وەك خوای هەورە تریشقەو باران "ئوبریاشو بوریاش" كە لە هیتیتەكانیان وەرگرتوە یا خوای پارێزەری بنەماڵەی شای بە نێوی "ئیمیریا Imeria" هەرچەند بیرو بڕوای تیرەو تایفەكانی قەدیم زۆر جار لەگەڵ یەكتر جیاوازیان هەیە، بەڵام بوونی پێوەندی لەنێو هێندێك لەخواكانی كاسی لەگەڵ هیندو ئورووپاییەكانی ئاریایی حاشا هەڵنەگرەو زۆرجار خواكانیان یەكتر دەگرنەوە، وەك "سوریاش"ی كاسییەكان لەگەڵ سوریای هیندی، "هلیوس یوونانی"و هوری ئێرانی، بورباش خوای تۆفان كە لەگەڵ "بوریاس"ی یوونانی یەكن. سەرەڕای هەمووی ئەوانە كاسییەكان زمانی خۆیان كە قەوقازی بووە[260] بەسەر پادشاكانو گەورە گەورەكانی هیندو ئورووپایی دا سەپاندوە، دیارە زۆر وشەی هیندو ئورووپاییش چۆتە نێو زاراوەی ئەوان. هەروەك بۆگاش یا بوغاش كە بە مانای خوایە كە لە زمانی فارسی كۆن دا بە"بەغ" هاتوە. لە سەردەمی پادشاكانی كاسیش وشەگەلێك هەن كە ریشەی ئێرانیان هەیە. وەك "ئارتاتمە Artatema" یا "شوترنە Shoutarna"و "تۆشرەتە Toushratta".

لەم زانیاریانە ڕا دەردەكەوێ كە كاسییەكان خاوەنی دوو زمان بوون، یەكیان زمانی عامیو گشتی خەڵك كەریشەی قەوقازی هەبووەو ئەویتر زمانی ماقووڵانو دەزگای حاكمەو پاشاكان كە ئەوەیان ریشەی هیندو ئورووپایی هەبووە.[261] وەك دەزانین ئەو رەوشە لەزۆر شوێن باو بووە، هەروەك زمانی دەربار یا بنەماڵەكانی شا یانی ئەشكانی، یۆنانی بووە بەڵام خەڵكی ئاسایی بە زمانی ئێرانی ئاخاوتوون.

لە سەدەكانی دواییش دا ڕێوڕەسمی وا هەبووە كە لەئاكامی دەسەڵاتی قەومی دا زمانی خاوەن دەسەڵاتو داگیركەر لەنێو دەزگای دەسەڵاتی دا پەرەی سەندوە، كەچی خەڵكی ئاسایی بە ڕاوێژی خۆیان دواونو بیرو بڕوای خۆیان

---

[259] A.Deimel.Pantheon Babyloniacum No. 3176ھ و لە لۆغەتنامەی كاسی ـ ئاكادی بڕوانە.
[260] بە زمانی قەومەكانی مەڵبەندی زاگرۆسیان گوتووە قەفقازی.
[261] كوردو پێوەندی نژادیو مێژوویی ئەو ل 40.

پاراستوە، بۆ وێنە زمانی عەرەبو مەغولەکان لەو ناوچانەی گرتوویانە، یا زمانی ئینگلسیو فەڕانسەویو ئیسپانیایی لەو شوێنانەی[263] ئەفریقاو ئاسیاو ئەمریکا کە وەك کۆلۆنیال بە دەستیانەوە بووە.

شوێنی تێکەڵ بوونو تێکبەزینی فەرهەنگی کاسی لەگەڵ فەرهەنگی هیندو ئوروپایی مەسەلەیەکە هەموو کات جێگەی باسو دەمە تەقە بووەو بەشێکی زۆر لە شوێنەوارناسو ڕۆژهەڵات ناسان لەسەر ئەو بڕوایەن کە لوڕستان لەم بوارەدا یەکەم شوێن بووە، ئەوەش دەگەڕێتەوە سەر ئەو بۆچوونە کە کۆچی نەتەوە ئارییەکان بۆ ڕۆژئاوا زۆر بە لەسەرەخۆییو وردەوردە بە ئەنجام گەیوە. کەوابوو دەبێ سەرنج بدەینە ئەوە هەروەك جەماعەتێك تیرەکانی گۆیتیان جیا لە یەکتر هێناوەتە بەرباسو ئەو باسەش هەر ئاوا دێننە گۆڕێ، بەڵام ئەو مەسەلە لەدوو حاڵ دا خۆی دەبینێتەوە، یا کاسییەکانیش وەك تیرەکانی دیکەی زاگرۆس ئاریایی بوونو بەر لە قەومەکانی سەرکەوتووی دوایی هاتوون کە لەم حاڵەدا بێگومان تایبەتمەندیو فەرهەنگو بیرو بڕوای ئەوانیان بووە - هەروەك ئاماژەمان پێکرد نێوی گەورە پیاوان، شاکانو خوداکانی کاسیو هیندو ئێرانین، ئەگەر واش نەبێ دەبێ بڕوامان بەوە هەبێ کە کاسییەکان لە بنەڕەت ڕا لەسەر ئەم خاکە ژیاونو وردە وردە لەگەڵ ئاریاییەکان دراوسێیەتیان هەبووە پێوەندییان پێك هێناوەو کەوتوونە ژێر کاریگەری فەرهەنگو بیرو باوەڕی ئەوانو لە ئاکام دا نێوی خوداکانو پاشاکانیان لەوان وەرگرتوە. چونکو بەدرێژایی مێژوو هەر چینی سەرەوە بەر لەخەڵکی ئاسایی کەوتۆتە ژێر کاریگەری فەرهەنگی خەڵکی دیکە. بە ئەزمون دەرکەوتووە کە خەڵکی ئاسایی درەنگتر لەدابو نەریتو بیرو باوەڕی خۆیان دەست هەڵدەگرن.[264] لەم بوارەش دا کاتێك نێوی پادشاکانو خوداکان لەنێو قەومەکانی زاگرۆس چ لیلۆ بنو چ کاسی دەبینین هەر بەو هۆیەیە کە باسمان کرد، توێژی سەرەوە کە نێویان ماوەتەوەو ئاسەواریان لـێ بەجێ ماوە لەم یاسایە بەهرەمەند بوون. ئاکامەکەی

262 بۆ زانیاری زیاتر لە Arch .or.p.190 لە Contenau بڕوانە.

263 تەنانەت لە وڵاتێکی گەورەی وەك هیندوستان لە دوای وەرگرتنی سەربەخۆیی تا ئێستا نەیانتوانیوە لە ژێر زاڵی زمانی ئینگلیسی خۆیان رزگار کەن.

264 لەهەلومەرجی ئێستاش دا، لە هەموو کۆمەڵگایەك دا چینە تایبەتو شازەکانی کۆمەڵ زووتر دەچنە ژێر کاریگەریی کۆمەڵگایەکیترو بۆ نموونە ئەوان زووتر دەچنە شوێن فێربوونی زمانی بێگانەو زووتر مۆدی لیباسی تازە وەردەگرن.

هەر دەبێتە ئەوە کە نەتەوە ئارياييەکان يا هيندو ئوروپاييەکان هێدی هێدی لەژێر زەختی جۆراوجۆری (سروشتیو ئينسانیو ...) هاتوونە رۆژئاوا، بە گشتی ئەوانە تێکەڵاوێك لەو قەومە کۆچەریو هێرشکەرو نيشتەجێيانی ئەسڵی ئەم ناوە بوون کەلەگەڵ چوونە پێشی رەوتی مێژوو- خانەخوێو ميوان - بە شێوەيەك تێکەڵ بوونو بە يەکەوە گرێ دراون کە جياکردنەوەيان لەيەکتر زۆر زەحمەتە.

ئەو هيندو ئورووپاييانەی کە لە باکووری دەريای خەزەرو قەوقاز يا خوراسان بەرەو رۆژئاوا جووڵاون بوونە دوو لقی جياواز لەيەکتر. دەستەيەکيان روويان کردە باشووری رۆژهەڵاتو وڵاتی هيندوستانو زمانی سانسکريتيان لەوێ رەواج داو، دەستەکەی ديکە بەرەو رۆژئاواو زاگرۆس رۆيشتنو لەگەڵ ئەو قەومانەی پێشتر ئاماژەمان پێکردن وەك کاسييەکانو ليلۆييەکان تێکەڵ بوون يا بوونە دراوسێ. تا ئەو جێيەی کە فەرهەنگو بڕواو دينيان تێکەڵاو بوو، هەردوو لا شتی لە يەکتر فێر بوون، بۆ وێنە قبووڵکردنی خواکانی قەومە تازە هاتوەکان لە لايەن قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس، وەك خوای هەتاو يا "سوريا Surya" يا خوای تۆفان Buryaو تەنانەت وەك دەڵێن رێگەی کەڵك وەرگرتن لە ئەسپيش لەوان فێر بوون.

ميستێر هول نووسەری کتێبی مێژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نيزيك بڕوای وايە زمانی کاسييەکانی ئاريايی بووەو چەند نموونەيەکيشی هێناوەتەوە. هەرچەند زانياری لەسەر زمانو شارستانيەتی کاسييەکان کەمە، بەڵام ئەوەی هەيە دەتوانێ نيشاندەری لەمێژينە بوونی قەوميەتی ئەوان بێ. قەومی ناوبراو زۆر بەر لە پێکهاتنی دەسەڵاتی بابێل لە عاملاندنی ئەسپ دا پسپۆڕ بوونو بۆ کەڵك لـێ وەرگرتنی بابێليان دەيان ناردنە ئەوێ، ئەوان هەروەها لەمەڕ کشتو کاڵ زۆر شارەزا بوون.

کاسييەکان دوای 577 ساڵ حکوومەت کردن (1749 ـ 1171) لە بابێلو دەوروبەری ئاخرييەکەی بەهۆی حوکمڕانی گەورەی ئيلام (کوتير ناخونتە "Kutir Nahhounte) لە حوکم وەلا نران. لە ئاسەواری جۆراوجۆری وەك نووسراوەی بەردينی "نارام سين"و هەروەها لەسەر بەردە نووسراوەی ياساکانی حەمووڕابیو... لەمەڕ تالآنی بابێل بەهۆی ئەو حوکمڕانەی ناومان برد زۆر شت گوتراوەو نووسراوە. بە تايبەتی لەگرتنی شاری "ئاشنۆناك يائيشنۆ نوکو" کە

لە دەستی کاسییەکان دا نەبووە، کە "شیل"یش هەر باسی کردوە.[265][266]
[267] ئەو سەرچاوە یەکێك لە سەرچاوە هەرە بە نرخەکان لەسەر مێژووی ئەو سەردەمەیە.

کاسییەکان لەباری پێشکەوتن دا بە دوو بەش هەڵدەسەنگێندرێن، یەکەم ئەوانەی زیاتر لەگەڵ بابێلییەکان پێوەندیان هەبووە کە زۆر پێشکەوتووتر بوون‌و زیاتر گەشەیان کردوە، دووهەم ئەوانەی کە لەنێو کێوو کێوپارەکان دا ژیاون کەمتر پێشکەوتوون.

سۆباری‌و مێتانی

سۆباری یا سوبارو کەهەمان هۆریەکانن[268] بۆ یەکەم جار لە لەوحەیەك دا دەرکەوت کە لە "لوگال ئانی مێندو Lugal Any mendo"ی حاکمی سومێر لەگەڵ وێنەی "سوپیر Supir" لە سەدەی سێهەمی پێش زایین ماوەتەوە. ئەوەش هەمان شتە کە لە ئاسەواری بەجێماو لە "نارام سوئن = نارام سین"ی ئاشووری بەنێوی "سوبارتیم" دا نووسراوەو، ئەم وشە ناوی ئەو پارچە خاکەیە کە لە سنووری باکووری ئیلام تا کێوی "ئامانووس" درێژەی هەبووە[269] و تیرەیەك هەر بەم ناوە تێیدا ژیاون کەیەکێك لە چوار دەسەڵاتی خاوەن دەسەڵاتی ئەوکات واتە (میسر ـ هیتیت، کارودنیایش‌و میتانی) بوون (سەدەی 16ی پێش زایین). سوبارو یا سوباری بە گوێرەی لێکۆڵینەوەو بێئەم لاو ئەولا نێوی تیرەیەك بووە کە لەسەر خاکی "میزوپوتامیا" یا بین النهرین‌و زاگرۆس‌و سووریەو ئانادۆلی (تورکیە) دەژیان.[270]

---

[265] بە بڕوای نووسەری ئەم کتێبە ئەو شارە دەگەڵ ئەوشوێنەی ئێستا شاری "اوشنویە" یا شنۆیە یەك دەگرێتەوەو هەر یەکن.

[266] جەدوەلی Del en perse VH=XXIX.

[267] لە هێندێك کتێبان دا کوتیر ناحونتەرا Shutruk-Naxxunte شوتروك ناحونتە نووسراوە.

[268] مێژووی کوردو کوردستان نووسینی محمد ئەمین زەکی بەگ، وەرگێردراوی (حبیب الله تابانی)

[269] ئەو کێوە ئەورۆ لە ئوستانی "ئەتنا"ی تورکیایەو رێگای ئاسنی حەلەب بۆ ئەتنا لەژێر ئەو کێوە دەڕوا.

[270] قەومەکانی میزوپۆتامیا، پرۆفیسۆر ئیسپایزێر.

هێندێك لە رۆژهەڵاتناسەكان لەسەر ئەو بڕوایەن كە میتانییەكانیش لقێك لە سوباروكان بوون[271] هەرچەند كە هێندێكیش ئەوان بە كاسایی یا لە كاسییەكان لەقەڵەم دەدەن.[272]

بەشی رۆژئاوای خاكی سوبارو، بە "هووری" ناسراوە،[273] رای گشتی ئەوەیە كە دوو تیرەی (میتانیو سوبارو) دوو لقی تیرەیەكنو بەڵگەنامەیەكی یەكجار زۆر - زیاتر لە چەند هەزار كە لە "بوغار كوی"و كەركووك دۆزراوەتەوە ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. تەنانەت "جێنسینGensin"لەو بڕوایە دایە كە "میتانی" لەقەبی تایبەت بەبنەماڵەی شایەتی بووەو بە خەڵكی ئاساییان گوتوە سوباری.[274] هەر ئەو رۆژهەڵاتناسە خاكی میتانییەكانی بە "هانی گالبات Hani galbat" ناوبردوەو دەڵێ پیتەختی میتانییەكان شاری "واشوو گانی Washshu gani"بووە.

میسرییەكان بە میتانییەكانیان دەگوت "ناهاری" كە دوور نیە لە تەوراتیان وەرگرتبێ كە لەوێدا مێتانییەكان بە "ئارام – ناهارم" نێوبراونو[275]، بە وتەی شێخ محمد مردوخ لەبەر ئەوەی پێیان گوتوون نەهری یا ناهاری كە لە قەراغ رووباری دیجلە ژیاون.[276]

"تیگلات پلایزێری هەوەڵ (1115 ـ 1100ی بەر لە زایین)" پادشای ئاشوور چەند جار هێرشی كردۆتە سەر خاكی سۆبارییەكانو جارێك شاری "شریش"ی كە لە شارە گرینگەكانی سوبار بووە گەمارۆ داوەو هەڕەشەی لە حكوومەتەكەیان كردوە.[277] بەڵام هەموو جارێ خەباتكارانی سوباریو كارتیو موشكی، كە بە "ماریا" نێویان دەركردبوو كە بە مانای پاڵەوانە،[278] پیاوانە بەرگریان دەكردو پاشەكشەیان بە ئاشورییەكان دەكرد، بەڵام لە ئاخری دا

[271] هەمان سەرچاوە لاپەڕەكانی 128و 135.

[272] وەك "سركینگ" نووسەری مێژووی خاكی بابێل.

[273] سێر سیدنی ئیسمیت لە مەقالەیەك دا كە سەبارەت بە كورد نووسیویەتی.

[274] مێژووی كوردو كوردستان لە نووسینی محمد مەردووخ ل 66 بەرگی یەكەم.

[275] فەسڵی 24 سەفەری تەكوین، ئایەی دەهەم.

[276] مێژووی كوردو كوردستان، بەرگی 1 ل 67.

[277] مێژووی گشتی مێژوو نووسان، نوسینی مراد بەگ، بەرگی 2 ل 381.

[278] ل 887 لە مێژووی قەدیمی ئاشوور، Contenau arch.or 11 p.887.

چەند بەشێك لە خاكی سوبارییەكان كەوتە ژێر دەستی ئاشوورییەكانو دەوڵەتی سوباری هێدی هێدی بەرەو شكستو نەمان چوو.

دوای تیگلات پلایزێری هەوەڵ، ئەداد نیراری دووهەم Adad-Nirari (911 ـ 890ی بەر لەزایین)و پاش ئەویش ئاشور ناسر پال (860 ـ 885) بە دەسەلات گەیشتوون. بە گوێرەی نووسراوەكانی ئاشووری كە سەرچاوەی گرینگی لێكۆڵەرەوانن ئاشور ناسرپاڵ توانیبووی هەورامان بگرێو شارێكی نوێ بە نێوی "دوو ئاشوور" لە جێگەی شاری كۆن "ئاتیلا Atlila" بنیاد بنێ.[279]
لە ئاخری دا شل نەسری سێهەم لە ساڵی 856ی بەر لە زایین یەكێك لە فەرماندەكانی زاگرۆسی بە نێوی "یانزۆ" پاش هێنانە ژێر ركێفی خۆی كردە حاكمی ناوچەی "نمری"، بەڵام پاش بەینێك ئەو ئەمیرە یاغی بوو و دەستی كرد بە لەشكر سازدانو جگە لە ناوچەی نمری بەشێكیشی لە خاكی "ماد = مادائی) لە دەوروبەری سەقزی ئێستا گرتو وێنەی پادشای ئاشووری بۆ پەرستن لەوێ قایم كرد.[280] لە تەواوی ئەو ماوە دا ناوچەی "زاموا = شارەزوور" لەبەردەستی ئاشوورییەكان دابوو، تا دەوڵەتی Haldia = خالیدی كە لە هەرمەنستان پێك هاتبوو، دەستی بەسەر داگرتو بە خاكی خۆیەوە لكاندو بۆ یادی ئەو سەركەوتنە بەردێكی لە ملەیەكی هەڵكەوتوو لە باشووری دەریاچەی ورمێو ناوچەی شنۆ لە سنووری ئێستای ئێرانو عێراقو توركیە تاشیو داینا كە ئەورۆ شوێنێكە بە نێوی ئەو بەردە واتە كێلە شین Kela shin نێوبانگی دەركردوە.[281] لەو رێكەوتە بە دوا هەموو كات لە نێوان ئاشووریو خالیدییەكانو باقی تیرەكانی زاگرۆسو دەوڵەتە تازە پێكهاتووەكانی وەك "ماننایی" لە باشووری دەریاچەی ورمێ (ناوچەی موكریانی ئەورۆ كە بریتی لە "مەهاباد، میاندواو، سەردەشت، سەقز، بانەو دەورو پشتیانە"و هەروەها تیرەكانی كۆچەری تازە هاتوو بۆ ئەو شوێنانە تێكهەڵچوون هەبووە. ئەم بارودۆخە تا سەردەمی دەسەلاتی سارگۆنی دووهەم (722 ـ 705ی بەر لەزایین) كە هەوڵی بۆ بەرین كردنەوەی خاكی ژێر دەسەلاتی خۆیو دابین كردنی ئاسایشی هەرێمی خۆی وەك كوردستانو مانائیو خاكی مادەكان داو، شاری

---

[279] مێژووی كوردو كوردستان، محمد مردوخ، بەرگی یەكەم ل 66و بنەماڵەی ئاریایەكان مظفر زنگنە ل84.

[280] De la porte Evolution de phumanite t VIII 271 ل.

[281] كێل Kel بەردێكە لەلای سەری گلكۆ دادەندرێ، چونكو بەردەكەی ئەم شوێنە سەوزە، پێیان گوتوە كێلەشین.

"کارشاروکین Karsharrukin"ی کە هەمان شاری "هارهار" بووە کردە ناوەندی مەڵبەندێك کە لە کرماشانەوە تا هەمەدانی دەگرتەوەو زۆریشی تەیار کرد. ئەو ڕووداوە لە نامەیەك دا کە لەم دوایانەدا دەست کەوتووە بە جوانی باس کراوە.[282]

سارگۆنی دووهەم لە کەتیبەیەك دا کە لە کۆشکی خۆی جێی هێشتوە، وێڕای باس لەسەر ئەو دیاریو شتە بەنرخانەی بۆی هاتوە سەبارەت بەگرتنی شاری "کیشەسیم Kishesim" وێنەی ئاریایەکانو خەڵکانی بەئەسڵ نیشتەجێی زاگرۆسیشی نەخشاندوە. ئەوانی بە ئەسڵ خەڵکی ئەو دەڤەرە بوون پرچو ریشێکی قوڵەی چینداریان هەبووەو پارچەیەکی باریکیان لێ بەستوە، هێندێك لەوان تەقیلەیەکیان لەسەرەو دەسرۆکەیان لە دەور هاڵاندوە. مرادخانیەکی قۆڵ قوڵەیان دەبەردایە کە هەتا ئەژنۆیان هاتوە، لەسەر پێچاویانە. چەکەکەیان بریتیە لە رمێکی درێژو قەڵغانێکی چوار گۆش.[283]

بابەتێکی سەرنج راکێش کە لە ساڵنامەو نووسراوەکانی سارگۆنی دووهەم دا هەیە بریتیە لە چاوپێکەوتنی لەگەڵ مرۆیەك کە ئێمە ئەو باش دەناسینو نێوی "سیاکسار یا کیاسارو یا هوخشتەری یەکەم" بووە کە لە فەرمانڕەوایانی بەوەجی ماد بوو ئەو کات لە ریزی ئەمیرەکانی بارەگای "تالتای Talta"ی لە گەورە پیاوانی وڵاتی ئیلی پی بووە.

مێتانییەکان لەگەڵ میسر پێوەندی دۆستانەی باشیان هەبووە، بە شێوەیەك کە "ئارتماتە" کچی خۆی داوە بە "توئمسی چوارەم" یا فیرعەونی میسر.

هەروەك ئاماژەی پێکرا مێتانییەکان یەکێك لە چوار هێزی گەورەی سەردەمی خۆیانیان پێك هێنا، بۆیەش کە نیراری یەکەم پادشای ئاشوور لە نووسراوەی سەرکەوتنی خۆی دا خۆی وەك تێك شکێنەری شەروانانی بەهێزی کاسیو گوتیو لیلۆییو شوباریان یا مێتانییەکان دەناسێنێ، شلمانەسەری هەوەڵیش لەسەدەی سێزدەی پێش زایینو تۆکۆلتی نینۆرتای هەوەڵیش خۆی بە شای دنیا، شای ئاشوور، شای چوار وڵاتی دنیا (شای کاردونیاس، شاری

---

[282]لێکۆڵینەوەکانی شوێنەوار ناسی لەمەڕ ئێران، بێرلین 1929.

ـ A.C.lieکەتیبەکانی سارگۆنی دووهەم بەرگی یەکەم، پاریس 1929.

3. Haipen ABL No.126 Wateiman RCAE 1.86

[283]تیرودانژین Thureau dangin کتێبی لەشکرکێشی سارگۆن لە جاری هەشتەم دا، پاریس 1912.

دەریای سەروخوار، شای لۆباریان یا مێتانیان)و سەرانسەری وڵاتی "نایری" لە قەڵەم دەدا.[284]

لەم دوایانە دا لەنێو بەڵگەکانی "ئامارنا" نامەیەك لە "توشراتا Toshratta"ی پادشای مێتانی دەست کەوتووە کە بە زمانی مێتانییە[285] و 600 دێرە. "بورك" رۆژهەڵاتناسی بەنێوبانگ زمانی مێتانی بە تێکەڵاوێك لە زمانی قەوقازی دەزانێ.

نێوی پادشاکانی مێتانیو سوباری زۆر لەنێوەکانی هێندی نیزیکنو خواکانیشیان نێوی هیندیو ئێرانیان هەبووە. وەك "ئاندرا Andra"، "واردونە varduna"، "میترا Mithera"، "ناساتیا Nasatyas"و ... ئەو رەقەمانەی کە مێتانیو سوبارییەکان کەڵکیان لـێ وەرگرتوون "سانسکریت"ن.

دابەش بوونی چینەکانی وەك بەشی زەویو زارو کاری ئاسنەواڵەو ... لە سەردەمی مێتانییەکان دا نیشاندەری پێشکەوتنی زیاتر بوون.[286]

نایرییەکان "Nairi"

هەروەك تا ئێستا باسمان کردوە ئەو تیرەشیان وەك ئەوانیتر لە کتێبو بەڵگە جۆراوجۆرەکان دا بە جیا هێناوەتە بەرباس، لە حاڵێك دا نووسەری ئەم کتێبە بڕوای وایە کە لەمەڕ ئەم تیرەشەوە وەك وشەی گوتی یا کوتی بە هەڵە چوون. هەروەك پێشتر گوتمان لەو بەڵگەنامانەی بە دەستمانەوەن، میسرییەکانی کۆن بە مێتانیو سۆبارییەکانیان گوتوە "ناهاری" کەچی ئەم وشە نێوێك بووە بۆ هەموو دانیشتوانی مەڵبەندی زاگرۆسو تەنانەت لە تەوراتیش دا لە بەشی 24ی سەفەری هاتنەبوون (تەکوین) هەروەها لە ئایەتی دەهەمی فەسڵی نۆزدەی کتێبی یەکەمی مێژووی رۆژگاریش دا هاتوەو بە روونیو راشکاوی هاتۆتە گۆڕێ، کە واتە دەتوانین بێژین وشەی نایریش گۆڕانێکی لەفزییە لە وشەی "ناهاری". چونکو ناهارییەکان یا خەڵکانی زاگرۆس

---

[284] لە بەڵگەی KAH 1 و 11 کە لە AVIV لە لاپەڕەی 265 بە دواوە بڕوانە.

[285] یانی زمانی کوردان، مەنزوومەی زاگرۆس.

[286] لە نووسراوەکانی T.Bwrton Brown و ب.ب. بیوتروسکی بەنێوی شوێنەوارناسی قەفقاز ل 57 بڕوانن.

(بە لێکدانەوەی زۆربەی حکوومەتەکانی دراوسێ) حکوومەتێکی بەتوانایان هەبووە، هێندێك کەس لەبەر دوور کەوتنەوە لە مەسەلەکەو تێپەڕ بوونی زەمان ئەوانیان جیا لە تیرەو تایفەکانی زاگرۆس‌و بە وێنەی تیرەیەکی سەربەست ناساندوە.

هێندێك کەسیش لەسەر ئەو بڕوایەن کە نایرییەکان یەکێك لەو تیرانەن کە مێتانی‌و سوبارییان پێك هێناوەو دوایە بەهێز بوون‌و نێویان هاتۆتە نێو نێوان‌و ناوبانگیان دەرکردوە.[287] بە بڕوای نووسەری ئەو دێڕانە ئەو بۆچوونە ناشێ ڕاست بێ، چونکو سەردەمی دەسەلاتی مێتانی‌و سوبارییەکان ئاشکراو روونە، مەگەر بێژین لە ناوچەیەك لە مەلبەندی ژێر دەسەلاتی ئەوان دا (سوباری‌و مێتانییەکان لە لایەن ئەوانەوە ئیدارەی حکوومەتیان پێ ئەسپێردرا بێ. ئەوە زیاتر لە عەقڵ نیزیکەو ڕێی تێدەچێ. چونکو ئەوە دەزانین کە خەڵکی زۆربەی حکوومەتەکانی دراوسێ، هەموو قەومەکانی دانیشتووی کوردستانیان بەم شێوە ناو دەبرد.

کەواتە دەکرێ بڵێین دراوسێیەکان بە راوێژی خۆیان بە "ناهاری"یەکانیان گوتبێ "نایری"و ئەوانە لە راستی دا لە ریزی درێژەدەرانی دەسەلاتی مێتانی‌و سوبارییەکان‌و لە درێژەدانی حکوومەت دا لەگەڵ قەوم‌و دەوڵەتەکانی‌تر تێکهەڵچوون‌و شەڕو شووڕیان بووە. بۆیە کاتێك لە دیرۆك دا دەخوێنینەوە کە تیگلات پلایزێری هەوەڵ حوکمڕانی ئاشوور گوتوویە: لە دەشتی "ملازگرد" یا لە دەڤەری "کوتموخ"ی نێوان (دیجلەو ئارارات) لەگەڵ 23 والی نایری شەڕی کردوە، لە راستی‌دا لەگەڵ والی‌یەکانی هەڵبژاردەی مێتانی‌و سوباری شەڕی کردوە کە "ناهاری‌و نایری"یەکانیش لە ریزی ئەوان دا بوون.

بەڵام ئەوەی لێرە دا نابێ لەبیرمان بچێ ئەوەیە نایری یا ناهاری‌یەکان تیرەیەکی مەنزوومەی زاگرۆس بوون. بەپێی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن، لە ریزی ئەوەڵین قەومەکانی سەردەمی مرۆڤایەتین کە لە تیرە جۆراوجۆرەکانیان یەکیەتی‌یەکیان پێك هێنابوو کە نایرییەکانیشیان لەگەڵ بووەو ئیزنیان بە ئاراراتییەکان دا پایەی یەکێك لە حکوومەتە بە تواناکانی سەردەمی خۆیان دابڕێژن، کە پانایەکەی گەیشتە قەراخەکانی رۆژئاوای دەریای خەزەر

---

[287] مێژووی کوردو کوردستان، عەللامە محمد مەردوخ بەرگی یەکەم ل 71.

www.pertwk.com

"کاسپین"[288]. هەر لەبەر ئەوەشە کە زۆربەی رۆژهەڵاتناسەکانو لێکۆڵەرەوان بەو حکوومەتەیان گوتوە ئورارتویی یا نایری. ئەگەر تاقمێك لە کوردبوونی بەشێك لە ئاراراتی‌یەکان کە خۆی ئەوان بە "بی‌ئائینلی Biainnli"نێو دەبا. تەوراتی عەرەبی بە ئاراراتی[289] و بابێلی‌یەکان بە "اوراشتما Urashtma"یان دەناسن، گومانیان لەوە دا نیە کە ئەوان "ناهارییەکان یا نایرییەکان" کوردنو ئەو شوێنەوارانەی کە لە شوێنی جۆراوجۆری وەك ئازەربایجان (ماد کوچك)و کوردستان، بەستام اوغلو، ئوزوپ تپە لە "ماکۆ"، بەردە نووسراوەکەی "سەقین دل" لە کێوی زاغی، رزقانی ئەهەر، رازلیقو نشتەبان لە سەرا، داش تەپەی میاندواو و کێلەشینی شنۆ کە لە 825ی بەر لەزایین هەڵقەندراوە، هەموویان لەوان بەجێ ماونو تواناو دەسەڵاتی ئەو حکوومەتە نیشان دەدەن.

بۆ شاهیدی سەلماندنی بۆچوونەکانی سەرەوە دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە لە بەڵگەو پەرتووکی کۆن دا باس لە تیرەیەك بەنێوی نایری نەکراوە. تەنیا لە سەردەمی ئاشوورییەکان دا ئەویش لە سەردەمی تیگلات پلایزێری هەوەڵ کەمێك پێشترو دوای ئەویش نێویان هاتۆتە نێو نێوان. کتێبی زۆر بەنرخی "ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامی" شوێنەواری هەمیشە زیندووی بەرهەمی پرۆفیسۆر مینۆرسکیش" ئاماژە بەم مەسەلەیە دەکا. دیارە ئەگەر ئێمە لەسەر تەواوی ئەو شەڕو تێکهەڵچوونانە باس بکەین لە مەبەستی سەرەکی بنەڕەتی دوور دەکەوینەوە.[290] نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە ئاشوورییەکان، تەواوی دانیشتوانو عەشایرەکانن کە لە سەرچاوەکانی دوو شەتی دیجلەو فوراتو وڵاتی دیاربەکر، خەرپووتو درسیمی ئێستاو لە شاخی بتلیسو توروس ژیاون بەنایری ناسیوە. ئەم هەرێمانە هەموو نیشتمانی "کوردوان" بووە. لە 401ی بەر لە زایین یانی لە نێوەڕاستەکانی دەسەڵاتی هەخامەنشییەکاندا[291] هەر ئەو دەڤەرەیە کە دواتر نێوی "کوردوئین"ی بەخۆوە گرتو قەومەکانی دانیشتووش بە کاردۆخیو کاردوش، کاردوخۆیو کاردشووی نێو دەبران.

---

[288] مەقالەی کەتیبەکانی ئوراتوئی، بەستام ماکوو، لە نووسینی E. V. Schuller ل167.

[289] راپۆرتەکانی ئاسەوارناسی لە ئێران ل 167.

[290] بۆ ئاگاداری زیاتر لەو شەڕانە لە کتێبی مێژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك، نووسینی میستێر هۆل لە لاپەڕە 462 بەدواوەو لە مێژووی ئاشوور نووسینی میستێر کینگ بڕوانن.

[291] مێژووی "کوردو کوردستان"ی شێخ محمد مردوخ بەرگی یەکەم ل 72.

ئەو وڵاتەی کە بەنێوی نایرییەکان ناسراوە هەمان خاکی مێتانیو سوباری بووە کە لە هەرێمی زێی گەورە دا هەڵکەوتبوو، ئێستاش هێندێك دێهاتو ناوچەی ئەو دەڤەرە وەك "نری" لە ناوچەی شەمزینان یا شەمدینان، یا لە سنەی ئەورۆ نێوی ئەوانیان هەر لەسەر ماوە. لە هەر حاڵ دا ئەگەر تیرەیەك بە نێوی "نایری" حکوومەتیان دامەزراندبێ هەر لە مەنزوومەی زاگرۆسو لە مێتانیو سوبارییەکان بوونو وەك باقی قەومەکانی دیکەی "میزوپۆتامیا" یا "دووچۆمان"یش لە پێشینیانی مادەکانن.

بە وتەی محمد جەوادی مەشکوور، نایرییەکان نەتەوەیەکی ئاوەدانکەرەوەو دەست ڕەنگین بوونو لە شارستانیەتی پێشکەوتووی دنیای کۆن بەهەرەمەند بوون[292] و لە ناسینو بردنە پێشی کاروباری کشتو کاڵی خەڵکی ژێر دەسەڵاتی خۆیان دا کاریگەری بەرچاویان هەبووە.[293] لە شێوەی ئاوداشتنو هەڵکەندنی کەرێزەو بەربەست دا زۆر شارەزا بوون، بە شێوەیەك کە لە 70 کیلۆمیتری ڕا ئاویان گەیاندۆتە "توشیا یاوان"ی پێتەختی خۆیان، ئەو کارەشیان لەسەر نێوی سمیرامید یا "سمیرامیس"ی مەلەکەی کۆنو باستانی ئاشوور جێبەجێ کردوە.[294] تواندنەوەی ئاسنەواڵەو دروست کردنی هەمەجۆر کەرەستەی کارو خشڵ سازکردن لەم سەردەمەدا زۆر ڕەواج بووە. هەروەها شارسازیو مێعماری شاریو میچ دروست کردنی ... لە ریزی پێشکەوتنەکانی سەردەمی نایری یا ئورارتوییەکانن.[295]

زمانی نایری لە زنجیرە زمانەکانی قەوقازییەو لە دەستە زمانی هورییەکانە،[296] نووسینەکەیان دووجۆر بووە، بزماریو هیرۆگلیفی.[297] ڕێکخستنو بەش کردنی وڵات بە شێوەی پاریزگا یا محافیزی، هەروەها سیستمی

---

[292] مێژووی ئورارتوو بەردە نوسراوەکانی ئورارتوئی لە ئازەربایجان ل 7.

[293] ا.م. دیاکونوف مێژووی ماد ل 74.

[294] مێژووی ئەرمەنستان، بەرگی یەکەم لاپەڕەکانی 21 و 22.

[295] بۆ زانیاری زیاتر لەم بوارە لە کتێبەکانی مێعماری ئێران نووسینی ئارتوورپۆپ، مێژووی باستانی ئێران لەسەر بنەمای ئاسەوارناسی بە قەڵەمی هێرتسفێڵدو مێژووی سەنعەتەکانی ئێران لە لاپەڕی 55 بەدواوە، هەروەها کتێبی ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران بخوێننەوە.

[296] مێژووی ئەرمەنستان بەرگی 1 ل 31.

[297] میراتی دێرین (باستانی) ئێران، فرای، ل 111.

دەسەڵاتداریی میراتیو پشت ئەستووری بە رەوتی كۆیلەداریو ... لە تایبەتمەندییەكانی دەوڵەتی نایری یا ئورارتو بووە.

كاردۆخۆیی = كوردۆئین "Kurdoen"

لە كتێبو مێژوو كۆنەكانو نووسراوەی رۆژهەڵاتناسان دا ئێمە چاومان بە هێندێك نێوی دیكەش دەكەوێ كە دانیشتووی كوردستان بوونو چەند حكوومەتیشیان پێك هێناوە، ئەوە ئێمە دێنێتە سەر ئەو بڕوایە كە سەرنجی خوێنەرانی بەڕێزی ئەو كتێبە بۆ باسێكی زیاتر لەسەر ئەو مەسەلانەی پێشتر لێیان دواوین رابكێشین. یەك لەو تیرانەی كە بە بڕوای نووسەر هەر لەو تیرانەی پێشووی كوردەو تەنیا بەهۆی تێكەڵاوی لەگەڵ زمانو زاراوە جۆراوجۆرەكان شێوەی پێشووی خۆی لە دەست داوەو ئەوەندە گۆڕاوە كە وەك تیرەیەكی جیاو سەربەست لە تیرە رەسەنەكان دەناسرێ، ئەویش تیرەیەكە كە رۆژهەڵاتناسان پێیان گوتوون كاردۆخوییو كاردۆخۆیو كاردۆشیو ... نێوی ئەوانە كاتێك كەوتۆتە سەر زاران كە گزێنفۆنی سەرداری یۆنانی لە كتێبی بەناوبانگی خۆی بەنێوی "گەڕانەوەی دەهەزار كەس"دا وێڕای باسی گەڕانەوە بۆ (یۆنان) یا باشترە بڵێین وێڕای هەڵاتنەوەی لە ئێران ڕا بۆ یۆنان دەنووسێ كە چۆن هەروەك پێشتر باسمان كرد، لە دەڤەری هەكاریو ئانتی تورووسو كوردستانی ئەسڵی لەگەڵ خەڵكی دەڤەرەكە تووشی تێكهەڵچوون بووەو زۆر بەڵای بەسەر هاتوەو جەماعەتێكی زۆریشی لێ كوژراوە. هەر ئەو سەردارە یۆنانیيە بە خەڵكی ئەو مەڵبەندەی گوتوە كاردۆخۆیو، چونكو لە سەردەمی بەر لەمێژوو نیزیكترین زەمانە لە ئێمە زۆربەی رۆژهەڵاتناسو مێژوو نووسان ئەو نێوەیان قبووڵ كردوە، بەڵام بە ئاكام لێوەرگرتنێكی نادروست. چونكو ئەو خەڵكەی لەسەر خاكی كوردستان لە گەشتی گەڕانەوەكەی دا لەگەڵ گزێنفۆن شەڕیان كردوە تەنیا بە یەك تیرەی ناساندوونو زۆریشیان تەعبیرو لێكدانەوە لەسەر نووسیون، تا ئەو جێگایەی وەك لەسەرەتای ئەم كتێبە دا لە بەشی

ڕەگەزناسی ئاماژەمان پێکرد، نێویان بە شێوەی جۆراوجۆرو خەیاڵاوی هـاتوەو بە هەموو شوێنێکیان بەستوونەتەوە جگە لەکوردستان.[298]

ئێمە دەزانین کە زۆر پێش پاشەکشەی گزێنفۆن بەو خەتە دا خەڵکانێك بە نێوەکانی وەك (کاردۆخوی) بریتی لە گۆتیو کوتیو ... لەسەر ئەو خاکە ژیاونو تەنانەت حکوومەتێکی بەتواناشیان بەنێوی "کاردۆنیایش" پێك هێناوە کە یەکێك لە چوار دەوڵەتەکانی ئەو سەردەمە بووە. بە گوێرەی بۆچوونێك کە پێشتر ئاماژەی پێکراوە بە زۆر دەلیلو هۆکار، یەك لەوان جۆراوجۆرەی زاراوەی خەڵكو تێکەڵاوی ئەوان ئاڵوگۆڕیان بەسەر داهاتوەو لەنێو نەتەوەکانی دیکەو دراوسێیەکان دا یا لە لای کەسانێکی وەك گزێنفۆن کە بە ناچاری تێك هەڵەنگوتوون بە شێوەی جۆراوجۆر باسیان کراوەو نێویان براوە. بۆ وێنە ئەرمەنی پێیان گوتوون کورچیخو ... بێ هیچ بیر لێکردنەوەیەك دەبێ قبووڵ کەین کە تیرەیەکی جیاوازمان بە نێوی "کاردۆخی" یا "کاردۆخۆی"و کاردوشویو ..." نەبووەو ئەو نێوەش وەك گۆتیو کورتیو... نێوی گشتی بۆ هەموو خەڵکی کوردستانە، بەڵام بە زاراوەی کابرایەکی یۆنانی.

هەرچەند ئەوەمان بەلاوەپەسەندە کە کورد نەتەوەیەکی ساکار نەبووەو نیەو لە تیرەی جۆراوجۆر پێك هاتوەو، زۆریش لەو تیرانە هەن کە یا نێویان لە کتێبە کۆنەکان دا نیەو یا بە دەگمەن نێویان هاتۆتە گۆڕێ. بۆ نموونە تایفەی "موسری" کە بە وتەی "سرالمستید" ئەژدادی عەشیرەی "مزۆری"ین کە لە سەردەمی "سناخریب لە (705 ـ 682)ی پێش زایین دا هەبوونو هەروەك ئێستا لە نێوان دوو لقی رووباری "خازر" دا ژیاون.[299] یا "سیرت"ەکان کە لە باکووری زاخۆ دەژینو ئەورۆ بە "سیرد" دەناسرێن.[300]

لەم مبابەتەی سەرەوە دا بۆمان دەردەکەوێ کە نێوی گۆتی لە سەردەمی "توگولئی نیراری" پادشای ئاشوورو، "گاردای" زمان "ئاراد نانار"ی پادشای لاگاش یا کاردۆخیو کاردۆشوی "گزنفۆن" هەموویان نێوی هاوبەشن بۆ ئەو نەتەوەی کە ئەورۆ پێیان دەڵێن "کورد"و هەر لەو ئاخە دا دەژین کە چەند هەزار ساڵە شوینی نیشتەجێ بوونیانە تێیدا ژیاون. ئەوەش بۆچوونێکە کە

---

[298] بگەڕێنەوە بۆ لاپەڕەکانی پێشووی ئەو کتێبەو ئاماژەیەك کە بە گورجی بوونو ... کاردووخیەکانیان کردوە.

[299] مێژووی ئاشوور ل 332.

[300] مێژووی سێر مارك سایکس.

سەرەڕای ئەو هەموو تەفسیرو شوبهاندنەی کە زانایانو ڕۆژهەڵاتناسان کردوویانە، هەموویان پێی لەسەر دادەگرنو دەیسەلمێنن.[301]

ئەوەشی سەرنج ڕاکێشە کە جارجار نووسەرانو مێژوو نووسان تووشی هەڵەی مێژوویی بوونو دەنووسن: دوای ئەوەی مادو پارس دەسەڵاتی لەمێژینەی خۆیان لەکیس دا، پارسەکان کەوتنە ژێر حوکمی قەومی نوێی "پارتەکان = ئەشکانییەکان" بەڵام مادەکان خۆیان کێشایەوە بۆ نێو چیاکانو لە چیاکان دا ژیاونو هەر بەم بۆنەوە مێژووەکەیان لەژێر سەردێری "کوردوان" واتە کوردەکان دا ماوەتەوە کە "گزێنفۆن" لەو دەڤەرە کە بە قەولی میجێرسۆن بریتی بووە لە لای سەرووی "ئورفە بەرەو مووسڵ"[302] کە هەر لە سەرەتای مێژوو دا لەوێ نیشتەجێ بوون تووشیان هاتوەو ئەوانی بە "کاردۆخۆی" ناو بردوە"[303] کەچی ئێمە دەزانین کە گزێنفۆن لە کاتی شەڕی نێوان دوو برای هەخامەنشی (ئەردەشێرو داریوش) بەم شوێنەدا تێپەڕیوە، ئەوەش روونە کە دوای پارسییەکان جێنشینەکانی ئەسکەندەری مەقدوونی (سلوکییەکان) حکوومەتیان کردوەو دوای ئەوانیش پارتییەکان یا ئەشکانییەکان هاتوونە دەسەڵاتەوە.

گەلۆ بە دوای ئەو قسەو باسانەی لەم بابەتەوە کردوومانە دەگەینە ئەو قەناعەتە کە تا ئەو جێگایەی مێژوو لە بیریەتی ئەو خاکە هی خەڵکێك بووە کە بەنێوی کورد دەیان ناسین. ئەو خاکەی کە لە باشووری سنووری ئاشوور واتە رووباری "دیجلە" لە سەردەمی دەسەڵاتی "تیگلات پایزێریهەوەڵ"ی ئاشووری هەڵکەوتبوو و کوردی تێدا نیشتەجێ بووە کە لە لایەن هەر قەومێك بە چەشنێك نێویان هاتوە وەك "قرند ـ کردوئێن، کاردۆخی، گۆتی، کورتی، کوتیو ...) بەڵام سەرەڕای هەمووی ئەوانە نە خاکەکە جێ گۆڕکێی کردوەو نە خەڵكو دانیشتوەکانیش جگە لەو قەومەی ئێستا تێیدا دەژین کەسێکیتر یا تیرەیەکیتری لـێ نەبووە. لەبەر ئەم ئەسڵەیە کە نووسەری ئەم کتێبە وای پێ باشترە لە جیاتی ئەوەی ئەو تیرانە یەك بە یەك بێنێتە بەرباسو لێکۆڵینەوەو،

---

[301] وەك دراور، سرسیدنی ئیسمیت، ئیسپایزێرو ... کە بۆ زانیاریی زیاتر دەتوانن لە لاپەڕەکانی 67 ـ 74 ی مێژووی کوردو کوردستانی م.مەردووخ بڕوانن.

[302] دوو شاری باکووری عێراقی ئەوڕۆ.

[303] لە لاپەڕەکانی 73 ـ 74ی ئەم کتێبە بڕوانە.

www.pertwk.com

دیسانیش هەر ئەو کارە بکا کە خەڵکیتر کردوویانەو دووپاتیان کاتەوە تەنیا باسی چەند تیرەیەك بکا کە پێشتر بە مەبەستی ئاشنایەتی زیاتر لەگەڵ چلۆنایەتیی ئەوان بۆ ئەوەی بیسەلمێنین کە هەموو قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس‌و میزۆپۆتامیا یەکن. ئیتر لەسەر تیرەکانی کورد یا گوتی یا کورتی، وەك هوری‌و خالیدی کە دەوڵەتی ئورارتویان پێك هێنابوو و "کێلەشین" کە گوتوومانە لە شوێنەواری ئەوانە[304] ناروا. بەو خوێنەرانەی حەز دەکەن زیاتر دوای ئەم مەسەلە کەون پێشنیار دەکەم لەو کتێبانە بڕوانن کە زۆر زیاترو بە دوورو درێژی لەم بوارەدا نووسیویانە وەك فەرهەنگی تیرەکانی کۆنی کورد وان.

تا ئێرە بەدوای ناسینی ئەو قەومانەی (مەنزوومەی زاگرۆس‌و میزۆپۆتامیا) بەو ئاکامە گەیشتین کە لە کۆنترین سەردەمەوە لەو خاکە (کوردستان) ژیاون‌و بۆشمان دەرکەوت کە خاکەکە بەر لە کوردان بەو نێوە جۆراوجۆرانەوە هیچ گەل‌و نەتەوەیەکی تری لە ئامێز نەگرتوە، بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەش کە دەزانین لە سەردەمە هەرە کۆنەکاندا لەبەر کەمبوونی مرۆڤ بەشێکی زۆری گۆی زەوی چۆل بووە دەتوانین بڵێین دانیشتوانی کوردستان هەر لە سەرەتاوە لەوێ جێگیر بوون‌و لە راستی دا کوردەکان لە بنەڕەت دا لەسەر خاکی "کۆردۆییێن" یا کوردستان ژیاون‌و حاشا هەڵنەگرە کە ڕەسەنترین نەتەوەن کە ئەو خاکەیان ناسیوە، جا لێرە دا پرسیارێك دەکرێ کە لە پێشتریش هاتۆتە گۆڕێ، ئەویش ئەوەیە کە ئاخوا هەر لە بنەڕەتەوە خەڵکی ئەوێ بوون یا کۆچیان کردوەو گەیشتوونە وێ‌و تێیدا ماونەوە؟ دیارە هەرچی بێ فەرق ناکا چونکو ئەگەر کۆچبەریش بووبن هەر ئەو قەومە دانیشتووی ئەو بەشە لە گۆی زەوی بوون‌و کوردەکان لە ریشەوە ئارییاین یا هیندو ئورووپایین‌و هاتوون‌و لێرە نیشتەجێ بوون‌و لە کۆنیشەوە ئەوە هەر گوتراوە بەڵام لێبڕاوانە بۆچوونی خۆیان بە روونی دەرنەبڕیوە[305] کە ئێمە بەشی دواتری کتێبەکە بۆ باس لەسەر ئەم بابەت تەرخان دەکەین.

---

[304] کوروش نامە، نووسینی گزنفون، کتێبی سێهەم، بەشی 3 ـ 1.

[305] وەك ئیسترابوون لە کتێبی یەك بەش X کەرتی 3و کتێبی پازدە لە نووسینی مێژوونووسانی یۆنانی باستان.

بەشی سێهەم

دەوڵەتە گەورە دێرینەکانی کورد

دەسەڵاتیماننا "Manna"

لە ساڵەکانی سەرەتای چەرخی نۆهەمی پێش زایین لە دەشتی باشووری دەریاچەی "ورمێ" لە دەڤەرێك کە ئەوڕۆ "سابلاغ یا مەهاباد"ی تێدا هەڵکەوتووە ڕێککەوتنێك لە نێوان هەموو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەو دەڤەرە کە لە بنیاد ڕا هەر مادەکانی سەرەتایی وەك گوتی، لیلۆیی‌و ... بوون پێك هات[306] کە بنەماڵەی دەسەڵاتی مادی دوارۆژەو پاش ماوەیەکی کورت لەم پێك هاتە دەسەڵاتی "ماننا"شی لێ کەوتەوە.

ئەو ناوچەیە کە لەو سەردەمەدا بچووکترین ڕێکخراوی دابەشکردنی "لیلۆیی‌و گوتی‌یەکان بوو جیا لەو تیرانە بوو کە لە ناوچەکانی باشوورو باشووری ڕۆژئاوای ئەو مەڵبەندە بە نێوی "یەکیەتیی تیرەکانی ماد" پێك هاتبوو. بە داخەوە لەمەڕ ئەوانەش کە یەکیەتیی نوێی (ماننا)یە وەك تیرەکانی دیکە زانیاریمان زۆر کەمە. ئەویش بە تایبەتی کەتیبەو سەرچاوەکانی ئاشووری‌و ئۆراتۆرایین" کە هێندێك زانیاری ناڕوونمان لەم بوارەوە دەدەنە دەست. لەبەر ئەوەش وشەی "ناڕوون"م هێناوە کە ئەوەش "ئاشووری‌و ئوراتوراریەکان" وێڕای باسی شەڕ لەگەڵ قەومەکانی دیکەو شکاندنی ئەوان نووسیویانە زۆریان بە زیادەوە هێناوەو بە کوردی پێیانەوە ناوە، سەرەڕای ئەوەش تا ڕادیەکی زۆر بۆ نیشاندانی مێژوو،

---

[306] زۆرینەی لێکۆڵەرەوان بڕوایان وایە مادی‌یەکانی کە لە ڕۆژئاوای خەتی قەزوێن ـ هەمەدان ژیاون، لە زۆر کۆنەوەو بەر لەهەزارەی یەکەمی پێش میلاد کە ئاریایە ئێرانی‌یەکان‌و بەشێك لە مادی‌یەکانیش کە یەکەم حکوومەتی مادیان ڕێك خستوە، لەو خەتە دا ژیاون‌و لەو تایفانە بوون کە بە ناوی گوتی‌و لولویی دەیان ناسن.

www.pertwk.com

شێوەی حکوومەتیو چلۆنایەتی باری فەرهەنگو شارستانیەتو ئابووریی ئەوان بەکەڵکن.[307]

نێوی ئەو تیرانەی کە یەکیەتیی "ماننا"یان پێك هێنابوو بۆ ئێمە روون نیە بەڵام هێندێك لە نووسراوەکان بۆ نموونە نووسراوەکانی "هێرودۆت" ئاماژە بە تیرەکانی ماد دەکەن[308] و دەڵێن ئەو تیرانەش بریتی بوون لە: "بووسیان Bousian"، "پارتاکینواکان Partakienia"، "ئیسترۆخانیان Trokhantes"، "ئەریزانتیان Arizantai"، "بوودان Boudiai"، "موغەکان Mogoi".[309] جا روونیش نیە کام لەوانە لە یەکیەتییەکە دابوون یا نەبوون. بە بڕوای نووسەری ئەم کتێبە تایفەی "پارتاکێنوا" لەو شتە دوور بوون، چونکو عەقڵ نایبڕێ بە دووری ئەوان لە شوێنی رێکخراوی "ماننا" مەجالی ئەوەیان بووبێ بەم یەکیەتییە پەیوەست بووبن. ئاخر ئەوان لە دەوری ئیسفەهان دەژیان. هەرچەند بە لەبەرچاوگرتنی نووسراوە زۆر جیاوازەکان لەم بابەتەوە کە سنووری جۆراوجۆر بۆ پانو بەرینی خاکی "ماننا" دەنووسن دەکرێ لەگەڵ ئەم بەر ئەوبەر کردنی تیرەکانو تێکەڵ بوونی ئەوان لەگەڵ ئەو یەکیەتییە دەگونجێ ژینگەی پارتاکینواکانیش بەم رێکخراوەیە لکابێ.

گەلۆ، سنووری "ماننا" کە ئاشووری‌یەکان بە "مونا و منناس و ماننا Muna, mannas, Manna"ناویان بردوونو بابێلییەکان "مینی Minni"و ئورارتورییەکان بە "مێنا Mena"[310] یان ناسیونو کتێبی پیرۆزی "ئارمیای نەبی" بە مینی "Meni"یان ناساندون، بە شێوەی ژێرەوە واتە لە لای باکووری رۆژهەڵات شاری تەورێزو دەریاچەی ورمێ، لە باشوور بە سنووری شاری کرماشانی ئێستا، لە باکووری رۆژئاوا دراوسێی ئورارتورا بووە[311] و لە رۆژهەڵات تا نیزیك باشووری رۆژئاوای دەریای خەزەر بووە. ئەوان بە تایبەتی لە دەڤەری‌نێوان مەراغەو بۆکانو سەقز جێگیر بوون.[312] بەڵام ا.م دیاکونوف،

---

[307] لە W.Bhenning.Gabae Asia Majos N.S.II.PT.I 1921 بڕوانن.

[308] هەمان سەرچاوە.

[309] بۆ زانیاری زیاتر لە نووسراوی جی. مارکوارت Marquart لەسەر دابەش کردنی تیرەکانی ماد بڕوانن.

[310] لە لاپەڕی 28ی کتێبی Eransahr Nach Der Geographie و کتێبی پیرۆز لاپەڕی 1183 بڕوانن.

[311] مێژووی گشتی ئێران لە زەمانی پێش مێژوو و دەستپێکی مێژوو ـ نووسینی سەعید نەفیسی ل 206.

[312] مێژووی گەلانی ئێران، نووسینی عبدالحسین زەرین کوب ل 77.

دەنووسێ دەسەڵاتیماننا بە چەند پارێزگا یا بە قەوڵی ئاشووریەکان بە چەند "ناژە Nage"ی ژێرەوە دابەش کرابوو:

... "سووریکاش Surikash" یا سەقزی ئەمڕۆ، لامسی یا بەشی سەرووی رووباری جەغەتوو = زێرینە چۆم، "ئوئیشدیش Uishidish" یا لای رۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ، ئارسیانشی Arsianshi"و "ئارشتەیانا"و هتد کە وێدەچێ هەرکامیان عایدی یەکێك لە تیرەکان بووبێ[313] و هەموو لە زمانی یەکتر حاڵی بوون چونکو لەم یەکیەتییەدا ئەوانەی یەك زمان نەبوونایە وەرنەدەگیران.[314,315] بەلاّم بە باوەڕی نووسەری ئەم دێڕانە ناوەندی سەرەکی "ماننا" مەڵبەندی موکریانی ئەوڕۆی کوردستان بووە کە ئێستا لە نێوانی دوو پارێزگای ئازەربایجانی رۆژئاواو کوردستان (سنە)دا بەش کراوەو بریتیی‌یە لە شارەکانی سابڵاغ یا مەهاباد، شنۆ، پیرانشار، سەردەشت، بۆکان، سەقز، بانە، میاندواو، نەغەدەو مەڵکەندی. دیارە سێشاری ئاخر لەسەر خەتی سنووری "ماننا" بوون.[316] روانگەی جۆراوجۆر لەسەر ئەم یەکیەتییە هەیە. یەکیان ئەوەیە کە دەڵێن یەکیەتیی تیرەکانی "ماننا یا ماد" لە پێش دا لەنێو تیرەکانی غەیرە ئێرانی دا پێك هاتوەو تیرە ئێرانیەکان (ئاریائی) دوایە چوونە نێو ئەم یەکیەتییەوەو دوایە وردە وردە لە سەدەی نۆهەم تا حەوتەمی بەرلە زایین زمانی ئێرانی لە رۆژهەڵات ڕا هاتۆتە رۆژئاواو لەنێو مادەکان دا پەرەی ساندوە.[317]

لە بنەڕەت ڕا دامەزرانی یەکیەتیی مادەکان‌و مانناییەکان لەم دەڤەرە، بە مەبەستی بەهێزبوونیان لەبەرانبەر ئاشوورییەکان دا بووە کە بە پێی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەن یەکەم جار لە لایەن پێشەوای هۆزی "ناسیکوی Nasiku" کە نێوی "نوور ئاداد Nur Adad" بووە هاتۆتە گۆڕێ‌و بە دوای هێرش‌و پەلامارە سەرەتاییەکانی ئاشوورییەکان بۆ سەرخاکی "لیلۆییەکان"

---

[313] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 167.

[314] ل.گ.مێرگان "کۆمەڵگای باستانی" چاپی لنینگراد (پـطروگراد) ساڵی 1934 ل 73.

[315] ا.م.دیاکونوف و "و.ئا.لیوشیتس" ئارشیوی "پارتەکان" لە VDI ساڵی 1953.

[316] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر مەڵبەندی موکریان لە کتێبی ناحیەناسی کوردستانی موکری کە لەژێر ناوی "بررسی مەسەلەکانی سروشتی، ئابووری‌و ئینسانی کوردستان" بلاّو بۆتەوەو لە نووسراوەکانی (حبیب الله تابانی)یە بڕوانە.

[317] سەرچاوەکانی ئاشۆری‌و بابێلی لە مێژووی ئورارتو. نووسینی ا.م.دیاکونوف. ل 35 لە AVIU.

واته "زامواً" هەڵکەوتوو لە نێوان دەریاچەی ورمێو بەشی سەرووی رووباری"دیاله" هەر بە ئیبتکاری پێشەوای ناوبراوی سەرەوە پێك هاتوە. هۆی لێگێڕانەوەی لیلۆییەکان لە "نوور ئاداد" ئەوە بووە کە لە نیەتی ئاشوورییەکان گەیبوون. ئەوانیش دەعوەتەکەیان قۆستەوە. هەر چەند ئەو یەکگرتنە نەیتەوانی پێشی هێرشەکانی ئاشوورییەکان بگرێ بەڵام لە توندی هێرشەکانی کەم کردەوەو بوو بە هۆی ئەوە تیرەکانی وەك مادەکان بێنە سەر ئەو بڕوایە.[318]

ئەو هێرشانەی دەکرانە سەریان تایبەت بە ئاشوورییەکان نەبوو بەڵکوو ئۆرارتۆییەکانو لەسەرەوەی هەموویان ئیمپراتوری گەورەیان "مینوئا" زۆرجار هێرشی کردبووە سەر خاکی مادو ماننناو پەلاماری دابوون. هەرچەند خاکی ئەوان لەسەردەمی پاشایەتی ئارکیشتی هەوەڵ (80 ـ 799)ی بەر لەزایین لە ژێر دەسەڵاتی ئورارتو دا بووە، بەڵام دواتر لە ئاکامی ئەو یەکگرتنەی تیرەکانی ماننا توانیان بەسەر هەموو مەڵبەندی دراوسێی دەریاچەی ورمێ لە رۆژهەڵاتو باشوور دەسەڵات وەدەست بێننو توانیان بەرگری لەخۆیان بکەنو ئەوە بوو بەهۆی ئەوەی مادەکان کە هەرجارە بەشێك لە خاکی خۆیان لەدەست دەردەهاتو دەکەوتە دەستی ئاشووریو ئورارتوئیان بە شێوەی کاتی رزگار بێ.

شکستی ئورارتو لە ئاشوور لە ئاخریەکانی ساڵی 773ی پێش زایین بوو بە هۆی رزگاری تەواوی ماننا لە چەنگ ئورارتو و زۆر زوو ئەوەندە بەهێز بوو کە نیزیك بە تەواوی ئازەربایجانی ئەورۆ لە رۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێو باشوورو باشووری رۆژئاوای ئەو دەڤەرەی کەوتە ژێر دەسەڵاتو دەسەڵاتی بەهێزی ماننای پێك هێنا کە ناوەندی سەرەکی ئەو "زاموئا"ی باکوور بوو. وێڕای ورد بوونەوە لە پێداچوونەوە لەسەر تیرەکانی ماننایی دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ کە بە پێی لێکۆڵینەوەی "دیاکونوف"و ئەوانیتر، ماننایەکان لە گۆتیو لیلۆییەکان بوونو روونیش کراوەتەوە کە زمانەکەشیان لە لقەکانی زبانی گوتیو لولوییەکان بووە.[319]

---

[318] لە ساڵنامەی ئاشوور ناصر پال لە AKA لە لاپەڕی 30ی بە دواوەو IIو 39 بە دوا I.ARAB ل 450 بڕوانە کە لە مێژووی مادی دیاکونوف وەرگیراوە.

[319] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 61.

www.pertwk.com

ڕێکخستن‌و سیستەمی دەسەڵاتیماننا

دەسەڵاتی ماننا حوکمڕانی بەسەر خەڵکی ئاژەڵدار دا دەکردو سەرەڕای ئەوەی بوارەکە بۆ کشتو کاڵ زۆر ئامادە بوو، بەڵام ئەم بەشە هیچ کات وەك ئاژەڵداری گرینگی پێنەدراوەو بە وتەی ئاشوورییەکان زیاتر خەریکی بەخێو کردنی مەڕو بەرزەماڵی شاخدارو ئەسپو کەرو تا رادەیەکیش وشتری جووت کووهان بوون."[320] دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە لە حکوومەتی "ماننا"دا کشتو کاڵ هەر نەبووە، وەك لە تەوراتو لەنووسراوەکانی سارگۆنی دووهەم دا هاتوە، جۆرێك لە گەنم بە ناوی "می‌نیت Minnit" لە ماننا دا کراوە کە زۆر باش بووەو بەنێوی خۆشیان کردوە، ئەوە دەردەخا کە بە کشتو کاڵیشەوە خەریك بوون.[321] کۆمەڵگای ماننا ڕێکخستنی تیرەیی خۆی پاراستبوو و، لە نووسراوەکانی ئورارتوئی دا بەنێوی "وڵاتی مانا" کە لەو سەردەمەدا "مانا ـ نی‌ئابائی Mana niabai" پێ دەگوترا ئاشوورییەکانیش پێیان دەگوت "وڵاتی تیرەکانی ماننائی" (مات ماننائی Mat mannai".[322]

لە تایبەتمەندی‌یەکان زەقی حکوومەتی ماننا بەڕێوەبردنی سنائی بووە، بە شێوەیەك کە شا وەك جێگاکانی دیکە هەمە کارە نەبووە بەڵکوو بۆ تەواوی کارەکان لە ئەنجوومەنی پیران‌و گەورەپیاوان‌و راوێژکارەکان خزم‌و قەومەکانی ئیزنی وەردەگرت‌و راوێژکارەکانی ناوبراو وەك ئەنجوومەنی "پوولە"ی یۆنان‌و یا ئەنجوومەنی سەنای روم زۆر جار ئەرکیان بۆ ئیمپراتۆر دیاری دەکرد.

هەروەك "سارگۆنی دووهەم"ی پادشای ئاشوور لەم بابەتەوە دەڵێ: "شای ماننا لەگەڵ حوکمدارەکان‌و ئەو سەروکانەی کەوڵاتیان بەڕێوە دەبرد بە پیرمەوە هاتن."[323,324,325] دەبێ بزانین کە جگە لە "مانناییەکان" کە زیاتر لە تیرەکانی سەرەتایی "زاموئا" یا لیلۆییەکان‌و گۆتییەکان بوون، هێندێك

---

[320] توێژینەوەی مەسەلە مێژوویی‌یەکانی پادشایی "ماننا"، "گ.ئا.ملیکیشویلی"، ژمارە 1 ساڵی 1949 لە ل 57 بەدواوە.

[321] کتێبی حزقیال، بابی 27 ئایەی 17 Hezy Geyal XXII.17:CP AVIU,No.84

[322] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 166.

[323] ن.م.نیکۆلسکی "چاکسازی بنەبانی لە پێن"پاشایەتی هیتی، هەواڵەکانی فەرهەنگستان، زانستەکانی بلورووسی کە لە 1948 چاپ بووە، ژمارەی 2 لە لاپەڕی 52 بەولاوە.

[324] یاساکانی بابێل‌و ئاشوورو پاشایەتی هیتی‌یەکان 1952VDI، ژمارە 4 ل 291 لە لێکۆڵینەوەکانی ا.م.دیاکونوف.

[325] هێندێك لە مەسەلەکانی مێژووی پادشایی ماننا، گ.ئا.ملیکیشویلی ل 57و دواتر.

تیرەی دیکەش لەسەر ولاّتیماننا حیساب دەکران کە کەتیبەکانی ئاشووری بە "تێئورلیا Te Urlia"و "مێسی سییەکان = Mec-ci" و "دالی ئیان Dali"و "سونبییەکان یا سونبی ئیان Sunbi"و "کۆمۆردییەکان Kumurdi"[326] ناویان بردوون.

ا.م دیاکونوف دەنووسێ کوێخاکان یا خاوەنانی گوندەکان کە بە زمانی ئاشووری (بێل ئالی)یان پێ دەگوتراو دەکرێ بە کوێخای جەماعەتی "هازانو Hazanu" بزانرێن‌و ئەوانە لە ریزی بەڕێوەبەرییە تایبەتییەکان ماننا بە حیساب دەهاتن.[327]

کەسێك بەناوی "ئیرانزۆ Iranzo" کە لە دەوری ساڵەکانی 717 ـ 719ی پێش زایین دەسەلاّتی ماننای بەڕێوە دەبردو ئەمیرنشینی وەك "ئوئیش دلیش" (مەڵبەندی مەراغەی ئەمرۆ)و "زیکرتۆ" (مەڵبەندی نێوان میانەو ئەردەوێڵی ئێستا)و "ئاندیا" (لە بەشی خوارووی دەوروبەری رووباری قزل ئوزون ڕا هەتا زنجیرە کێوی ئەلبورز)ی دەگرتەوە لەژێر چاوەدێری ئەو حکوومەتە دابوون. ئیرانزۆ لە پیاوە هەرە بە دیمەن‌و دیارەکانی ئەوکات‌و لە دامەزرێنەرانی سەرەکیی ماننا بووەو لە هەموو پادشاکانی ماننا بە دەسەلاّتتر بووەو دوای ئەو کەس نەیتوانی دەسەلاّتی ماننا بگەیەنێتە ئەو ڕادەیە.

کۆیلەتی لە کۆمەڵگای ماننا دا برەوی هەبووەو خاوەن کۆیلەکان دەسەلاّتی تەواویان بەسەر ژیان‌و گیانیان دا هەبووە. هەرچەند کۆیلەداری ئەوکات بە شێوەیەکی سەرەتایی بووە بەلاّم دەسەلاّتی ماننا، جگە لەماوەیەکی کورت لە درێژایی تەمەنی دا نەیتوانی تیرەو تیرەکانی دەوروبەری خۆی بێنێتە ژێر چەتری پارێزگاری خۆی‌و ئەوان لەهێرشی ئاشوورییەکان‌و ئورارتورییەکان

[326] سەرنج دان بە وشەی "کوموردیان"و بەرئاورد کردنی دەگەڵ کوردیان‌و موکریان‌و ... جارێکی‌تر ناتەبایی لەسەر بەیان کردنی وشەی کورد لەنێو قەومە جۆراوجۆرەکانی کۆن‌و لە ئاکام دا یەك بوونی هەمووی ئەو زاراوانە بۆ گوتنی وشەی کورد نیشانەی جیاوازی زاراوەی جۆراوجۆری تیرەکانی کوردە نە جیاوازی کوردەکان لە یەکتر.

[327] لە لاپەڕی 167ی کتێبی مێژووی ماد بڕوانە. نووسەری ئەم کتێبە ئەو مەسەلەو ئەنجوومەنی پیرانی ماننا کە بەپێچەوانەی رواڵەتی هەڵخەڵەتێنەری ریشەی لە یاسا دەشتەکی‌و دواکەوتوەکاندا بوو، بە گرینگترین هۆی پێشوەختی دەوڵەتی ماننا دەزانێ، چونکوو ئەو کەسانەی لەو ئەنجومەنە دابوون بە هەڵبژاردن نەچووبوونە وێ، تەنیا تایبەت بوون بە چەند بنەماڵەیەکی کە لە جیاتی ئەوەی لە فکری ئاسایشی زیاتری خەڵك دابووبن خەریکی دەوڵەمەند کردنی خۆیان بوون.

بپارێزێ. ئەو ماوە کورتەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەلأتی ئیرانزۆ، دەنا زۆربەی وەخت گۆێڕایەڵی ئورارتو بوون.

هەرچەندماننا بە چەند ئەیالەتێك دابەش ببوو، بەلأم دابەش بوونەکەش پێوەندی بە رادەی وەجو دەسەلأتی تیرەکانەوە هەبوو کە لە رۆژهەلأتیترین تا رۆژئاواییترین شوێنو هێندێك ناحیەی دیکەش لە ژێر چاوەدێری بەشی هەرە زۆری خاوەن دەسەلأتی گۆتییەکانو لیلۆبییەکانو مادەکانی سەرەتایی دابوون، ئەوەش مەسەلەیەکە کە هەموو لێکۆڵەرەوەکانی خاوەن روانگەو بۆچوون ئاماژەیان پێکردوە.[328] لە مێژوونووسانی کۆنی وەك هێرودۆت، کۆتسیاس، ئیسترابوونو ... بە راشکاوی دەڵێن کە لە خاکی نیزیك دەریای قەزوین یا خەزەو بەرەو سەرتر بۆ لای باکوور برێك تیرەی وەك گیل، کادوسی، کاسپی، ئیمرادییەکانو ساگارتییەکان کە بە خزمایەتی گەیشتوونە گوتیو کاسییەکان هێندێك پاشاگەردانی خۆیان هەبووە. بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە پاشایەتی "دالیا Dali"و "زیکرتو"و "ئاندیا"و بە بۆچوونێك بە "گیزیل بوندا یا قافلانکۆ"ش بکەین. دیارە بوونی هێندێك تیرەی پارسیو ئارياییش کە لەنێو ئەوانە دا هەبوون رەت ناکەنەوە.[329]

بە سەرنج دان بەو بابەتانەی لە سەرەوە باس کران وێڕای ئەوەی بەڵگە هێنانەوەی کەسانێك لەسەر جیایی مادو تیرەکانی کورد، گوتیو لولوئیو کاسیو ... و رێکەوتی نوێتر بۆ کۆچکردنی مادەکانی ئاریایی (سەدەی دەهەمو نۆهەمی بەر لەزایین) رەت دەکرێتەوە، مێژوو سازکردنی ئەو کەسانەش کە دەیانەوێ قەومەکانی دانیشتووی ئازەربایجانی ئێستای ئێرانیش کە هەر لە سەرەتاوە خاکی مادەکان بووەو بە نێوی "مادی گچکە" ناسرابوو بە شێوەیەکی جیا لە تیرەکانی خاکی کوردستان بنوێننو ئەوان لەسەر ئەو تیرانەی بەستراوە بەمادەکانی رۆژهەلأت واتە کۆچەرییەکانی دوایی لە قەڵەم دەن بەرپەرچ دەداتەوە. لەوەش گرینگتر ئەو راستییەش دەردەخا کە مانا بەشێك لە رێکخستنی حکوومەتیو عەشیرەتی لیلوییو گۆتی بووەو ئەو تیرانەی دانیشتووی ئەو شوێنە بوون کە دوایە حکوومەتی ماننای تێدا پێك هاتوە،

---

[328] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لە لاپەڕی 164 بەو لاوە بخوێنەوەو تەعلیقەکانی ئەو کتێبە لە ل 494و دوایەش مێژووی گەلانی ئێران لە لاپەڕە 73 بە دواوە بخوێنەوە.

[329] هەمان سەرچاوە، لاپەڕەکانی 281، 183و 82.

www.pertwk.com

بەشێك لەخەڵكو دەڤەری دەوەری نێوبراو واتە دەڤەری (لیلوییو گوتییەکانو باشتر بڵێین کوردستان) بوون.

لەبەر ئەوەی مەڵبەندی "ماننا" سروشتێکی سازگارتر وخاکێکی بەپێزترو بە بەهرەتر لە مەڵبەندی هاورەگەزو هاو زمانەکانی دیکەی خۆیان بووەو، بە تایبەتی پێوەندی راستەوخۆی لیلۆیییەکان لەگەڵ ئورارتوییەکانو خەڵکی میزوپۆتامیا (دووچۆمان)و وەرگرتنی شارستانیەتی پێشکەوتووتری ئەوانو کەڵك وەرگرتن لە زانیاری ئەوان، چلۆنایەتی ژیانی بۆ ئەو خەڵکەو نەتەوەکانی دانیشتووی "ماننا" خۆشتر کردوەو کەرەستەی بەرهەم هێنانی بەرەو پێشتر بردوون.

پێشتر باسمان کردوە کە ماننا هەموو کات یەکێك لە ئامانجەکانی ئۆرارتۆییو بە تایبەتی ئاشوورییەکان بۆ هێرش کردن بووەو، وەك نووسیویانە لە نێوان ساڵەکانی 810 تا 744ی پێش زایین واتە لە ماوەی 36 ساڵان دا 14 جاری پەلامار بردۆتە سەریان.[330] کاتێك بەرەنگاریی ئاشوورو ئۆرارتۆ بەو پەڕی خۆی گەیشتو مەننا توانی لە هێرش نەکردنی هێزی دەرەکی بۆسەریان دڵنیا بیّو لەخۆی رادی خۆ نیشان دا، بەهیوای هێزو توانایەکی زۆری کە پەیدای کردبوو، ئەوکات کە تیگلات پلاسێری سێهەم "سارودووری" پادشای ئۆرارتۆی لە ساڵی 743ی بەر لە زایین بە تەواوی تێکشکاندا، شایستەترین کەسی ماننا بەنێوی "ئیرانزۆ" لەو دەرفەتەی بۆی رەخسابوو کەڵکی وەرگرتو لەسەر رازی بوونو پشتیوانی لـێکردنی ئاشووری "ماننا"ی سەربەست کردو، دوای مردنی ئەو لە ساڵی 717ی پێش زایین کوڕەکەی "ئازا" رێگەی باوکی درێژە دا.[331] هەرچەند بە دوای ئەوەی دا براکانی لێی راست بوونەوەو شۆڕشیان لە دژی وەڕێ خست کوژرا[332]، کوڕەکەی دیکەی "ئیرانزۆ" بەنێوی "ئۆللۆسۆنۆ" بەپشتیوانی سارگۆنی دووهەم پادشای ئاشوور بوو بە شا.

سەردەمی سەڵتەنەتی ئیرانزۆ دەوری بەهێزیو شکۆداریو سەربەخۆیی ماننا بووەو لەم زەمانەدا ماننا بوو بە وڵاتێکی پلەیەك. لە سەردەمی "ئوللوسونو"

[330] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف و ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 198.

[331] هەرچەند هیچ گومانێك لە کورد بوونی ماننا دا نیە، بەڵام ئەوەش خۆی دەلیلێکی روونە کە "ئازا" کە لە کوردی دا مانای نەترسی هەیە بۆ کوڕی "ئیرانزۆ" بۆتە نێو.

[332] ویلیام کالیکان، کتێبی مادەکانو پارسییەکان.

ڕووداوی هەرە گرینگ لە وڵاتەکەی دا، هەشتەمین لەشکرکێشی "سارگۆنی دووهەم" پادشای ئاشور بۆ ماننناو ئۆرارتۆ بوو. باشترین سەرچاوەش بۆ ئاگادار بوونی زیاتر لەم ڕووداوە گرینگەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین کتێبی "ئێدوین رایت"ی ئەمریکاییە[333] کە تەواوی خەتی حەرەکەتی ئەم کارەی سارگۆنی لە "کالا، نیمرودی ئەمڕۆ" کە پایتەختی ئاشوور بووەو لە نیزیك شاری مووسڵی ئێستای عێراق هەڵکەوتبوو دەستی پێکردوە، لە خاکی لیلوی (زاموا)کە نیزیك شارەکانی سلێمانیو شارەزوور یا شارەزووری عێراقی ئیمڕۆ بۆخۆی هاتوەو پێیدا تێپەڕیوەو لە ڕێگەی دۆڵی زێی گچك (کەلۆێ)ی سەردەشت (خانێ = پیرانشار)، پەسوێ، "سابلاغ = مهاباد" ناوچەی شاروێران هەڵکەوتوو لەنێوان مهابادو میاندووئاو و، داش "تەپە"ی میاندووئاوی (لەو شوێنە لەوحەیەکی سارگۆنیش دۆزراوەتەوە) بڕیوەو چۆتە مەراغە، بە سەهەنددا دەوری لێداوەو لە خەتی دوو ڕووباری جەغەتوو و تەتەهوو ڕا گەڕاوەتەوە. "کالا" "رایت" ئەو خەتەی لە ڕووی مەتنی ڕاپۆرتی سارگۆنی دووهەم دیاری کردوە کە لێکۆڵەرەوانی جۆراوجۆریش هەروایان زانیوەو خەتی ئاماژە پێکراو لە لایەن "رایت"یان پشت ڕاست کردۆتەوە.[334] "ئوللوسونو" لە ڕێگەی پەسوێ ـ مهاباد بە خزمەت سارگۆن گەیوەو، وێڕای ئەوەی ئیتاعەی خۆی ڕاگەیاندوە ڕەوە ئەسپێکی بە دیاری پێشکێشی سارگۆن کردوەو بەم شێوەیە ماننای لە هەڵکوتانە سەرو تالانو برۆ ڕزگار کرد، جگە لەوەش داوای لێ کرد ئەو خاکەی ئۆرارتۆییەکان بە غەدر لە ماننایان گرتوە بۆی وەرگرێتەوە. ئەویش داخوازەکەی لێ قبووڵ کرد. دیارە ئەو کارەی "ئۆللۆسۆنۆ" گەورەترین خزمەتێك بووە کە ئەمیرێك دەیتوانی لە هەلومەرجێکی ئاوا دا بە وڵاتی خۆی بکا. چونکو ئوردووی سارگۆن بە هەر جێگایەك دا ڕۆیشتبان دنیایان وێرانو خەڵکیان دەکوشتو تالانیان دەکرد. بۆ ئەوەی تەنیا لە گۆشەیەك لەم کارانە ئاگادار بین ئەوەندە بەسە کە بەشێك لە نووسراوەی "پیۆترۆفسکی" کە بە کەڵك وەرگرتن لە ڕاپۆرتی سارگۆنی دووهەم نووسیویەتی بخوێنینەوە، ئەو

[333] مێژووی ئازەربایجان، نووسینی ئەدوین رایت مامۆستای زانستگەی کۆلۆمبیا.

[334] ڕاپۆرتی سارگۆنی دووهەم بەهۆی "د.لۆکنێبیل D.Lucknebil"، بە ئینگلیسی کە لە لایەن "تی دانگین Th. Dangin" کراوەتە فەرانسەییو، بە وتەی ڕەحیم ڕەئیس نیا لە کتێبی "ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا" لە ل 202، هەروەها، هێرتسفێڵدو ئالمستێدو... بۆ ناسینی خەتو شوێنی گەشتەکەی تێکۆشاون.

www.pertwk.com

دەنووسێ: [ئاشوورییەکان هەموو شتی سەر ڕێی خۆیانو تەنانەت دیوارە گەورەکانی شارەکانو ماڵی خەڵكو کۆشکەکانی پادشاکانیشیان کە خەڵك چۆلیان کردبوو و لە ترسان پەنایان بۆ کێوەکان دەبرد، وێران دەکرد. بە تایبەتی لە ناوچەی "کۆنەشار یا سەڵماسی ئەوڕۆ" کە ئورارتوییەکان سەدەیەك دەسەڵاتی ئەوێیان بە دەستەوە بووەو کردبوویانە یەکێك لە ئاوەدانترین ناوچەکانی ڕۆژهەڵات[335] بە تەواوی خاپوور کردو لەناویان برد ـ لەم لەشکرکێشی‌یەدا هەرچی وەدەستیان کەوتو بەکار دەهات وەك کۆڵەکە گەورەکانی کە لە داری سیدر ساز کرابوون، عەنبارەکانی دانەوێڵە شەرابخانەکانیان بە تالان بردە ئاشوور. لە هەموو شوێنێك دەنگی تەوری ئاسنی ئەوان بە گوێ دەگەیشتو مووچەو مەزراکان وێران کران کە هیچیان لێ نەماو ...]

وەك لەسەرەوە باس کرا دەبینین کە "ئۆللۆسۆنۆ" بە تەکبیرو هەڵسووکەوتی تایبەت بەخۆی لە ڕێگەی فەرمانبەرداری‌یەکی سادە بۆ سارگۆنی دووهەم جگە لەوەی توانی وڵاتەکەی لە وێرانیو لەناوچوون رزگار بکات، بەڵکوو بە پێی کەتیبەکانی ئاشوور توانی 22 قەڵای کە پێشتر "رئوسای یەکەم" شای ئورارتو لە ساڵی716ی پێش زایین لە ماننای گرتبوو، بەهۆی سارگۆنی دووهەم وەرگرێتەوە. لەوەش گرینگتر دوو قەڵای قایمی "ئوشکایا"[336] و "ئایتاشتانیا"ش بگرێو بەم شێوەیە بەسەر تەواوی خاکی نێوان ڕووباری "ئاراز"و دەریاچەی ورمێ دا زاڵ بێو گرینگتر لە هەمووی ئەوانەش ئەوە بوو کە توانی سەربەستی تەواوی ماننا ڕێك بخا.[337]

ماننا لەسەردەمی "ئوللوسونو" گەیشتە ئەوبەری خۆیو هەر لەو سەردەمەش دابوو کە توانی لە بەرانبەر ئۆرارتۆ و ئاشووردا ڕاوەستێو تەنانەت هێندێك خاکی دیکەش بخاتە سەرخاکی خۆی.[338] ئەوکات کە قەومی تازە هاتووی سەکایی لە مەیدان دابوو توانایەکیشی هەبوو، ماننا لە سەردەمی

---

[335] مێژووی ئورارتو و بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی لە ئازەربایجان دا، نوسینی پیۆتروفسکی ل 48

[336] ئوشکایا، بە گوێرەی تەئییدی لێکۆڵەرەوان هەمان ئوسکووی نیزیك تەورێزە.

[337] ئورارتو، هەمان سەرچاوە... مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف، ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا کە لە زمان مێژووی ماد دەگێڕێتەوە.

[338] ئورارتو بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی.

پاشایەتی "ئاخشتەر"ی‌دا لە ئەوان‌و هاونژادەکانیشی کە "کیمۆ"ییەکان بوون بۆ شەڕ لەگەڵ ئاشوور یارمەتی وەرگرت.

لەو سەردەمەدا سنوورەکانیماننا گەیشبوە لای سەرووی زێی گەورە، لە باشووریش تا سنووری کرماشان‌و رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ (شنۆ)و ورمێ‌و سابلاغ تا ئەو شوێنە چووبوو کە ئەوڕۆ سنووری ئێرانە لەگەڵ دراوسێیەکانی رۆژئاوای. لە رۆژهەڵاتیش سنووری گەیبوە قافلانکو (گیزیل بوندا یا گزل بوندا) کە هاوسنووری تیرەکانی ماد بوو.

ئەو سەردەمە لە عەینی کات دا دوایین خاڵی گەشانەوەی ئەستێرەی بەختی مانناش بووە، چونکو بە دوای دەست درێژی ئاشوور لەمەڵبەندی سنووری "ئاخشری" ویستی بەرەنگاری بکا، بەڵام لە بەرانبەر شای ئاشوور، "ئاشور بانی پال" بە سەختی شکا، وێڕای پاشەکشە، پێتەختەکەی خۆشی (ئیزیرتو)ی جێهێشت‌و خۆی گەیاندە "ورمت Ormete" یا ورمێی ئێستا (59 ـ 660ی پێش زایین)و لێرەدا سەیرو سەمەرەترین رووداوی مێژوو کە تائەوکات رووی نەدابوو، رووی دا. ئەویش ئەوە بوو کە بە پێچەوانەی پرەنسیپی سەرەکی ئەو سەردەمە، کۆمەڵانی خەڵك واتە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا کە لە شکانی "ئاخشری" تووڕەو ناڕاحەت بوون، لە پڕڕا راپەڕین‌و بە دژی دەزگای حاکم‌و لە سەرووی هەموانەوە پادشاکەیان هەستان‌و نیزیك بە تەواوی بەرپرسان‌و سەرکردەکانی دەسەڵاتدارەتییان کە بەشی هەرە زۆریان لە چینی دەوڵەمەندو سەرەوەی کۆمەڵ بوون لەناو بردو تەرمی شا (ئاخشری)یشیان دوای کوشتن لە گەڕەك‌و کۆڵانان فڕێ دا.[339]

ا.م دیاکونوف کە سەری لەم رووداوەی ئەو کات سووڕمابوو، دەنووسێ: هەڵکردنی ئاڵای راپەڕین بە دژی زۆرداران‌و زاڵمانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکۆشانە کۆمەڵایەتی‌و هاوکارییە ناوخۆییە جەماوەرییەیە کە لەنێو قەومەکانی دیکە دا لەبەر هێندێك هەلومەرجی مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە رۆژهەڵات ئەو هەستو بیرە لە گۆڕێ نەبوو.[340] دیارە نووسەری کتێبێك بە نێوی "لە تاریکایی هەزارەکان دا" بۆ هۆی ئەو رووداوە دەنووسێ: "ناکۆکی‌و ناتەبایی لە

[339] مێژووی ئازەربایجان، لە ئیدوین رایت ل 24.

[340] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 21و 145 تا 350، وەرگیراو لە ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، لە رەحیم رەئیس نیا ل 211.

نێو دەوڵەمەندو نەجیب زادەکان لە لایەکو خەڵکی بەرهەم هێنەر واتە زەحمەتکێشەکان لە ئاکامی غەدری ڕۆژ لەڕۆژ زیاتری چینی دەسەڵاتدار ڕۆیشتن بەرەو کۆمەڵگای چینایەتیو سەرەڕۆیی دەسەڵات بەدرێژایی سەدەی حەوتەمی بەر لەزایین، توندترو زیاتر ببوو، هەر ئەوە بوو بەهۆی ڕاپەڕین بەدژی زۆردارانی چینی دەسەڵاتدار شا کە نوێنەری ئەو چینە بوو."[341]

هەر چۆنێکی لێك بدەینەوە ئەو ڕاپەڕینە نەتەوەیی بێوێنەی ئەو سەردەمە بە وتەی دیاکونوف بەرهەمی پایە نەگرتنو لەرزۆکی شارستانیەتیی کۆیلەداری لەنێو خەڵك دابووە، بەڵام ئاکامەکەی بۆ خەڵکیماننا چاوەڕوان نەکراو بوو، ئەویش ئەوە بوو کە دەسەڵاتی ئاشوور جارێکیتر بەسەر ماننا دا زاڵ بوو، سەرەڕای ئەوەی "ئوئاللی Ualli"یەکێك لە کوڕەکانی "ئاخشری" خۆی دەماڵە ئاشور بانی پاڵ هاویشتو بۆ وەدەست هێنانەوەی تاجو تەختی لەدەست چوو داوای یارمەتی لێ کردو کچی خۆشی پێشکەش کرد، بەڵام بە بێئاکام مایەوەو ماننا نەیتوانی دەسەڵاتی لەدەست چوو وەدەست خاتەوە، خۆرەتاوی تواناو دەسەڵاتی ئاوا بوو و لە کۆتاییدا بە بەدەسەڵات گەیشتنی یەکیەتیی تیرەکانی مادو زاڵبوونی بەسەر خاکی ماننا دا نێوی ئەو دەوڵەتە لە لاپەڕەی مێژوو دا نەما.

فەرهەنگو شارستانیەتی ماننا

نووسەری ئەو کتێبە تا ئێرە چەند جاری ئاماژە بەوە کردوە کە یەکێك لە هۆکارە گرینگەکانی نەزانینی زانیاری لەسەر قەومەکانو حکوومەتەکانی دنیای کۆن لە مەڵبەندەکانی کوردستان ئەوەیە کە لەو ناوەدا کە ناوەندی شارستانیەتی کوردستانە، لێژنەی زانستیو شوێنەوارناسی، توێژینەوەیان نەکردوەو ئەوەش بۆتە هۆی ئەوە کە لێکۆڵەرەوان سەرچاوەکانیان هەر لە گێرانەوە، بۆچوونو وتەی ڕووداو نووسانی کۆنو نوێ یا لەو ساڵنامەو کەتیبانە دا خۆی دەبینێتەوە کە لە لای دراوسێیەکانی وەك ئاشوور، ئورارتو، سومێرو ئاکاد وەدەست کەوتوونو، لە هەر شوێنێك بە هەڵکەوت یا بەئەنقەست وەدواد

[341] لەتاریکایی هەزارەکان دا، لاپەڕەکانی 28 تا 226 لە ا.ئەسکەندەری.

کەوتنێك‌و لـێ پرسینەوەیەك هاتبێتە گۆڕێ، مرۆڤایەتی دنیایەك شوێنەوارو یادگاری شارستانیەتی ئەوکاتی ئەو ناوچە دەوڵەمەندەی دەست کەوتووە.

بۆ وێنە هەر لە ناوچەی موکریانی کوردستان دا کە ناوەندی سەرەکی دەسەلاّتی ماننا بووە، بەهەڵکەوت!! دوو سەرچاوەی مەزنی پڕ لە شتوومەك‌و ئاسەواری باستانی دۆزراوەتەوە کە لەگەڵ ئەوەی زانیاری‌یەکی زۆری خستۆتە بەردەست لێکۆڵەرەوان، پەردەی لەسەر شارستانیەت‌و فەرهەنگی باستانی (دێرین)و بەشکۆی ئەو خاکە کۆنەش کە بەرهەمی یەکیەتی‌و تێکەڵ بوونی تیرەکانی قەومێکی زۆر کۆن‌و دانیشتوانی سەرەتایی ئەو ناوچەیەن لاداوە.

ئەوەی لەو دەڤەرەدا دۆزراوەتەوە، جیهانێکی سەیرو سەمەرەیە بەرانبەر بە زەمان‌و دراوسێ‌یەکان‌و، ئەو راستی‌یەمان بۆ دەردەخا ئەم دەست‌و ئەو دەست پێکردنی لەنێوان ئاشوورو ئورارتو، بۆتە هۆی ئەوەی هەر جارێك شتێکی تازە بدۆزرێتەوەو ئیمتیازو ئیمکانێکی باشتر دەست کەوێ‌و "ئورارتو و ئاشوور" کەڵکیان لـێ وەرگرن‌و بۆتە هۆی وەرگرتنی زانیاری زیاتر لە لایەن خەڵك خۆیەوەو، وردە وردە ئەو ئەڵماسە تازە ناسراوە ساف‌و پەرداخ کرێ‌و ببێتە برلیانێکی بەنرخ کە شارستانیەت‌و فەرهەنگیش ئەوی کردە هاوشانی "ئورارتو"و "ئاشوور" بەڵکوو بە وتەی هێندێك لە هێندێك بوار دا لەوانیش لەپێشتر بوو. تەنانەت دوای هەڵوەشانی دەسەلاّتی ماننا‌و ئەوکات کە کەوتە سەر ئیمپراتوری ماد، ئاش ئاخی کوردستانی ناوەندی‌و بابێل، بنکەی سەرەکی ئابووری‌و فەرهەنگ‌و شارستانیەتی ئیمپراتوری "ماننا" بوو. ئەو شوێنە ناوەندی ئاژەڵداری‌و کشت‌و کاڵ بوو، هەروەك لە وتە‌و نووسراوە‌و ئاسەواری ئاشوورو ئورارتو وەك کەتیبەی "شلمانسەر"ی سێهەم‌و "ئاشوور ناسر پالی دووهەم" دەردەکەوێ، گەورەترین ناوەندی ئاژەڵداری‌و بەڕێکردنی زیندەوەر بە تایبەتی ئەسپ‌و گا‌و گۆل‌و مەڕ بۆ شوێنی‌تر بووە کە زۆر جار لە جیاتی باجیش بە سەرکەوتووەکانی شەڕیان داوە.[342] هەروەك پێشتر ئاماژەی پێ‌کرا لەبواری ئاو ڕاکێشان‌و ئاو داشتن‌و کشت‌و کاڵ بە تایبەتی ئۆرارتۆییەکان لەم بوارە دا زۆر پێش کەوتبوون. جگە لەوەش هەروەك لە کەتیبەکانی سەردەمی "سارگۆنی

---

[342] جورج کامرون لە کتێبی "ئێران لە بەرەبەیانی مێژوو دا" زۆر لەسەر ئەو مەسەلە دواوە.

دووهەم"[343] دەردەكەوێ، باغی رەزو گەنم كردن لە لای "ماننا"یەكان ئەوەندە زۆر بووە كە پێویستی لەشكری سارگۆنیان لە لەشكركێشییە مێژووییەكانی دا لە بابەت ئاردو شەڕابەوە دابین كردوە. جگە لەوەی گوترا، كانی مسو زێڕیان هەبووە، هەربۆیەش سەنعەتی فلزكاری لەم خاكەدا برەوی پەیدا كردبوو. بە تایبەتی ئەو شتانەی لە گەنجینەی "زێوە"[344] و تەپۆڵكەی "حسنلوو" دۆزراونەوە، ناسێنەری وەستاكارانی شارەزای سەردەمی "ماننا"نو، ئێمە بۆ ئاگاداری زیاتری خوێنەرانی ئەم نووسینانە، چاوێك بە چلۆنایەتیو چەندایەتی ئەو گەنجینانە دا دەگێڕینو بە كورتی باسیان دەكەین.

گەنجینەی "زێوە Zewa"

لە یەكێك لە رۆژەكانی دوای رووداوی مانگی خەرمانانی 1320ی هەتاوی[345(م)] لە چل كیلۆمیتریی شاری "سەقز" كە یەكێك لە شارەكانی كوردستانی "موكری"یەو لەسەر پارێزگای كوردستانی ئێرانە، بەهەڵكەوت كورێژگەیەكی شوان كە لەسەر تەپۆڵكەیەك خەریكی حەیوان لەوەڕاندن بوو شتێكی وەك "وانی حەمام = تەشتی گەورە دەبینێتەوە كە گەنجینەیەكی

---

[343] سەرنج بدە كتێبی "ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران" نووسینی رەحیم رەئیس نیا.

[344] بە كوردی بەو شوێنە دەگوترێ "Zewa زێوە" بە مانایی زێوین بەڵام لەهەموو ئەو كتێبو گۆڤارانەی كە باسی ئەو شوێنەیان كردوە، تەنانەت هێندێك لە نووسەرە كوردەكانیش (زیوەو زیویە)یان نووسیوە كە هەڵەیە.

[345] (تێبینییەك لە وەرگێڕ) 1ـ لە سەرەتای ئەو باسەدا نووسەر دەنووسێ لە یەكێك لە رۆژەكانی دوای خەرمانانی 1320... ئەو كاتە دەبوو دیاری بكرێ چونكو لەو كاتەوە تا ئەو دەم كە بۆكاری جیددی لەسەری ئیقدامیان كردوە نیزیكەی 5 ـ 6 ساڵەو تەنانەت مانگەكەشی دیاری نەكراوە.

2ـ هاوپەیمانان نەیاندەویست ئێران لەنێو خۆیان دا بەش كەن چونكو دەگەڵ ئەوەی هێزیان لە ئێران پیادە كردبوو و رەزاخانیان بۆ ئەفریقا دوور خستەوەو هەتا مردنیش لەوێ، محمد رەزایان وەك شا لە جێگەی باوكی قبووڵ كرد، بەر لەویش كۆنفرانسی تاران ببەستن، بە یەكەوە بڕیاریان دابوو كە شەڕ تەواو بوو ئێران جێبهێڵنو هەر واشیان كرد.

3ـ لە دەوری كۆمار دا زیوە لەبەر دەستی كۆماری كوردستان دا نەبووە تا پێشی كەڵك وەرگرتن لەو گەنجینەیە بگرن بەڵكوو لەژێر دەستی حكوومەتی ناوەندی دابووە، بەڵام هیچی بۆ توێژینەوەی نەكردوە. 30 جار لەسەر دوو كۆماری ئازەربایجانو كوردستانو هەروەها لە سەر پێشەواو پیشەوەری تا رادەیەك بێحورمەتی داوە، لە حاڵێك دا ئەو دوو كۆمارەو سەركۆمارەكانیان بە تایبەتی بەو كارانەی لەو ماوە كورتە دا جێبەجێیان كردن ئێستاش وەك نموونەی كاری چاك دەژمێردرێنو سەردەمێكی تازەیان لە ژیانی ئەو دوو نەتەوەدا دەست پێكردوە كە جێگەی شانازی هەموو هاونیشتمانانی دڵسۆزی غەیرە كوردو ئازەریشە.

پڕبایەخی تێدابوو، دەست بەجێ هەرچی تێیدابوو بەتاڵان دەچێو تەشتەکەش دەشکێندرێ.

دیارە بە پێچەوانەی هێندێك نووسراوە، دوای خەرمانانی 1320 دەوڵەت لەو ناوچەیە دا دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نەبوو کە بتوانێ پێشی تاڵانکردنی ئەو گەنجینە بەنرخە لە لایەن خەڵکی قازانج ویست دواکەوتوو بگرێ. چونکو لەو کات دا بە دوای هێرشی هاوپەیمانەکان بۆ ئێران لەشەڕی دووهەمی جیهانی (لە سێهەمی خەرمانانی 1320)و بە دەستەوەبوونی پیلانی دابەش کردنی ئێران لە بەینی خۆیان دا، بە تایبەتی "سۆڤیەتی جاران" لە ئازەربایجانو کوردستانو بە تایبەتی کوردستانی موکری کە شاری "سابڵاغ = مەهاباد" ناوەندیەتی، ڕێکخراوەکانی دەسەڵاتی لەگرێژە نەچووبوونو دوو کۆماری دێموکرات لە ئازەربایجانو کوردستان بە ڕێبەرایەتی "سەید جەعفەری پیشەوەری" لە ئازەربایجانو "قازی محەممەد" لە کوردستان دەسەڵاتیان بە دەستەوە بوو، چونکو ئەو دوو حکوومەتە هیچ چەشنە ڕێکخراوو توانایەکی ئەوتۆیان نەبوو کە بتوانن ئەو کارانە جێبەجێ بکەنو، هەروەك دەزانین بە دوای گرتنەوەی ئەو هەرێمانە بەهۆی سوپای ئێرانو کەوتنەوە سەرخاکی وڵات (پاش 21ی سەرماوەزی 1326ی هەتاوی) کە دەوڵەت توانی ئەو گەنجینە بخاتەوە ژێر چاوەدێری خۆیو خەریکی توێژینەوەی بێ (نیزیك بە دوو ساڵ دوای دۆزینەوەی گەنجینەکە.)

"ئاندرە گودار" شوێنەوار ناسی فەرانسەوی لەو سەردەمەدا بەرپرسی شوێنەوارناسی ئێران بوو. ناوبراو بە هەوڵێکی زۆر توانی بەشێك لەو شتانەی بەتاڵان چووبوو بدۆزێتەوەو بیان نێرێ بۆ مووزەی ئێرانی دێرین، بەڵام بەشی زۆری ئەو شتانە چوونە سەر کلکسیۆنی تایبەتیو شەخسی یا لە مووزەخانەکانی وڵاتانی دیکە خۆیان دیتەوە. بە داخەوە دوای ئەوەی گەنجینەکە کەوتە دەست دەوڵەتیش ئەو جۆرەی پێویست بوو توێژینەوەی لەسەر نەکراو تەنیا لێژنەیەکی هاوبەشی ئێرانیو ئەمریکایی بە سەرۆکایەتی "رابێرت دایسۆن" بۆ ماوەیەکی کورت لەوێ خەریك بوونو لێکۆڵینەوەیان کردو دوایەش هیچ توێژینەوەیەکیتری لـێ نەکرا.[346]

[346] شوێنەوارناسی ئێران، ئەندرە گدار ل 28 چاپی هارلێم

به گوێرەی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەن بە تایبەتی بە باوەڕی پرۆفیسۆر "گیرشمەن"[347] ئەو گەنجینە هی سی سەدە پێش ئێستا واتە دەگەڕێتەوە بۆ (ئاخریەکانی هەزارەی دووهەمی بەر لە زایین)و تێکەڵاوێکە لە هونەرە جوانەکانی ماد، ماننا، سەکاییو کیمێریو ئەو راستییە نیشان دەدەن کە هونەرمەندەکانی دنیای کۆن شارەزاییەکی تەواویان لە فلزکاریو دروست کردنی قابو قاچاغو رازاندنەوەیان دا هەبووەو هەرچی لەوێ دەستیان کەوتوە دیاردەیەکن لە بەهرەمەندیو هونەر نوێنیی ئەو سەنعەتکارانە.[348] ئەو جامە زێڕینانەی شەرابو ڕازاوە بە نەخشو وێنەی زۆر جوانی حەیوانات، هەروەها سینەرێزی یەکجار زەریفو نایاب دەست کەوتوو لە زێوە کە هێندێك کەس پێیان وایە تایبەتییەو هی شاژنی وڵاتەو بەشی زۆریشیان لە سەنعەتەکانی ئاشوورەوە وەرگیراون.[349]

لە دوولاوە لەسەر گەنجینەی زێوە لێکۆڵینەوە کراوە، لە لایەك لەسەر بینای قەڵای زێوە کە شوێنی دانیشتنی خاوەنەکانی گەنجینە بووە، لە لایەکی دیکەوە لەسەر شتەکانی دیکەو خشڵەکانی کەلەوێ دۆزراونەوە. لە هەر دووبوار دا مرۆڤایەتی چاوی بە یەکێك لە سەر سوورهێنەرترین دیاردەکانی سێهەزار ساڵ بەر لە زایین دەکەوێ.

لە بابەت بیناکەوە "زێوە" کۆیەکی پێك هاتوە لە حەوت بەش (لێرە دا دیسان لە رەقەمی حەوت کەڵکیان وەرگرتوە کە لە ئایینی کوردو ئاریایەکان دا رەقەمێکی پیرۆزەو لە تەواوی بیرو بۆچوونیان دا ئەو رەقەمە ئەرکانی یەکەم بە حیساب دێ، وەك حەوت فرشتە، حەوت ئاسمان، حەوت هەسارەو حەوت هەرێمو ...) نەفسی بیناکەی زێوەش حەوت قەڵای لەخۆ گرتوە کە هەموویان لە یەکتر جیاوازنو هەرکامیشیان تایبەتمەندیی خۆیان هەیە.

1ـ قەڵای یەکەم

---

[347] Roman.Ghirshman:parse proto-iraniane Medes,Achemenides paris 1963 (مادەکانو هەخامەنشییەکانو پارتییەکانی ئێران).

[348] محمد محمدلوی عباس، سەرەتای شەرەفنامە ل77.

[349] ئێران، مادەکان، پارسیەکانو پارتیەکان ل 325 بە دوا، نووسینی رۆمێن گیرشمەن.

www.pertwk.com

به وتەی لێکۆڵەرەوەکانی قەڵا[350]، ئەو بەشە شوێنی عیبادەتو ئەو کەلو پەلەیە کە پێوەندییان بەم کارەوە هەیە، لە داوێنی تەپولکەیەك هەڵکەوتوەو خانووبەرەیەکی لەسەرە تا هەموو کەس دەستی وێیڕابگا. ئەو بەشە بە تەواوی وێران نەکراوەو هێشتا چەند بەشێك لە دیوارەکانی ماوە.

2ـ قەڵای دووهەم

لە لای رۆژهەڵاتی تەپۆلکەی زێوەیەو هێندێك لەسەرووی بورجی یەکەمە. ئەو بەشە شوێنی دانیشتن بووەو شوێنەواری لەسێ چین دا بەرچاو دەکەوێ. بیناکە لە بەردو خشتو چیمەنتۆ سازکراوە. هۆدەکانی یەك لەنێو یەك دانو بۆیە کراون، بینایەك لەسەر سەکۆیەکی سێبەر بە شێوەیەکی جوانو سەنگ چن ساز کراوە کە بەشێکی ئێستاش ماوە، وا دەردەکەوێ کە بەرێوبەرایەتی نووسینگە بووبێ.[351] لەو هۆدانەدا قابو قاچاغی زۆری کاشی (سەفالی) بەرچاو دەکەوێو یەکێك لە هۆدەکانی پڕ بووە لە تیروکەوانو رەمو تیر یا پەیکانی مەفرەقی کە نموونەیان لە موزەی ئێرانی دێرین لە تاران زۆرە.

رێگەی سەرەکی چوونە ژوور بۆ قەڵایەك لەو بەشەدا بووە، حەڤدە پلیکانی بەردینی تا ئێستاش هەر لە شوێنی خۆیانن. شوێنەواری دەروازەیەکی گەورە کە نەخشی گیاو گوڵو شکڵی هەندەسی لێ هەڵقەندراوە هەرماوەتەوە. نووسەری سەردەمی بێخەبەری دەنووسێ: کاتێك پارچە قورسەکانی دەرگاکەیان لەژێر خاك دەردێنا، خۆم لەوێ بووم[352]، بە تایبەتی نەخشی دوو گوڵە لاولاو کە لەسەر دوو لینگەی دەرگا بە پێچەوانەی یەکتر هەڵقەندرا بوون، شاکارێك بوو.

توێژینەوە لەو دوو بەشەدا لە نێوان ساڵەکانی 1326 تا 1329ی هەتاوی کراوە، لەو ساڵانە دا زۆر لەو هۆدانەی کە سپی کرابوونەوە دەرکەوتنو حەوزۆکێکی جوانی کە لە کاشی دروست کرابوو لەو شوێنە دۆزراوە کە بە

[350]"رابێرت دایسۆن"و ئاندرێ گودارو رۆمێن گیرشمەنو ... لەم بابەتە زۆرتر دواون.

[351]دەورانی بێخەبەری ل 55.

[352]هەمان سەرچاوە لە لاپەڕی 56 بە دواوە.

شێوەیەكی جوان نەقاشی كرابوو. چەند پارچەیەكیان لەو كاشیەیە بۆ موزەی ئێرانی دیرین لە تاران بەڕێ كرد.

3ـ قەڵای سێهەم

ئەو بەشە لەسەر گۆڕایی تەپۆڵكەی "زێوە" هەڵكەوتووەو بینایەكی زۆر سەرنج راكێشتر لە بینای یەكەمەو شكڵی چوار گۆشەیە. رەنگ كاری هۆدەكان برەویكی تایبەتی هەیەو شتەكانی نێو ئەو هودانە دەڵێی دەستی لێ نەدراوەو تا رادەیەك وەك خۆی ماوەتەوە، لەوەش گرینگتر ئەوەیە كە مۆبڵو كورسیو سەندەڵی تێدایە (كە لەچاو ئەو سەردەمە ئەم كەرەستانە سەیرن) بە گوێرەی نووسینی پرۆفیسۆر گودار[353] ئەو (قەنەفە) لە "زێوە" دۆزراونەوە رازاوەنو رووكێشێك لەعاج دەستە مەفرەقیەكانی داگرتوە. ئەو شتانەی لەسەریان هەڵقەندراون شارەزایەكی زۆری پێوە دیارەو ئاخری پایەكانیشی لەوێنەی سەری حەیوانێكە كە زیاتر وەك شێر دەچێ، سەرنج راكێش ئەوەیە كە سەنعەتكارانی گۆتی دروستیان كردون.

زۆربەی لێكۆڵەرەوان لەو باوەڕە دان كە ئەو خانووبەرەیە شوێنی كاری كەسانی بەوەجو بەرپرسانی زۆر پایەبەرز بووە. لەو شتانەی لەوێ دۆزراوەتەوە پاشماوەی جەنازەیەكی زۆر كە لەو هۆدانە دابوونو، وا وێدەچێ كە بە دوای رووداوێكی سروشتی وەك بوومەلەرزە وێران بووبێو ئەو كەسانەی لەوێ بوونە دەرفەتیان نەبووە راكەنو لەژێر وێرانەكەی دا ماونەوە.

لە ریزی ئەو شتانەی باسمان كردن بە تایبەتی لوولەكێشی ئاوە لەو خانوە دا، كە ئەوە خۆی بەڵگەی پێشكەوتوویی شارستانیەتی زێدە گرینگی ئەوكاتی ئەو قەومانەیە كە ئەژدادی كوردەكانی ئەوڕۆنو هی وڵاتی ماننایە كە لەو سەردەمەدا لە كەرەستەی ئاوا كەڵكیان وەگرتوە.

4ـ قەڵای چوارەم

[353] شوێنەوارناسی ئێران نووسینی ئاندرێ گودار.

ئەو بینایە لەسەر ترۆپکی "زێوە" دروست کراوەو هەر ئەوکات دەوری بە دیوارێکی تێکەڵاو لە خشتی کاڵو خشتی سوورو کاشی گیراوەو بەشێکی لە باشووری ڕۆژهەڵات لێ ماوەتەوە. دەردەکەوێ کە دیوارەکە بەکاشی رەنگاورەنگ رووکێش کراوەو دەروازەیەکی نەخش لێ هەڵقەندراوی زۆر جوانی هەبووە کە دەورەکەی بە زەریفیو رێکیو هونەرێکی تایبەت کاشیکاری کرابوو کە بە بۆچوونی "پرۆفیسۆر گودار" دەرگای سەرەکی ئەو خانوە لە لوتکەی شاخ بووە.[354]

نووسەری کتێبی "سەردەمی بێخەبەری" کە بەهۆی ئەوەی زۆرینەی کات لە شوێنی توێژینەوەکە بووە دەڵێ: ئەو شوێنە دوو هۆڵی گەورەی تێدابووە کە ئەو بەشانەی دۆزراونەوە مرۆڤ بە چاوپێکەوتنیان سەری سووڕ دەمێنێ، بە داخەوە ئێستاش روون نەبۆتەوە ئەو دوو هۆڵە جوانەیان بۆ وێران کردوە. وەك دەگێڕنەوە یەکەم کەس کە یەکەم قولێنگی بۆ وێرانکردن لە دیواری هۆڵەکان داوە کەسێك بە ناوی "عبدالله اویسی" بووە کە خۆی بەرپرسی ئیدارەی فەرهەنگو نوێنەری شوێنەوارناسی ئەوکاتی سەقز بووە.[355] خانمی "ئیدیت پرادا" کە خۆی لەو شوێنەوارناسە تێکۆشەرانە بووە کە ئاگاداری وەزعی گەنجینەی "زێوە" بووە، ئاماژە بەو هۆدانە دەکا کە تا ئیمرۆ چی وایان لێ نەماوە. جگە لەو هۆدانە هەیوانێکی زۆر جوان لەو بەشە دابووە کە 12 کۆڵەکەی هەبووە کە ئێستا تەنیا دوویان ماونو چەند دالآن و هۆدەی زۆریشی

---

[354] گەنجینەی زێڕی "زێوە" لە کوردستان، نووسینی پرۆفیسۆر ئاندرێ گودار.

[355] نووسەری کتێبی "سەردەمی بێخەبەری" کە بۆخۆی لە وردە مالکەکانی گوندی "زێوە"یەو لەهێندێك هەڵسوکەوتی ئەوێ دا دەستی بووە لەو کتێبەی دا کە نووسیویەتی خوێنەر وا لێ دەکا زیاتر ورد بێتەوە، بەتایبەتی کەڵکی لە وشەگەلێکی مۆدی رۆژ وەرگرتوە کە زیاتر مرۆڤ تووشی لاڕێی دەکاو لەزمانی کرێکارێکەوە کە نێوی اسد الله یە قسەگەلێك دەگێڕیتەوە کە بنی ئادەم وا بیر دەکاتەوە ئەو کابرایە هەمەکارە بووەو هەرچی ویستوویەتیو خۆشی دەستی دەگەڵ سەهیونیستەکان تێکەڵ بووەو لە پرۆفیسۆر گریشمەن ڕا بگرە تا اسد الله کە کارگەر بووەو بەرپرسی ئیدارەی شوێنەوار ناسیو... هەموویان دێنێتە ژێر پرسیارو بوختانیان پێدەکا. نووسراوەکانی زیاتر وەك حیکایەتو دەنگۆ بلاوکردنەوە دەچێ، هەتا ئاخری فەسڵی گەنجینەی "زێوە" هەوڵ دەدا ئاماژەیان پێبکا. بۆنموونە دەنووسێ: پرۆفیسۆر گودار لە کتێبەکەی دا باسێکی پیلانگێڕانە دێنێتە گۆڕێو لەمەڕ هۆڵەکانو کاری اسدالله بێدەنگە (لاپەڕی 69ی سەردەمی بێخەبەری) یا ئاغای عبدالله اویسی بەرپرسی ئیدارەی فەرهەنگو نوێنەری شوێنەوارناسی سەقز، بە هەموو هێزی خۆی قولێنگی لە دیوار داو ئەو شاکارەی تێکڕووخاند.(ل69) گەلۆ، هەرچەند نووسەری کتێب ناتوانێ وتەکانی نووسەری "سەردەمی بێخەبەری" قبووڵ بکا بەڵام تەنیا بۆ قەزاوەتی خوێنەری بەڕێزو ئاگاداری لە بیرو بۆچوونی هێندێك کەس کە بە عەمد یا بە ئاگاداریەوە دەبنە هۆی بەدنێو کردنی هێندێك کەس کە زەحمەتیان کێشاوە، یا هێندێك جار تووشی بۆچوونی ناڕەوا لەسەر قەومێك دەبن، دەستم دا نووسینی ئەو چەند رستەئاماژەم پێکرد.

تێدا بووە، بە تایبەتی لولەکێشی ئاوێ لە بەرزایی 1835 میتری کێوی "زێوە" کە شوێنی عەمباری ئاوەکەی‌و فەوارەکانی ئێستاش هەر ماون، هەموویان دیاردەی سەرنج راکێش‌و پێشکەوتووی فەرهەنگ‌و مەدەنیەتی ماننا‌و خەڵکی ئەو مەڵبەندەن. چەند وێنەیەك لەو فەوارانە لە کتێبەکانی جۆراوجۆری شوێنەوارناسی دا چاپ کراون.[356]

5ـ قەڵای پێنجەم

ئەمەش بریتی‌یە لە شوێنی عیبادەت‌و موغبەرەیەك کە هەر لە زێوە دایەو بیناکەی لە شوێنێکی لێژی کێوەکە دروست کراوەو دەورەکەیان بە دیوارێکی خشتی سووری زۆر ساف گرتوە. ئەو خشتانە زۆر بوون‌و لە زۆربەی ماڵە دێهاتی‌یەکانی دەوروبەر یەك دوو دانە لەو خشتانەی لـێ بوو کە بۆ ژێر سەماوەرو ... کەڵکیان لـێ وەردەگرت. بە گوێرەی نووسراوەی کتێبی "سەردەمی بێ‌خەبەری" خوالێخۆشبوو حەسەنی فەیزبەگی کە مالیکی یەکێك لە گوندەکانی نیزیك وێ ناسراو بە "بالآقولوو" بووە، زۆری لەو خشتە سوورانە بە عاربانە هێناوەتە گوندەکەی‌و لە حەوشە دا حەوزی پـێ ساز کردوە.[357]

ئەو قەبرانە لەوێ دۆزراونەوە بە کەم‌و زیادەوە باسیان لـێ کراوە بەڵام ئەوەی روونە لانی کەم 65 گڵکۆ لەوێ دیارن. حەوت کووپەی زۆر گەورەش کە پڕ لە ئێسك‌و پروسکی حەیوان‌و دانەوێڵە بووە، لەنێو موغبەرەکە دا دۆزراونەوە. گریشمەن دەنووسێ: چوار دەرزیلەی زێڕینی سادەو چوار قفلێ کە ئەوانیش هەر زێڕن لە نێو هەشت گۆڕ دا دۆزراوەتەوە. هەروەها حەوت مجری مەفرەقی کە رووکەشەکەیان ئاوەزێر کرابوو و پڕبوون لە جەواهێراتی زێڕینی وەك زین‌و یەراقی ئەسپ کە زۆر جوان‌و رازاوە بوون لەو شتانە بوون کە لەم گۆڕستانە دا دۆزرابوونەوە. نووسراوەیەك لە یەکێك لەو مجریانە دا بووە کە ئێستا لە مووزەی بەناوبانگی "لووڤر"ی پاریسە، لەو نووسراوە دا وێڕای باس

---

[356]کتێبەکانی پرۆفیسۆر رۆمێن گیرشمەن، کتێبی شازادەکانی سەکائی لە "زێوە"، دەورانی بێ‌خەبەری نووسینی رەشید کەیخوسرەوی، گەنجینەی زێڕی "زێوە" نووسینی ئەندرێ گودار، باسێکی درێژی لەم بوارەدا چاپ‌و بلآو کردۆتەوە.

[357]سەردەمی بێ‌خەبەری، رەشید کەیخوسرەوی ل 71.

لەسەر چلۆنایەتی گرتنی قەلآی "کەرەفتوو"[358] تێیدا نووسراوە "بەهەزار زەحمەت توانیمان قەلآی کەرەفتوو بگرین. ئیزیبیە."

مجریەکانی دیکەش چەند تۆپ پارچەو چەند پارچە عەقیقی وردو درشتی عابیرەنگو هەیکەلێکی هەلۆی زێڕینی تێدابوو کە لە مووزەخانەی ئێرانی دێرین لە تاران داندرابوون.

6ـ قەلآی شەشەم

ئەو قەلآیە کە ئاورگە بووە، لە رۆژئاوای خانوەکانی "زێوە"و لە نیزیك سەرچاوەی رۆژئاوا هەلکەوتووە. هێندێك لە ئاسەواری ئەو خانوانە ماونەوە کە دەورەکەی بە دیوارێك لە خشتی سوور گیراوەو نێوی خشتەکانیش بە مەلاتێکی زۆر سەخت پڕکراوەتەوە. هەموو دیوارەکان کونگرەیان لەسەر بووە کە نموونەیان لە مووزەی ئێرانی دێرین دا هەیە. خۆلێکی سوور دەوروبەری ئەو بەشەی داپۆشیوە، هەر ئەو خۆلەش بەلگەیە بۆ ئەوەی ئاتەشگا لەو شوێنە بووە. هێندێك کەسیش لەسەر ئەو بڕوایەن کە ئەو شوێنە کوورەی خشتە بووبێ.

7ـ قەلآی حەوتەم

ئەو بەشە دیوارێکی سەرەکیە کە دەورادەوری کێوی "زێوە"و دامەزراوەکانی ئەوێی گرتووەو هێندێك لە ئاسەواریشی ماوە. یەکێك لە پیرەمێردەکانی خەلکی ئەوێ لە زمان باوکیەوە دەیگێڕاوە کە بەرزایی ئەو دیوارە تابەینی 120 تا 150 سال لەمەوبەر میترێك بووەو بە گوێرەی وتەی ئەوانەی خۆیان دیویانە، زەنگێکی گەورەی بە قەدرایە بەرمیلێك (بۆشکەیەك)

---

[358] ئەو قەلآیە کە لە پەنا ئەشکەوتێك کە نێوی "کەرەفتوو"ەو لە دەوروبەری سەقزە هەلکەوتووە. ئەوە خۆی یەکێك لە شوێنەوارەکانی دنیای کۆنە کە نووسەری ئەم کتێبە چاوپێکەوتنی خۆی لەم شوێنە لەکتێبی ناوچەناسی کوردستانی موکری کە لە ژێر سەردێری "توێژینەوەی وەزعی سروشتیو ئابووریو ئینسانیی کوردستان" نووسیوەو لە چاپی داوەو بلاوی کردۆتەوە.

که جنسەکەی لە مەفرەق بووەو زەنگوڵەی چکۆلە چکۆلەشی[359] بە دەورەوە هەڵاوەسراوە لە پەنای ئەو دیوارە بووە.

ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە کە هەتا ئێستا بە شێوەی زانستی توێژینەوە لەسەر ئەو سامانە پڕ بایەخە نەتەوەییە بەو شێوەی کە شیاوی خۆیەتی نەکراوە. جگە لە یەك دوو جار کاری رەمەکی لەسەر ئەو جێگایە کارێکی ئەوتۆ نەکراوەو بە قەزاو قەدەر سپێردراوە کە دەیتوانی شوێنی چاوپێکەوتنی توریستو سەییاحان بێو سەرچاوەیەکیش بێ بۆ داهاتی نەتەوەیی.

سەرەڕای ئەو باسە درێژەی لەسەر قەڵای "زێوە" کردمان، دەبێ ئەوەش زیاد بکەین کە ئەو شوێنەو شاری دێرینو کۆنی "زیبیە یا ئیزیبیە" کە لە کەتیبەکانی سارگۆنی دووهەم دا ئاماژەی پێکراوە هەر بەیەك شوێن دەزانن. سارگۆن لەو کەتیبەدا دەڵێ: "ئیزیرتو" پێتەختی وڵاتی ماننام ئاور تێبەرداو شارەکانی "زیبیەو ئامایید"یشم گرتو ئاگرم دان.[360]

ئەو شتانەی کە لەو قەڵایەی ماننایی دەست کەوتوون هەموو دەستکردی وەستاکارەکانی ئاشووری، سەکائی، ئۆرارتۆئیو ماننایین، بە تایبەتی سینەبەندی گەورەی زێرین بە دووریز وێنەی حەیواناتی ئەفسانەییو ... هەروەها گەردن بەندی عاڵقە عاڵقەو زینو بەرگی رازاوە بە زێڕو زەنبەر، هەموو لە شوێنەواری هەبوو لەو وڵاتە وەرگیراون.[361] پرۆفیسۆر گیرشمەنیش وێڕای باس لەسەر ئەو شتانەی لە زێوە دۆزراونەوە، لەگەڵ دابەشکردنی بەشە جیاوازەکانی[362] لەمەڕ قەڵای "زێوە"و قەومێکی ئەوێی بنیات ناوە، وەك هێندێك لە لێکۆڵەرەوەکان کە قسەی جۆراجۆری لەسەر دەکەنو بۆچوونی لێك جیاوازیان هەیە، ئەو شوێنە بە جێگەی یەکێك لە شازادەکانی سەکایی خاوەن دەسەڵات دەزانێ.[363] "ئەندرێ گۆدار" ئەو گەنجینە بە شت گەلێکی عەنتیکە لە قەڵەم دەدا کە بەهۆی یەکێك لە شازادە یا دەسەڵاتدارەکانی ماننایی کۆ کراوەتەوەو بە دوای هێرشی دوژمن لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمی پێش

---

[359] دەورانی بێخەبەری لە رەشید کەیخوسرەوی.

[360] لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران ل 215 وەرگیراوە.

[361] میراتی کۆنی ئێران، نووسینی ریچاردن، فرای ل104.

[362] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام ل109.

[363] هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشی لە 99.

زایین لەم شوێنە حاشار دراون[364] کە دیارە ئەو بۆچوونە ناتوانێ ڕاست بێ، چونکو ئەو شتوومەکە لە شوێنێك نەشێردراونەوەو ژێرخاك نەکراون، بەڵکوو بە شێوەیەکی بڵاو و، هەرشتە لە شوێنێك دیتراوەتەوە، هەر ئەو قەڵا گەورەش ناشاردرێتەوە. گودار هەروەها دەنووسێ کە دەسەڵاتداری قەڵای "زێوە" فەرمانبەرداری دەسەڵاتی ماد بووە، کەچی ئێمە ئەوکات دەوڵەتێکی ئەوتۆ بە دەسەڵاتی مادمان نەبووە، کە لە ناوەندی ماننا حاکم نشینی هەبووبێ.[365] بەڵام خانمی "ئیدات پرادا" دەڵێ: ئەو قەڵایە لە لایەن ماننایەکانەوە سازکراوەو گومانی بۆ ئەوە دەچێ کە سەکایەکان ئەوێیان وێران کردبێ.[366] "رابێرت دایسۆن‌و کرافۆرد"یش کە بۆخۆیان لەم شوێنە خەریکی توێژینەوە بوون (1964ی زایینی) لەسەر ئەو باوەڕەن کە "سەکایەکان" کە تاڵانچی‌و بێڕەوش‌و تەرتیب بوون بوونەتە هۆی وێرانیی ئەم قەڵایە.[367] بەڵام سەرەڕای ئەو هەموو بۆچوونە جیاوازانە بە بڕوای نووسەر بۆچوونی "ئیدات پرادا" زیاتر لەهی ئەوانی‌تر لەگەڵ لۆجیکەو عەقڵ دەگونجێ، جگە لەوەش لەسەر وێران بوونی قەڵای زێوە دەبێ ڕوودانی بەڵا سروشتی‌یەکانی وەك بومەلەرزەش بخەینە بەرچاو کە زیاتر لە شتی دیکە وەڕاست دەچێ، چونکو ئەگەر ئەو قەڵایە لە ئاکامی هێرشی دوژمن دا وێران بکرایە شوێنە گرینگ‌و تایبەتییەکان لەناو دەچوون، هەروەها ئەگەر وابوایە شتە بەنرخ‌و پڕبایەخەکانیان لەگەڵ خۆیان دەبرد. هەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد کاتێك سارگۆنی دووهەم دەستی دایە هەشتەمین لەشکرکێشی خۆی، هەرچی بەکاری دەهات‌و بایخێکی هەبوو لە دانەوێڵەو مەڕو ماڵات‌و تەنانەت کۆڵەکەکانی بنیاکانیش لەگەڵ خۆی بۆ ئاشوور برد، ئەی چۆن قەڵایەکی وەك "زێوە" کەوتبێتە دەست دوژمن‌و ئەو هەموو شتە پڕبایەخەو بەنرخە هەر ئاوا مابێتەوەو لەگەڵ خۆیان نەیان بردبێ، یا ئەو تەرمانەی لەوێ بوون هەروا لە دیوەکان کەوتوون‌و نەشێردراونەتەوە، دیارە ئەگەر مردوو بە شێوەی ئاسایی مردبێ، تەرمەکەی بە پێی دابونەریتی وەخت دەنێژرێ، ئەویش نە لە وەتاغ داو چەند مردوو لە یەك شوێن‌و بێ سەرەوبەرە،

[364] هونەری ئێرانی کۆن ل104.

[365] هونەری ئێرانی کۆن ل 104 کە ئەویش لە ل 117ی کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران وەریگرتوە.

[366] هەمان سەرچاوە ل172.

[367] هەمان سەرچاوە ل 173.

بەڵكوو لە شوێنێكی تایبەتی جێی ناشتنی مردوان لە تابوت یا شتێكی دیكە دا دەپێچرانەوە. لە لایەكی دیكەوە ئەگەر بەهۆی دوژمن بكوژرانایە دەبوو جێ‌برینی شیرو خەنجەر یا تیروكەمان لەسەر بەدەنیان یا لەسەر جەستەیان دیاربوایە. تەرمی مردوویەك لەخەوداو لەنێو پێخەف دا چۆن دەتوانین لێكۆڵینەوەی لەسەر بكەین؟ ئایا ئەو كەسانە، ژنو مێرد لەو هاتو هاوارە دا وەخەبەر نەهاتوون؟ بەڵكوو بتوانن هەڵێن دەرباز بن. كەوابوو گومانی وێچوو لەسەر هاتنی بوومەلەرزەیەك دیوارو میچەكانی وێران كردوەو لەگەڵ زەوی تەختی كردوەو دوایەش تۆزو خۆڵ دای پۆشیوەو مەودای هەڵاتنو خۆ دەربازكردنی بە دانیشتوانی قەڵاكە نەداوەو بێ ئەوەی مەودایەك بدا كوشتوونی، بە شێوەیەك كە بە وتەی لێكۆڵەرەوان "هێندێك لە مردوەكان هەوڵیان داوە بێنەدەر، بەڵام هاتنە خواری ئاوارو وێران بوون مۆڵەتی پێ‌نەداون.

"رۆمێن گریشمەن" زۆر تێكۆشاوە ئەوە بسەلمێنێ كە قەڵاكە هی سەكایەكان بووەو ئەوەی ماوەیشەتەوە هەر هی ئەوانە،[368] بەڵام لە روانگەی نوسەرەوە، هەرچەند هێندێك ئاسەواری هونەری سەكایەكان لەم قەڵایەدا هەن بەڵام ئەوە تەنیا ئاسەوارێكی كەمە، چونكو سەكایەكان ئەوەندەیان دەرفەت نەبووە قەڵاو دامو دەزگایەكی ئاوا سازكەنو شوێنەوارێكی ئاوا بخوڵقێنن. ئاخر بە گوێرەی بەڵگەنامە مێژوویی‌یەكان، سەكاكان تەنیا 28 ساڵ لە ئاسیا دا دەسەڵاتداری یان كردوەو دوایە هەر بەو توندیەی كە هاتبوون ئاواش لەناو چوون، ئەو ئاسەوارە هونەرییەی لێشیان ماوەتەوە زیاتر هی خەڵكە وەریان گرتوەو بە دەستی خەڵكی‌تر یا ئەو كەسانەی دواتر لەم شوێنە نیشتەجێ بوون دروست كراون، لەوەها بارودۆخێكدا سەكایەكان نەیان دەتوانی ببنە خاوەنی ئەو قەڵاو بورجانە. دیسانیش بە وتەی "لووئی واند بنێرگ" هێشتا زۆر زووە بۆ ئەوەی لەم بوارە داو لەسەر لاساكردنەوەی هونەری ئەو قەومانە لەیەكتر بە ڕاشكاوی بۆچوونی خۆمان دەربڕین.[369]

بەڵام گومان لەوە دانیە كە ئەو قەڵایە هی مانناییەكانەو ئەگەر بەڵگەو شتی نوێتر دەست كەوێ‌و بدۆزرێتەوە ئەو مەسەلە بە تەواوی روون دەبێتەوە، چونكو

[368] هونەری ئێران لە دەورەی مادو هەخامەنشی ل 99.

[369] شوێنەواری ناسی ئێرانی كۆن ل 113.

ئەو شوێنەوارانەی لە مانناییەکان جێماون ئەو ڕاستی‌یە ئاشکرا دەکەن، هەروەك بە وتەی "دیاکونوف" ئەو شوێنەوارانەی لە "زێوە" دەست کەوتوون بەشی زۆریان دەستکردی سەنعەتکارانی خۆماڵی‌و خەڵکی ئەو ناوچەی کوردستانن‌و، کاتێك لەگەڵ کەل‌و پەلی دەستکەوتوو لە رۆژئاوای ماننا پێکەوە هەڵیان سەنگێنین ئەم بۆچوونە زیاتر روون دەبێتەوە.

دیاکونوف دەڵێ: "سەرچاوەی هەموو ئەو کەلوپەلە هونەرییانەی گەنجینەی سەقز هەر ناوچەی سەقزەو کاری هونەری دانیشتوانی سەرەکی زنجیرە شاخی زاگرۆس‌و بە تایبەتی هی مەڵبەندی ماننایە.[370] ئەوە قسەیەکی زۆر بەجێ‌یەو بۆ سەلماندنیشی هەر ئەوەندە بەسە کە زەین بدەینە جامی زێڕینی تەپۆڵکەی "حەسەنلوو"و باقی ئەو شتانەی لەوێ دۆزراونەوە، چونکو بۆچوونی هەموو لێکۆڵەرەوەکان لێرەدا ئەوەیە کە قەڵاکەو کەلوپەلی دەستکەوتوو هی مانناییەکان بووە.

نوقسانی لێکۆڵینەوەی هیندیك کەس لەوەدایە کە کاتێك لەسەر شتێك موتالا دەکەن تەنیا ئەو بابەتە دەبینن‌و لە لایەنەکانی دیکە غافڵن. بۆ نموونە یەکێك دەخوازێ لەسەر مادەکان لێکۆڵینەوە بکا یا بابەتێك لەسەر شوێنێك‌و خاکێك بنووسێ، هەر نووسراوەو کتێبێك لەو بابەتەوە دوابێ، نوسراوەکانی دەردێنێ‌و بەو بابەتە یا بەو شوێنەوارەی دەلکێنێ، بێ ئەوەی دووری‌و نیزیکی شوێنەکە یا پێشینەو رابردووی ئەو مەسەلەو بابەتەو بە تایبەتی خەڵکی ئەو خاکەو چلۆنایەتی پێوەندییان لەگەڵ قەومەکان‌و دەوروبەریان بەرچاو بگرێ. نموونەیەکی دیکە ئەوەیە کە تاقمێك هەوڵیان داوە گەنجینەی "زێوە" بە هی مادەکان لەقەڵەم بدەن، وەك "ئار.ئو.بارنێت R.O.Barnettt" مووزەداری بریتانیایی لە لەندەن کە دەنووسێ: ئەوەی لە "زێوە" دەست کەوتوە، دەبێ وەك تایبەتمەندی هونەریی مادەکان چاولێبکرێ![371] و یا "لووئی واندنبێرگ" کە بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك بێنێتەوە بە هی مادەکانی دەناسێنێ.[372] جا بۆ ئاوا دەڕواننە بابەتەکە؟ هەر لەبەر ئەوەی ئەو ئاسەوارە لە خاکێك دابووە کە مادەکان لەوێدا نیشتەجێ بوون‌و دیارە ئێمەش مادەکان لە تیرەکانی

[370] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 307و ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا.

[371] هونەری ئێرانی باستان ل 189.

[372] دێرینەناسی ئێرانی کۆن لاپەڕەکانی 35و 134.

قەومەکانی "میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس" دەزانین‌و بە تایبەتی ئەوان لە تیرەکانی لیلوییی‌و گۆتی‌و یا کورد دەناسین، بەڵام نابێ ئەوان بە شێوەیەکی ساکارو جیا لە ریشەی سەرەکی نەتەوەییان بێنینە بەرتوێژینەوە. ئەوەش راستی‌یەکی ئاشکرایە کە هۆی پێوەندی ئەو قەومانەو شارستانیەتیان لەگەڵ قەومەکانی دیکەی رۆژهەڵات مادەکان بوون.

تەپۆڵکەی "حەسەنلوو Hasan-lou"

لە شوێنەوارەکانی دیکەی سەردەمی "موکری =ماننا" کە لەسەردەمی دێرین ماونەوە، ئەو شوێنەوارانەن کە لە تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" دۆزراونەوە. ئەو شوێنە لە دەکیلۆمیتری باکووری رۆژهەڵاتی نەغەدەو باشووری رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لە پەنای گوندێك بە نێوی "حەسەنلوو" هەڵکەوتووە، هەر لەبەر ئەوەش بەتەپۆڵکەی "حەسەنلوو" نێودێر کراوە. رووباری "گادەر" کە هێندێك بە هەڵە دەنووسن "گودار" بە قەراخ ئەو تەپۆڵکە دا دەڕوا.[373]

ئەوەی بە رواڵەت دیارە، بۆمان دەردەخا کە ئەو شوێنە شارێك بووە کە تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" لەنێوەڕاستی شارەکە دا بووەو، چەند تەپۆڵکەی دیکەش کە لە دەوری ئەو هەڵکەوتبوون‌و شوێنەواریان دیارە باقی شارەکەیان پێك هێناوە کە وەك قەڵا بوونە. چونکو یەکێك لە قەڵا هەرە ناسراوەکانی ئەو دەوەرە "قەڵای دم دم" بووە کە هەر لەو شێوە بووەو، قەڵای ناوەندی دوایین پەناگەی خەڵکی شار لەکاتی هێرشی دوژمن دابووە.

بۆ یەکەم جار لە ساڵی 1313ی هەتاوی بە دوای ئەوەی دا کە کارمەندێکی دایرەی دوخانیەی ورمێ کە بۆ چاوپێکەوتنی مووچەو مەزرای توتنەوانانی ئەو ناوچەیە چوو بوو، وێڕای گفتوگۆ دەگەڵیان، لێیان دەبیسێ کە شوێنێکی ئاوا هەیە، ئەویش کە لە بایەخ‌و گرینگی ئەو شوێنە حاڵی دەبێ، ئیزن لەوەزارەتی فەرهەنگ کە ئەوکات شوێنەوارناسیشی لەژێر چاوەدێری دابووە وەردەگرێ‌و خەریکی توێژینەوە دەبێ‌و هێندێك شتیش دەدۆزێتەوە. دوو ساڵ دواتر

[373] ئەو رووبارە لە شوێنێکە کە "گادەر"ی پێدەگوترێ، بەڵام لە ئەسڵی خۆی دا Ga-drr بە مانای گاکوژە هەروەك لە سەرەوە باسمان کرد لە هێندێك کتێب دا بە هەڵە "گودار"یان نووسیوە.

www.pertwk.com

"سراورل ئیستین"ی ئینگلیزیش بە دوای لێکۆڵینەوە لەو شوێنە هێندێك شت دەدۆزێتەوە. لەساڵەکانی "1326 ـ 1328ی هەتاوی)دا محمودیڕاد لەگەڵ کەسێکیتر بە ناوی "علی حاکمی" بۆ جارێکیتر خەریکی توێژینەوەی ئەو شوێنە دەبێ[374] و ئاخریەکەی لە ساڵی 1334ی هەتاوی دا لێژنەیەکی هاوبەشی ئێرانیو ئەمریکایی بە سەرۆکایەتیی "رابێرت دایسۆن" مامۆستای زانستگەی پەنسیلوانیای ئەمریکا، دەستبەکار دەبن کە ئاکامی زەحمەتی ئەوان لە شێوەی ئێستای تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" دا خۆ دەبینێتەوە.[375]

چلۆنایەتی بینای تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" بەم شێوەیە کە لە ژێرەوە ئاماژەی پێدەکەین:

لەنێو قەڵاکە دا حەوشەیەکی 30×20 میتر سازکراوە کە خانوەکان لە دەورادەوری ئەودان. لە لای باکووری ئەو حەوشە بینایەك هەڵکەوتووە کە دەرکەوتووە شوێنی ژیانی ژنان بووە، چونکو زۆری قوتوولەی تایبەتی خۆجوان کردنی ژنان، کلچۆکو کلدانی لە ئێسك سازکراوی لـێ دۆزراوەتەوە. لە یەکێك لە هۆدەکانی ئەو خانوەش ئێسکبەندی 11 ژنو منداڵ دۆزراوەتەوە کە بە شێوەیەکی ناڕێکو پێك مابوونەوەو یەکێك لەوان دەستی خۆی بۆ ئێسکوپروسکی منداڵێك درێژ کردبوو، لەسەر ئەو باوەڕەن کە دایکێك بووەو ویستوویە منداڵەکەی دەباوەش بگرێ. لە هۆدەیەکی دیکە دا جەندەکی ژنو پیاوێك دۆزراوەتەوە کە وادەنوێنێ پێش رووداوەکە لە خەودابوون.[376] هەر بەم شێوە ئێسكو پرووسکی هێندێك بنیئادەمو حەیوان لە برێك شوێنی دیکەی قەڵاکە دۆزراونەوە. خاتوو "ئیدات پرادا" رادەی ئێسکبەندییە دەستکەوتووەکانی قەڵای چل دانە نووسیوە. ئەو مەسەلە نیشان دەدا کە رووداوێکی چاوەڕوان نەکراو بەسەر ئەو قەڵایە دا هاتووەو هەموو شتی لەناو

---

[374] ئەو دوو کەسە ئاکامی کاری خۆیان لە گۆڤاری راپۆرتەکانی باستان ناسی (دێرینەناسی دا لە ساڵی 1329 دا) چاپو بڵاو کردۆتەوە.

[375] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" لە گۆڤاری "هونەرو گەل" ژمارە 163 لاپەڕەکانی 53 ـ 33 و باستانشناسی ئێران لاپەڕەکانی 28و 27و هەروەها شوێنەواری باستانیو بیناکانی ئازەربایجان، نووسینی احمد دیباج لاپەڕەکانی 7 ـ 16و کاسەی زێڕینی سێهەزار ساڵە لە حەسەنلوو، نووسینی سید محمد تقی مصطفوی لە گۆڤاری نەخشو نیگار دا لاپەڕەکانی 5 ـ 44، هەروەها کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا لە نووسینی دۆستی زانام رەحیم رەئیس نیا کە بۆخۆشم کەڵکم لـێ وەرگرتوە، بڕوانن.

[376] هونەری ئێرانی دێرین، ل 154 رابێرت دایسۆن.

بردوەو تۆزی رۆژگاریشی لێ نیشتوە. گومانی ئەوەی لێ دەکرێ کە لە ئاکامی ئاگر تێبەربوون دا وای بەسەر هاتبێ، گویا کاتی ئەو ئاورتێبەردانەش لەنێوان ساڵەکانی 815و 790ی بەر لەزایین بووە[377]، کارەکەش بەهۆی سەربازەکانی "ئۆرارتوئی"[378] یا ئاشووری ئەنجام دراوە. لە لای باشووری حەوشەکە چەند بینایەك هەن، لە ریزی ئەوان دا هۆڵێکی گەورەش هەیە کە چەند هۆدەی بەسەرەوەیە. توێژەرەوان دەڵێن ئەو هۆڵە پەرستگە بووەو چەند کۆڵەکەی داریشی هەبووە. درێژایی ئەو هۆڵەیان 24/30 میترو پانایییەکەیان 18/5میتر بەرئاورد کردوە، گرینگتر لەوەش میچە دارینەکەیەتی کە حەوت میتر بڵیند بووە. چەند سەکۆو چەند ئاتەشگاو جێگەی تایبەتی بۆ رێورەسمی ئایینیو ئەنباری چەكو چۆلی هەبووە کە گەلێکی شمشێرو سەرەرمی ئاسنو ئەو جۆرە کەلو پەلە تێدابووە.

لای رۆژئاوای حەوشەکە لە روانگەی دێرینەناسییەوە گرینگترین شوێن بوو، چونکو کاسە زێرینە نایابو زۆر بەنرخەکەی لە یەکێك لە پازدە هۆدەکەی ئەو بەشە دۆزراوەتەوە. ئەو جامە کەهی ماننایییەکان بووە،21 سانتیمیتر بەرزایی بووە، دەوری زارکەکەی 60 سانتیمیترو گرانایی 590 گرەم زێری نایابو خالسە.[379] "ئیندرێ گودار"ی فەرانسەوی لەسەر ئەو جامە نووسیویەتی: "زۆر عالیو سەرسوورهێنەرەو بە زۆر دیمەنی ئەفسانەیی رازاوەتەوەو پرپرە لە لەتافەتو جوانی هونەری جۆراوجۆرو بێوێنە."[380]

گۆڤاری لایفی ئەمریکا دوای وتووێژێك کە لەگەڵ"رابێرت دایسۆن"ی سەرۆکی لێژنەی توێژینەوەی هاوبەشی ئێرانو ئەمریکا کردی لەژمارە 12ی ساڵی 1959ی زایینی لە راپۆرتێکی وێنەدار دا کە لەژێر سەردێری "لە نهێنییەکانی جامی زێرین دا فەرهەنگێکی نادیار دەرکەوت" نووسیویەتی:

"ئەو بایانەی لە ماوەی 2800 ساڵ دا دەهاتنو هەموو دەشتایی ویشکی باکووری رۆژئاوای ئێرانی دەگرتەوە، بارستایی ئەو خاكو خۆڵەی زیاترو

---

[377] ادیبیەکانو پارسییەکان نووسینی کالیکان، لاپەڕەکانی 31 ـ 30.

[378] لەبەر ئەوەی ئەو رێکەوتە لەگەڵ سەردەمی حکوومەتی "ئیشپوئینی"و "مینوئای" کوڕی لە ئورارتو هاوکاتەو لەگەڵ کاتی هێرشی ئەوان بۆ ماننا یەك دەگرێتەوە، ئەو ئاورتێبەردانی بە کاری ئەوان دەزانێ.

[379] گۆڤاری وێنەداری هەواڵەکانی لەندەن Illustrated London News، ژمارە 27 ساڵی 1958ی میلادی.

[380] هونەری ئێرانی باستان (دێرین) ل 154.

www.pertwk.com

ئەستوورتر دەكرد كە كاسەی زێڕینی لە دڵی خۆی دا حەشار دابوو... تا چەند مانگ لەمەوپێش هەیئەتی هاوبەشی زانایانی ئێرانیو ئەمریكایی، یەكێك لە گەورەترین دۆزینەوەكانی دێرینەناسیان بەئەنجام گەیاند، ئەوەتا لە رووی ئەو دیمەنە ئەفسانەیانەی كە لەسەر كاسەیەكی زێڕین نەخشاون دەتوانین لەسەر ئەو خەڵكانەی دروستیان كردوە زانیاری وەدەست بێنینو لەژیانو بیرو باوەڕیان بگەین."[381]

ئەو كاسە لەگەڵ جەندەكی سێسەرباز هێنراونەتە دەر كە وادەنوێنێ ئەو سەربازانە ویستوویانە ئەو جامەی لە سووتان لەنێو ئاگر دا رزگار كەن. وا وێدەچێ كە سەربازەكان بۆ بەخاوەن كردنی جامەكە ئاوقەی یەكتر بووبنو بەشەڕ هاتبن، چونكو یەكێك لەوان بە شێوەیەك كەوتۆتە سەرخاك كە خەنجەرێكی لە پشت چەقیوەو كاسەكەشی لە مشتی گرتوە.[382]

لەسەر نەخشو نیگاری سەر ئەو جامە "غلامرضا معصومی" لەو بڕوایە دایە كە لە حیكایەتە كۆنەكانی فارسی وەك "مهر فراخ دشت" كە سواری عارەبانە دەبێو لەگەڵ هاوڕێیەكان دەچێتە شەڕی دوژمن، یا سەركەوتنی فەرەیدوونی پێشدادی بەسەر زوحاكی ماردووش" ئیلهامیان وەرگرتوە. بەڵام "ئیدات پرادا" پێی وایە بۆ سازكردنی ئەو نەخشو نیگارانە لە حەماسەی "هۆریانییەكان" ئیلهام وەرگیراوە كە لەو دا خەڵكانێك لە قەوقاز ڕا هاتبوونە ئاسیای نیزیكو لە هەزارەی سێی پێش زایین لەبین النهرینو سووریەو فەلەستین ژیابوون، دوایە بەرەو رۆژئاواو بۆلای دەریاچەی ورمێ هاتوونەو لەوێ بە "ماتی ئێن" ناسراونو، قارەمانی ئەوان بە "كۆماری بی" نێودێر كرابوو. هەروەها دەڵێ كە هێندێك شكڵی وەك پێشكەش كردنی منداڵ بە باوك شەڕ لەگەڵ نمای چیایەك (كە نیوەی سەرەوە بنی ئادەمەو خوارەوەشی لە نەخشی كێوێك دا خۆی دەبینێتەوە كە دەوری داوە)و ... لەگەڵ ئەو حەماسە یەك دەگرێتەوە.[383]

"گیرشمەن" ئەو جامەی بە دەسكردی هۆزانوانانی خۆماڵیماننا دەزانێ كە نەخشەكانی هی ڕێوڕەسمی ئایینیو هێندێك شتیترن كە زۆر لەو ئاسەوارانە دەچن كە لە ناوچەكانی نێوان "ئەناتۆلی یا ئەنادۆڵ"ی رۆژهەڵاتو سووریەی

[381]ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا. رەحیم رەئیس نیا.

[382]مادەكانو پارسەكان، ویلیام كالیكان لاپەڕەكانی 31و 30.

[383]هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشی، رۆمن گیرشمەن ل29.

باكوور تا كێوەكانی زاگرۆس واتە ئەو خاكەی كە بە وتەی مینۆرسكی هەر لە ئەزەلەوە نیشتمانی كوردان بووە دۆزراونەوەو هی ئاخریەكانی هەزارەی دووهەم تا هەزارەی یەكەمی بەرلەزایین —ن.[384][385]

وێڕای ئەوەی سەرنج دەدەینە وتەی گیرشمەن، راستییەكی دیكەمان بۆ دەردەكەوێ، ئەویش ئەوەیە بە وتەی بەشی زۆری لێكۆڵەرەوەكان بە روانین لە شوێنەوارەكانی تەختی جەمشید كە هی سەردەمی هەخامەنشینو وەك یەك چوونیان لەگەڵ نەخشەكانی جامی زێڕینی "حەسەنلوو"و ئاسەواری دیكەو بە لەبەرچاو گرتنی مەودای سەردەمی لە بەینی ماننا‌و هەخامەنشییەكان، مەدەنیەتو فەرهەنگی مانناكان بەتەواوی رەخنەی لە ژیانی هەخامەنشی‌یەكان دا كردوە. بە تایبەتی ئەو شوێن دانانە، لەبەرد تراشی تەختی جەمشید دا دەردەكەوێ، بە فەرمایشی مامۆستا سەعید نەفیسی نەخشو نیگاری كاسەی حەسەنلوو زۆر لەو نەخشو نیگارە زێڕینە دەچێ كە لە ساڵی 1315 لە كلاردەشتی مازەندەران دەست كەوتوون. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی كە كلاردەشت لە مازەندەران هەڵكەوتووە، دەردەكەوێ شارستانیەتی ماننا لەرۆژهەڵاتیش تا مازەندەرانی ئەوكات چووبێتە پێش.[386] ئەوە شتێكە كە سید محمد تەقی مستەفەویش ئاماژەی پێكردوەو لەگەڵ ئەوەی پێوەندییەك لە نێوان ئاسەواری دەست كەوتوو لە "حەسەنلوو" و "زێوە" دەبینێ، زانیارییان لەسەر دەداو دەنووسێ: هۆزانوانانی مانناییش كە دوایە كەوتنە ژێر دەسەڵاتی مادەكانو لە ئاخریش دا وایان لێ هات كەوتنە ژێر سەیتەرەی هەخامەنشییەكانو لەساز كردنی ساختومانی تەختی جەمشید دا بەشدار بوون.[387]

لە رۆژهەڵاتی حەوشەی قەڵای "حەسەنلوو" پاشەواری چەند ئەنبارو تەویلەیەكی ئەسپ دەكەوێتە بەرچاو، یەكێك لەعەنبارەكان پڕبوو لە كووپەی

---

[384] هەمان سەرچاوە.

[385] ئەو وتەی گیرشمەن جارێكی‌تر بخوێننەوە تا لەو راستییە بەئاگا بن كە ئەو جامە زۆر لەو شوێنەوارانە دەچێ كە لە ناوچەكانی ئاماژە پێكراو كە لە روانگەی ئەو لە باری جوغرافیاییەوە هەر كوردستانەو بە قەولی مینۆرسكی هەر لە سەرەتاوە نیشتمانی كوردان بووە دۆزراونەتەوە.

[386] مێژووی كۆمەڵایەتیی ئێران لە دەورەی بەر لە مێژوو... ل 219 نووسینی مامۆستا سەعید نەفیسی.

[387] گۆڤاری نەخشو نیگار ل 58.

گەورە کە گومانی ئەوەی لێ دەکرا بۆ ئاو ڕاگرتن کەڵکیان لێ وەرگیرابێ، هەر لەو بەشەدا پاشماوەی کەمێك ترێی تولێخاوەو ئێسكو پروسكی ژنو پیاوێك کە لەباوەشی یەکتر دا ئارامیان گرتوەو هەر بەو حاڵە گیانیان لەدەست داوە، دەبیندرێ.[388]

لەو شتانەیتر کە لەو قەڵایە دا دەست کەوتوون، گڵکۆیەك بووە کە مردوویەکی تێدا بووەو لەتەنیشت ئەویش ئێسكو پروسكی سێ ئەسپو هێندێك شرو شاڵاتی دیکەی لێیە، چونکو قوربانیکردنی ئەسپ لە لای سەکایەکان لەکاتی بەخاك ئەسپاردنی مردوو دا باو بووە، لەوانەیە ئەو گڵکۆیە هی یەکێك لە سەکایەکان بێ، بە تایبەتی ڕازاوەیی زینو بەرگی ئەسپو هەبوونی لغاوێکی لە برۆنز (زەرد)ی کە بە میلەیەکی بادراوە سازکراوە، پێشتریش ئەو چەشنە لغاوە لەگۆڕی سەکایەکان دا لە ناحیەی "کووبان" دۆزراوەتەوە[389] ئەو بۆچوونە وەڕاست دەگێڕێ.

گریشمەن لەوەش زیاتر دەدوێو دەڵێ: "لە حەسەنلوو، لە پەنا لاشەیەکی مرۆڤ لەوحێکی زەرد هەبووە کە سەرە ئاسکێکی لێ هەڵقەندرا بوو." با ئەوەش بزانین کە سەرە ئاسك نیشانەی دیاری قەومی سەکایە. ئەو لەو بڕوایە دایە کە ئەو لەوحە سینەبەندێك بووە کە ئورارتوویەکان بوویانەو پیاوەکانیان لە ملیان دەکردو سەکایەکانیش لاسایان کردوونەوە.[390] چونکو سینەبەندە زێڕینەکانی "زێوە"ش هەر لەم چەشنەن، ئەو گومانە زیاتر دەبێ کە بەوتەی گریشمەن گڵکۆکەی "حەسەنلوو"ش هەر هیئەوان بێ.

لە کۆتایی باس لەسەرماننا، ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئاخریەکەی دەسەڵاتی ماننا بەهۆی کام هێز رووخا دەسکەوتی ئەو رووخانە چ بووە؟ تا ئێرە دوو هێزا لە رووخاندنی حکوومەتی ماننا دا بە شوێن دانەر دەزانن، برێك لە لێکۆڵەرەوان سەکایەکان یا ئێسکیتەکان یا سیتەکانو تاقمێکیش مادەکان بەهۆی لەناوبردنی ماننا دەزانن. ئەوەی گومانی تێدا نیە، بە دەستەوە گرتنی

---

[388] هونەری ئێرانی باستان = دێرین، ل 154 "ئیدات پرادا" لێرەدا پێویستە ئاماژە بە شتێکی زۆر پێویست بکەین، ئەویش ئەوەی کە لە ساڵی 1375ی هەتاوی، زانایان رایان گەیاند کە لەم دەوەرە لە کووپەیەکی دێرین دا کە دەگەڕێتەوە بۆ چەند هەزار ساڵ پێش زایین، گەردی شیرەی ترێیان دیوەتەوەو بۆیان دەرکەوتوە کە ئەو کات شەرابسازی هەبووە.

[389] هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشیدا، رۆمەن گیرشمەن ل 28.

[390] هەمان سەرچاوە.

دەسەڵاتی تەواوی مادەکان لەخاکیماننا دایە، چونکو دوای دامەزرانی حکوومەتی ماد لە خاکی ئەوان دا ئیتر نێوی ماننا نەهاتەوە گۆڕێو ئەستێرەی بەختیان ئاوا بوو. بەڵام ئەو پرسیارە کە ئایا سکا یا سیتەکانیش هێرشیان کردۆتە سەرخاکی منناو ئەوێیان گرتوەو حکوومەتێکیان بەنێوی خۆیان پێك هێناوە؟ و ئەگەر هەرەس هێنانی حکوومەتی ماننا بەهۆی سەکاکانەوە بووە، لەو کاتەوە ئەوان دەستیان بەسەر داگرتوە هەتا ئەو کاتی بەهۆی مادەکان لەناوچوون ماننایەکان چیان بەسەر هاتوە؟

ولآمی نووسەری کتێب بۆ ئەم پرسیارانە ئەوەیە کە مانناییەکان بە دوای شکانی پاشاکەیان "ئاخشر" لە "ئاشوور بانیپال" لە ساڵەکانی 59 ـ 660ی بەرلە زایین، دەستیان بە راپەڕین بە دژی دەزگای حاکم کردو پادشایان کوشتو تەرمەکەیان لە کووچەو کۆڵانی شاری "ئورمێت ج ئورووميە = ورمێ" دا فرێ داو، بەدوای ئەو راپەڕینە دا نائارامی بێسەرەوبەرەیی پەیدابوو، دەسەلآتی ئاشوور هەلەکەی قۆستەوەو وڵاتی منناکانی کردە باج دەری خۆیو لە راستی دا ئەو خاکە بوو بە کۆلۆنیایی ئاشوورو بە یەکجاری سەربەستی خۆی لەدەست دا. هەر لەو سەردەمەدا شەپۆلی ترسناکی "سەکایی" لە سنووری ماننا نیزیك بۆوە، لێرە بە دواوەیە کە مێژوو روونی نەکردۆتەوەو، مێژووزانانیش هەریەکە قسەیەکی لێ دەکەن، لەوحاڵەدا کە هێندێك بروایان وایە سەکایەکان خاکی مانناکانیان گرتوەو لەوێ جێگیر بوون، برێکیتر وەك ا.م.دیاکونوف، لەگەڵ ئەو بۆچوونە نینو دەڵێن سەکاییەکان لەگەڵ مانناییەکان دژی ئاشوور یەکیان گرتوەو بۆ ماوەیەك لەماننا ماونەتەوە. ئەوەش راستە چونکو ماوەیەك لە وڵاتی ماننا دابوون.[391] بەلآم من وەك نووسەری ئەم کتێبە لە لایەنگرانی دیاکونوف دەپرسم، ئەدی سەکاکان لەکوێ بوون؟ لەچ شوێنێك نیشتەجێ بوونو ناوەندیان کوێ بووە؟ ئایا بە رەنگەو دەبێ دەتوانین مەسەلەکە روون کەینەوەو وڵامێك بۆ پرسیارەکەی سەرەوە بدۆزینەوە؟

هیچ گومان لەوە دانیە کە ئێسکیتەکان یا سەکایەکان لە خاکی منناکان دا ماونەوەو نێوی ئەو قەومە ترسی دەخستە دڵی خەڵکی سەر رێگایانو تەنانەت خوێندنەوەی تالآنو برۆی ئەوان لە کتێبان دا، هەر ئێستاش مرۆڤ دەترسێنێ.

---

[391] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 230 بەدواوە.

له وڵاتێکی وەكماننا ئەویش لە سەردەمی لاوازیو بێسەرپەرستی دا (پێشتر گوتمان ئاخشری پادشای ماننا کوژراو ئەو وڵاتە بوو بە باج دەری ئاشوور...) چۆن حیزو سڵامەت دادەنیشێو جووڵە ناکا؟ لەزۆر کتێبی جۆراوجۆر دا دەخوێنینەوە کە هیچ تێکهەڵچوونێك لەنێو ئەوانو مانناییەکان نەبووە،[392] ئەوەش ناگونجێ مەگەر سەکایەکان بێ هیچ زەحمەتێكو خۆڕاگری مانناییەکان چووبنە ئەوێو کردبێتیانەس وڵاتی خۆیان. هەرچەند ئاشوور بانیپاڵو بەر لەویش سارگۆنی دووهەم لە وڵاتی ئیسکیتەکان یا سەکاکان دەدوێن، بەڵام هەر لەبەر ئەو ئەگەرو مەگەرانە تا ئەوڕۆ هیچ کەس نەیتوانیوە بە ڕوونی ئەو پاشایەتی‌یەی کەپاشاکانی دیکە باسیان کردوون دیاری بکا. ئەو سەرچاوانەی بەدەستەوەن لایان وایە تەنیا شوێنێکی ئەوانی لێ ماونەتەوە هەر وڵاتی مانناپە. ئاکامی باسەکە دەبێتە ئەوە کە قەومی سەکا کاتێك لەهێرشو تاڵانو بڕی خۆیان دا گەیشتوونە خاکی ماننا هیچ بەرگرییەکیان لەپێش نەبووە، بەسانایی لەوێ نیشتەجێ بوونو لەوێوە هێرشی خۆیان بۆسەر ئورارتو و ئاشوورو ماد درێژە داوە، هەر لەو بارودۆخەش دابووە کە لەلایەن مادەکانەوە پێشنیاری یەکبوونیان بۆ کراوە تا بەیەکەوە لەبەرانبەر ئاشوور دا ڕاوەستن، ئەو یەکیەتییەش سەری گرتوە، بەڵام کاتێك مادەکانیان ئاوا بە ساکاری لەبەر دەستی خۆیان دادیت، ڕایان گۆڕاو لەگەڵ ئاشوور کەوتنە کەینو بەین سازکردنو دواتریش ئاشکرایە کە لەمیوانداری بەشکۆی مادەکان دا گەورەکانی سەکایی هەموو کوژرانو... . کەوابوو دەتوانین لەسەر یەك بەو ئاکامە بگەین کە منانای شکست خواردوو لە ئاشوورو پڕلە نائارامی، کەوتۆتە بەر هێرشی سوارەکانی شەڕکەری سەکایی یا سیتەکانو چونکو کەس نەبوو بەرەنگارییان بکا لەگەڵ سەرۆکەکانی قەوم کە بە پێی نەریت لە شوورای دەسەڵاتدارەتی دا دەستیان هەبووە، بە ڕێککەوتن گەیشتوونو خاکی ماننا بۆتە شوێنی مانەوەی ئیسکێتو سیتەکانو لەم شوێنەدا لەگەڵ مادەکان ڕێك کەوتوونو لەگەڵ هێزی پرشو بڵاوی مانناییی دا دەستیان دا بەربەرەکانی بە دژی ئاشوور. لەو بەینەش دا گۆشەو کەناری خاکەکەیانو قەڵاکانی سنووریی ماننا وردەوردە هەر لەو کاتەوە کە "ئاخشری" شکستی خواردو کوژرا کەوتە بەردەستی ئۆرارتۆریەکانو

[392] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، ڕەئیس نیا، مێژووی ماد لە دیاکونوفو ... .

ورده پاشاو ئاشووری‌یەکان لە خاکیماننا جیا کراوەو دەکەوتە سەرخاکی ئەوانی‌تر. بەم شێوە ماننا سەرەڕای ئەو هەموو توانایەی وەدەستی هێنابوو، بەهێدی‌و هێمنی لەناو چوو و، وەك دەڵێن بەخۆشی‌و بەهاسانی پێ‌گەیی، بەڵام دەوامی نەبوو و فەوتا. چونکو بە زۆر هۆو یەك لەوان نارێکوپێکی‌و ڕەمەکی بوونی پێکهاتەی ڕێکخراوەیی لەو حکوومەتە دا (وەك دەست تێوەردانی مەزنەکان لە کاروباری وڵات)، هەرچەند دەیتوانی وەك دەسەڵاتی ماد ببێتە ئیمپراتورییەکی سەقامگیر، بەڵام نەیتوانی‌و بۆیان نەکراو بە بێ‌دەنگی لەنێو قەوم‌و حکوومەتەکانی دیکەدا تواوە. سەکایەکان بەسەریان دا زاڵ بوون‌و پاش ماوەیەکی کورت کە دەسەڵاتیان بە دەستەوە بوو ئەوانیش کەوتنە ژێر دەستی مادەکان، لە ماوەی مانەوەی سەکایەکان یا سیتەکان هێندێك ئاسەواری وا دەبینین کە هیچ کات لەناو ناچن‌و نموونەی سەردەمی ئەوان ئێستاش بەرچاو دەکەون. ئاماژە بە یەکێك لە شتەکانی سەردەمی ئەوان دەکەین:

"هەر ئێستا لە بەینی مهابادو میاندوئاو و بۆکان لە قەراغ ڕووباری تەتەهوو کە 15 کیلۆمیتر لە میاندووئاو دوورە، گوندێك هەیە بە نێوی "قەڵای ڕەسووڵی سیت" لەبەڵگەنامەیەکی نووسراوی بنەماڵەیی دا کە لە لای نووسەری ئەو کتێبەیە (دروست بوونی ئەو گوندە دەگەڕێتەوە بۆ هەشت پشت بەرەو پێشی نووسەری کتێب واتە چوارسەد ساڵ پێش کاتی نووسینی کتێبەکە. هێندێك تیرەی تازە لە بنەماڵەی سەکایەکان چەند سەدە دواتر لەم دەوروبەرە بڵاو بوونەوە. مەدحی ژنی یەکێك لە باپیرە گەورەکان دەکەن کە ژنێکی زۆر لێزان‌و بلیمەت بووە کە چەند سەدە دواترو هەتا ئێستاش تەکبیرو ئامۆژگاری‌یەکانی ئەو سینگ بەسینگ دەگوترێتەوە. ئەو ژنە لەتەواوی مەڵبەندەکە دا مەشوەرەت‌و پرس‌و ڕای پێ‌کراوەو، ئەوڕۆش هەر لەسەر ئەو بنەمایە ئەگەر بیانهەوێ ژنێکی تاریف بکەن‌و ئەوی وەك ئافرەتێکی ژیرو وریا بناسێنن، خەڵکی دەڤەری موکریان (کە ڕاست مەڵبەندی ماننا بووە) پێی دەڵێن "سەرسپی سیتان Sar spi sittan" یا دەیشوبێنن‌و دەڵێن "دەڵێی سەرسپی سیتانە" واتە وەك ژیرە ژنی سیتانە.[393] وەك باس کرا ئەگەر توێژینەوەی

[393] لە زمانی کوردی دا مانای مەجازی "سەرسپی"، "ژنی دنیادیتوو، ژیرو کارئامەیە" ئەوە یەکەم جاریشە کە بە تایبەتی دوای ئیسلام باسی سەکاکان دێتە گۆڕێ‌و لە بوونیان لە ماننا (موکریان) دەدوێن‌و گوندێکیش بەنێوی سیت یا قەڵای سیت هەیە.

زانستی لەم مەڵبەندانە بکرێ لە داهاتوو دا زۆر بابەتی روونترمان لە سەکایەکانو ماننایەکان دێتە دەست.

مادەکان

مادەکانیش یەکێك لەقەومەکانی میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆسو یا راشکاوانەتر بڵێین یەکێك لە تیرەکانی کوردانن، وەك هەموو ئەو تیرانەی لەسەریان دواوین موتالایان لەسەر دەکرێ. بەلام ئەگەر وەك هێندێك لایان وایە جیا لەو قەومانەنو بەستراوە بە قەومەکانی کۆچەری دواترن (کەوانیە)و لەسەر ئارياييیە کۆچەرییەکان دێنە حیساب، ئیتر باس کردن لەسەر مادەکان لە چوارچێوەی باسی ئێمە دا ناگونجێ.

پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە بەشی زۆری لێکۆڵەرەوەکان، قەومەکانی کوردیان (لیلۆیی، کاسی، کۆتیو ...)یان بە دانیشتوانی بنەڕەتی خاکی ماد (مادی رۆژئاواو باکووری بین النهرین تا ئاخری جزیرە لە باکووری خاکی سووریەی ئێستا) دەزانن‌و بە راستیش لە سەردەمی زۆر دێرینەوە واتە لە عەسری بەردین (عصر حجر = **پالئۆلیت**) کە شوێن شوێنەواری بنیئادەم لەو دەڤەرە کەوتوون، جگە لەو قەومانە، بنیئادەمیتر لێرانە نەناسراوە. هەروەك ئەو ڕۆژانە ـ رەزبەری 1374ی هەتاوی ـ زاناکانی ئەمریکایی جەندەکی ژنێکیان لە دەوروبەری "زاخۆ"ی کوردستانی عێراق دۆزیوەتەوە کە هی پێنج هەزار ساڵ پێش زایینەو لە شوباری خەڵکی ئەو مەڵبەندە دایە.[394] هەر لەو سەردەمانەدا (لانی کەم لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایین) وێڕای باس لەگەڵ ئەو قەومانە باسی مادەکانیش لە شوێنی زۆر دوورتر لەو سەردەمەی باسمان کرد باسی مادەکانیش کراوە.[396ـ395] جا هەر بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئێمە مادەکان

---

[394] بەپێی هەواڵە رادیوییی‌یە جۆراوجۆرەکان لە رۆژی 1374/7/6 یەك لەوان رادیۆ لەندەن‌و ... .

[395] لە لاپەڕەکانی 102 تا 106ی ئەم کتێبەی بەردەستتان بڕوانن.

[396] تەورات کتێبی پیرۆزو قامووس لە نەخشەیەك دا کە شوێنی دانیشتنی قەومەکانی دوای تۆفانی نوح لە باکووری دەریای سوورو رۆژهەڵاتی کەنداوی عەقەبە بە دەستەوەیە مەڵبەندێکی بەنێوی مادەکان تێدا دیاری کراوەو لەوێ دا "المدیانین"یان پێدەڵێن کە لە ئەولادی حامی کوڕی نوح بوونە. کتێبی قامووسیش لە لایەن "مستێر هاکس"ی ئەمریکایی بە ئینگلیسی وەرگێڕدراوە.

به یەکێك لە لقەکانی مەنزوومەی زاگرۆس‌و بەشێك لە خەڵکی خاکی کوردستان دەزانین، باس لەم بوارەو لەم بەشەدا بە پێویست دەزانین.

موتاڵا لەسەر قەومی ماد لە روانگەی مێژوویی‌یەوە، لەسەر بنەمای بۆچوونەکانی ئەورۆپیی، بە گوێرەی وتەی "ا.م.دیاکونوف" هەروەك بۆچوونی "لێنۆرمان" دەبێ لە دوو فاکتۆری جیاواز دا ئەنجام بدەین. 1ـ لەسەر بنەمای نووسراوە کۆنەکان کە بە شێوەی ئاسایی لێکدانەوەو نووسراوەکانی "کتسیاس"، "هیرۆدۆت"، "تەورات"و ... بەرئاورد کردنی ئەوان لەگەڵ یەکتر جێ‌بەجێ دەبێ، 2ـ لەسەر بنەمای کەڵك وەرگرتن لە نووسراوە میخی‌یەکانی بە دەستەوەن کە بەشی دووهەمی کەتیبەکانی هەخامەنشیان بە زمانی مادی دەزانی، لەو بۆچوونە دابوون کە دەتوانن بۆ دەرکی راستی‌یەکان‌و چلۆنایەتی مێژووی ماد کەڵك وەربگرن.[397] کەچی دوایە دەرکەوت کە بەشی دووهەمی کەتیبەکان بە زمانی عیلامین.

یەکەم پێشەنگی ئەو بۆچوونە کە هەر خۆشی دەستی دایە بەڕێوەبردنی گەلاڵەکە "فرانسو النورمان h.lenormant"[398] بوو. مەوزووعێکی زۆر سەرنج راکێش کە بە دوای ئەم ڕاو بۆچوونە هاتە گۆڕێ ئەوە بوو کە زیاتر دەیانگوت "هیندو ئورووپاییەکانی" مادی خوارووی، لە سەردەمەکانی پێشووترەوە ببوونە هیندو ئورووپایی!□□□ لەوەش سەرنج راکێشتر ئەوەیە کە وێڕای بێدەنگی لەوشتەی کە کۆچبەرەکانی تازە هاتوو لە کۆچبەرە کۆنەکان کە دەبێ بڵێین دانیشتوانی سەرەکی‌و لەمێژینەی ئەو خاکەبوون‌و بە دوای نیشتەجێ بوونی چەند سەدە لەو شوێنە بوونە خاوەنی فەرهەنگ‌و شارستانیەتی تایبەت بە خۆیان کە ئێمە پێشتر بە هێندێك لەو شتانە ئاماژەمان کردوە (لە تەواوی ئەو قسانەدا خوێنەر دەبێ سەرنج بداتە ئەو دێڕانەی کە تێیان دا زۆربەی مێژوونووسان، ئەوانە بە مادە سەرەکی‌و خاوەن فەرهەنگ دەناسن‌و بایەخیان بۆ دادەنێن کە لە هەزارەی یەکەمی بەر لەزایین هاتوونەتە سەر ئەو خاکە) ئەو

---

[397] لە سەرەتایەك بۆ لێپرسینەوەی مێژووی ماد لە ا.م.دیاکونوف لاپەڕەی 69 بەدواوەو لاپەڕی 441 بەدوا بڕوانن.

[398] H. Lenormant: Letters assyriologiques sur L'Historie et les antiquites de L' asie ant'erieure paris 1871, Premiere Lettre: Sur La monarchie des Medes. T.I.

[399] وەك ا.م.دیاکونوف، ج راولنسۆن‌و ... لە هەموویان گرینگتر "ا.میر" کە لە لاپەڕی 14 بەدواوەی:

E.Meyer. Die altesen dateierten zeugnisse der Lranischen Sprache Kuhn's Z.T Vgl. Spr. XL11.1908

بیرو هزرەیشیان وا بردۆتە نێو مێشکی خەڵکەوە کە ئاریایە تازەکان دانیشتوانی سەرەکیو پێشووی خۆجێییان کە شیاوی ژیانێکی مێژوویی سەربەست نەبوون وەپاش داوە.[400] دیاریش نیە کە ئەو کەسانە بۆ لەخۆیان پرسیار نەکردوە، کاتێك ئەو قەومە توانیویەتی چەند چەرخ بەسەر یەکێك لە گەورەترین ناوەندەکانی مەدەنیەت (بابیلو سۆمێرو ئاکاد) دەسەڵات پەیدا کەنو زاڵ بن چۆن دەبێ ئەو شتانەیان لەسەر بڵێن؟ ئەی چۆن ئەوکات کە زاڵ بوون شیاوی ئەو ژیانە مێژووییو سەربەستە بوون؟ ئەی "پراشك"و "مارکوارت"و ... کە لە خاوەنانی ئەو بۆچوونەن، چۆن تەنانەت ئازەربایجان یا ئاترۆ پاتین کە لە دابەش بوونی ئیمپراتوری هەخامەنشی "مادی بچووکی"ی پێگوتراوە، لەسەر مادستان حیساب ناکەن، لە حاڵێکا ئەو شوێنە بەنێوی مادی بچووك خۆی ساتراپ یا پارێزگاریەکی بچووك بووە.[401] بەهەرحاڵ ئەو ئاماژە پێکردنە بۆ هەڵە بوونی هێندێك لەم ڕاو بۆچوونانە بەسەو، ئەو دەستە لە لێکۆڵەرەوانو لایەنگرانیان کە لە بۆچوونی "النورمان" بایخ بەو شتە خۆماڵیو ناوچەییانە نادەن" بە وتەی ا.م.دیاکونوف تەنیا ئەگەر سەیری سەرچاوەکانی ئاشووریو نێوی تایبەتی مادی بکەن کە زۆریان بەسەر وشەی زمانی ناوچەیی لە خاکی ڕۆژئاواو ناوەندیو باکوور هەیە، پێ لەهەڵەی خۆیان دەنێن.[402]

گەلۆ، بەرەوپێش چوونی بنیئادەمی چەرخی بەردین لە خاکی ماد، لەگەڵ ئەو وڵاتانەی کە لەسەر ڕێگاو شوێنی حەرەکەتی سەهۆڵبەندان دانەبوون، وەك یەکن،[403] بەڵام لەسەر سەردەمی بەردو مس (ئەنئولیت) دۆخەکە روونترەو بە بڕوای (هێرتسفیلد) کە بۆخۆی دۆزەرەوەی شوێنە ئاوەدانەکانو جێدانیشتنی ئەو دەورو سەردەمە لە خاکی پارس (تەختی جەمشیدو ئیستەخرو...) بووەو ئەو ژیانە هیخوارترین ڕادەی عەسری حەجەرو مسەو، دەتوانێ سەرچاوەی هەڵسەنگاندنی چوونەپێشی کۆمەڵایەتی خاکی ماد لەوکات دابێ.[404] ئەو

---

[400] پراشكو ریسالە راستییەکانی

j.vPrachek: Geschichte der Meder und perser 1. Gotha. 1906.

[401] هەر ئەو سەرچاوە بەرگی 1 ل 9 (پراشكو رسالە...)

[402] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 72.

[403] هەمان سەرچاوە ل 96 ـ 95.

[404] A.Getze. Historical Allusions in old Balylonian omen texts. jCS.1.319 بە دواوە 2531

توێژینەوانەی کە لە تەپۆڵکەکانی "حصار" لە دامغانو "تەپۆڵکەی گیان" لە نەهاوەندو تەپۆڵکەی "سیلك" لە دەوروبەری کاشانو بە تایبەتی دە "گوێکتەپە" دا کە لە قەراخی لای رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ کراون، ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن.[405] ئەو ئاسەوارەی لەو توێژینەوانە دا دۆزراونەوە هی کۆتاییەکانی هەزارەی چوارەمو سەرەتای هەزارەی سێهەمی بەر لە زایینە (سەرنج بدەنە مێژووی مادەکانو کۆچی ئاریایە نوێکان)

بەڕواڵەت، بوونی مادەکان لەچوار هەزار ساڵ پێش زایین لەو دەڤەرە، هیچ شتێك ناگۆڕێ، تەنیا رێکەوتی کۆچی ئارییاییەکان گۆڕانی بەسەر دادێ، وێڕای ئاماژەی هێندێك کەس بە کۆچی ئارییاییەکان تا دوو هەزار ساڵ بەر لەزایین، بەشێکیتر لەوان ئەو رێکەوتە تا پێنج هەزار ساڵ دەبەنە دواوە.[406] ئەوەی کە دەبێ سەرنجی بدرێتێ جیاکردنەوەی مادەکان لە قەومەکانیتری ئەو ئاوخاکەو تەواوی ئەو شتانەن کە بەر لەم کۆچ کردنە لەو دەڤەرە دیتوومانە. خوێندنەوەی ئەم شتانەو موتاڵا لەم بوارە دا زۆر جار مرۆڤ تووشی سەرەگێژە دەکا. بۆ وێنە سەعید نەفیسی دەنووسێ: "بەر لە هاتنی ئارییاییەکان بۆ ئێرانی ئەوڕۆ، هێندێك تیرە بە شارستانیەتێکی لاوازترەوە ژیاون کە کۆسپی هاتنیان بۆ ئێران بوونو، ئەژدادمان دوای چەند ساڵ شەڕ لەگەڵیان، ئەوانیان شکاندوەو بڕێك لەو تیرانەشیان دوابڕاو کردوە. بە گوێرەی ئەم وتانە دەبێ "هۆنەکان، تاتارەکانو مەغوولەکانو..." کە هێرشیان کردە سەر رۆمو ئێرانو بە کورتی هەر قەومێك کە هێرشی بردە سەرخاکێكو ئەوێی دەست بەسەر داگرت، لە خەڵکی ئەو وڵاتەی داگیریان کردوە پێشکەوتووترن؟![407]

دوای ئەو چەند رستەی کە بۆ ئاگاداری گوتمان دەبێ ئەوە بزانین کە مادەکان لەریزی ئەو قەومانە دان کە هەر لەبنیادەوە دانیشتووی ئاخی مادای گەورە واتە "ئێرانی ناوەندی تا ئەوپەڕی کوردستان بوون کە لە لای رۆژئاواش ڕا تا دەوری دیاربەکرو مووسڵو ... دەگرێتەوە." هەرچەند لەزۆر شوێن ئاسەواری ئەوان دیتراوەو بیسراوە، بەڵام بنکەی سەرەکی ئەوان لە سەرزەمینی

---

[405] هیرسفلد لە ل 33 بە دواوە.

[406] وە سەعید نەفیسی لە کتێبی مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران لە دەورەی بەر لەمێژوو داو ... ل 17.

[407] مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێرانی پێش مێژوو، دەستپێکی مێژوو، سەعید نەفیسی لاپەڕەکانی 16 تا 15. کەچی ئەوڕۆ هەر نیشانەیەکی لە زێوەو حەسەنلوو... دەبینین، هەموو هی قەومەکانی نا ئارییاییو ئەوانەن کە پێشتر لەوێ بوون.

ماننا و رۆژهەلاَتو باشووری رۆژهەلاَتی ئەو دەڤەرە واتە ئازەربایجانی ناوەندیو باشووری بووە. بە پێچەوانەی وتەی هێندێك كەسی وەك "كلمان هوار" كە رابردووی ئەوان زیاتر لە 1100 ساڵی پێش زایین نابینێ[408] كەچی ئەوان لە دێرزەمانەوەو زۆر بەر لەو رێكەوتەی ئەو دەڵێ دانیشتووی ئەو خاكە بوون، چونكو پێشتریش لەم بابەتەوە دواوین زیاتر لەوە لەسەری ناڕۆین، چونكو هەر خاوەن بۆچوونو لێكۆڵەرەوانی وەك دیاكۆنۆفو ریچارد فراترو ... ئەوە دەسەلمێننو پێی لەسەر دادەگرن كە جەماوەری سەرەكی مادەكان لە گوتییەكانو تیرەكانی كاسپی پێك هاتوونو زیاتر لە ناوە تایبەتییەكانی مادەكان كە لە سەدەكانی نۆهەمو هەشتەمی زایینی ڕا بۆ ئێمە ماونەوە، زۆر زەحمەتە بتوانین ریشەی ئەو نێوانە بگەیەنینەوە سەرزمانی ئاری.[409] كە ئەو كاتەیش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی كە دواین دەستەكانی قەومەكانی ئاریایی كۆچەر كە پێشتر لە ژێر كاریگەریی زمانی (هیندو ئورووپایی) دابوون.

كەوابوو بە وەبیرهێنانەوەی پێك هاتنی یەكیەتی نێو تیرە جۆراوجۆرەكانی ماد لە سەرەتاكانی هەزارەی یەكەمی بەر لە زایینو رزگار بوونیان لە ژێردەسەلاَتی عێل سالاریو رێنوێنیی ئەو قەومە بەرەو دەسەلاَتی سیاسیو پێك هێنانی رێبەرایەتی گشتی یا دەسەلاَتی خۆییو ... باس لەسەر مادەكان درێژە دەدەین.

پێكهێنانی دەسەلاَتی ماد

وەك پێشتر باسمان كرد یەكیەتیی تیرەكانی ماد سەرچاوەو هۆی سەرەكی پێكهاتنی دەسەلاَتی ماد بوو و، لەم بابەتەشەوە قسە زۆر كراوەو هەر كەسە بۆچوونێكی دەربڕیوە كە بە ناوبانگترینیان روانگەی هیرۆدۆت مێژوونووسی نێوداری یۆنانی كۆنە. ناوبراو كەسێك بە نێوی "دیۆك یا دیاكۆ = دیۆكس یا دیائۆكۆ" بە مایەی سەرەكی یەككگرتوویی تیرەكانی مادو یەكەم پێكهێنەری دەسەلاَتی ماد ناساندوە. ئاشكراشە كە دیائۆكۆ لە پێش دا سەركردەی یەكێك

---

[408] ئێرانو شارستانیەتی ئێرانی ل 26، كۆلمان هوار.

[409] بۆ نموونە مێژووی ماد نووسینی ا.م.دیاكونوف لاپەڕەكانی 91 تا 188.

لەهۆزەکانی یەکگرتووی ماد بووەو بە قەولی کوتوان لەسەردەمی هێرشی سارگۆنی دووهەمی پادشای ئاشوور بۆ سەر ماننناو ماد، بەدیل گیراوەو بۆ سووریە دوور خراوەتەوە.[410]

هەرچەند ئەو داستانەی "هیرۆدۆت"کە بۆ بە دەسەلات گەیشتنی "دیائۆکۆ" دەیگێڕێتەوە بە رواڵەت وەك شتێکی سادەو ساکار دێتە بەرچاو و زیاتر وەك حیکایەتی منداڵان دەچێ، بەلأم بە لەبەرچاو گرتنی ئەو کاتو سەردەمە ژیانی دەشتەکی خەڵكو رادەی زانیاریو ئاستی ئەو کاتی خەڵك زیاتر لە گێرانەوەکانی دیکە دێتە قبووڵ کردن. حیکایەتەکەش بەمجۆرەیە:[411] دیائۆکۆ کەلەنێو هۆزی خۆی دا جێگەی رێز بووەو لەژیریو لێزانی دا بەناوبانگ بووەو، زۆربەی خەڵکی هۆزەکەی خۆیو بگرە خەڵکی لاوەکیش بۆ کردنەوەی گرێی گرفتەکانیان دەچوونە لایو هێدی هێدی قەدرو رێزی لەنێو هۆزەکەی خۆیو خەڵك دا ئەوەندە بەرز بۆوە کە وایان بیر دەکردەوە بەبێ ئەو هیچ گیروگرفتێك چارەسەر نابێ. لەهەلومەرجێکی ئاوا دابووکە کەوتە بیری کەڵك وەرگرتن لەم دۆخە. وای لێهات کە بیرۆکەی "ئەگەر دیائۆکۆ نەبێ وڵات دەشێوێ" بە شێوەیەکی سروشتیو لە رێگەی لایەنگرانی پەروەردە کراوی خۆی لەنێو خەڵك دا جێگەی گرتو بێ غەرەزیو دڵپاکیو دادپەروەریو عەداڵەتی دیائۆکۆ خۆشی ئەو شتەی بە تەواوی وەڕاست گێڕا، لە نەکاو هەر بۆخۆی رای گەیاند کە بەهۆی ماندوویەتیو کاری زۆری خۆی، توانای پێڕاگەیشتن بە کاروباری خەڵکیو درێژەدانی ئەو ئەرکەی نیەو خۆی لە خەڵك دوور خستەوە.

خۆ کێشانەوەی "دیائۆکۆ" بوو بەهۆی پەرەسەندنی دزیو کاری خراپ لەنێو خەڵكو ئەو ئاڵۆزییە بوو بە هۆی ئەوەی پیاوماقووڵانی هۆز لە کۆبوونەوان دا ئەو مەسەلەیە بێننە گۆڕێ. لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی داڕشتنی پلان لە لایەن "دیائۆکۆ" خۆیەوە، لایەنگرەکانی لەم جۆرە کۆبوونەوانەدا قسەکەری سەرەکی بوونو هەموو کات قسەکانیان دێناوە سەر ئەوە کە بێ وەرگرتن لە زیرەکیو لێهاتوویی دیائۆکۆ ئەو نائارامیو ئاڵۆزیيە درێژەی دەبێو رۆژلەگەڵ رۆژ خراپتر دەبێ. کاریگەری ئەو قسانە بوو بەهۆی ئەوەی کە ریش سپیەکانی هۆزو خەڵکی

[410] م.م.دیاکۆنوف مێژووی میراتی ئێران ل 117.

[411] مێژووەکانی هیرۆدۆت ل 76.

ئاسایی هاتنه سەر ئەو باوەڕە ڕێبەرێك بۆخۆیان دابنێن تا كارو بارەكانیان بۆ جێبەجێ بكاو كۆتایی بەم هەڵلاو بەزمە بێنێ‌و، چونكو بەپێی بەرنامەی داڕێژراو هەموو باسی لێهاتوویی‌و كارئامەیی دیائۆكۆیان دەكرد، كاتێك هاتنە سەر هەڵبژاردنی كەسێك بۆ ڕێبەری قەوم، هەموو یەك دەنگ دیائۆكۆیان هەڵبژارد.

هیرۆدۆت دەنووسێ: یەكەم كاری "دیائۆكۆ"ئەوە بوو كە كۆشكێكی بە خەڵك ساز كاو چەند پارێزەرێكیشی بۆ گرت، دوایەش فەرمانی دا لە دەوری كۆشكەكەی شارێكی گەورە دروست كەن تا ببێتە ناوەندی دەسەڵاتو گەلی ماد لەهەموو شوێنێك بۆ كاروبارو گیرو گرفتەكانیان بێنە ئەو شارە. كۆشكو شار بە دڵی دیائۆكۆ لە شوێنی ئەوڕۆی "هەمەدان" دروست كراو نێویان نا "هەنگماتانە، هەگماتان یا ئەكباتان" بە مانای شوێنی كۆبوونەوە. دیائۆكۆ دابو نەریتێكی دەسەڵاتدارەتی ئەوتۆی لە بارەگای خۆی دامەزراند كە خەڵك بەهاسانی دەستیان وێی ڕانەگا، پێویست بوو ئەوەش بەرچاو بگرن كە هەر كەمتەرخەمییەك بە ڕێبەر بە تاوان لەقەڵەم دەدرا. بەڵام لەعەینی كات دا هەر ئەو بێ‌غەرەزی‌و عەداڵەتی كە لەپێش دا دەیكرد درێژەی دەدا. ئەو لەماوەی 53 ساڵ پاشایەتی خۆی دا قەومەكانی ژێردەسەڵاتی خۆی یەكگرتوو كردو دەسەڵاتی ریش سپیانی هەڵگرتو هیچ كات لە حەولی ئەوە نەكەوت كە خاكی خەڵكی دیكە داگیر بكاو هەموو كۆششی خۆی بۆ ئەوە وەگەڕدەخست كە بناخەی دەسەڵاتێكی بەهێز دابمەزرێنێ‌و بنیادی ئەو دەسەڵاتەی كە ئیتر بەناوی "ماد" دەناسرا بەهێزتر بكا. دیارە دوای ئەو كوڕەكەی "فرەئۆرتیش یا خشتریتە"كەوتە بیری داگیر كردنی خاكی خەڵكی‌ترو گەورە كردنەوەی وڵاتی ژێر دەسەڵاتی خۆی.[412]

"ئەسكەندەری" بەسەرنج دان بە قسەكانی هیرۆدۆتو لێكدانەوەو ئاكام وەرگرتن لە لایەن كەسانێكی وەك "ا.م. دیاكۆنۆف" بۆچوونەكانی كۆكردۆتەوە، هەرچەندە دەربڕینی بۆچوونی خۆیەتی بەڵام جێگەی سەرنجە.

ئەو دەنووسێ: یەكەم ئەوەیە كە مادەكان لە "كۆمێ Kome"یەكانی خودموختار دادەنیشتن، دووهەم لەم ناوچانەدا هێندێك ئەمیر بە یارمەتی نەجیب زادەو چینەباڵادەستەكان حكوومەتیان دەكرد، سێهەم هەر ئەو ئەمیرو

---

[412] مێژووەكانی هیرۆدۆت لاپەڕەكانی 61 تا 59.

چینەباڵادەستانە غەدریان لە چین‌و توێژەکانی ئاسایی کۆمەڵگا دەکرد. بێ یاسایی سەرچاوە گرتوو لەم وەزعە پێویستی دامەزرانی دەسەڵاتێکی ناوەندی دەهێنا گۆڕێ، ئەوانە بەتێکڕا ئەو پێویستییەیان بەهێز دەکرد کە کوزیلەیەکی تایبەت لەو کارگێڕانە پێك بێ کە بڕوایان بە دەسەڵاتێکی ناوەندی خاوەن دەسەڵات هەبوو.[413]

ا.م. دیاکۆنۆف لەم بڕوایە دایە کە پادشایەتی "دیۆك = دیائۆکۆ" لە ساڵەکانی دەوری 788 و 745ی پێش زایین بووە کە سەرچاوەکانی ئاشووریش ئەوەیان تەئید کردوە. کارەکانی بنەڕەتی "دیائۆکۆ" تا ڕادەیەك گۆڕینی کۆمەڵگای ماد لە دەوری دەشتەکی ڕا بۆ دەوری کۆیلەتی‌و دەستپێکی خاك داگیر کردن لەسەر بنەمای بەڕێوە بردنی وڵات (کشورداری)و هەروەها ئاڵوگۆڕو ڕیفۆرم لە دەسەڵاتی نیزامی تایفەیی، بە شێوەیەك کە دەسەڵاتدارە سەرەکییەکان سەرۆك عەشیرەو سەرهۆزەکان بوون، وەپێش خست. لە لایەکی دیکەشەوە شەڕو تێك هەڵچوونی نێوان تیرەکان، چەوساندنەوەی هەژاران لە لایەن دەوڵەمەندەکان‌و هەڕەشەی دەرەکی‌و بەردەوام‌و زۆر شتی لەو بابەتە بوو بەهۆی یەکبوونی هۆزەکانی مادو سەرئەنجام بوو بەهۆی دامەزرانی یەکێك لە ناوەندەکانی گەورەی دەسەڵاتی ناوەندی لە دنیای ئەو سەردەم‌و پێکهێنانی ئیمپراتۆری مادو یەکەم دەسەڵاتی ڕاستەقینەو سەربەخۆ لەم دەڤەرە ئێران دا.[414]

لێرەدا پێویستە ئەوە بڵێین کە هەرچی دەسەڵاتی ئاشوور بەسەر ماد دا زیاتر دەبوو، زەمینەی خۆڕاگری‌و بەرگری‌و بیری خۆ ڕزگار کردن لەژێر دەسەڵاتی ئاشووری‌یەکان لەنێو خەڵك دا زیاتر دەبوو، لە سەدەی حەوتی بەر لەزایین خۆڕاگری‌و خەبات بەوپەڕی خۆی گەیشت، کە بە بەدەستەوە گرتنی ڕێبەرییەکەی لەلایەن دەسەڵاتداری ئەیالەتی مادی ـ ئاشووری "پیت کاردی" بە نێوی "گشتگریتی" زۆر شێلگیرتر لە پێشوو بوو.[415] ئەو کات کە قەومە

---

[413] لە تاریکایی هەزارەکان دا لاپەڕەکانی 228و 227 بە کورتکراوەیی‌و کەڵك وەرگرتن لە ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، ڕەحیم ڕەئیس نیا.

[414] لەو بوارەدا لە مێژووی ماد بڕوانەو کەڵکی زۆری لێ وەرگرە.

[415] پیت کاردی کە ناوەندەکەی قەڵای "کار ـ کاشی" بەمانای شەرگەی کاسی‌یەکان بوو، لە دەوری هەمەدانێ بووە، ئەوە خۆی یەکێك لە هۆیەکانی پێوەندی ڕوونی مادو کوردەو کاسی‌یەکان کە کورد بوون حاکمەکەیان لە مادەکان بووە کە نێویشی کوردی بووە.

هێرشکەرەکانی سەکائیو کیمری گەیشتنە ئەو هەرێمەو لەگەڵ دەسەڵاتی ماننا بۆ لەناوبردنی دەسەڵاتی ئاشوور دەستی برایەتییان دا دەست یەکتر، دەورەی لاواز بوونی ئاشوور دەستی پێکرد" خاکێکی زۆر کە پێشتر ئاشوورییەکان لە مانناو مادیان گرتبوو، گرتیانەوەو کەوتەوە دەستی خاوەنانی سەرەکی خۆی، بە شێوەیەك کە جگە لە ناوەکانی "زاموا"و "پارسوا"[416] لەباکووری ماننا هەموو ئەو شوێنانەی ئاشوور لە باکوورو باکووری رۆژهەڵاتی وڵات گرتبوو لە دەستی دەرهێنرایەوە. بەڵام سەرهەڵدانی ناکۆکیو ناتەبایی لەنێو ئەو هێزە یەکگرتووانە دا کە بەهۆی ئاشوورییەکانەوە پێك هاتبوو ـ گەیشتە جێگایەك کە پادشای ئاشوور کچەکەی دا بە پادشای سەکایەکان تا ئەو لەو یەکگرتنەوە لەگەڵ مادەکان پەشیمان کاتەوە ـ کۆتاییان بەم سەرکەوتنانە هێناو بۆ ماوەیەکی خەیاڵی ئاشوورییەکانی دڵنیا کرد، هەرچەند دەبێ ئەو راپەڕینە بە گەورەترین هەنگاو لە وەدەست هێنانی سەربەستی مادەکان بزانین.

پێویستە "خشتریتە یا فەراوەرتیش یا فەرائۆرتیس"ی کوڕی دیائۆکۆ دوای باوکی بە یەکێك لە دامەزرێنەرانی ئیمپراتۆری ماد بزانین کە بە وتەی "هیرۆدۆت" ئەویان بە کوڕی دیائۆکۆ زانیوە، چونکو مێژوو نووسانی نوێ لەم بوارەدا گومانیان هەیە، کەچی هیچ بەڵگەیەکیشیان بۆ رەت کردنەوەی ئەم مەسەلە نیە.[417]

گەلۆ "فەراوەرتیش" کوڕ یا نەوەی "دیائۆکۆ" بە زیاد کردنی خاکی ئەو ئەمیرنشینە بچووکانەی کە لە دەوروبەری خاکی خۆی بوون، چەند هەنگاو لە پێکهێنانی دەوڵەتی ماد نیزیکتر بۆوەو، وردە وردە ئەو پاشاگەردانیيە بچووکانەی تریشی کە لێی نیزیك بوون لەگەڵ خۆی خست.[418] لێرە دەرفەتێکی دی هاتە پێش کە یەکبوونی مادو گۆتی دووپات کردۆتەوەو، دەتوانین بڵێین

---

[416]"پارسوا"ی بە یەکەم شوێنی دانیشتنی پارسییەکان دوای کۆچیان بۆ ئێران دادەنێنو بڕوایان وایە کە پارسییەکان دواتر وردە وردە بەرەو باشووری رۆژهەڵاتی زاگرۆس چوونو دواییش سەریان لە خووزستان دەرهێنا. ئەو بۆچوونە کەوتۆتە بەرئیرادی کەسانێکی وەك دیاکۆنۆف کەدەڵێ "پارسوا" بە نێو پارسیان نەکراوە بەڵکوو پارسوا لە زمانی ئاشووری دا بە واتەی سنورەو لەبەر ئەوەی ئەو ناوچە لە حدوود بووە پێیان گوتوە پارسوا. چونکو ئەو باسە لە چوارچێوەی کاری ئێمە دا نیە، پێویست ناکا لەمە زیاتر لەسەری بڕۆین، هەربۆیەشە کە ئەوانەی حەز لە بابەتەکە دەکەن دەبێ لە لاپەڕەکانی 9و 188ی مێژووی ماد، نووسینی دیاکۆنۆف بڕوانن.

[417]مێژووەکانی هیرودۆت ل 58.

[418]مێژووی ماد ل 334.

مادەکان یەکێك لە تیرەکانی کورد بوون، چونکو لەو کاتە دا لەبەر بەتوانا بوونی مادەکان، دراوسێیەکان خۆفیان ڕێ نیشتبوو، ئاماژە بەو مەسەلە دەکاو دەنووسێ "گۆتی = گوتیۆم"ەکان دەستیان بە سەرکێشی کردوەو... دەبێ ئەوە بزانین کە ئاشوورییەکانو ئاکادییەکانو ... بە هەموو قەومەکانی مادو ماننایان گوتوە "گۆتی یا گۆتیۆم" هەروەك لەکەتیبەی ئاشوور "بانی پال"ی پادشای ئاشووریش دا ماد بە گۆتیۆم یا گۆتی نێوبراوەو لەوێ دا دەنووسێ: "... ئەم "شاما مۆگین"ەی برای بێوەفا سوێندەکەی بۆی خواردبووم بەهێندی نەگرت[419] و خەڵکی "ئەکادو کەلدانییەکان"و خەڵکی قەراغ دەریاو "ئومانیگاشا" دەزانن ئەو پێی شاهانەی منی ماچ کردو منیش ئەوم کردە پاشای عیلام هەروەك پاشاکانی گوتیۆمو ئامووروو ملووخا... ئەوانیترم دانابوو."[420][421] و ئەوە هەر ئەو مەسەلەیە کە "ئۆلمێستێر"یش بە هەڵە گوتوویە پارس، مەبەست هەر مادە.[422]

بەهەر حاڵ "فەراوەرتیش یا خشتریتە" دوای 22 ساڵ دەسەلأتدارەتی کردن بەسەر خەڵکی ماد دا، بە وتەی "هیرۆدۆت"[423] لە شەڕێك دا کە لەگەڵ ئاشووری‌یەکانی کرد، لە ساڵی 652 یا 653ی بەر لە زایین کوژراو لەشوێنێك کە لە 10 کیلۆمیتری شاری سابلاخ یا مەهابادی ئێستاو لە باشووری دەریاچەی ورمێ لە نیزیك گوندێك بەنێوی "ئیندرقاش" نێژراوە.[424] ئەو موغبەرەیە (گڵکۆیە) هەروەك گڵکۆی شایەکانی دیکەی ئەوکات لە نێوقەدی کێوێك دروست کراوە کە فەقرەقای نێوە، لە هێندێك کتێب بە ئاماژە بەئەوینی شیرینو

---

[419]شاماشو مۆگین برای ئاشوور بانی‌پال بوو کە بە دژی براکەی راپەڕیو ئەوانی نێوی بردوون دەگەڵ خۆی رێك خستوونو بە دژی براکەی راستی کردوونەوە.

[420]CCXGIIIو دوایە Assurbanipal I لەوحەکانی ئاشوور وەرگیراو لە مێژووی ماد.

[421]دوایین ساڵەکانی دەوڵەتی ئورارتو ل 35 نووسینی ا.م.دیاکونوف.

[422]مێژووی ئێران ا.تی.ای اولمستید چاپی شیکاگۆ، A.T.E.olmstead.Hstory of the persian Empire .Chicago 1948

[423]مێژووەکانی هیرۆدۆت بەرگی 1 ل 102.

[424]لە هێندێك لەو کتێبانەدا ئەو موغبەرەیان "فەخریك" نووسیوەو شوێنەکەیان لەنیزیك میاندوئاو دیاری کردوە کە هەڵەیە وەك لە کتێبی "هیرتسفیلد"و مێژووی ا.م.دیاکونوف ل 374و لە ل 201ی E.Hersfeld.Iran in the Anciont East لەسەر ئەو گوندەو ئەو موغبەرە لە کتێبێك بەنێوی ناحیەناسی کوردستانی موکری نووسەری کتێب بە ئەندازەی پێویست دواوە، ئەوانەی حەز دەکەن باشتر لەم مەسەلە ئاگادار بن با لە کتێبی (لێکدانەوەی مەسەلە سروشتی، ئابووریو مرۆڤییەکانی کوردستان) بڕوانن.

فەرهادی نیزامی گەنجەوی، کە لەسەردەمی خوسرەو پەرویزی شاهەنشای ساسانی (فەرهادگای) پێگوتراوە کە گۆیا دەبێ فەرهاد هەڵیکەند بێ(دیارە ناتوانێ راست بێ). ئەو کێوە لە لای باشوور ڕا وەك دیوارێکی ساف لەبەرد داتاشراوەو گڵکۆکەیان لە بەرزایی 12 میتری تێدا هەڵکەندوە. لەنێو ئەو ئەشکەوتە دەستکردە دا کە شکڵی چوارگۆشەی هەیە، درێژایی تەختەکەی کە ڕوو بە دەرگای ئەوشکەوتەکەیە 20 سانتیمیتری نارێکی هەیە. بەشی ناوەوە سێ تابووتی بەردین هەڵکەوتووە کەئەوی لای چەپیان لە دووەکەی دیکە کە قەرینەی یەکترن گەورەترە. میچی بەردینی ئەو غارە چوار کۆڵەکەی بەردینی تاشراوی لە بنە کە دوویان لە ژووریێدانو بەرزتر لە دوو ستوونی بەر زارکی غارەکەن. بەرزایی هەر کۆڵەکەیەك 220 سانتیمیترو دەوریان 176 سانتیمیترە. سەروبنی هەرکام لە کۆڵەکەکان بەردێکی تایبەتیان لێ هاتۆتە پێشەوە. هەر کام لەتابووتە بەردینەکان مەیتێکی تێدایە. وەزعی ئێستا وا نیشان دەدا یەکێك لە مردووەکان گەورەو دوویان بچووك بوون. "ژاك دومۆرگان" لە زمان "راولینسۆن" دەنووسێ: "لایەکی دیوارەکان ئەشکەوتەکە بە کتیبەیەك کە بە نووسینی پەهلەوی نووسراوە داپۆشراوەو بە جەوهەرێك نووسراوە کە پاك بوونەوەی بۆ نیە." بەڵام ئێستا کە 110 ساڵ لە لێکۆڵینەوەکەی مۆرگان تێدەپەڕێ، زۆر لەپیتەکانی پاك بۆتەوەو ناخوێندرێتەوە.[425]

لەسەر ئەو موغەبەرە کە دەڵێن گڵکۆی "خشتریتە یا فراوەرتیش"ەو نووسەریش هەر لەسەر ئەو بڕوایەیە بابەتێکی دیکە زیاتر روون دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە کە "کیاکسار = هوەخشەتەرە" کوڕی "فەراوەرتیش" نەبووە، بەڵکوو نەوەی بووە، چونکو لەو موغەبەرە دا فەراوەرتیشو کوڕەکانی نێژراون، کەوابوو گومانی ئەو دەستە لە لێکۆڵەرەوەکانی وەك ا.م.دیاکۆنۆف وەڕاست دەگەڕێ. لەو موغبەرەیە دا رمێکییش لەسەر دیوار بە شێوەی بەرجەستە هەڵقەندراوە کە چەند بەشێکی لێ ماوەتەوە، بەو نیشانانەی لە سەری ماوەتەوە وێدەچێ ڕمی ئیسکێتی یا سەکایی بێ کە دەتوانێ ئەو راستیە

[425] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومورگان، وەرگێڕانی دوکتور کازم وەدیعی ل 44، دیارە ئێستا هیچ نیشانەیەك لەم نووسراوانە نەماوە.

دەرخا کە "فەراوەرتیش یا خشترتیە" بە هاندانی ئاشووریەکان لە لایەن ئیسکێتەکان یا سەکایەکانو هاوپەیمانەکانی ماننایەکان کوژرابنو ئەو رمەیان بۆ بیرخستنەوەی ئەو رووداوە لەوێ هەڵکەندوە. ئەگەر ئەو بۆچوونە پەسەند بکەین، ئەوکات لەگەڵ سەردەمی پاشایەتی "کیاکسار یا هەوەخشەتەرەش" کە لە ساڵەکانی 624 تا 585ی بەر لە زایین بووە یەکدەگرێتەوە، تەنیا ئەو ناکۆکییەی تێدا دەبینرێ کە بە وتەی دیاکۆنۆف هەوەخشەتەرە هەر بە منداڵی بۆتە شا.[426]

ئەو شەڕەو سەرکەوتنی سەکاکان بەسەر مادو ماننا دا سەرەتای دەسەلاتی بیستو چەند ساڵەی ئەوان بەسەر ئاسیا دابووە،[427] بەلام لە پەنای ئەو حاکمیەتە دا هێندێك حکوومەتی ژێر چاوەدێری ئەوان کە باجو خەراجیان بە سەکایەکان دەدا، خۆیان پاراست، لەو بەینەدا مادەکانیش لە ئاکامی کاریگەریو وریایی "هەوەخشەتەرە = کیاکسار" و دەزگای حاکمەی خۆیو کەڵك وەرگرتن لە شەڕکەریو لێزانی سەربازیی ئێسکێتەکان یا سەکاکان، خەریکی بەهێزکردنی هێزی جەنگاوەرانی خۆیان بوون، بە شێوەیەك کە بە وتەی "هیرۆدۆت" هەوەخشەتەر بە کوشتنی بە کۆمەڵی سەرکردەکانی سەکا، کۆتایی بە سەروەری ئەوان هێناو لە بواری سەربازی دا هیچ کەمو کورپییەکی نەبوو.

یەکێك لە ئاکامە گرینگیەکانی حکوومەتی چەندین ساڵەی سەکایەکان لە مەڵبەندی ژێر دەسەلاتی مادەکان دا برەوپەیکردنیو بڵاوبوونەوەی زمانی ئێرانی سەکا لەنێو تیرەکانی ماد دابووە، هەروەك ئەو لێکۆڵەرەوانەی لەم بوارە دا موتالایان کردوە دەڵێن زمانی ئێرانی ئیسکێیەکان کە زۆر لە زمانی ئێرانی (مادەکانی ئێرانی) نیزیك بووەو زۆری یارمەتی داوە بە پێکهێنانی پێوەندی

[426] مێژووی ماد، لە 365و دواتر.

[427] بە گوێرەی بەڵگەی لەبەردەستدا، ناوەندی سەرەکی سەکایەکانیش وەك هی ماننایییەکانی کوردستانی موکری بووەو شاری سەقز کە یەکێك لە شارەکانی کوردستانی موکرییەو لە نێوان شارەکانی مەهاباد، بانە، بۆکانو بیجار هەڵکەوتوە، یەکێك لە یادگارییەکانی سەکایەکانەو ئەو نێوەش هەر لە ناوی ئەوان وەرگیراوەو دوایە بۆتە سەکز، سەگزو سەقز. ئەو قەومە کە سەکاکانی رۆژئاواشیان پێدەڵێن (وەك سەکاکانی رۆژهەلات لە سیستان یا سەکستان بوون) سەکەکانی رۆژئاوا لە کۆتایی سەدەی هەشتەمو سەرەتای قەرنی حەوتەمی پێش زایین، باشووری دەریاچەی ورمێ یا ماننایان گرتو شوێنی سەقزیان وەك پایتەخت هەڵبژاردو نێوی خۆیان لەسەر دانا. (بۆ زانیاری زیاتر کتێبەکانی ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام نووسینی "رۆمەن گیرشمەن"و وەرگێڕانی محمد معین ص 110و مێژووی کۆمەلایەتیی ئێران لە سەردەمی بەر لەمێژوو و دەستپێکی مێژوو نووسینی سەعید نەفیسی، ل 227 بە دواوەو فەرهەنگی موعین بەرگی پێنجەم بڕوانە.

www.pertwk.com

تیرەکانی مادو ئیسکێتی. لێرەدا دەبێ ئاماژە بە شتێك بکەین یا باشترە بڵێین دووپاتی بکەینەوە کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ ئیستراببوون جوغرافی زانی هاوچەرخی حەزرەتی مەسیحیش لەسەر وەك یەکچوونی زمانی سەکایەکانو مادەکان زۆر دواوە، هێندێك لە زاناکانیش هەر لەسەر ئەو قسە دەنووسن: لەو سەردەمەدا واتە (دەستپێکی سەدەی یەکەمی زایینی) زمانی پارسی بۆتە زمانێکی تەواو سەربەخۆ. دیارە ئەوە شتێکی روونە (چونکو ماوەیەکی زۆر لە شکست هێنانی مادەکان تێپەڕیبوو و مەودایەکیش لە دامەزراندنی هەخامەنشینەکانو سلووکییەکانو بگرە لەخۆگرتنیشیان بەسەر چووبوو، تەنانەت مەودایەکیش بەسەر دامەزراندنی ئەشکانییەکان دا تێپەڕیبوو.) وێڕای ئەوەی لەنێوان مادەکانو تیرەکانی دیکەی ئێرانی ئەو سەردەمە بە تەواوی لەناو نەچووبوو و ئێستا شتێکی لێ مابوو...[428]، بەڵام تا ئەو جێگایەی بۆ ئێمە ئاشکرایە تێکەڵاوی مێژوویی سەکایەکان لەگەڵ مادو لەنێوخاکی مادەکان دا لە سەدەی حەوتەمی پێش زایین ڕا دەست پێدەکا، لەو کاتەوە ئەوان لە دەشتەکانی کۆرا یا کۆر نیشتەجێ دەبنو تێکەڵ بە دانیشتوانی ئەو خاکە دەبن. (هێندێك لەنووسەرانی ئازەربایجانی زۆریان هەوڵ داوە ئەوان بەتورك زمان بناسێنن، کەچی زۆرینەی بۆچوونەکان لەسەر ئێرانی بوونی ئەوانو نیزیك بوونیان لە مادەکان سوورن.) یەکێك لەوانەی بەتوندی لەسەر بۆچوونی تورك بوونی سەکایەکان سوورە (زەکی وەلیدی تۆقان)ە کە بە وتەی رحیم رئیس نیا بێ هێنانەوەی هیچ بەڵگەیەك هێنانی سەرچاوەیەکی وردو بەڵگەی جێپەسند دەنووسێ: ... لەسەر ئەو باوەڕەم کە چینی حاکم بەسەر ئەو قەومە دا تورك بوون.[429]

دەبێ ئەوەش بڵێین کە نفووزکردنی زمانی ئێرانی (ئیسکێتەکان) لەم مەڵبەندەدا تا جێگەیەك بەرەو پێش چوو کە تەنانەت لە مەڵبەندی مانناو ناوچەکانی "کاسپی"زمانیش برەوی پەیدا کردبوو. هەرچەند زۆربەی مادەکان بە زمانی ئێرانی (پارسی کۆن) قسەیان نەدەکرد، چونکو ئەو زمانە تازە بۆ هەموو قەومەکانی ژێردەسەڵاتی ماد وەك زمانی رەسمی چاوی لێ دەکرا،

---

[428] مێژووی زمانی ئەدەبی ئازەربایجان، نووسینی تۆفیق حاجی ئۆف ل 27 بە دواوە.

[429] سەرەتایەك لەسەر مێژووی گشتیی تورك ل 34، کە لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێرانیدا ل 250ی بەرگی یەکی وەرگرتوە.

www.pertwk.com

یارمەتیان بە بڵاوبوونەوەی داو منداڵەکانی خۆشیان بۆ فێربوونی زمانی ئیسکێتی یا سەکایی دەناردە لای ئەوان.[430]

لەسەرتاسەری سەردەمی حاکمییەتی "سەکایەکان ، سیتەکان یا ئیسکێیەکان"[431] هەوەخشەتەرە لە پلانی گەیشتن بە سەربەخۆییو پانو بەرینتر کردنی مەڵبەندی ژێر دەسەڵاتی خۆی غافڵ نەبوو، لەساڵی 625ی بەر لەزایین کاتێك دەستی سەکایەکانی لە دەسەڵات کورت کردەوە، هێزێکی چەکداری بە رێکخستنێکی تازەو چەکو چۆڵی تایبەتی ئەوکاتو پێشکەوتووترین تەعلیماتی سەربازی، پێك هێناو هێندێك ئەمارەتی بچووکیش کە "فەراوەرتیش" نەیتوانیبوو یا دەرفەتی بۆ نەڕەخسابوو وەسەر خاکی مادیان گێڕێ، خستیە سەر وڵاتی خۆیو، هەر کە لە کاری سەکاکان تەواو بوو کەوتە بیری پێکهێنانی کەلوپەلی پێویست بۆ هەڵکوتانە سەر ئاشوورو گرتنی وڵاتەکەیان. بەجێیە کە لێرەدا گوێ بۆ داستانی هیرۆدۆت لەسەر چلۆنایەتی لەناوبردنی سەکایەکان شل کەین.[432] ئەو دەڵێ: کیاکسار یا هەوەخشەتەرە بە پێی پیلانی داڕێژراوی پێشوو گەورەکانی سەکایی بانگهێشتن کردو بە مەکرو فێڵ لەو میوانییەدا خواردنەوەیەکی زۆری دەرخوارددانو وای لێ کردن کە ئاگایان لەخۆ نەما، دوایە هەموویانی قەتڵوعام کردو، سەکایەکان کە ئیتر فەرماندەیەکیان نەمابوو، نەیانتوانی بەربەرەکانێی لەگەڵ بکەنو بەم ساکارییە شەڕی سەکایەکانی لەخاکی ماد لەکۆڵ کردەوە.

لەسەر ئەم رووداوەو چارەنووسی سەکایەکان، قسەی زۆر کراوە، بۆ وێنە لە کتێبی "ئەرمیای نەبی" داهاتوە: لە دەیەی نۆیەمی سەدەی شەشەمی بەر لەزایین، ئیسکێتەکان لە مەڵبەندی ئازەربایجان پاشایەتیان دەکرد.[433] هیرۆدۆتیش وێڕای پێداگرتن لەسەر ئەو بابەتە دەنووسێ: بەخاتری ئیسکێتەکان

---

[430]مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 266 و کتێبی ئیرانویج، لاپەڕەکانی 28 تا 25.

[431]مێژووەکانی هیرۆدۆت بەرگی یەکەم لە ل 106 بە دوا. دەبێ لێرە ئەوەش زیاد کەین کە داریووش لە کەتیبەی خۆی دا، سەکایەکانی بە "سەكو سەکا" نووسیوە کە هەردووکیان دروستنو بە پێی بەڵگەی لەبەردەست، ئەوانە لە ئێرانییەکانی باکوور بوونەو زمانیشیان ئێرانی بووە. بۆ زانیاریی زیاتر دەتوانن کەتیبەکانی "ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا" نووسینی پرۆفیسۆر کریستەن سێنو، وەرگێڕانی رەشید یاسەمیو لاپەڕەی 10ی حاشیەنووسی ئێرانی دێرین کە لە لایەن مشیرالدولەی پیرنیا نووسراوە بخوێننەوە.

[432]مێژووەکان بەرگی 4 لە ل 106 بە دواوە.

[433]کتێبی ئیرمیای نەبی، بەرگی 5 لاپەڕەکانی 18 تا 15و بەرگی 6 لاپەڕەکانی 25 تا 22 [خوا دەفەرموێ ئەی خانەدانی ئیسرائیل ئەوەتا من لە دوورەوە ئۆمەتێکتان بۆ دێنم...]

لەنێوان مادو لیدی دا شەڕێك ساز بوو کە ماوەیەکی زۆری خایاند (لە 590ی بەر لەزایین).[434]

گەلۆ هەروەك لە بەشی پێوەندیدار بەماننا، نووسەری ئەم کتێبە ئاماژەی پێکردوە، هیچ گومانێك لەوە دانیە کە پاشماوەیەکی زۆر لە سەکایەکان کە بە "ئورتوکور پانتی یا تیزخودان" بەنێوبانگ بوون لەسەر خاکی مادو کوردستان دا ماوەنەتەوە، دیارە بەشێکیان گەڕانەوە خاکی خۆیان واتە باشووری رووسیە. لەسەر نیشتمانی بنەڕەتی ئیسکێتەکانیش ناتەبایی بۆچوونو روانگە هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیە لێی دەگەڕێین.

لە بەرنامەی نەهێشتنی حکوومەتی ئاشوور "هەوەخشەتەرە یا کیاکسار" کەڵك وەرگرتن لەهاوپەیمانانی پڕبایەخی پێ لەسەرەوەی هەموو شتێك بوو. لەم رێگەیەش دا وێڕای کەڵك وەرگرتن لە جەماوەری ئەو شوێنانەی هێدی هێدی دەیگرتنو دەیخستنە سەرخاکی خۆی، هەروەك لەگەڵ "ماننایی‌و سەکایەکانیشی" کرد، یەکگرتن لەگەڵ بابێلی بەتواناشی زۆر بۆ گرینگ بوو کە لەو کات دا "نبوپیلیسر یا نبوئاپیلۆسوور" پاشای ئەوێ بوو. "برووس" مێژوونووسی بابێلی لەسەر ئەو پادشایە دەنووسێ: ئەو لە لایەن "ساراك" دوایین پادشای ئاشوور، بۆ سەرکوتی دوژمنانی ئاشوور، چووە بابێلو بۆ رووخاندنی حکوومەتی "ساراك" لەوێندەرێ هێزو توانایەکی زۆری پەیدا کردو بە وتەی مێژوونووسەکە ئەو لەلایەن "ساراك"ەوە کرابووە حوکمداری بابێل.[435]
گەلۆ "نبوپیلیستر" کە پێش شەڕ لەو هاوپەیمانە دەگەڕا، لەسەر بنەمای دۆستایەتییەکی کە لەگەڵ هەوەخشەتەرە هەیبوو،[436] رووی لێ ناو، دوایەش مادەکان لە زاگرۆس تێپەڕینو لەداوێنی رۆژئاوای زاگرۆس لە دیجلەش

---

[434] مێووەکانی هیرۆدۆت بەرگی چوارەم لاپەڕەکانی 2 تا 4، هەروەها هیرۆدۆت لە حیکایەتێکی وەك ئەفسانەدا دەنووسێ کە چۆن ژنەکانی ئێسکێتی لە دوای نەمانی پیاوەکانیان دا مێردیان بە کۆیلەکانیان کردەوەو (هەمان سەرچاوەو مێژووی مادی ا.م.دیاکونوف ل 267) لەسەر چارەنووسی ئیسکیتەکان یا سەکایەکان لە نووسراوەکانی "ب.ب.پیوتروفکی"و هیرۆدۆت (مێژووەکان بەرگی 1تا 4و 118 تا 119و دواتر بە تایبەتی لە کتێبی "سولیمیرسکی T.Sulimirski" بڕوانن.

[435] وەرگیراو لە مێژووی مادی دیاکونوف ل 276و خەبەری "یوسووی" بەرگی 1 لاپەڕەکانی 36 تا 37و 10 تا 28، کە بەهۆی "ئەلیکساندر کیستوور" لە برووس وەرگیراوە.

[436] هەوەخشەتەرەو بنوپلیسێر بە دوای وتووێژێك دا کە بە یەکەوە بوویانە، بوونە هاوپەیمانو کچی هەوەخشەتەرە بە نێوی "ئەمێئی ئیدا"شیان داوە بە "نبوکدنەسر"ی کوڕی نبۆپلیسێر.

پەڕینەوە، دیواری دەوری ئاشووریان تێك ڕووخاندو شاری پیرۆزی "ئاشوور"یان گرت کە هەموو دەسکەوتی ئاشووری تێدابوو، ئەوەی لە تاڵانو بڕۆی چەند سەدەی وڵاتانی دراوسێ کۆیان کردبۆوە هەمووی لەوێدابوو.[437]

نووسەری "مێژووی ڕووداوەکانی گێد" کە نێوی گێدو خەڵکی بابێل بووە، هەروەها "کتسیاس" مێژوونووسی تری یۆنانی، ڕێکەوتی گەمارۆدانی "نینەوا"ی پایتەختی بەشکۆی گەورەی ئاشووری ساڵی "613"زایینیو هێندێکیش وەك "نائۆم یا ناحۆم" ڕێکەوتی ئەو ڕووداوە بە 612ی بەر لەزایین دەنووسن.[438] بەڵام ئەوەی کە تا ئەوڕۆ ڕوونو دیارە ئەوەیە کە ڕووخانی "نینەوا" لە مانگی ئووتی ساڵی 612ی بەرلەزایین دا بووەو هەر ئەوەش بۆتە سەرەتای مێژووی کوردان.

بەهەرحاڵ گرتنی ئەو شارە کە چەندین چەرخ ناوەندی دەسەڵاتداریەتی هەموو ئاسیای ڕۆژئاواو پایتەختی زاڵمانەترین حکوومەتەکانی دنیا بوو، لەڕێگەی ڕووخاندنی بەربەستی ڕووباری "خوشوو" کە لە نیزیك شار هەڵکەوتبوو،[439] هەروەها بەدوای لەناو بردنو تێکدانی دیوارە گڵڕێژ کراوەکانی دەوری شار دەستی پێکردو، هێرشکەران توانیان بچنە ناو نینەواو تازە ئەو کات شەڕی نێوشار بەهەنگاو لەنێوان پەلاماردەرانو پارێزەران دەستی پێکرد: [... وای بەحاڵی شارێك کە پڕ لە تەڵەکەو تاڵانو تایبەتمەندیی دڕندەیی لێ دوور ناکەوێتەوە. شەقەی شەللاقو گڕەی تایەی عارەبانانو تەپەتەپی سمی ئەو ئەسپانەی تاو دەدرێن، گوێی فەلەك کەڕ دەکەن. بریقەی شمشێران دەدرەوشێنو نوکە ڕمان تروسکەیان دێ، هەر ئێستا کوژراو یەکجار زۆرنو تەپۆڵکەی تەرمان بەرچاو دەکەوێ، بە واتایەکیتر لە جەنازەی کوژراوان تەپۆڵکە ساز بووە. هاتو هاوار بڕانەوەیە... ئاو وەسەر کاخ گەڕاوەو کەنیزەکان بە دیل گیراونو هەرکەس دەتوانایی دابووە چەك هەڵگرێ کوژراوەو

---

[437] مێژووی مادو A. Keldewoy: Des Wieder erslehende Balylen Leipzing 1913 لە لاپەڕی 90 بە دواوە.

[438] کتێبی "ناحوم" بەرگی دووهەم لاپەڕەکانی 5 تا 6.

[439] وەرگیراو لە کتێبی ئەرمیای نەبی L1. ل42 [دەریا هاتۆتە پێشوازی بابێلو ...] لە نووسینی دیۆدۆر 11 – Diod 26 تا 27 کە لە زمان دوو کەسەوە بە نێوەکانی "أئنی"و "ئەمنیت" (C.XIII ل 521)و بە تایبەتی کتێبی "ئاناباسیس = گەڕانەوەی دەهەزار کەس" نووسینی گزنفۆن، بەرگی 3 لاپەڕەکانی 4و 12و 71.

ئەوانی دیکەش کران بەکۆیلەو...][440] داگیرکەرانی ئاشوور نینەوایان وا وێران کرد کە لەسەر گۆی زەوی نەماو هەموو سەروەتو سامانی ئەو شارەیان بۆ ئەکباتان (هەمەدان) ناردو بەم شێوەیە نینەوا بۆ هەمیشە لەناوچوو.[442،441]

شای ئاشوور کە فەرمانڕەوای دنیایەك بوو کۆشکی ئیمپراتۆری ئاور تێبەرداو خۆیو بنەماڵەکەی لەنێو گڕی ئاگر دا سووتان. ئەگەر چی شەڕ لە ئاشوور دا تا ساڵی 609ی بەر لەزایین بە شێوەی پەراکەندە، بە تایبەتی لەلایەن "نبوپلیسێر"ی پادشای بابێل هەر درێژەی هەبوو... دوایەش ئیتر لەسەر ئاشوور باسێك نەهاتە گۆڕێ.[443]

لێرە دا دیسان بەڵگەیەکی دیکە بۆ یەکبوونی مادو کورد باس دەکەینو ئەویش ئەوەیە کە ئەوڕۆش دەستپێکی مێژووی کوردان هەر ساڵی گرتنی نەینەوایە. ساڵی زایینی کە ئێستا 1996ی زایینە دەبێتە ساڵی 2608ی کوردی.[444]

"هەوەخشەتەرە" لەنێوان ساڵەکانی 609 تا 615ی بەر لەزایین، وڵاتەکانی ماننناو ئورارتۆرای گرت، لە کۆتاییدا لە ڕێگای ڕۆژئاواوە دیواری بەرگری "لوودیەیالیدی" کەوتە سەرڕێو بەهۆی بەرەنگار بوونەوەیان ڕاوەستا، دوای ئەوەی پێنج ساڵ شەڕی لەگەڵ ئەو وڵاتە کردو نەیتوانی سەرکەوتن وەدەست بێنێ[445] بەهۆی نێوبژیگەری پادشای بابێل ڕێك کەوتنو پەیمانێکیان پێکەوە بەست کە بەپێی ئەو ڕێککەوتننامە رووباری (هالیس یا قزل ئیرماق) وەك سنووری ڕۆژئاوای ئیمپراتۆری مادو سنووری هاوبەشی دوو وڵات لە لایەن لیدیاوە بە ڕەسمی ناسرا، ئەوە لە حاڵێك دابوو کە لە لای ڕۆژهەڵات ڕا سنوورێکی دیاریکراو بۆ دەسەڵاتی ماد نەبوو، "جۆرج کامێرۆن" شاری "رەی"

---

[440] کتێبی نائوم یا ناحوم، بەرگی 1 ل 14، بەرگی 2 لاپەڕەکانی 3 تا 9, بەرگی 3 لاپەڕەکانی 1 تا 6و 10و 78و ... .

[441] کوتسیاس مێژوونووسی یۆنانیو ل 26ی بەرگی 2ی Diod (دیودۆر).

[442] (و.ای.ل) کۆی نووسراوەکان بەرگی 31 ل 271.

[443] "مێژووی ڕووداوەکانی گید" و تورو دانژین F.Thureau-Dangin.La fin de la'Empire Assyrienne. RA.XXIII.

[444] بۆ زانیاری لەسەر ئەم بابەتە سەرنج بدەنە ئەو شتانەی لەم بوارەدا هەر لە لاپەڕەکانی ئەو کتێبە دا نووسراوە.

[445] شەڕی مادو لیدی بە شەڕی "کسووف" نێوبانگی دەرکردوە (585ی بەر لەمیلاد) بووە. چونکو دوای ئەوەی زیاتر لە پێنج ساڵی کێشاو ڕۆژیش گیرا، هەردووك لا لە شەڕ وەڕەزو ماندوو ببوون، ئەو ڕۆژگیرانەیان بە غەزەبی خوا داناو، دواییش بە نێوبژیکەری شای بابێل سوڵحیان کردو کیاکسار کچی خۆی پێشکەشی کوڕی پاشای لیدی کرد.

www.pertwk.com

بەسنووری رۆژهەڵاتی مادو ئیسفەهان بە سنووری باشوورو ئاترۆپاتێن یا ئازەربایجانیش بە حەددی باکووری ئەو وڵاتە نووسیوە،[446] لەگەڵ ئەوەش دا کە پارس یا پارسوما"یش لەژێر فەرمانی ماد دابوو. لەمەڕ سنووری رۆژئاوا دەبێ بڵێین، چونکو لە لای رۆژهەڵات هیچ خۆڕاگرییەك لە بەرانبەر حکوومەتی ماد دا نەکرا، سنوورەکەی گەیشتە "رۆژئاواوی جەیحوون" کە بە "توووران" ناسراوبوو و دەگەیشتە "بەشێك لە ماوراوالنهر"[447] هەرچەند بە وتەی ا.م.دیاکۆنۆف، لە باکووری رۆژئاواو رۆژهەڵات، سنووەرکانیماد خەتێکی دیارو روونیان نەبوو.[448]

لێرەدا پێویستە ئەوە باس بکەین کە لە هێندێك لە نووسراوەکان دا بێ ئەوەی سەرنج بدەنە تەواوی ئەم راستییە مێژوویییانەو پێوەندی "ماننا"و مادو هەروەها قەومەکانی میزۆپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆسو مادو یەکبوونی ئەوان، جگە لە جیاوازی تیرەیی (واتە هەموو قەومێك بوون بەڵام تیرەکان لێك جیاواز بوون بۆ نموونە وەك قەومەکانی کورد کە تیرەکانی موکری، کەڵهوڕ، زەنگەنەو جاف بەشێك لەوانن یا قەومی ئازەری کە تیرەکانی شاسەوەنو قەرەپەپاغ لقێکن لەو قەومە) بەعزە کەسێك هێندێك بابەتیان نووسیوە کە بەپێچەوانەی نووسراوەکانی خۆشیانە. بۆ وێنە ا.م. دیاکۆنۆف دەنووسێ: "ئەو شەڕانە گرینگییەکی دیکەشیان هەبوو، بەو واتایە کە لە ئاڵوگۆڕی رەگەزیش دا کاریگەریان هەبووە!... بەم شێوە مانناییەکان بەجارێك لەناو چوونو لەگەڵ مادەکان تێکەڵاو بوون،□□□ لە حاڵێك دا دەزانین کە رەگەز شتێك نیە لەناو بچێ، بە تایبەتی لەماوەیەکی کورت دا ، تا ئەو کاتەی قەومێك خۆی بوونی هەیەو خاوەنی رەگەزی خۆیەتی، بە قسەی ئەمو ئەو یا بێدەنگە لـێکردنو لـێنەدوانی، ئەو قەومە لەنێو ناچێ. جگە لەو راستییەش کە لە بەڵگەکانی بینایەی داریووش لە"شووش"یش مانناییەکانیان لەسەر ماد بەحیساب هێناوەو بە شێوەی رەسمی ناوێکیان لە مانناییەکان نەهێناوەتە گۆڕێ.

---

[446] ئێران لە بەرەبەیانی مێژوو دا ل 165 لە جۆرج کامرۆن.

[447] ئێرانی باستان ل80.

[448] مێژووی ئێرانی باستان. م.م.دیاکونوف.

[449] مێژووی ئێرانی باستان م.م.دیاکۆنوف ل 83.

له حالێك دا بەم شێوە ئاماژەیان پێکراوە: "لەنێو مانایەکان دا خەڵکێك هەبوون خەریکی کشتو کاڵ، زێڕنگەری، بەردتاشینو هەیکەل سازکردن بوون. چونکو ئەوکات لەنێو مادەکان دا ئەم تەرزە کارو پسپۆرییە باو نەبووە، دەبێ **مەبەستی ماننایەکان بووبێ!**..."[450] هەروەك زۆرجار گوتوومانە بە ئاماژەو گومانەوە شتەکانیان باس کردوە. ئەوەش روونە کاتێك وڵاتێك حکوومەتێکی سەقامگرتووی هەبێ کە باسی رووداوەکانی دەکرێ هەر نێوی ئەو حکوومەتە دێتە گۆڕێو کاریان بە نێوی قەومو تیرەکانی دیکە نیە، با هەر لەو وڵاتەش دا بژی. ئەگەر پێکهێنانی ئیمپراتوری مادیش تەنیا نێوی دەسەڵاتی ماد هاتۆتە بەرباس، هەر بەم هۆیەوە بووە، چونکو حکوومەتی تیرەیی وردە شایەکانی هۆزی لەناو چووبوونو، لە سەردەمی زنجیرە پادشایەتی‌یەکانی دوای مادەکانیش ئەم دۆخە هەر بەردەوام بووە.

دەسەڵاتی ئیخ تۆویگۆ (ئاستیاگ)و کۆتایی خێرای

دەسەڵاتی ماد

"هەوەخشەتەر یا کیاسار" هەر ساڵی کۆتایی شەڕی مادو لیدی (585ی بەر لە زایین) لە حالێك دا کە بەهێزترین وڵاتی ئەو سەردەمی بەجێ هێشت مردو کوڕەکەی "ئیخ تۆویگۆ" کە یۆنانییەکان ئاستیاکسو بابێلی‌یەکان "ئاژدیهاگ"یان پێدەگوت لەسەر تەختی دەسەڵاتی ئیمپراتووریی ماد دانیشت. مێژوونووسانی دنیای باستان وەك "هیرۆدۆت"، "کوتسیاس"، "گزینفۆن"، "دیۆدۆر"، "نیکۆی دیمشقی"و "فۆتیوس" هەر هەموویان لەسەر دەسەڵاتی "ئاژیدهاگ" زیاتر لەوەی کە دەبوو لەسەر رووداوەکان بڕۆن حیکایەتیان نووسیوە،[451] وەکوو کتسیاس دەڵێ کوروش کوڕی پیاوێکی ئاسایی بووەو بەهاندانی کۆیلەیەکی هەڵاتوو، دژی ئاژیدهاگ راپەڕیوەو... لەسەریەك

[450] مێژووی ماد لاپەڕەکانی 201و 390 نووسینی ا.م.دیاکونوف وەرگێراو لە ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا.

[451] 1C.Muler clesiae تا 5و لاپەڕی 106 photus.cod Lxxi نووسینی "هیرۆدۆت"و کوروش نامە نووسینی گزنفۆن.

نووسراوەکانی بابێلین کە تا رادەیەك دەوری ئاژیدهاگو خۆی زانیاریمان دەدەنە دەست. لە هەموو ئەو شتانە دا کە نووسەری ئەم کتێبە موتالآی کردون بەو ئاکامە گەیشتوە کە "ئاژیدهاگ" پیاوێکی سەلیمو لایەنگری جەماوەر بووە، ئەو بڕوایەشی لە ئاکامی تێکەڵی لەگەڵ موغەکانی زەردەشتی لەو دا بەهێز بوو کە ئەو کات لەبەر تازە بوونی بیرو بڕواکەیان زیاتر خەڵکی ئاساییان بە پاڵپشتی خۆیان زانیوەو دژی زوڵمو زۆری کۆیلەدارەکان زۆرداران تێدەکۆشانو هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکردوە ئاکامی شکستی ئاشوور، دەوڵەمەندتر بوونی دەوڵەمەندەکانو کۆیلەدارەکانی مادی بوو، بێگومان پشتیوانی "ئاژیدهاگ" لە بەردەکانو چینی خوارووی کۆمەڵگا بەزیانی ئەو گەورە پیاوانەو کاربەدەستانی مادی بوو کە سەروەتو سامانو دەسەڵاتێکی زۆریان هەبوو. چونکو ئەو خاوەن دەسەڵاتانە نەیان دەتوانی راستەوخۆ دژی ئاژیدهاگ راوەستنو دەستیان دا بە پیلانگێڕانێکی نەهێنی. لەسەرەوەی هەموو ئەو گەورە کاربەدەستانەش دا وەزیری ئاژیدهاگ بوو کە "هارپاکی" نێو بووەو زۆر بە زیرەکیو نییەتی خراپەو لە بنەوە ئەو پیلانگێڕانەی رێبەری دەکرد. ئاژیدهاگیش کە ماوەیەکی دوورو درێژ بێ شەڕ ژیابوو، دەستو پێسپیلکە ببوو، زۆرینەی کاتی خۆی بە راو و شکارو رابواردنو عەیشو نۆش تێپەڕ دەکرد، بەتەواوی لە پیلانگێڕی دەستو پێوەندی خۆی غافڵ بوو.

بەڵام لەسەر بەرامبەرەکەی ئەو (کوروش) کە رابردوەکەی وەك رابردوی زۆربەی گەورە پیاوانی مێژوو پڕە لە چیرۆکی ئەفسانەیی بە دوو ریوایەت باس کراوە. یەکیان ئەوەیە کە کوروش کچەزای "ئاژیدهاگ یا ئیخ تۆویگۆ" بووەو لەکچی دووهەمی بە نێوی ماندانا بووە. رۆژێك ئاژیدهاگ لە خەو دا دەبینێ کە دارێك لە زگی کچەکەی دا شین بووە کە هەموو ئاسیای داگرتوە، کاتێك لەگەڵ تەعبیرچییان باس دەکا، پێی دەڵێن کە ماندانا کوڕێکی دەبێ کەدەست بەسەر هەموو ئاسیادا دەگرێ پاشایەتی خۆشت دەگرێتەوە.

"ئیخ تۆویگۆ" کاتێك لێکدانەوەی خەونەوەکەی بیست، بۆ ئەوەی مەترسی ئەم خەونە لەخۆی دوور خاتەوە ماندانای پێشکێش بە کوڕە ئەمیرێکی بێ ناوو نیشانی وڵاتی پارس کرد کە نێوی "کەمبوجیە" بوو، دوایە کە کوڕێکیان لێ پەیدا بوو ئەمری بە "هارپاك"ی وەزیر کرد کە ئەو کوڕە ساوایە لەناو بەرێ، بەڵام هارپاك کە نەیدەویست دەستی بە کوشتنی ئەو کوریژگە خوێناوی بێ کە

هەمان كوروش بوو (تەسلیم بە شوانێكی كرد تا لەجیاتی ئەو كارەكە بكا، بە هەڵكەوت ژنی شوانەكە منداڵێكی بە مردوویی ببوو، هەر كە لەو كارە ئاگادار بوو كە بە مێردەكەی سپێردرا بوو، كوروشی بە كوڕی خۆی وەرگرتو منداڵە مردوەكەی لە جێگەی ئەو نیشان دا.

داستانەكەی دی كە بە هی "كوتسیاس" مێژوونووسی یۆنانی ناسراوە بریتی‌یە لەوە كە بە پێچەوانەی چیرۆكی پێشوو لە خانەدانی پادشایی نەبووە، بەڵكوو لە سپادا زۆری لیاقەتو كیفایەت لەخۆی نیشان داوەو بە هاندانی پیاوێك كە بە نێوی "ئیبار" ناساندوویانەو خۆی كۆیلەیەك بووە كە لە تەویلەی ئەسپەكانی یەكێك لە كۆیلەدارەكان خەریكی مەیتەری بووە، بە دوای غەدرێكی زۆر كە لە لایەن ئەربابەكەیەوە لێی كراوە هەڵاتووەو لەگەڵ كوروش دۆستایەتی پەیدا كردوەو ئەوی هانداوە كە لەگەڵ مادەكان شەڕێ بكا.

دیارە لەمێژووی بابێل دا هێندێك بەڵگە لەسەر ئەوە هەن كە پیاوێك بە نێوی "ئوگبار" هەیەو نبوونید لەسەری دواوەو ئەوی بە یەكێك لە سەردارەكانی كوروش لە كاتی گرتنی بابێل ناساندوە،[452] بەڵام قبووڵ كردنی ئەو وتەی كوتسیاس زەحمەتە.[453]

هەرچۆنێك بێ راستی هەركام لەم دوو چیرۆكە جیاوازییەكی ئەوتۆ لە سەرەكی مەسەلەكە دا پێش ناهێنێ‌و، كوروش كە بەهۆی هارپاك كەوتە نێو جەرگەی ئەوانەی دژی ئاژیدهاك بوون، دوای بەڕێوەبردنی ئەو ئەركەی كە بۆچوونی لای پێشەوای كادۆسیان پێی سپێردرابوو، روخسەتی خواست تا بچێتە لای باوكی لە پارس، كە گەیشتە ئەوێ دەستی كرد بە ئامادەكاری شەڕ، بە دوای سێ‌ساڵ شەڕ لەگەڵ ئاژیدهاك، سەرەنجام بەسەری دا زاڵ بوو، ئیمپراتووری ماد بە دەستی كوروش لە خانەدانی هەخامەنشی لەناو چوو. هیرۆدۆت لەبارەی شەڕەكانی كوروش لەگەڵ ئاژیدهاك ریوایاتی جێ پەسندی

---

[452] مێژووی ماد ا.م.دیاكونوف ل 387.

[453] نووسەر وا بیر دەكاتەوە كە دوور نیە لەسەر بنەمای داستانی كوتسیاس، كوروش كە لە سەرەتادا بێ ناوونیشان بووەو بەنێوی كوری دایكو باوكێكی شوان دەژیا، چووبێتە ناو ئیشی سوپاو لە ئاكامی هەلومەرجی شیاوی جیسمیو فكری‌یەوە توانیبیەتی بە پلەی بەرزی سپایی بگاو كاتێك لە بەسەرهاتی خۆی ئاگادار بووبێ، بڕیاری تۆڵە سەندنەوەو لێخستنی باپیرو هێنانە خواری لە دەسەلاّت دەداو لەم نێوەدا سەرو كەللەی "ئیبار = ئوگبار"یش دێتە ناو كایەكەو بۆ گەیشتن بە ئامانج هانی دەدا.

هەیە کە هەر چەند بە وتەی دیاکونوف زۆر بە کورتی نووسراون بەڵام لە راستی ئەوان دا نابێ گومانمان هەبێ.[454]

لەهەر حاڵ دا شەڕی مادو پارس لە 550ی پێش زایین بە لەناوچوونی حکوومەتی مادەکان تەواو بوو، ئەوەی مسۆگەرە ئەوەیە، ئەگەر خیانەتی گەورە گەورەکانی مادو بە تایبەتی "هارپاك"ی وەزیرو هاوکاری ئەوان لەگەڵ کوروش نەبووایە ـ بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی لە رۆژەکانی ئاخر دا هارپاك فەرماندەی گشتی سوپای مادی بە دەستەوە گرتبوو و سوپاکەی خستە ئیختیاری کوروشەوە، ئیمکانی تێکشکاندنی مادو سەرکەوتنی کوروش وەدی نەدەهات.

شارستانیەتو فەرهەنگی مادەکان

هەروەك لە نێو ئەو قسەو نووسراوانەی خۆمان دا ئاماژەکان پێکردوە، شوێنەوارێکی بە قەدرایە ئەوانی ئیمپراتوورییەکانی هەخامەنشیو ساسانی لەمادەکان بەجێ نەماوەو ئەگەر هەش بێ ئێستا هەر لەژێر خاك دا ماوەتەوەو دەرنەهێنراوەو بە پێچەوانەی زۆر لە لێکۆڵەرەوەکانو خاوەن بۆچوونان، هۆی بنەڕەتی ئەو کارەش، کورت بوونی ماوەی سەقامگیری مادەکانو گرفتاریو شەڕو شوور لە تەواوی سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەو دایە، چونکو هەروەك دەزانین لە کاتی شکستی ئاشوور ڕا تا لەناو چوونی دەسەڵاتی ماد نیزیکەی 53 ساڵی کێشاوە. سەرەڕای هەمووی ئەوانە دەتوانین مەدەنیەتو فەرهەنگی مادەکان لە دوو قۆناغدا بخەینە بەرباس" یەکیان بەر لە پێکهینانی حکوومەتی پادشایی مادو ئەوی دیکەش لەو کات بە دواوە. ئەوەی پێوەندی بە دەورەی هەوەڵەوە هەیە سەدەکانی پێش سەدەی شەشەمی بەر لەزایینەو زۆر کەمە. میعماریی یان بیناسازی قۆناغی یەکەم کە بێگومان لەقۆناغی دوایەش وەدوای کەوتوونو تەکمیل تر کراوە، زۆر سادەو ساکار بووەو لە خانووی یەك قاتو چوار گۆشە تێنەپەڕیوەو زۆرجار بانەکەشی ساف بووە[455] کە بە وتەی

---

[454]هەمان سەرچاوە، ل 378و 388.

[455]مێژووی ماد، فەسڵی شەشەم لاپەڕەکانی 325 تا 327.

حوسێنی سوڵتانزادە، هۆیەکەی کەم هێزیماڵیو نەبوونی ئیمکانات بۆ دروست کردنی بیناو شوێنی دانیشتنی باشو شارستانانە بووە،[456] بەڵام هەرچۆنێك بووە بە قسەی "ریچارد فرای"، شاهەنشایی ماد ناوەندی فەرهەنگیو دینی ئێران بووەو لە هەموو شوێنێك دا رەخنەی کردوەو بڵاو بۆتەوە.[457] بەڵام لە بواری ئوسوولی بیناسازی دەبێ سەرنج بدەینە ئەو خاڵە کە ئاو و هەوای هەر شوێنێك ئاڵوگۆڕێکی بەسەر چۆنیەتی بیناسازیدا دێنا، هەروەك لەهێندێك شوێن بۆ بەرگری لە دزەی ئاوو بارانو بەفر یا بوونی سێبەر لە ناوچە گەرمەسیریەکان، شوێنی حەیوانەکانیان بە کۆڵەکەی دارو بەرد لە خانووەکان زیاد دەکرد. ئەوەی کە لە توێژینەوەکان دا دەست کەوتوە لەگەڵ خانووەکانی سەدەیەك پێشی لادێ فەرقێکی وایان نەبووە.[458] لە لایەکی دیکە ژیانی ئەوان لە رۆژئاوای زاگرۆس، زیاتر لەژێر کاریگەریی دابو نەریتی بابێلییەکان دابووە، چونکو جلو بەرگیان وەك هی لیلۆییەکان لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایینی دابووە.

ئەو بینایانەی کە لەمادەکان ماونەوە وەك موغبەرەی "فەقرەقا Fagaraga" لە دەوری مهاباد = سابلاغ کە لەپێش دا باسمان کرد،[459] ئەشکەوتی "گارنی Garny-yaregh" لە سەڵماسو کونەپردی "ئیوان فەرهاد" لە نیزیك ماکۆو "دووکان داوود" لە سەرپێلی زەهاو"، کونە بەردی "کورو کچ Kur ve kach لە شارەزوور"[460] بەشی هەرە زۆریان لە بەرد ساز کراونو خانووی قورینەش هەن کە لە توێژینەوەی دێرینەناسەکاندا دۆزراونەوە بەڵام زۆر کەمن. ا.م.دیاکونوف هونەری بیناسازی مادەکان بە بەرهەمی کاری تیرەکانی دیکەی کورد وەك "لیلۆییەکان"و گوتییەکان دەزانێ[461] کە ئێمەش پێمان وایە بەرهەمی کاری تیرەکانی رۆژئاوای مادن. سەنعەتکارەکانی تیرە جۆراوجۆرەکانی ماد کاریگەریی زۆریان لەسەر وڵاتانی دراوسێ هەبووەو ئەو کونەبەردانەی ئێستا

---

[456] مێژووی شارو شارنشینی لە ئێران ل 11.

[457] میراتی دێرینی ئێران، ریچارد فرای ل 126.

[458] لە کتێبی هێرتسفێلد E.Herz Feld.Archaeological History of iran.London بەرگی 1 لە 305 بە دواوە بەرگی دووهەم بەنێوی iran in the Ancient East.London 1941 بە دوا بڕوانە.

[459] لە هێندێك لە کتێبەکانی وەك نووسراوەی هێرتسفێلد یا مێژووی مادی دیاکونوف کە لێکۆڵەرەوە تازەکانی وەك رەحیم رەئیس نیا نووسەری ئازەربایجان لە گەشتی ئێران دا بە هەڵە بەو موغبەرەیە دەڵێن "مەخریك"و شوێنەکەیان لە نیزیك میاندوئاو نووسیوە.

[460] بە هۆی نەزانین نێوەکەشیان بە مانای ئەو "گۆچیخ" نووسیوە.

[461] مێژووی ماد لاپەڕەکانی 504 تا 505.

ماون ئەو شتەمان بۆ روون دەکەنەوە. ئەوانە نمایەکیان هەیە کە وەك دەرگای چوونە ژوور وایە، میچەکانیشیان لەسەر چەند کۆڵەکەی بەردین راوەستاون.[462] خانمی "ئیدات پرادا" بەهۆی نەبوونی رێکەوت بە گومانەوە لەوە دەڕوانێ کە ئەوانە هی سەردەمی ماد بن.[463]

رێکخستنی ئیداریو دۆخی ئابووری مادەکان

لە رووی ئەو شتانەی بەجێ ماون دەردەکەوێ کە رێکخستنی ئیداری ئیمپراتووریی ماد تا رادەیەك وەك هی دەزگای ئیداری ئاشوورو ئۆرارتۆ بووە، بەڵام هێندێك لەهی ئەوان کامڵتر بووە. هەروەك بە وتەی دیاکونوف دوایە پارسەکانیش وەك وانیان کردوە.[464] "ساتراپ"ەکان یا ئوستانداران = پارێزەران لە ئەیالەتە جۆراوجۆرەکان دا وەك والییەکانی ئاشووری کاروباریماڵیو دادگەریو سەرباز گرتنیان لە ئەستۆ بووە، بەو جیاوازییە کە "ساتراپ"ەکان یا پاریزگاکانی ماد زۆر پانو بەرینتر لە ئەیالەتەکانی ئاشووریو ئورارتووئی بووەو دەسەڵاتی پاریزگارەکان کە پێیان گوتراوە "خەشتەرە پێئان" زۆر زیاتر بووە. بە بڕوای نوسەری کتێب ئەو وشە دەبێ بە مانای نوێنەری "هەوەخشەتەرە" بووبێ کە ئەو شێوە دابەش کردنەش هەر لە سەردەمی پاشایەتی ئەو دا جێبەجێ بووە.

ژێرخانی کارکردنی مادییەکان، ئاژەڵداریو کشتو کاڵ بووە کە بەهۆی پڕبەرهەمیو بە پیتو بەرەکەت بوونی خاكو پانو بەرین بوونی زەوییەکانی کشتو کاڵ بە بەرئاورد لەگەڵ خاکی ئاشوورو ئۆرارتوو، رەونەقێکی زۆر زیاتری پەیدا کردوە. چەقاندنی دارو ساز کردنی باغ بەشێکی زۆر لەخاکی مادی گرتبۆوە، هەر بەم هۆیەوە لە لەوحەکانی سارگۆنی دووهەم بە بەرهەمی زۆری ترێو گەنم ئاماژە کراوە.

---

[462] هونەری ئێران لە دەورەکانی مادو هەخامەنشی، رۆمەن گێرشمەن ل 87 تا 90.

[463] هونەری ئێرانی دێرین (باستان) ئیدات پرادا لاپەڕەکانی 193و 194.

[464] مێژووی ماد ل 332.

کەڵك وەرگرتن لە گاسنو ئاوەدێری لە رێگەی کێشانی جۆگەو جۆبار کە لە هەزارەی سێهەمی بەر لە زایین باو بووە لە وڵاتی مادەکاندا داکەوتوە، هەروەها چونکو نەفتیش هەر لەم خاکە پەیدا بووە پێیان دەگوت "رۆنی مادی".[465]

ساتو سەوداو بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ لە کارەکانی ئاسایی خەڵکی ماد بووەو دوای گرتنی "نینەوا"و رووخانی دەسەڵاتی ئاشوور سەروەتی گشتیو تا رادەیەك سامانی گەورەو دەوڵەمەندەکانو خاوەن کۆیلەکانی مادی روو لەزیادی بوو. هەرچەند بە پێچەوانەی وتەی هیرۆدۆت ئەکباتان ئەو شارە سەیرو ئەفسانەیە نەبوو[466] بەڵام بە وتەی "هێرتسفێڵد" ئەو تاریفو پێهەڵگوتنە زیاتر لەسەر بابێل راستە.[467]

هەر ئەو لێکۆڵەرەوە، لە زمان "پلی بیوس" مێژوو نووسی یۆنانی دەنووسێ: قەڵای دەسەڵاتداریەتی شار زۆر قایم بوو، کۆشکی ناوەوەی زیاتر لە کیلۆمیترێی جێگرتبوو، تەواوی بەشەکانی دارینی ئەو کۆشکە لە داری سیدر یا سەرو بوونو دارەکانی میچیو داری سەر دەرگا داڵانەکان بە وەرەقی زێرین رووپۆش کرابوون،[468] کە ئەوانەی شاریان گرت زێرو زێوەکانیان تواندەوەو سکەیان پێ لێدا.[469]

هونەرەکانی جوانکاریو مێعماری

یەکێك لەهۆکانی بنەڕەتی گەشە کردنی هونەر لە هەر کۆمەڵگایەك دا، چوونە سەری باری ژیانو دارایی ئەو کۆمەڵگایەیە. چونکو ئەوەی کە هونەرمەند بۆ خولقاندنی بەرهەمێکی زۆر بە کەڵكو نایاب هان دەدا، هونەردۆستی تاکەکانی کۆمەڵگاو داخوازی لە لایەن ئەوانەوەیە، دیارە ئەوانیش ئەگەر ئیمکانیماڵیان نەبێ ناتوانن خوازیارو کڕیاری شتێکی ئاوا بن. هۆزانوانێکیش کە خوازیاری بۆ

---

[465] ئازەربایجان لە گەشتی مێژوی ئێران دا، کە لە مێژووی ماد ل 450 وەرگیراوە.

[466] مێژووەکان ل 60.

[467] مێژووی کۆنی ئێران لەسەر بنەمای دێرینەناسی ل 49.

[468] مێژووی ماد ل 508.

[469] مێژووی پیشەسازییەکانی ئێران، کیستی ویلسن ل 56 کە قەولی لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران باسی دەکا.

بەرهەمەکەی نەبێ، بۆ ئەوەی بژی دەست بۆ کارێکی دیکە دەباو بەم شێوە کارە هونەرییەکەی دەخەوێو لە ئاخریش دا لەناو دەچێ. تێرژانی ئەو هەموو سەروەتو سامانەی لە ئاکامی سەرکەوتنەکانی ئیمپراتووری مادو پێك هاتنی حکوومەتی شاهەنشایی وەك لە پێش دا باسمان کرد چینی دەوڵەمەندو خاوەن دەسەڵاتی کۆمەڵگای مادی لە داراییو دەوڵەمەندی دا نوقم کردو، ببوونە خاوەنی هەموو شتێكو بوو بە هۆی ئەوەی کە بارو سەلیقەی ژیان بگۆڕدرێو بۆ رازاندنەوە کەڵك لە هونەری جوانکاری وەرگرن، لە ئاکام دا دەرگا بۆ مەیدانی تێکۆشانی هونەرمەندەکان کرایەوەو مەیدانەکە فرەوانتر بوو و بە وتەی "گیرشمەن" وەستاکارەکانی جەواهێرسازەکانی ماد نێوبانگێکی یەکجار زۆریان پەیدا کردو تا ئەو جێگایە چوونە پێش کە داریووش بۆ رازاندنەوەی کۆشکی نوێی خۆی داوای یارمەتی لێ کردن، ئەو وەستایانەی لە مەکتەبی ئاشووریو ماننایيو ئۆرارتوویی دا کاریان کردبوو[470] راهاتبوون بۆ خوڵقاندنی بەرهەمی زەقترو بەرچاوتر لە کۆشکەکانی چینی حاکم دا کە لەهەرچی بەشکۆتر کردنی کۆشکەکانیان دا رکەبەریان لەگەڵ یەکتر دەکردو کەوتبوونە مەیدانێکی پانو بەرینی هەوڵدان.

لە سازکردنی چەکو چۆلیش دا گۆڕانکاریی بەرچاو بەسەر مادەکان دا هاتو، هونەرمەندان بە کەڵك وەرگرتن لە شمشێرو سوپەری سەکایەکانو ئاشوورییەکان، هەورەها بۆ سازکردنی زینو لغاو، ئەوەی لەتواناایان دابوو کردیان. لەمەڕ هونەری مادەکانەوە دەبێ سەرنج بدەینە ئەوە کە هەر زانیارییەکی لەم بارەوە بە دەستمانەوەیە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ کاتی پێش پێکهاتنی ئیمپراتووری ماد" وەك شوێنەواری تەپۆڵکەی "گیان"و گۆڕستانی B لە تەپۆڵکەی سیلكو گەنجینەی "زێوە". کەڵك وەرگرتن لە حەیوانات بۆ هونەری جوانکاریو رازاندنەوەیان بە شکڵی جۆراوجۆر کە پێی دەگوترێ "سەبکی حەیوانی" تایبەتی وڵاتی ماد بووە.[471]

---

[470] هونەری ئێرانی دێرین لە سەردەمەکانی مادو هەخامەنشی، رۆمەن گیرشمەن.

[471] گەنجینەی زێوە لە ئەندرێ گودار ل 271.

زمانو نووسینی مادەکان

زانیاری ئێمە لەسەر زمانو نووسینی مادەکانیش زۆری کەمو کووڕی تێدایەو هەرچی تا ئەوڕۆ گوتراوە لەسەر گۆترەو گومانەوەیە. ئەوەی مسۆگەرەو بە گوێرەی ئەو شتانەی لە دەوروبەری مادەکان دا هەبووەو بۆمان دەردەخەن کە ئەوان بەر لە پێکهێنانی ئیمپراتووری شیوەی نووسینی خۆیان هەبووەو لەسەر زمانەکەشیان گومانێك نیە. بە لەبەرچاو گرتنی پێشینەی دینی زەردەشتو کتێبی ئەو، دەبێ زمانی ئەوێستا بە زمانی ماد بزانین‌و، ئەوەی لەئەوێستا دا هەیەو ئەوڕۆ بەدەستمانەوەیە تا رادەیەك هەمان زمانی کوردییە کە لە بەشی زمانو ئەدەبیاتی کوردەکاندا باسمان کردوەو ئەوەی کەهێندێك لێکۆڵەرەوە پێی گەیشتوون ئەوەیە کە زمانو نووسینی مادەکان هەر ئەو نووسینی"دێرینی پارسی یا خەتی هەخامەنشی ریزی هەوەڵە[472]" ئەو کەلوپەلانەی بە دەستەوەشن ئەوە نیشان دەدەن کە جیاوازی‌یەکیان وەك جیاوازی نێوان نووسینی بزماری‌پارسی لەگەڵ نووسینی مێخی عیلامییە. ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی پارسییەکان نووسینی بزماریان لە مادەکان وەرگرتوە.

لە لایەکی دیکەوە مسۆگەر بووە کە کەتیبەکانی هەخامەنشی وشەگەلی زۆری مادیان تێدایە[473] و جگە لەمەش وشەکانی باکووری رۆژئاوای ماد، لە زمانی فارسی دا زۆر بەرچاو دەکەوێ،[474] بۆ وێنە وشەگەلی وەك "مێترا" کە پارسییەکان پێیان دەگوت "میشا"و مێترا وشەیەکی تەواو مادییەو زۆر وشەی دیکە لە پارسی دێرین دا هەبووەو کە لەگەڵ مادی هاوبەش بوون.[475]

بەهەر حاڵ ئەوەی روونە ئەوەیە هەروەك گوترا زمانی نووسین لەنێو مادەکان دا هەبووەو لەم نووسینەش دا زمانی ئەدەبیش هەبووە، هەروەك

---

[472] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 32و کەتیبەکانی کورووشی دووهەم لە A.kent.old persian Text-Lexicon New لاپەڕەکانی 12و 116و ئاکادمیسیەت دوو.و ئیستروودە لە ل 7 بە دواوە A.Meillet et E.Benveniste Grammaire du Vieux parse paris 1931و هێرتسفێڵد E.Herzfeld.Die Magna charta von Susa Ami، لاپەڕەی 93 ـ 3. 111.

[473] مێژووی مادل 340.

[474] لە نووسینی جۆرج کامرۆن بە ناوی G.Gcameron:the Persepolis treasury Tobrlets chicago 1948 pL.3و سەرچاوەیەکی باش بۆ موتالاّ لەم بوارە دا.

[475] ئێستیگ ویکاندری سوئێدیش لەم بوارە دا لێکۆڵینەوەیەکی سەرنج راکێشی هەیە، لە کتێبی Stig Wikander:Mithra en vieux-perse orientala.

کەتیبەکانی هەخامەنشی بە زمانی ئەدەبی پێشکەوتووی ماد دەزانن، لە حاڵێکدا نووسینی هەخامەنشییەکان ئارامیو عیلامی بوو،[476] هەروەك گوتراو هەموو وا بیردەکەنەوە کە ئەگەر ئەم نووسراوانە دەست کەون (لەباری نووسین زمانەوە وەك زمانی کەتیبەکانی شایانی هەخامەنشیو وەك زمانی کەتیبەکانی شایانی پارس دەچن.[477] هەروەها مادەکان نامەو عەریزە نووسینیشیان هەبووە، هەروەك مێژوو نووسانی کۆنی وەك هیرۆدۆت ئاماژەیان پێکردوەو دەڵێن شکایەتو داخوازییەکانی خەڵك بە نووسراوە پێشکەشی "دیائۆکۆ" کراوە.[478]

ئێمە تا ئێرە چەند جار گوتوومانە زمانی مادەکان هەمان زمانی ئەوێستایە کە ئەویش زمانی کوردان بووە، هەر بەم هۆیەشە کە کاتی موتاڵا ناتوانین ئەوان لێك جیاکەینەوە، دیارە ئەو بابەتە لە لایەن کەسانیتریشەوە گوتراوە، بەڵام نە زۆر بە روونیو راشکاوی.[479] پرۆفیسۆر "مینۆرسکی" لەم بارەوە بۆچوونێکی سەرنج راکێشی هەیە کە دەڵێ: بە سەرنج دان بەو راستییە مێژووییو جوغرافیاییە دوور نیە کوردەکان لە تێکەڵ بوونی دوو قەومی "ماردۆئی"و "کۆرتیوی" کە هەردووك بە راوێژی زۆر پێچەوانەی مادی بە یەکەوە قسەیان کردوە، پێك هاتبێ. هەروەها کوردەکان لە چوونە پێشو پەرە پێدانی نفووزی خۆیان لە رۆژئاوادا هەوڵیان داوەو لەم پێناوەدا زۆر لە شتی خۆماڵی ناوچەیی کە غەیرە ئارییایی بوونو بەڕواڵەت ئاسیایی یا یافتی بوون لەگەڵ خۆ تێکەڵ کردوەو لەخۆیاندا تواندوویاننەوە.[480] پێشتریش لەم نووسراوانە کەڵکمان وەرگرتوە، بەم جیاوازییە کە بە پێچەوانەی ئەوانەی ریشەی نژادی کوردان بە مادی دەزانن. وەك وتەی (مینۆرسکیو ئاکام وەرگرتنی واسیلی نیکیتین) نووسەری کتێب لەسەر ئەو باوەڕەیە کە مادو کوردەکان هەموو لە تیرەو تایفە

---

[476] بۆ کەڵك وەرگرتنی باشتر لە کتێبی چاکسازی نووسین لە سەردەمی داریووشی یەکەم دا، نووسراوی ئاکادمیسیەن و.و.استروا VDI، بڵاوکراوەی ساڵی 1951، ژمارە 3 ل 186و هەروەها یادداشتەکانی ا.م.دیاکونوفو م.م.دیاکونوفو ئالبۆشیتس، لە بەڵگەکانی باستانیو، دوزینەوە لێکدانەوەی بەڵگەکان، "یوتاکە UTAKE" بەشی دووهەم ل 53 بە دوا کەڵك وەرگرە.

[477] کۆی مێژووی مەدەنیەتی ئێرانی بەر لە ئیسلام "نولدکە" ل 38 بە دوا.

[478] مێژووەکان ل 60.

[479] سەبك ناسی یا رەوشت ناسی، ملك الشعرای بەهار بەرگی 1 ل 5، کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، ل 47.

[480] کۆنفرانسی مینورسکی لە بیستەمین کۆنگرەی نێونەتەوەیی رۆژهەڵاتناسان لە ساڵی 1938 لە بروکسێل پایتەختی بلژیك کە لە لایەن نووسەری ئەم کتێبەوە وەرگێردراوەتە سەرفارسیو لەوانەیە تا ئێستا چاپ کرابێ.

جۆراوجۆرەکانی قەومێك‌و نژادێك پێك هاتوون‌و زمان‌و نووسینێکی هاوبەش کە نووسینی هەمووشیان هەر یەك بووە، ئەگەر بە وتەی هێندێك کەس کوردو ماد دانیشتووی سەرەکی-خۆماڵی نەبن،[481] دەبێ ئەوان بە کۆچەریەکانی کۆنی ئاریایی بزانین کە لە رۆژهەڵات ڕا هاتوونە رۆژئاواو وردە وردە بە هۆی ئیستراتژیکی‌و ئاوو هەوا زیاتر بەرەو رۆژئاوا پاڵیان پێوە ناون‌و لەسەر ئەو خاکە نیشتەجێ بوون.

بەشی چوارەم

کوردستان‌و کوردەکان لە دوای مادەکان

لە سەردەمی هەخامەنشی‌یەکان دا

بە دوای رووخانی بەپەلەو بێ ئاڵوگۆڕ ئیمپراتووریی مادو بە دەسەڵات گەیشتنی کوروش لە سەرەوەی هەخامەنشی‌یەکان، نیزیك بە تەواوی خاکی ژێر دەسەڵاتی مادیش کەوتە دەستی ئەو و هەرچی هی مادەکان بوو بەبێدەنگی کەوتە ژێر فەرمانی ئەوان. کە گوتمان بێ ئاڵوگۆڕ مەبەستمان ئەوە بوو کە لە راستی دا دەسەڵات لە بنەماڵەیەکدا، لە دەست یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەکە دەرهات‌و کەوتە دەستی یەکی‌تر لەئەندامانی هەر ئەو بنەماڵە بەتایبەتی بەوتەی مێژوونووسانی کۆنی وەك هیرۆدۆت‌و تایبەتیتر لەویش "گزنفۆن" کوروش سەردەمی منداڵی خۆشی لەنێو

---

[481] کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، وەرگێردراوی محمد قازی ل 54 و لیبێرگ لە کتێبی "دینەکانی ئێرانی کۆن"دا، ل 335و 334و "ئەرانسکی" لە سەرەتای فقەاللغەی ئێرانی ل 58.

مادەکانو لە خاکی ئەوان دا (لە ناحیەی ئاترۆپاتکانو لەنێو "کادۆسیان"و "دالیان" کە هەمان ئەرسبارانی ئەوڕۆی ئێرانە) بەسەر بردوە[483,482] . تەنانەت ناوی ئەو ژنەش کە گەورەی کردبوو، لە ناوەکانی "کاسپی" واتە کوردەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاترۆپاتێن بوو کە لە راستی دا لقێك لە مادەکانە. "ئێدوێن رایت" ئەو ژنەی بە "ئەسپاکۆ" ناو بردوەو دەڵێ ئەوە وشەیەکی مادیەیە،[484] و لە زمانی "تاتی" دا کە زمانی دێرینی ئازەربایجانییە بە مانای "سەگ" هاتوە.[486,485]

هەرچۆنێك بێ حکوومەتی کوروش کە بێ بەرەنگار بوونەوەی گشتی جێی خۆی گرت، لەخاکی مادو کوردستانیش دا دژکردەوەیەکی بە دواوە نەبوو، بەتایبەتی سەرنجو گرینگییەکی کە کوروش بەرانبەر بە مادەکان لەخۆی نیشان داو هەر ئەوکات کە سەرکەوت خۆی بە پادشای ماد لە قەڵەم دا نە شای پارس، هەروەها بەشێکی زۆری لە گەورە پیاوانی ماد لەنێو دامو دەزگای خۆی دا جێکردەوەو بەرپرسایەتی گەورەی پێئەسپاردن، بە شێوەیەك کە "هارپاك"ی وەزیری کردە فەرماندەی گشتی سوپا "سوپاسالار"و دوایەش حکوومەتی "لیدی" پێئەسپاردو تا کۆتایی تەمەنی هەر لەو بەرپرسایەتییەدا مابۆوە[487]، هەر لەم پۆستە دابوو کە بە فەرمانی کوروش "یونیە"شی گرتو سەروەتو سامانێکی زۆری وەسەریەك نا.[489,488] هەروەها کوردەکانی "ئامی تیدا"ی کچی "ئاژیدهاك"و پووری کوروش کە دوایەش بوو بە ژنی کوروش، بە نێوەکانی "سپتیاك"و "مهابێرن" هەردووکیان بە دەرەجەی ئوستانداری "پارێزەری" گەیشتن. جێی سەرنجە کە دوای کوروش، داریووشی یەکەمیش ئەو رەوشتەی درێژە داو لە بەردە نووسراوەکەی بێستوونیش دا ناوی هێندێك لە گەورەکانی مادی هێناوە. بەکورتی هەمووی ئەو رەفتارو ئاکارەی کوروش بوو بەهۆی

---

[482] مێژووەکانی هیرۆدۆت، وەرگێڕانو پەراوێزنزسی ع.وەحید مازەندەرانی.

[483] کوروش نامەی گزینفۆن، وەرگێڕانی موهەندیس رەزا مەشایخی.

[484] ئازەربایجان، نووسینی ئیدوین میلتۆن رایت.

[485] تاتیو هیرزنی دوو راوێژی زمانی کۆنی ئازەربایجانی، نووسینی عبدالعلی کارەنگ.

[486] زمانی دێرینی ئازەربایجان، نووسینی دوکتور مەنووچێری مورتەزەوی (منوچهر مرتضوی)

[487] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 391 وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز.

[488] لاپەڕی 62 بە دواوە j.Friedrich. kleinasiatische Sprachdenkmaler: Berlin 1932
A.Dharbaijan to the Greak. Latin and Muslin Geographers Edvin Milton wright 1942 According

[489] کەتیبەی مێژوویی ژمارە 44 ـ نێوەکانی هارپاکیان دەقەکانی ژمارە 180و b104، 2b77، 7، 29، 3، 11، 103 وەرگیراو لە مێژووی ماد 44a.

ئەوە کە هەتا بۆ خۆی مابوو لەهیچ شوێنێکی ئێران بە تایبەتی لە مەڵبەندی ماد دا هیچ شۆڕشێك سەر هەڵنەدا، دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە کوروش لەدەرەوەش دوژمنایەتی لەگەڵ نەکراوە، چونکو هێشتا لەسەر تەختی پاشایەتی ڕۆ نەنیشتبوو کە دوژمنو بەرهەڵستکاری گەورەی لێ پەیدا بوونو بەم هیوایە بوون تا خۆی نەگرتوە لە نوتفەدا خەفەی کەنو هەربۆیە دەستیان کرد بە دەستەبەندیو پیلان گێڕان.

گەورەترینی ئەو ناحەزانە، حوکمڕانی وڵاتی "لوودیە یا لیدی" بوو بە ناوی "کرازووس" کە بە دوای باوکی دا لە جێگەی ئەو دانیشتبوو و بە پاڵپشتی سەربازە بەکرێگیراوەکانی یۆنانی خۆیو داراییەکی زۆر کە هەیبوو، بڕیاری دا بە دژی کوروش دەست بەکار بێو لەم پێناوە دا هێزەکانی هەتا "هالیس یا قزل ئیرماق" هەڵکەوتوو لەکوردستانی باکوور چوونە پێشو جێگەو شوێنی خۆی لەم دەڤەرە قایم کردو دوایە چەند باڵوێزێکی بۆ لای "بنۆنید" ی پادشای بابێلو "ئامازیس"ی فیرعەونی میسری نارد تا داوایان لێ بکا لەگەڵی ببنە هاوپەیمان، ئەو دوو پادشایە کە بە رووخانی حکوومەتی ماد زۆر سەغڵەت بوون بە گەرمی پێشوازییان لە پێشنیارەکەی کرد.

"کرازوس" بەدوای ناردنی باڵوێزەکاندا، سەردارێکی سوپای بە پارەیەکی زۆرەوە بۆ بەکرێگرتنی بەکرێگیراوی زیاتر بۆ یۆنان بەڕێ کرد، بەڵام لەبەر ئەوەی کە ئەو سەردارە لەگەڵ کرازوس پاك نەبوو، بە پارەکانی کە دابوویانێ چووە ئێرانو بەم شێوەیە کوروش پێشوەخت بەو کەینو بەینەی پشت پەردەی زانی کە بە دژی خۆی لەگۆڕێ دابوو،[490] بێ مەحتەلی وەخۆکەوتو یەکێك لە شاکارەکانی شەڕی لەخۆ نیشان دا، ئەویش ئەوەبوو کە بەر لەوەی خەبەری خەیانەتی سەردارەکە بە کرازوس بگاتەوەو مەجالی ئەوەی هەبێ هێرشی بکاتە سەر، کوروش وەخۆ کەوتو هێرشی کردە سەر ئەوو بۆ ئەم کارەش لەسەر ڕێگا، لەشکرێکی لە "گۆتییەکان"و "ئەموردەکان"و "کاسییەکان"و "لیلۆیەکان" و مادەکانی لەگەڵ خۆی برد کە شارەزاییان لە شەڕی شاخو گرتنی قەڵایان داهەبوو. ئەو بڕیارەی کوروش زۆر بەجێ بوو، هەروەك هۆی سەرەکی گرتنی شاری "سارد"ی پایتەختی زۆر قایمی لیدی چەند کەس لەو سەربازە کوردانەی

---

[490] ژێنەراڵ سایکس لە مێژووی ئێران دا، لە لاپەڕی 186 بەدواوە دەنووسێ: نەدەگونجا کوروش لە پێش دا لەم ڕووداوە ئاگادار نەبا، هەرچەند بەهۆی پێوەندییەکانی ئەوکاتو تێکهەڵچوونی توندی کوروش لەگەڵ مادەکان زۆر دوور لە عەقڵە.

(کورتیوی) لە تایفەی "ئەمرد"ەکان بوونو هیرۆدۆت لەم بابەتەوە دەنووسیٚ: یەکێك لە سەربازەکانی لیدی کڵاوەکەی لە سەری دەپەڕیٚ بۆ دەرەوەی قەڵا، سەربازی "ئەمرەد"ی کە بەوە دەزانیٚ دەبینیٚ کە بۆ هەڵگرتنەوەی کڵاوەکەی دێتە دەرەوە، سەربازە هۆشیارەکە بیٚ راوەستان لەگەڵ چەند کەس لە هاوڕیٚیەکانی دوای دەکەونو بە ڕێگەی نهێنی دا دەچنە ناو قەڵاکەوو غافڵگیریان دەکەنو هاوکات دەرگای قەڵا بۆ سوپای کوروش دەکەنەوە. کوروش وێرای ئەوەی خەریکی شەڕە، بە پەلە پەیامێك بۆ "بنۆنید"ی پادشای بابێل دەنێریٚو پێی ڕادەگەیەنیٚ کە خۆ تێکەڵی شەڕی ئەو و کرازووس نەکا.

لە شەڕی بابێلیش کە دوایە پێش هات، کوروش بە کوردستان دا تێپەڕیو بابێلی گرتو یەکێك لە گەورەترین حەماسەکانی خۆش نێوی بە ئازاد کردنی قەومی یەهوود بەنێوی خۆی تۆمار کرد، بەڵام چونکو پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیە وازی لیٚ دێنین.[492,491]

گەلۆن دواترو سەرەتاکانی دەسەڵاتی داریووشی هەوەڵو پاش "گئوماتە یا بیردیای درۆزنە" لە مادی رۆژئاوا (کوردستان) شۆڕشێك بە رێبەرایەتی "فەراوەرتیش" کە خۆی بەنێوی "خەشتەریەی دووهەم"و لە نەوەکانی هەوەخشەتەرە لە قەڵەم دەدا سەری هەڵدا کە دانیشتوانی مادو پارتو هەرکاتەو ئەرمەنستان بیٚیەكو دوو لیٚ کردن پێی پەیوەست بوون.

داریووش کە لەو کات دا لە بابێل خەریکی دامرکاندنی شۆڕشی ویٚ بوو "ویدارنە"و دوایەش باوکی خۆی "ویشتاسب" کە "ئوستاندار = پارێزەری پارت" بوو، بۆ شەڕ لەگەڵ "فەراوەرتیش" ناردنیە کوردستانو مادی رۆژئاوا، لە چەند شەڕی یەك لە دوای یەك کە کردیان سەرکەوتنێکیان نەبوو، تا دواییەکەی داریووش بۆخۆی بۆ هاریکاری ئەوان چوو و لە (521ی پ.ز) لە "رغەیاری" کە لەو پەڕی سنووری رۆژهەڵاتی خاکی ژێر حوکمی "فەراوەرتیش" بوو شکاندیو بەسەری دا زاڵ بوو. ئەو سەرکەوتنە تەنیا ئاکامی کارئامەیی تێك

---

[491] کتێبەکانی دائرە المعارفی ئایینو ئەخلاق "ك.د.ادوموسو مەنزوومەی Baechylides لە 507ی بەر لەمیلادو کتێبی Adonis Attis: osiris نووسینی ژ.ج.فریزر، لاپەڕی 89 بەدوا.

[492] بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئەم شەڕەو هەروەها گرتنی بابێل لە کتێبەکانی "نوورێك لە رۆژهەڵات "Light trom the east نووسینی "بال، Ball"و بابی 45ی کتێبی ئەشعیا نەبیو بابی 14و ئایەتەکانی 6و 7و کتێبی پێنج سەلاتینو کوروش نووسینی هارۆلد کۆمپو هەروەها مێژووەکانی هیرۆدۆت، وەرگێڕانی وەحید مازەندەرانیو لە مێژووی کۆتسیاس بڕوانن.

شكێنەری هێزی ئەو لە چاو هێزی "فەراوەرتیش" بوو، هەرچەند زۆرینەی شەڕەكان لە مادی ڕۆژئاوا (كوردوئێن) كران.

داریووش لەگەڵ سەرداری تێك شكاو بەوپەڕی بێبەزەیی جووڵاوە، هەروەك بۆخۆی لە بەردە نووسراوەكەی بێستوون دا دەنووسێ: "... من لووتو گوێو زمانیم بڕیو چاوەكانیم دەرهێناو دوایەش زنجیریان كردو لە بارەگای من ڕایانگرتو ... پاشان فەرمانم دا لە "ئەكباتان" بە ڕمیانەوە كردو ئەو كەسانەی لایەنگریشیان لێ كردبوو، لە قەڵا دا لە دارێم دان...".[493]

شۆڕشی مادەكان هەر بەوەندە تەواو نەبوو، بەڵكوو خاكی ئەسڵی ماد، لە مەڵبەندی ڕۆژئاوای (كوردستان) بە ڕێبەری كەسێك بە ناوی "چیتران توخمە" درێژەی كێشا، ئاخریەكەی داریووش لەوێش سەركەوتو لە شوێنێك بە ناوی "ئاربێل یا هەولێر = ئەربیل" لە كوردستانی ئەمڕۆی عێراق "چیتران توخمەی گرتو ئەویشی بەڕمەوە كرد. مێژوو نووسان ئەو سەركەوتنانەی داریووشیان بە ئاكامی پەرشو بڵاویو یەك نەگرتوویی دوژمنەكانیو هاوكاری نەكردنی گەورەكانی ماد داناوە كە لەهاتنە سەركاری بنەماڵەی دیائۆكۆو پشتیوانی نەكردنی خەڵك دەترسان. دیارە دەبێ بەهرەمەندی بەشی زۆری خەڵكی پارسیش لە داهاتو دەستكەوتی سەركەوتنی هەخامەنشییەكانیش لەوە زیاد كەین كە بەگشتی ئاكامی شێوەی بەرهەم هێنانی كۆیلەداریو بردنە سەری ڕادەی بنیادە ئابووریو كۆیلەدارییەكانو بەهێز بوونی دابەش كردنی كار بوو.[494]

مادەكان بە دوای ڕاپەڕینی "فەراوەرتیش" بۆ ماوەیەك قەدرو ڕێزیان لە لای هەخامەنشییەكان لەدەست چوو، بەڵام نیزیك بە تەواوی ماوەی حكوومەتی هەخامەنشییەكان تایفەو قەومەكانی "میزوپۆتامیا" كە مادەكانیش دەگرێتەوە بڕبڕەی پشتی سوپای ئەو حكوومەتەیان پێك دێناو، لەتەواوی شەڕو كێشەی هەخامەنشییەكان لەگەڵ دەوڵەتە جۆراوجۆرەكانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا دا بەتوندو تۆڵی بەشدار بوون. بۆوێنە لە شەڕی ئێران لەگەڵ ئاتێنییەكان لەماراتون لە

---

[493] بەردە نووسراوەی بێستوون وەرگێڕدراوی "ڕاولینسۆن" وەرگیراو لە ئاكامی لێكۆڵینەوەكانی و.و.ئێسترووەو هەروەها مێژووی ماد ا.م.دیاكونوف وەرگێڕانی كەریم كەشاوەرز ل 3 ـ 4.

[494] بە گوێرەی بۆچوونی ا.م.دیاكونوف شێوە ئابووریی ئاخریەكانی مادو سەرەتای دەسەڵاتی هەخامەنشیان كە لە مێژووی ماد ل 404و هێرتسفێلد بەرگی 3 ل 97.

ساڵی (409ی ب.ز) فەرماندەی سەرەکی ئێران "داتیس Datis" مادی بووەو "گەرمە میترە Garmamitra"و "تیتێی Titei" کە کوڕانی ئەو بوون لە ریزی فەرماندە گەورەکانی خەشایارشا لە لەشکرکێشی ئەو بۆ یۆنان بوون،[495،496] و هەموو کات سپایە ئازاکانی تیرەکانی رۆژئاوایی واتە (کوردەکانو کورتیوییەکان) کە بەهۆی نێوبانگی مێژوویی مادەکان بەوانیشیان هەر دەگوت مادی لە ریزی باشترین جەنگاوەرانی سپای هەخامەنشی دەهاتنە ئەژمارو، ئەوە پیاوانی شەڕکەری ئەو قەومانە واتە (مادو کیسی یا کاسییەکان) بوون کە لە تەنیشت پارسییەکان شەڕە ترسناکەکانی دەریاییو ویشکاییان لە "تیرمۆپۆلیس"، "ئیسۆس"و هەروەها شەڕ لەگەڵ فەرماندە "لێئۆنیداس"یان بەڕێوە دەبردو فەرماندەییان دەکردن.[497،498] لە سەردەمی پاشایەتی ئەردەشیری دووهەم، ساتراپی مادی بەناوی "هارپاگە" یەکێك لە سیما ناسراوەکانی شەڕی ئەو لەگەڵ براکەی خۆی کوروش بوو.[499] ئەو کاتیش ناوەندی شەڕەکان هەر کوردستانو مادی رۆژئاوا بوو و ئەوەش یەکێك لە بەدبەختییەکانی ئەو مەڵبەندەیە کە لەسەرەتای ئەو کتێبە دا ئاماژەمان پێکردو گوتمان لەبەر هەڵکەوتی جوغرافیاییو ئیستراتیژیکی زۆر تایبەتو عاستەم، تەنانەت ئەمرۆش وەك دەبینین چوار رێی رووداوەکانەو تەواوی شەڕو شووری پێوەندیدار بە ناوچەکە لەو شوێنە سەر هەڵدەدا.

سەرهەڵدانی هەخامەنشییەکانو بەربڵاو بوونی رەخنە کردنیان لە رۆژئاوا دا، قەومو حکوومەتەکانی کە لە سەرهەڵدانی ئەم غوولە لە ناوچەدا مەترسیان لێ پەیدا ببوو هێنا سەر ئەو باوەڕە کە هەرکام بەشێوەیەك دەستبەکار بنو دژکردەوەکەی بوو بە هۆی ئەوە کە لەسەر ئەو خاکە لێکدانو پێکدادان روویداو، هەروەها هێزگەلێ ناچار بوون بەوێ دا تێپەڕن کە بۆ وەدەست هێنانی

---

[495] چاوخشاندنێك بەسەر ئەم ناوانە دا دەردەخا کە ئەوانە کوردیو مادین ـ بۆ ئەو کەسانەی وەدوای زمانو شوێنەواری تایبەتیی ماد دا دەگەڕێن پێویستە بزانن کە لە کوردی دا بە تایبەتی لە ناوچەی موکریان لەقەبی "تیتی" بۆ هێندێك کەس بەکار دێ وەك سمایل تیتی، حەسەن تیتیو ...

[496] مێژووی ماد ل 405.

[497] هەمان سەرچاوە.

[498] خەشایارشاو کتێبی ئانا بازیس = گەڕانەوەی دەهەزار کەس، گزنفۆن.

[499] ئیسترابوون لە X.I8.8:plin. Nat History. VI/15 بە بەڵگە وەرگرتن لە ئەراستوفنو پلین VI، ل 18 بەدواوە.

پێویستییەکانی خۆیان درێخیان لە زۆروێژیو دەست درێژی نەدەکرد، خەڵکی خۆڕاگرو خەباتکاریش کە نەیان دەتوانی بەهاسانی تەسلیم بنو کڕنۆش بکەن، تووشی تێکهەڵچوون دەبوونو ئاکامی شەڕیش دیارە.

لە درێژایی پاشایەتی داریووشو ئەردەشیری درێژدەست دا... زۆرجار لەشکری ئێران بۆ شەڕ لەگەڵ بابێلو سەرکوتی یاغییەکانی ناوچەکانی ژێردەستیان لە ئاسیای بچووکو هەروەها یۆنانییەکانو ... لەم ڕێگەوە ڕۆیشتنو دەست پێکردنی زۆربەی شەڕەکانیش لە کوردستان رووی دەدا کە باس کردنیان دەبێتەی هۆی درێژ بوونەوەی بابەتەکە. بەڵام چەند رووداوێك لەو بوارەدا تا رادەیەکی بەرچاو لە چارەنووسی حکوومەتەکانی وڵاتەکەو خەڵکی کوردستانو بە تایبەتی لەسەر مێژووی کوردانو کارنامەی مێژوویيان کاریگەر بووە کە ناکرێ بەسەریان دا تێپەڕین. یەك لەوان راپەڕینی کوروشی بچووك بە دژی براکەی (ئەردەشیری دووهەم) بوو، کە پاش باوکی (داریووشی دووهەم) (ئوخوس کە دوای باوکی کە ئەردەشیری درێژدەست لە ئێران دا ببوو بە خاوەن دەسەڵاتو بە شێوەیەك سەرۆکایەتی ئیمپراتۆری پارسی بە دەستەوە گرتبوو. لە روانگەی خاوەن بۆچوونەکانەوە هیچ کام لە شەڕەکانی ئاسیای رۆژئاوا بارتەقای لەشکرکێشی کوروشی بچووك، کاریگەری قووڵی لەسەر چارەنووسی پارسو نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی نەبوو.[500] راپەڕینی کوروشی بچووك لە هەوەڵ هەتا ئاخر لەسەر خاکی کوردستان بوو، رەنگدانەوەی مێژووییشی یەکجار زۆرو بەربڵاو بوو.

راپەڕینی کوروشی بچووكو کاریگەریی لەسەر کوردستان

کوروشی بچووك کوڕی دووهەمی داریووش بوو کە لە کاتی مردنی بابی لە پۆستی نایب السلطنه واتە جێگری باوکی لە کوردستان (مادی رۆژئاوا یا کوردستانی باکوور و ناوەندی)و ئاسیای بچووك بوو و حکوومەتی دەکرد. هەر بۆیە براکەی "ئێرساسس" یا بە وتەی ئەرمەنییەکان "ئێرشاك"و بە قەولی

[500] مێژووی ئێران، ژەنەرال سێرپرسی سایکس ل 292و پلوتارك ژیاننامەی ئەردەشیر.

یۆنانییەکان "ئارتاگز کر دوم" بەکەڵك وەرگرتن لە ئامادە دا نەبوونی براکەی زۆر بە سانایی بەنێوی ئەردەشێری دووهەم گەیشتە حوکمو دەسەڵات.[502،501]

کوروشی لاو هەر لە سەرەتاوە لەبیری گەیشتن بە دەسەڵاتدا بووەو بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئەو نیەتەی خۆی، بە شارەزاییەکی کە لەسەر باشیو وریایی سەربازەکانی یۆنانی هەیبوە، زۆر لەوانی بە فەرماندەیی "کل ئارخ" راگرتو پاش کۆکردنەوەی لەشکرێکی کارلێهاتوو[503] و یەك گرتن لەگەڵ ئیسپارت، لە ساڵی 401ی پێش زایین، لە شاری "سارد"ی پایتەختی "لوودیە" لە رێگەی باکووری رۆژئاواوە بەتێپەڕین لە کوردستان خۆی گەیاندە باشووری رۆژهەلاتو لە تەواوی ئەو ماوەیە دا بۆ بەهەڵەبردنی زەینی دەربارییەکانی پارس نیەتی خۆی لە هەموو کەس دەشاردەوە، ئەو رێگایەشی بۆیە هەڵبژاردبوو کە وا بنوێنێ دەیهەوێ قەومەکانی "پیسیدی"و "کاردوخۆیی" بێنێتە ژێر رکێفی خۆی.

ئەو لەو رۆیشتنە دا رێگەی کەوتە ئامیدیا کە ئاماسیەشی پێدەگوترا بارەگای فەرماندەیی "سیبن نە زیس" فەرماندەی سپایەکانی پارسیش راست لەو دەڤەرە بوو، ئەو توانی ئەوان لەگەڵ خۆی رێکخا، وێڕای ئەوەی پارەیەکی زۆری لە "ئیپاکسا"ی هاوسەری "سیبن نە زیس" وەرگرت، ئەو سەردارەشی رازی کرد تا سەربازەکانی خۆی کە هەموو لووتکە شاخو دەروەکانیان گرتبوو و بە بوونی ئەوان لەم شوێنانە تێپەڕین ئیمکانی نەبوو فەرمان بدا لەسەر رێگای ئەو لاچنو پێشی نەگرن.[504]

کوروش بەم شێوە لەرووباری فورات پەڕیەوەو لە ئاخری دا لە شوێنێك بە نێوی "کوناکسا" بەرەنگاری لەشکری براکەی خۆی واتە ئەردەشیر بوو. لە

---

[501] خوێنەری خۆشەویستی ئەم دێڕانە سەرنجیان داوە کەهێندێك جار کەسێك بە چەند جوور ناو دەبردرێ، کە جاری وایە وێکیش ناچن، قەومو تایفەیەکیش زۆرجار دەکەوێتە سەرزارانو هەر کەسە بەجۆرێك ناوی دەباو جاری وایە بە گوێرەی شكو گومان دەگوترێ. هەروەك کورد لە لایەن ئەرمەنییەکانەوە بە "کورچیخ" لە لایەن عەرەبەکانەوە بە جۆردو ناسراوە یا بابێلییەکان گوتی، یۆنانییەکان کورتیوی‌وکاردوخۆییو دراوسێکان بە قردۆ، خالدیو... نێودەبرێنو دوایەش لە لایەن هەرکەس بەشوێنێكو بە قەومێکی بەستوونەوە.

[502] ژیاننامەی ئەردەشێر نووسینی پلوتارك کە بەدرێژی لەم بابەتە قەڵەمی گێڕاوە.

[503] لەشکری کوروشی گچکەیان بە 13 هەزار یۆنانیو یەك سەت هەزار ئاسیایی نرخاندوە.

[504] ئاناباریس = گەڕانەوەی 10هەزارکەس، نووسینی "گزنفۆن" کە لە لایەن "ویلر"ەوە کراوەتە ئینگلیزی، لاپەڕەکانی 1 ـ 2ـ 21، جگە لەوەش "دیوید فریزیر" لە کتێبی خۆی دا بەناوی the short cut india ئەو شوێنانەی پێی داچوون دیاریی کردوونو لەسەر هەرکام بە درێژی دواوە.

شەڕێك دا كە كوروش زۆر ئازایانەو هەڵمەت بەرانە شەڕی كرد، لە كاتێك دا ئەردەشێری خست بوو خەریك بوو بە تەواوی زاڵ دەبوو، لە ناكاو تیرێكی ژاراوی وەچاوی كەوتو لەجێ كوشتیو لەگەڵ ئاواتەكانیماڵئاوایی كرد. بەڵام ئەوەی جێگەی داخو كەسەر بۆ ئێرانییەكانو هۆی دڵخۆشی دوژمنانی پارس بوو پێویستە ئاماژەی پێبكرێ پاشەكشەو گەڕانەوەی ئەو یۆنانییانە بوو كە لە خزمەت كوروشی بچووك دابوون. ئەو پاشەكشەو هەڵاتنە بە فەرمانی سەردارو مێژوونووسی یۆنانی "گزینفۆن" لە روانگەی نیزامییەوە ئەوەندە سەرسوڕهێنەر بوو كە وێڕای ئەوەی هاتە نێو ریزی ئەساتیری یۆنانی، وەك پەردەیەكیش بوو كە لەسەر بێكیفایەتیو ئامادە نەبوونی سپای ئێران هەڵدرایەوە كە لە ئاكامی ماوەیەكی دووری خۆ خۆشەویستیو ناشایستەبوونو بەخۆڕاگەیشتنی فەرماندەكانیان پێك هاتبوو. ئەوە بوو بەهۆی ئەوەی كە خەڵكی ئەو شوێنانەی گرتبوویانو لەژێر دەسەڵاتی پارسییەكان دابوو لەو بارودۆخە ئاگادار بنو وەغیرەت كەون. هەر كە ئاگاداری لاوازیی دەوڵەتی ناوەندیی ئیمپراتووری هەخامەنشی بوون هەركەس لە لایەك دەستی بە یادانەوەو نافەرمانی لە ئەوان كرد، كار گەیشتە جێگایەك كە ئەسكەندەری مەقدوونی كاریترین زەبری كە بۆخۆشی جێی باوەڕ نەبوو، لێوەشاندنو ئەو ئیمپراتوورییە زەبەلاحەی لەبەریەك بڵاو كرد. دیارە ئەو رووداوە زۆری پێوەندی بە باسەكەی ئێمەوە نیەو ئەوەی ئێمە بەو باسەوە پەیوەست دەكا، پاشەكشەی یۆنانییە بەكرێگیراوەكان لەرێگەی كوردستانەوەیەو ئەو شەڕو شوورەیە كە لەگەڵ خەڵكی ئەو وڵاتە لێیان قەوماوە، چونكو هەر ئەوەندەی پاشەكشەی یۆنانییەكان لە روانگەی خۆیانەوە جێگەی لەخۆبایی بوون بووە، بەرەنگار بوونەوەی كوردەكانو راوەستانیان لە بەرانبەریان داو ئەو زەبرانەی ئەوان لە كاتی پاشەكشەی یۆنانییەكان دا لێیان وەشاندن بۆ كوردان جێگەی شانازیو شەڕەفێكی گەورەیە. وا باشترە كە ئەو داستانە لە زمانی خودی گزینفۆن لە كتێبێك دا بە نێوی "گەڕانەوەی دەهەزار كەس" یا "ئانا بازیسس" نووسیویەتی ببیسین. هەرچەند گزینفۆن لە سەر ئازایەتی یۆنانییەكان زۆری پێوەناوەو رادەی كوژراوەكانی خۆیانی لە كوردستان زۆر لەوە كەمتر نووسیوە كەبووە، دەبێ

ئەوەش بزانین یەکێك لە گرینگترین هۆیەکانی شکستی کوروشی لاویش هەر ئەوان بوون.[505]

بە دوای کوژرانی کوروشی لاو داو چەند جار وتووێژ، ئاخریەکەی زۆربەی فەرماندەکانی یۆنانیو یەك لەوان "کل ئارخ" بەهۆی "تیسافێرن" فەرماندەی سوپای ئەردەشێری دووهەم گیرانو بە پێچەوانەی ئەو وتانە کە زۆرتر وەك دروشم دەچنو لەهێندێك کتێبی وەك مێژووی ئێران، نووسینی سێر پێرسی سایکس[506] دەیانخوێنینەوە، ئەوە تیسافێرن بوو کە دوای فەرماندەکانی وەك "کل ئارخ" ئیزنی بە لەشکریەکانی یۆنانی دا بگەڕێنەوە نیشتیمانی خۆیان، ئەگەر نا لە شوێنێکی عاستەمی کە ئەوانی لە گەمارۆ دابوونو فەرماندەکانی دەگرتن دەیتوانی یەك جێ هەموو ئەو سەربازە بێ سەردارانە لێك بلاو بکاو لەناویان بەرێ. هەرچی بووەو رابردوە با لێرە بەدوا لە زمان گزینفۆن خۆی ببیسین، وێڕای ئەوەش پێویستە بزانین کە ئەو نووسراوە کۆنترین شوێنەوارە کە لەوێ دا بە ڕاشکاوی باسی کوردان هاتۆتە گۆڕێو بە دەستمانەوەیە:

کاتێك سەربازانی یۆنانی گەیشتنە شوێنێك کە لایەکی کوێستانێکی گەورەو لایەکیتری رووباری دیجلە بوو، بڕیار درا لەرێگەی چوارەم (باکوور) ڕا بچینە نێو کێوەکانی "کوردۆك".[507-508]

"کوردوان" کە لە دەڤەرێکی پڕ شاخو کێو دا دەژین، خەڵکێکی شەڕکەرو ئازان کەتەنانەت لە شاش فەرمان نابەن. دوای ئەو بڕیارە یۆنانییەکان ئەو دیلانەی شارەزای رێگاکە بوون جیایان کردنەوە بێ ئەوەی لە نیەتی خۆیان ئاگاداریان کەن... لەم شوێنە رووباری دیجلە ئەوەندە زۆرو خوڕینو تیژە کە هیچ کەس ناتوانێ لێی بداو بپەڕێتەوە، داوێنی کێوگەلی "کوردۆك"یش راست

---

[505] لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا کە ئەو حیکایەتەیان گێراوەتەوە هاتوە کە کوروشی لاو بە "کل ئارخ" فەرماندەی یۆنانییەکانی فەرمان داوە کە لەنێوقەدی لەشکری ئەردەشێر بدەن کە بەشێوەی ئاسایی هەموو کات لەوێ دەبوو و خۆیان بەو بگەیەنن، بەڵام "کل ئارخ" بە وتەی گزینفۆن بە پێچەوانەی ئەو فەرمانە لەترسی ئەوەی مەبادا هەردوولای بەتاڵ بێ پەنای بردە بەرڕووباری فوراتو لەوێ دەستی کرد بەشەڕ، بۆیە کوروش ناچار بوو لە دڵی سپای براکەی داو هەروەك گوتمان توانیشی ئەردەشێر لەعەرزێدا، بەڵام بەهۆی کەمی شەڕکەر دەوروبەری خاڵی ماوەو کەوتە بەرتیری سەربازەکانی ئەردەشێرو لەجێ کوژرا.

[506] مێژووی ئێران، ژێنەراڵ سێرپێرسی سایکس، وەرگێڕدراوی فەخرداعی گیلانی ل 297 بەدواوە.

[507] فەسڵی 5 لە کتێبی سێهەمی "ئەنابازیس یا گەڕانەوەی دەهەزار کەس" نووسینی گزێنفۆن.

[508] بە وتەی رەشید یاسەمی لە کتێبی (کوردو پەیوەست بوونی مێژوویيو نژادیی ئەو) ل148، ئەو نێوە لە ئەسڵ دا "کوردۆ"یەو گزینفۆن ئەوەی لە ئەرمەنییەك بیستووە، چونکو لە زمانی ئەوان دا "ك" لە ئاخری ناو دا مانای "کۆ" دەدا.

دێتە خوارو دەگاتە رووبارەکە... ئێستا شەوی مابوو کە لەشکریانی یۆنانی وەرێ کەوتن‌و بەری بەیانی گەیشتنە چیا. "گیریسۆف یا Chirisoph" فەرماندەی پێشەوەو "گزینفۆن" فەرماندەی دواوە بوون... رۆیشتن تا گەیشتنە گوندێك کە لە بنەبانی دۆڵەکە دابوو. کوردۆکەکان لە ماڵان دەرکەوتبوون‌و ژن‌و منداڵیان وەکێوی خستبوو... یۆنانییەکان نە هیچیان لە گوندەکە هەڵگرت‌و نە شوێنیان کەوتن، هیوایان وابوو بەم شێوە هاریکاریان بکەن‌و ئیزنیان بدەن تێپەڕن، بەڵام کوردۆکەکان رووی خۆشیان نیشان نەداو کاتێك پاشی یۆنانییەکان لەکێو هاتنە خوارو گەیشتنە ناو ئاوەدانی کۆ کوردۆ لەپاش ڕا هەڵیان کوتانە سەر، هێندێکیان کوشتن‌و بەشێکیشیان بە بەردو تیر بریندار کردن.

لەبەر ئەوەی لەشکری یۆنانییەکان ناغافڵ هاتبوونە نێو خاکی کوردۆکان، تاقمێکی کەمیان لەوێ بوون، بەڵام ئەگەر لەپێش دا ئاگادار بوونایەو خۆیان ئامادە کردبا بەشێکی زۆر لەیۆنانی‌یەکان لەناو دەچوون... یۆنانی‌یەکان لەبەر ئەوەی نابەڵەد بوون‌و نەیاندەتوانی باری خۆیان قورس کەن بەشێکی زۆر لە دەسکەوتو ئەو چوارپێیانەی پێیان بوو بەجێیان هێشتن‌و تەنانەت دیلەکانیشیان بەڕەڵڵا کرد تا نەبنە هۆی دواکەوتن لە دەرباز بوونیان.[509] دوای شەو و ڕۆژێك ئازووقەشیان لـێ برا.

کوردۆکان کەوتنە سەریان، ڕێگاش تەنگ بوو، هەنگاو بە هەنگاو تووشی شەڕ دەبوون‌و دەبوایە بەرگری لەخۆیان بکەن. جارێکیان "گیریسۆف" فەرماندەی پێشەوە، فەرمانی دا بە توندی بەرەو پێش برۆن کە زیاتر وەك هەڵاتن دەچوو، بەڕاستی ئێمەیان وا خستبوە تەنگانەوە کە مەجالی بیرکردنەوەمان نەبوو... تاقمێك لە سەربازو فەرماندەکان یەك لەوان "کلەئارك" کە تیرێکی وەخاڵگەی کەوتبوو کوژران، کاتێك سەرکۆنەی "گریسۆف"یان کرد وتی: لەو کێوانە بڕوانن، ئێمە قەت ناتوانین بگەینە ئەو چیا بەرزانەو تەنیا یەك ڕێگەمان لەبەرەو هیچی‌تر... کوردۆکان ئەو ڕێگایەشیان لـێ گرتووین‌و تەنیا ڕێگەی نەجاتی ئێمەشیان بەستوە... دوایە دوو کەس لە دیلەکانیان هێنان‌و

---

[509] گزیفۆن هەوڵی داوە لەهەموو نووسینەکانی دا کەمتر باسی کوردەکان بکاو لە بایخی کاری ئەوان کەم کاتەوە. هەروەك دەبینین لێرەش دەگەڵ ئەوەی هیچیان پێ‌نەماوە لەسەر دیلەکان‌و ئازادکردنیان ئاوا دەدوێ.

دوور له یەکتر رایان گرتن، رێگەی دەرباز بوونیان بە جیا لە هەرکام پرسی، یەکیان سەرەڕای ئەو ئازارو ئەشکەنجەی دیتبووی هیچی نەگوتو بۆیە لەپێش چاوی ئاوالەکەی سەریان بڕی. دیلەکەیتر گوتی برادەرەکەم لەبەر ئەوە هیچی نەگوتو رێگەی پێ نیشان نەدان کەتازە کچێکی ناوزەد کردوە کەلەسەر رێگەی دەرچوونی ئێوەیەو نەیدەویست ئێوە بەسەر ئەو ناوچەدا زاڵ بن[510] و ... .

وایان بڕیار دا شەوێ دوو هەزار کەس بچنە بەرزاییەکانو بەیانی شەپیوور لێ دەن، بەڵام هێشتا دوایی لەشکر نەگەیشتبوە کوردۆکان (گزینفۆن لێرە دا بە خاریجی ناویان دەبا Barlare" لەسەر شاخەکان ڕا بەردی گەورە بە قەدرایە عارەبانەیەکیان بەسەردا جاڵە کردنەوە، کاتێك ئەو بەردانە وەبەردەکانی سەختی قەدی کێو دەکەوتن، بڵاو دەبوونو وەك بەردی قۆچەقانی یۆنانییەکانیان دەکوتا. ئەو کارەی کوردۆکان تەواوی شەوێ درێژەی هەبوو و زۆریان لێ کوشتین... کوردۆکان بێئەوەی شەڕە بکەن دەڕۆیشتنو شوێنی خۆیان بەجێ دەهێشت. لێرەدا ئێمە تووشی ئەو خەیاڵە بووین کە ئەوە لە ترسان ڕادەکەن، بەڵام زۆر زوو دەرکەوت کە ئێمە بە هەڵەچووینو ئەو جێ گۆڕکێیە هی ترس نیە. لەو کاتە دا هەواڵمان پێگەیشت کە دوژمن چۆتە سەر تەپکەکانو بەشێك لەدلێرانی یۆنانی کوشتوە. ئەوەتا لەسەر چیای بەرانبەریشمان ئامادەنو چاوەڕوانی ئێمەن... گزینفۆن پێشنیاری وتووێژی پێکردنو داوای لێ کردن تەرمی یۆنانییەکانیان بدەنەوەو... کوردۆکان قبووڵیان کردو ... کەچی لەنەکاو هێزی ئەوان وێکڕا هێرشیان کردینێو لە بەرزایی چیاکان ڕا بەردی زۆر گەورەیان بەرەو ئێمە جاڵە کردەوەو... بەڵام ئاخری دیلەکانمانیان ئازاد کردو تەرمەکانیشیان لەگەڵ گۆڕینەوە. لە هەر شوێنێك رێگەمان لێ تەنگ باوە رێگەیان لێ دەگرتینو لەشەڕ دا ئەوەندە خۆیان خۆڕاگرت کە ئێمەیان وەتەنگ هەڵێناو تا ئەو کاتی ئەوانن لەسەر رێگا بان رۆینمان نەدەکرا.

توندو تۆڵیو چالاکییان سەیرو سەمەرە بوو، هیچ کەس تۆزی نەدەشکاندن، هەرچەند لەنیزیك ئێمە تێدەپەڕین کەس نەیدەتوانی بیانگرێ. سەیرتر لە هەموو شت ئەوە بوو کە ئەوان جگە لە کەمانو قۆچەقانی هیچ چەکی دیکەیان

---

[510] بەشی یەکەم لە کتێبی چوارەمی "ئەنابازیس" نووسراوی گزینفۆن.

نەبوو... زۆر تیرئەندازی چاك بوون، کەمانەکانیان سێ زەرع درێژ بوو، زیاتر لە دوو تیریشیان دەردەکرد، زێی کەمانەکانیان بەرەو خواری کەمانەکە دەکێشاو لاقی چەپیان بۆ دەکردە پاڵپشت. تیرەکانیان بە راحەتی جۆشەنو سپەری یۆنانیی‌یەکان دەسمیو ... یۆنانیی‌یەکان بەبەستنی تەسمە لە جیاتی رمب لەو تیرانە کەڵیان وەردەگرت.[511]

ئەوە راستیی‌یەکی حاشاهەڵنەگرە کە لە ماوەی حەوت شەووڕۆژان دا کە سەربازەکانی ئێمە بە وڵاتی کوردۆکان دا دەڕۆیشتن، هەموو کات لە شەڕو لێکدان دابووینو ئەوەندەمان رەنجو کوێرەوەری لە دەست کێشان کە قەت ئەوەمان بە دەست شاو لە "تیسافێرن Tissaphrene"ەوە نەکێشابوو.[512]

گەلۆ، هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا هەموو رووداوەکانی دوای ئەردەشیری درێژدەست بە تێکڕا لە مێژووی ئێران دا بوونە هۆی جەسووریو ترس شکانی خەڵکانی ئەو شوێنانەی لە دوورو نیزیك لەبەر دەستی ئەو ئیمپراتووری‌یە دابوون، دیارە گەڕانەوەی ئەو دەهەزار یۆنانییەش هەرچەند واش نیە کە لەنووسراوەکانی گزینفۆنو یۆنانییەکانو ئورووپایەکان دا دەخوێندرێنەوەو زۆریشیان گەورە کردۆتەوەو بەچەند لایەنەوە بەدنیایان نیشان داوە، بەڵام لێك بڵاوبوونی شیرازەی حکوومەتی هەخامەنشیەکانی دەرخست، کار گەیشتە جێگایەك کە ئەسکەندەری مەقدوونی کە لەسەرەتا دا بۆ سەربەستی وڵاتەکەی راپەڕیو شۆڕشی کرد، کاتێك لە بێکیفایەتی داریووشی سێهەمو سپاکەی گەیشت، ئەو شتەی هاتە مێشکەوە کە تا ئەو دەم هیچ کەس بە خەونیش نەی‌دەدی، جا کە دیتی پیادەکردنی ئەو بۆچوونە دەگونجێو رێگەی بە واڵایی هاتە بەرچاو، رێگایەکی دوورو درێژی پێواو هەروەك ئاشکرایە کوردستان بوو بە مەیدانی هاتووچۆو جەولەی هێزەکانی ئێرانو یۆنان.

ئەسکەندەر لە رێگەی صورو سووریەوە هاتە ناو دەشتەبەری بین النهرینو لەویوە بەرەو مەڵبەندی "هەولێر Hav-ler" یا بە وتەی خەڵکیتر "ئەربیل" هاتو لە دەوری هەولێر بوو کە ژیانی داریووش گۆڕانی بەسەرداهات. لە شەڕێکی نابەرانبەر بۆ یۆنانییەکان، لەحاڵێك دا کە سپاییەکانی چەك قورسی

[511]فەسڵی دووهەم لە کتێبی چوارەمی "ئەنابازیس" نووسراوی گزینفۆن.

[512]ئانابازیس کتێبی چوارەم فەسڵی 3.

مەقدوونی نەیان دەتوانی وەك سپای چەك سووکی گورجو گۆڵی ئێرانی هەڵسووڕێن، چاوەڕوانی ئەوە دەکرا ئەسکەندەر بشکێ، بێکیفایەتیو ترسی بێجێی داریووش، ئاکامی شەڕی گۆڕی، کاتێك سوپای ئەسکەندەر لە بەر بێهومێدی پەنای بردە سەر دڵی سپای داریووشو لێی چووە پێش، داریووش بەو پەڕی ترسەنۆکییەوە لەبەری هەڵاتو بەرەو هەولێر رای کرد. سوپای ئێران کە سەرداری خۆی بەو حاڵە دی بە سەر شۆڕی بەزیو بەرەو هەولێر هەڵات. بەم شێوە شکانەی لەشەڕی هەولێر رووی دا ئیمپراتووری بەرینی هەخامەنشی لەبەریەك بڵاو بوو.

کوردستان لە سەردەمی حکومەتی سلووکیو ئەشکانییدا

بەدوای مردنی ئەسکەندەر، وێڕای دابەش کردنی وڵاتی زۆرپانو بەرینی ژێر دەسەڵاتی لە لایەن میراتگرانو سەردارەکان لە بەینی خۆیان دا، کە هەر کەس لەو سفرە پڕلە نێعمەتە بەشی خۆی دابڕی، گەورەترین بەش بە دوای ئالۆگۆڕی پشتی پەردە بە سەرداری گەورە "سولوکس" گەیشت کە خاکی ئێرانو بین النهرینو سووریەش لەسەر ئەو بەشە بوون. "سولوکس" بۆ ئەوەی چاوێکیشی لە مەقدوونیە بێ، لە پێش دا "بابێل" دوایە "سلووکیە"و لە ئاخریدا "ئەنتاکیە"ی لە سووریە کردە ناوەندی حکوومەتی خۆی. دواتر "ئانتۆکۆس برای سولوکس" پاشماوەی خاکی ژێر دەستی ئیمپراتووری بە هێندێك لە نیزیکانو سەردارەکانی سپارد کە دەتوانین لە ریزی ئەوانە دا ئاماژە بە ساتراپی ماد بکەین کە بە سەرداری خۆی "مۆلون"ی سپارد. لەو بەینەدا بەهۆی شەڕ لەسەر دابەش کردنو ئەو شەڕانەی بەم بۆنەوە لە نێوان سەردارەکانو کەسانی سەر بە ئەسکەندەر رووی دەدا، کوردستان زۆر جار لەژێر پێی ئەو شەڕکەرانە دا لەرزیو زۆر جاریش بەرەنگاریو بەرگری خەڵکی ئەو خاکە دڵی دوژمنی لەرزاندوە، تا ئەو کات کە بەرپرسایەتی کاروبارەکان کەوتە دەست "ئانتیوخۆس"ی سێهەم. ئەو بە مەبەستی سەرکوتی یاخیەکان چووە سلووکیەی قەراغ دیجلەو لەوێوە چووە زاگرۆسو مەڵبەندی "کاردوخۆیی یا کورتی Cyurtii" لە مادی رۆژئاواو لەوێوەهاتە "ئاترۆپاتین یا مادی بچووك

واته ئازەربایجان"و حوکمڕانی ئەو شوێنەی خستەی ژێر فەرمانی خۆیو بەم شێوە خەیاڵی "ئانتیوخوس"ی سێهەم لەمەڕ ماد ئاسوودە بوو.

بابەتێکی دیکە کە جێگەی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە کوردەکان لەتەواوی سەردەمی دەسەڵاتی ئەسکەندەرو سلووکیەکان دەستیان لە بەرەنگار بوونەوە هەڵنەگرتو بە شێوەی جۆراوجۆر بە دژی ئەوان کە داگیرکەری خاکیان بوون، هەرچی بۆیان کرا کردیانو ئەگەر داریووش کە بەر لە دەسەلآت حوکمڕانی کوردستانو کوردان بووەو بەهیوای ئەوان هەولێری بۆ مەیدانی شەڕ لەگەڵ ئەسکەندەر هەڵبژارد، ئەگەر لەبەر ئەسکەندەر هەڵنەهاتباو کاتی هەڵاتن چووبا نێوکوردان لەنێو شاخو داخی بەرزو سەر لە ئاسمان کوردستان، لەوانەبوو مێژوو جوورێکی دیکەی لەسەر نووسیباو وەرەق گۆڕابا.[513] - [514]

کوردان بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆیان کە دەرکردنی سلووکییەکان بوو، "مولۆن" ئەو سەردارەی پێشتر باسمان کردو ساتراپی مادیان بۆ راپەڕین لە دژی شای سلووکی هان داو بۆخۆشیان هاوکاریو هاوڕێیان کردن، ئەوە لە ساڵی 202ی بەر لە زایین بوو. بە وتەی رەشید یاسەمی وا جوانترە چلۆنایەتی ئەو بزووتنەوەیە لە زمانی "پۆلیب" مێژوونووسی یۆنانی ببیسین، چونکو بیستنی راستییەکان لە زمان دوژمنەوە سەرنج راکێش ترە.[515] پۆلیپ لەم بارەوە دەنووسێ:[516]

"دوای کوشتنی "سولوکس" کە لە "ماوەراتورۆس"[517] رووی دا، "ئانتیۆکوس"ی برای کە حوکمڕانی ئاسیا بوو، هاتە پایتەختو لەسەر تەختی پادشایی دانیشت، دوایە سەرداری خۆی "مولون"ی کە زۆری یارمەتی دابوو کردە حوکمڕانی ماد. بەڵام "مولۆن" یاغی بوو و وڵاتی بابێلی گرتو بۆ ماوەیەکی درێژ هەر سوپایەکی "ئانتیوکۆس" دەیناردە شەڕی ئەو، دەشکا. سەرئەنجام ئانتیوکۆس لەگەڵ لەشکرێکی زۆر بەرەو "مولۆن" چوو. کاتێك گەیشتە رووباری

---

[513] ئیسترابوون، کتێبی 11 بەرگەی 9.

[514] ئەنابازیس نووسینی گزنفۆنو ژوستەن، کتێبی 41، بەرگەی 5.

[515] کوردو پێوەندی رەگەزیو مێژوویی ئەو، رەشید یاسەمی لاپەڕەکانی 185 تا 159و دواتر... .

[516] کتێبی (Xli) لە پۆلیب ل 148 بەدوا.

[517] مەبەست لە زنجیر شاخی توروسی تورکیەی ئەورۆیە کە بەشی زۆری لە کوردستانی تورکیە دایە.

فورات لەشکرەکەی کردە سیٚکەرتو بە هەشت رۆژان لە چیای "حەمرین Orion = جبل حمرین" تێپەڕیو گەیشتە ولاٚتی "ئاپۆلۆنی".[518]

"مولۆن" لەخەلکی خووزستانو بابێل دلنیا نەبوو، بۆیە بۆ جێبەجیٚ کردنی پلانەکەی تەنیا پشتی بە قەومی "کورتی = کورد" بەست بوو کە قۆچەقانی هاوێژی زۆر شارەزا بوون.[519-520] لێرە دا پێویستە بەوە ئاماژە بکەین کە تەنیا پۆلیپ یا گزینفۆن نین کە باسی کوردانیان کردوەو بە ڕاشکاوی ناویان بردوون، بەلکوو زۆر کەسیتر وەك "ئیسترابوون" مێژوو زانو جوغرافیازانی بەناوبانگی سەدەی یەکەمی زایینی، باسی کوردیان کردوەو "کورتی"یان پیٚگوتوونو کوردو مادیان بە یەك زانیوە. ئەو مێژوو زانە بڕوای وایە کە هیچ بەلگەیەکی جیٚباوەڕی ئەوتۆ نیە کە نیشان بدا کوردو ماد لەیەکتر جیان.[521] دوایەش لەوە زیاد دەکاو دەلیٚ: مێد (ماد) دووبەشی دیارییە، یەکەمیان مادی گەورە کە "ئەکباتان یا هەگمەتانە" پایتەختی بووەو ئەویتریان مادی بچووك یا "ئاترویپاتێن" کە لە نێوی یەکەمی ساتراپی (ئوستاندار یا پارێزگار)ی ئەویٚ وەرگیراوە کە "ئاترۆپاتیس" بووە. هەر ئەو پارێزگارە بووە کە پێشگیری لەوە کردوە کە ئەو دەڤەرە بکەوێتە دەستی مەقدوونییەکانو لە بەرانبەر ئەو کارە گەورەدا نێوی پاشایی وەرگرت... بەوتەی "ئاپۆلونیدس" هێزی سەربازی ئەو ئەیالەتە زۆر بەرچاو و کارئامە بووەو دەریاچەیەکی تێدا هەلکەوتوە بەنێوی "کاپۆتا" کە خوێی لیٚ دەکەوێتەوە.[522]

بە پێی گێڕانەوەی "دێلیووس Dellius" دۆستی سەردار "ئانتوان"ی رۆمی لە دەڤەری باکووری ئاترۆپاتێن تیرەکانی کادۆسی، ئەمردەکان، تاپورەکانو کورتییەکان دەژین کە هەر خەریکی رێگرین... ئەو تیرانە لە کێوەکانی زاگرۆسو

---

[518]ئەو ئەیالەتە لەگەلٚ خاکی بابێلەو لە باشووری چۆمی دیالە هەلکەوتووەو دراوسێی مادی رۆژئاوا بووە.

[519]لە شەڕی کوردان لەگەلٚ پادشای "پێرگام" بە ریوایەتی "تیت لیو" کە لە ل 97ی کتێبی کوردو پێوەندیی رەگەزیو مێژووییان لە رەشید یاسەمی، هەروەها بە کتێبی گەڕانەوەی دەهەزار کەس لە گزینفۆن کە لە فەلاخون هاوێژی کورتیویان = کوردانو شارەزاییان لەم بابەتەوە بڕوانن. پێویستە بزانین کە لە سالٚی 140ی بەر لەزایینو فەلاخون هاوێژانە لە سوپای ئانتیوکوس دا دامەزراون.

[520]ئەوەش جێگەی وەبیرهێنانەوەیە کە "پۆلیب" یەکەم مێژوونووسە کە بە ڕاشکاوی لە دەوری سالٚی 172ی پێش زایین دا نێوی "کورتی"ی هێناوە. دیارە ئەوە بۆ ئەو کەسانەش کە دەلێن بۆ یەکەم جار لە سەردەمی سەلجووقییەکان دا نێوی کوردو کوردستان هاتۆتە گۆڕیٚ سەرنج راکێشە.

[521]کتێبی یازدەهەم، بەشی سێزدەهەم، کتێبی ئیسترابوونو، کوردو پێوەندی رەگەزیو مێژوویی ئەوان لە رەشید یاسەمی ل 160.

[522]لە زۆر لە مێژووەکانی وەك مێژووی تەبەریو ... ئەو دەریاچەیان بە دەریاچەی ورمیٚ زانیوە، کە کەبوودانیشی پیٚدەلێن.

"نیفاتس Niphatis" دا بڵاونو هەموویان لە یەك رەگەزن، هەروەك لە وەزعی جیسمیو بەدەنیشیان ئەوە دەردەکەوێ.

ئیسترابوون لە شوێنێکی دیکە لەسەر خەڵکی قەراخەکانی دەریای خەزەر (کاسپین) دەنووسێ: لەوێ گیلەکەکان، کادۆسییەکان، ئەمرەدیەکان، کورتییەکانو ئەناریکەکانو چەند تیرەی دیکە دەژین... [523] لێی زیاد دەکاو دەنووسێ: کاسییەکان یەکێك لەتیرەکانی کۆرتیۆن کە لەگەڵ مادەکان هاوخاکن. جگە لەو باجەی بۆیان دیاری کراوە زۆر کات پادشاکان، لە هاوین دا دێنە ئەکباتانو لەوێ دەژین یا دەچنە بابێل دیاریو شتی زۆر پێشکەشی کاسییەکان دەکەن.

وەختێك ئەسکەندەر ویستی ئەوان تەنبێ بکا، لە زستاندا هێرشی بردە سەر ئەو مەڵبەندە بەڵام سەرنەکەوت. [524] سنووری لای باشووری ماد بریتییە لە "ئاپۆلۆنیاتید Apoloniatide"و بەشێك لە زاگرۆسو... [525] ئەو هەرێمە لەگەڵ مەرگی ئەسکەندەر لەژێر دەستی سلووکییەکان هاتە دەرو هەروەك گوتمان، هەموو کات سەرداره سلووکییەکان لەگەڵ خەڵکی کوردوئێن (کوردستان) خەریکی شەڕ بوون.

ئەوکات کە تیرداد بناغەی حکوومەتی ئەشکانی (پارت)ی دارشتو دەستی یۆنانیو مەقدوونییەکان لەئێرانو کوردستان کەم بۆوە، لە بەشێکی ئاماڵ دورگەی ئیتالیای ئەمڕۆ هێزێکی نوێ بە نێوی رۆم لە دایك بوو کە دوایە ئیمپراتوورییەکی گەورەی پێك هێنا. ئیمپراتوورەکانی ئەو وڵاتە بۆ بردنە پێشی دەسەڵاتی خۆیانو بۆ ئەوەی هێزە گەورەکانی تری ئەو سەردەمەو یەك لەوان ئێران بخاتە ژێر فەرمانی خۆی چەند سەدە لەگەڵ ئیمپراتووریی پارت (ئەشکانی)و ساسانی لەشەڕ دابوو و دیسان کوردستان وەك هەموو کات خاکێك بوو کە لەو شەڕانە دابوو بە پێخوستی جەولەی لەشکرەکانی هەر دووڵاو گەورەترین شەڕەکانی ئەو دوو ئیمپراتوورییە هەر لە کوردستان کران. زۆر بە کەمی هەڵدەکەوت کە وەك سەردەمی "ئوردئەشکی سێزدەهەم" سوڵتانی بەتوانای ئەشکانی کە لە شەڕەکان دا لە هێزی کوردانیش کەڵکی وەردەگرتو

[523] کتێبی یازدەهەم، لە ئیسترابوون، بەشی حەوتەم.

[524] کتێبی یازدەهەم بەشی سێزدەهەم لە ئیسترابوون.

[525] هەمان سەرچاوە.

www.pertwk.com

هەوڵی دەدا خاکی دوژمن ببێتە مەیدانی شەڕ، لە هێزی کورد یارمەتی بخوازن‌و لە شەڕەکان دا بەشداریان کەن. وای لـێ‌هات کە هێندێك جار وەك سەردەمی پاشایەتی کوڕەکەی ئوردئەشکی سێزدەهەم کە بە "فەرهادی چوارم" ناسراوەو پیاوێکی بەکیفایەت نەبوو، ڕۆمییەکان ئەوەندە جەسوور ببوون کە لە ڕێگەی ئەرمەنستانەوە خۆیان گەیاندە "مادی بچووك یا ئاترۆپاتێن"و دەوروبەری پایتەختەکەی کە "پراسپا Praspa" بوو.[526] هەرچەند ئەو لەشکرکێشییە بۆ "مارك ئانتۆنی" ئیمپراتووری ڕۆم‌و لەشکرەکەی جگە لە شکست‌و ئابڕوو چوون چیدی تێدا بەستە نەبوو، تەنیا لە دەوری قەڵای "وان"و کوردستانی ناوەندی زیاتر لە هەشت هەزار کەس لە سەربازەکانی ڕۆمی کوژران. دوای ئەم ڕووداوە لەو شوێنە لەسەر دەستکەوتی شەڕ لەنێوان ساتراپی مادو فەرهادی چوارەم ناتەباییەکی توند پەیدا بوو، ئەو ناکۆکییە گەیشتە جێ‌یەك کە پارێزگار بە نهێنی "مارك ئانتۆنی" هان دا کە لەگەڵ ئێران شەڕی دووبارە بکاتەوە، ئیمپراتووری ڕۆمکە هێشتا تامی تاڵی شکستی پێشووی لە زاری دابوو، فریوی خواردو جارێکی دیکە خۆی تووشی شکان‌و کوژرانێکی قورس کرد، ساتراپ کە نهێنی‌کارییەکی ئاشکرا ببوو بە هۆی فەرهادی چوارەم گیراو کوژرا.

لە شوێنەواری ئەشکانییەکان لە کوردستان عیبادەتگای "ئاناهیتا = ئیلاهەی ئاناهیتا" هەڵکەوتوو لە کەنگاوەری کوردستانی ئێران‌و لە پاریزگاری کرماشانە کە هی سەرەتاکانی پارتەو "م.دیۆلافێر" ئەوێی بە عیبادەتگای ئارتمیدا لە کۆن پار یا کەنگاوەر نووسیوە.[527] هەروەها شاری ئاشوور یا لاباناو، شاری "الحضرە یا هاترا" لەبەینی دوو ڕووباری دیجلەو فورات‌و لەنێوەڕاستی کوردستانی ناوەندی (کوردوئێن)و هەروەها کۆشکەکانی دەسەڵاتداریەتی ئەوێ کە نیشاندەری گرینگییەکی زۆرە کە حکوومەت بەو مەڵبەندەی داوە.[528] بینای کۆشکەکانی پاشا بریتی‌یە لە حەوت هۆڵی گەورە کە گەورەترینیان 40×90و

---

[526] پراسپا پایتەختی مادی بچووك هەمان "تەختی سولێیمانە" کە لەنێوان میاندووئاو و تکاب هەڵکەوتووەو وێرانەکانی ماونەوە. بۆ زانیاریی زیاتر لە کتێبی "ئێرانی رابردوو و ئێستا" نووسینی ویلیام جێکسێن‌و ئیسترابوون، کتێبی 11 بەشی سێزدەو کتێبی شەرحی مارك ئانتونی، نووسینی پلوتارك‌و هەروەها کتێبی هەڵوەشان‌و رووخان بە قەڵەمی "گیبۆن Gibbon" بەرگی یەکەم ل 338 بەدوا بڕوانن.

[527] وەرگیراو لە ئەشکانییەکان، نووسینی م.م.دیاکونوف ل 122.

[528] لە مێژووی ئێران، نووسینی ژێنەراڵ سێر پیرسی سایکس، وەرگێڕدراوی محمدتقی فخرداعی گلانی وەرگیراوە.

چكۆلەترینیان 20×30 پێ بووە. تالارە گەورەكەی بێ كۆڵەكە سازكراوەو، یەكێك لەجوانترین كۆشكەكانی شاهانە بووە،[529] بە شێوەیەك كە ناكرێ لەگەڵ هیچ نەخشەو گەڵاڵەیەكی بیناسازی بەرئاوردی بكەی‌و چ بینای لەوی رێكترو جوانتر نەبووە. لەسەر دەرگای لای رۆژهەڵاتی كۆشكەكە بە زنجیرە كۆڵەكەیەك سازكراوە كە لەنیوەی دیوار ڕا بە سەردەرانەكەوە لكاون، ئەوە جوانی‌یەكی تایبەتی پێ‌بەخشیوەو درێژایەكەی كە 300 پێ‌یە بە كەللەی بنی‌ئادەم‌و شكڵی جوانی ئافرەتان كە لە بەرد داتاشراون رازاوەتەوە.

گرینگییەكی كە شایەكانی ئێران‌و نەیارەكانیان بۆ ماد (بە رۆژهەڵات‌و رۆژئاواوە بەتایبەتی بە مادی رۆژئاوایان دەدا كە هەمان كوردستانە، ئەوەندە بوو كە هەموو كات شازادە دەرەجە یەكەمەكان بۆ حاكمییەتی ئەوێ هەڵدەبژێردران‌و، دەیان ساڵ لەسەر بە دەستەوە گرتنی دەسەڵات لەم شوێنە لەگەڵ یەكتر شەڕیان دەكردو تەنانەت كاتێك خەڵكی ئێران بە دژی فەرهاد وەك كوڕی فەرهادی چوارەم‌و "ئورودی دووهەم" ڕاپەڕین‌و "وئین" كوڕە گەورەی فەرهادی چوارەم كە لە ڕۆم گەورە ببوو لەسەر تەختی شایەتی دانیشت[530] ئەویشیان قبووڵ نەكردو لە ئەردەوانیان گێڕاوە كە خۆی لە شازادەكانی ئەشكانی‌و حوكمڕانی مادی رۆژئاوا (كوردستان‌و ئاترۆپاتێن یا مادی بچووك یا ئازەربایجان) بوو تا لەسەر تەختی شایی دانیشێ، ئەو توانی "ووئێن" كوڕە گەورەی فەرهادی چوارەم كە دایكی ڕۆمی بوو و بۆخۆشی لە ڕۆم گەورە ببوو و بە شێوەی ئەوان پەروەردە كرابوو، هەروەها بەشێكی زۆر لە ڕۆمییەكانی لە پۆستی گەورەو كاری پڕ لە بەرپرسایەتی دامەزراندبوو، بۆخۆشی لە عەیش‌و نۆش‌و بلەوەزی دا نوقم ببوو، بە تایبەتی ئەو كابرایە لە ڕاو بێزار بوو كە لە لای ئێرانییەكان بەتایبەتی ئەشكانییەكان كارێكی پیرۆز بوو و بۆ پاشاكانیش بە واجب دەزاندراو، بەڕاستی لەبەر ئەو كارانە خەڵك لێی بێزار ببوون، ئەردەوانیش

---

[529] میس "گێرترۆد بێل Miss Gertrude Bell" لە كتێبێك دا بەنێوی پاشەواری ئەشكانیەكان‌و "ئەندرە" لە نووسراوەی "هاترا" كە لە بڵاوكراوە زانستی‌یەكانی ئەنجومەنی رۆژهەڵاتی ئاڵمان داو لە ساڵی 1908و لە ژمارە 9دا چاپ بووە بە درێژی لەم بوارەدا شتی نووسیوە.

[530] فەرهادی چوارەم بە دوای بەستنی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ڕۆم، بەڕواڵەت بۆ ئەوەی نیەت پاكیی خۆی سەلماندبێ، بەڵام لە ڕاستی‌دا بۆ ئەوەی لە پیلان پارێزراو بێ، كوڕەكانی برای خۆی ناردە ڕۆم تا لەوێ لەژێر حیمایەتی ئیمپراتووری ڕۆم دابن‌و وئێن كە دایكیشی ڕۆمی بوو لە كێشەو هەڵڵاو بەزمی نێوان براكانی كەڵكی ورگرت‌و لەسەر تەختی پادشایی دانیشت.

کاتێك ئەو وەزعەی دیت کەڵکی لە دەرفەت وەرگرتو سەرئەنجام لە پاشایەتی خست، دوایە کە چووە ئەرمەنستانو لەوێ ببوو بە پادشاش دەستی هەر لێ هەڵنەگرتو ناچاری کرد لەوێش هەڵێو بچێتە سووریە کە ئەوکات لەژێر چاوەدێری رۆمییەکان دابوو و، سەرئەنجام ئەردەوان بەنێوی "ئەردەوانی سێهەم" بۆخۆی لەسەر تەخت دانیشتو بوو بە شای ئێران.

یەکێك لە دوایین ڕووداوەکانی کوردستان لە سەردەمی ئەشکانییەکان دا، هێرشەکانی چەند جارەی "تراژان" ئیمپراتۆری رۆم بوو بۆ ئەرمەنستانی گەورەو بچووك (لەو سەردەمەدا بەمەڵبەندەکانی باشوورو رۆژئاوای دەریاچەی وانیان دەگوت ئەرمەنستانی بچووك، کە لە راستی دا خاکی کوردستانی باکوور بوو) ئاخریەکەی لە ساڵی 116ی زایینی دا شاری "هاترایا الحضره"ی گرتو لەویوە بەرەو بابێلو تیسفوون چوو و ئەو ناوچانەشی گرتو هەتا قەراغ کەنداوی فارس چووە پێش، بەڵام کاتێك ناچار بە پاشەکشە بوو تەنیا شوێنێکی بە توندی لە بەرانبەری راوەستا هەر "هاترا = الحضره" بوو کە تراژانی سەرخۆشی سەرکەوتنە یەك بەدوای یەکەکانی تووشی مسیبەتو بەڵایەکی گەورە کردە. خەڵکی ئەو دەڤەرەکە لە تیرە جۆراوجۆرەکانی کۆرتیوی بوون ئەویان مەجبوور بە پاشەکشەو بەجێ هێشتنی ئەو شوێنانە کرد کە گرتبوونی.[531]

لە هەورامان کە مەڵبەندێکی کوردستانی ئێرانو سەر بە کرماشانە هێندێك نووسراوەی چەرمین دەست کەوتوون کە دابەش کردنی وڵاتیان تێدا نووسراوە. بە پێی ئەو نووسراوانە هەر ساتراپ (ئوستانێك) چەند هیپارخی = شارستانو هەر هیپارخی بە چەند ئیستاتمان = دێهستان دابەش کرابوو. بە گوێرەی ئەو نووسراوانە، دابەش بوونی کوردستانی باشوورو ناوەندی کە بەنێوی "ئوسێرۆئینا" نێودێر کراون حکوومەتی سەربەخۆیان هەبووە. پاشاکەیان کەسێك بووە بەنێوی "ئابکار" کە لەگەڵ کراسووسی رۆمی هاوپەیمان بووەو دواتر لە شوێنێك بەنێوی "حەڕان" کراسووس کەوتە گەمارۆی سپای پارتی کە هۆکاری ئەم گەمارۆیەیان بە حیسێبی کەماندارو سوارەکانی کۆرتێوی لە سپای پارت زانیوە. ئەو خاڵەی کە دەبێ لێرەدا ئاماژەی پێبکرێ ئەوەیە کە لە

[531] کتێبی ئاریان، مێژوونووسی سەدەی یەکەمو دووهەمی زایینیو کتێبی مێژووی ئێران نووسینی سێرپێرسی سایکس ل 519.

www.pertwk.com

سەردەمی ئەشکانییەکان دا خەڵکی باکوورو باشووری بین النهرين بەپێچەوانەی بۆچوونی پادشاکانی پارت لە دابو نەریتو زمانی کۆنو لەمێژینەی خۆیان کەڵکیان وەردەگرتو لە شارەکانیان دا بەڵگەی رەسمی بە زمانی ئارامیو سریانی رێك دەخرانو دەنووسران.[532]

ئەوەی کە پێویستە لە ئاخری ئەو بەشەدا باسی لێوە بکەین ئەوەیە کە مادی رۆژئاوا بەتایبەتی کوردستانو خەڵکەکەی، هەموو کات بەهێزترینو کارئامەترین هێزی سەربازییان خستۆتە بەردەست حکوومەتی ئەشکانیو جگە لەو کاتانەی کە لەگەڵ حکوومەتی ناوەندی ناکۆکیان لێ پەیدا دەبوو ئەو هێزانە وەختو بێوەخت گەورەترین هێزی بەرگری لە پێش هێرشەکانی ئەو هێرشکەرە بەهێزانە دابوون بۆ پاراستنی خاکی ئێرانو لەبەر هێندێك هۆی تایبەتیو بنەڕەتی وەك تێکەڵاوی رەگەزیو قەومیو ... بە درێژایی مێژوو، هەر لەسەردەمی ئەشکانییەکانیش دا کوردەکانو کوردستان زۆر جار بوونەی سپەری بەڵا بۆ ئێرانو ئێرانییەکان.

کوردستان لە سەردەمی ساسانییەکاندا

لە سەردەمی ساسانییەکانیش دا بەهۆی درێژەی شەڕەکانی ئێرانو رۆم نیزیك بە حەوت سەدە ـ کوردستان یەکێك لە ناوەندەکانی شەڕو رمبازێنی ئەو دوو لایەنە بووە، بەڵام لایەنی زۆر جیاوازی ئەو سەردەمانە لەگەڵ سەردەمی ئەشکانییەکان ئەوەیە کە دامەزرێنەرو پادشاکانی ئەو خانەدانە دەگەڕێتەوە سەر کوردانو باسی کوردبوونیان کراوە. هەروەك لە پێشداو لە لاپەڕەکانی پێشتر دا ئاماژەمان پێکردوە دایكو باوکی ئەردەشیری پاپەکان یا بابەکان لە کوردانی شوانکارەو دانیشتووی دەڤەری پارس بوون، ئەو باسە لە گومان دەرچووەو راستییەکی تەواوە. زۆر لە لێکۆڵەرەوان ئەو راستییەیان بە مسۆگەر زانیوە. بۆ وێنە یەکەم جار "گزینفۆن" سەرداری یۆنانیو فەرماندەی دەهەزار یۆنانی لەگەڕانەوەیان دا لە ئێرانو "ئیستڕابوون" جوغرافی زانی بەنێوبانگ

---

[532] مێژووی ئەشکانییەکان لە م.م.دیاکونوف، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 117.

لەسەر کوردەکانی دانیشتووی پارس دواون.[533] ئیسترابوون لە زمان "ئیراتۆستێنی Eratosthene" دەگێڕێتەوەو دەنووسێ: تیرەکانی جۆراوجۆری پارس بریتین لە کورتییەکانو مەردەکانو ... کە ئەو دوو تیرانە(کورتییەکانو مەردەکان) ئەوەندە لە یەکتر نیزیکو تێکەڵن کە بە وتەی بەتلەمیووسو ئوراتستێن هەردووکیان یەکنو لەهێندێك لە نووسراوەکان دا کوردیان بە کوڕی مەرد نووسیوە.[534] خوێندنەوەی شانامە[535] و کتێبە کۆنەکانو بۆمان روون دەکەنەوە کە ژمارەی کوردەکان لە پارس یەکجار زۆر بووە، هەروەك "مارکوارت" دەنووسێ: ئەردەشیر لە دەست پێکردنی کار لەگەڵ خزمانی خۆی لە بازرەنگی بازرەنگیو شوانکارە خەریکی شەڕو شوور بووە[537-536] و هەروەها لە مجمع الانسابی شوانکارەیی دا دەنووسێ: تیرەی شوانکارە لە اسباگی "ئەردەشیر"نو بۆیە پێیان دەڵێن شوانکارە کە ساسان موئبدی عیبادەتگەی ناهید لەشاری "ئیستەخر" کە باپیری بووە، کاتێك هەڵاتوە لە فارس خەریکی ئاژەڵداری بووە.[538]

لەهەر حاڵ دا ئەردەشیر بە پێی نووسینی رەشید یاسەمی، لە ساڵی 212ی زایینی بە دواوە چەند کەس لە مەلیکەکانی پارسی شکاندوەو هاوکات باوکیشی (بابەك) شۆڕشی کە "گووچێرشا"ی بازرەنگی کە خزمی خۆشی بووە کردوەو ئەوی کوشتوەو لە قەڵای سپی کە شوێنی "گوچێرشا" بووە دەستی بە حوکمڕانی کردوە.[539] ئەو قەڵایە هەمان "نسایك"ە کە بەر لە ئیسلام هەبووەو عەرەبەکان پێیان گوتوە قەڵای بیضی = بەیزا".[540]

---

[533] کتێبی 15، بەشی سێ، ئیسترابوون، حەوتەمین دەوڵەتی گەورەی رۆژهەڵات "ج.راولینسۆن"و ئەنابازیسی گزینفۆن.

[534] نسا ابن الجوانی لەکتێبی مسعودی کە لە (مروج الذهب)ی وەرگرتوەو سیاحەتنامەی مووریە لە ساڵی 1813 ل 357و بابەتی پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام، وشەی کورد.

[535] بەرگی حەوتەمی شانامەی فیردەوسی، چیرۆکی ئەردەشیری پاپکان.

[536] کوردو پێوەندیی رەگەزیو مێژوویی ئەو، خواڵێخۆشبوو رەشید یاسەمی، ل 127.

[537] ابن البلخی، بەشی ئەحواڵی شبانکارەو کوردو فارس، ل 146 بەدوا.

[538] کتێبی کوردو پێوەندیی رەگەزیو مێژوویی ئەو، لە رەشید یاسەمیو مروج الذهب و التنبیه والاشراف لە نووسینی مەسعوودی، چاپی ئورووپا، ل 86 بەدوا.

[539] مێژووی ساسانییەکان، نووسینی ئارتۆر کریستن سێن، وەرگێڕانی رەشید یاسەمی، ل 106 بەدوا.

[540] فارسنامەی ناصری، وتاری دووهەم، ل 182و ابن خردادبە ل 46، معجم البلدان لە نووسینی یاقووتی حەمەوی ل 283 بەدوا.

بەگوێرەی ئەو هەموو سەرچاوە نووسراوانە، ئەردەشیر لە دایكو بابەوە كورد بووەو هەرچەند نووسەری كتێب نەیتوانی نێوی دایكی ئەردەشیر بدۆزێتەوە، بەڵام گومان لەوە دانیە كە ئەو كچی یەكێك لە سەرهۆزەكانی كوردی بازرەنگی فارس بووەو دایكیشی خێزانی "ساسان"ی باپیری ئەو ئەردەشیرە بووە كە"دەنگۆ"یان پێ‌گوتوە. ئەو وشە كورد بوونی ئەو بە تەواوی دەسەلمێنێ، چونكو دەنگ لە كوردی دا مانای ئاوازو سەدای فارسی دەداو لە چەند سەدەی دواییش دا چاپەمەنی زۆر لە لایەن كوردانەوە بەم نێوە بڵاو بوونەوە.

مێژووی تەبەری دەنووسێ: ئەردەوانی پێنجەمیش ئەو بێ‌حورمەتییەی بە ئەردەشیر دەكاو بەو دەڵێ: "ایها الكردی المربی فی خیام الاكراد..."[541] (ئەی ئەو كوڕە كوردەی لە خێوەتی كوردان دا پەروەردە بووی). دوایەش بەهرامی چووبین = دارین كاتێك یاغی بوو، بەرەو رووی خوسرەو پەرویز بوو، پێی وت "المربی فی خیام الاكراد".[542] بەپێی نووسینی مێژوو زانان ئەردەشیر عەتفی بۆ كوردان زۆر بووە، بۆ وێنە كاتێك مەداینی كردە شارێكی ئاوەدان، یەكێك لەگەڕەكەكانی ئەوێی نێو نا "كوردئافاز یا كورد ئاوا" هەروەها لە جێگەی مووسڵ (لە شارەكانی ئەوڕۆی كوردستانی عێراق) شارێكی ساز كردو نێوی "بوزئەردەشیر"ی لەسەر دانا.[543-544] بەیهەقی دەنووسێ كوردەكان لە فارس ئەوەندە زۆرن كە ئەوانیشیان بە فارس نێو دەبرد.[545-546]

سەردەمی پاشایەتی شاپووری یەكەم پڕە لە شەڕو شوور لەگەڵ رۆمییەكانو لە رووداوەكانی گەورەی ئەو سەردەمە بە دیل گرتنی "والریانووس" ئیمپراتووری رۆم بە دەستی شاپووری هەوەڵە كە لە 260ی زایینی دا رووی داوەو ئەو ئیمپراتوورە بەدبەختە كەبە لاوی بە دیل گیرا تا كاتی پیریو مردن هەر بە دیلی مایەوەو زۆریان ئەشكەنجەو ئازار دا.

541... ئەی بەرەگەز كور كە لە چادری كوردان دا پەروەردە بووی‌و... .

542مێژووی تەبەری، چاپی میسر بەرگی 2 ل 138 بەدوا.

543جوغرافیای مێژوویی خاكی خەلافەتی رۆژهەڵات، نووسینی لسترەنج، وەرگێڕانی محمود عیرفان.

544معجم البلدان، بەرگی حەوتەم ل 413، نووسینی یاقووت حەمەوی، یاقووت نێوی موسڵی (نواردشیر) نووسیوە كە هەڵەیە.

545مێژووی بەیهەقی ل 28 چاپكراوی مامۆستا بەهمەنیار.

546مێژووی سیستان، چاپی تاران، لە ملك الشعرای بەهار ل 9 تا 228.

له هەموو ماوەی فەرمانڕەوایی ساسانییەکاندا، قەومەکانی "گیل"و "کورتی"و "کادۆسی"و "کاسی" واتە تیرە جۆراوجۆرەکانی کورد بڕبڕەی پشتی هێزی سەربازیی ئێران لە مەیدانی شەڕ لەگەڵ ڕۆمییەکان بوون[547] بەڵام بەین بەین لەبەر بێموبالاتی فەرمانڕەواکان و لەخۆبایی بوونی بێجێیان، هەر ئەو قەومانەو بە تایبەتی مادەکانی دانیشتووی چیا (کوردەکان) بە دژی حکوومەتی ناوەندی شۆڕشیان دەکرد، بە شێوەیەك کە شاپووری هەوەڵ لە سەرەتای پاشایەتی خۆیدا ناچاربوو شەڕیان لەگەڵ بکاو بە زۆری بیان هێنێتە ژێر فەرمانی خۆی.[548] لە سەردەمی ساسانییەکاندا بیانووی گرینگ بۆ شەڕی نێوان ئێرانو ڕۆم، ئەرمەنستان بوو،[549] چونکو پادشاکانی ساسانی بۆ ئەوەی لە شەڕەکان دا لەگەڵ مادەکانی کێونشین تووشی کێشە نەبنو خۆ بپارێزن (لەو دەم دا بە خەڵك دەگوترا کە لە ناوچەی ڕۆژئاوای ئازەربایجانی ڕۆژئاواو باکووری پارێزگاری کوردستان لە ئێران دا دەستی پێدەکردو لە ڕۆژئاواش ڕا هەتا دەوری ماردینو ئەرزەرۆم دەچوو و لە لای باشوور ڕا تا زێی گەورەی دەگرتەوە) دڵنەوایی لەگەل دەکردنو دەیلاواندنەوە.

لە سەردەمی دەسەڵاتی درێژی شاپووری دووهەم "ذوالاکتاف" کە بە وتەی "کریستین سێن" لە بواری جەلالو جەبەرووتو بە تایبەتی فەزڵو زانیاریەوە لە هەموو بابو باپیرانی لەپێشتر بووە.[550] لەو هەموو شەڕەی کە لەگەڵ ڕۆمییەکان کراوە، بەشی زۆریان لەو خاکە دا ڕووی داوە، بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە شەڕی "ئامێد یا ئامیدیا" بکەین کەهەمان دیاربەکری ئێستایە، ئەو شەڕە ئاخریەکەی بە ڕێککەوتنێك تەواو بوو کە لە مێژوو دا بە ئاشتی سەد ساڵە بەنێوبانگەو ئاکامەکەشی ئەوە بوو کە ناوچەکانی باکووری کوردستانو ناوەندی (نصیبەین، سەنجار، میارقین، ماردینو بەشی ئەرمەنستانی بچووك) بوو بەهی ئێران. شوێنەوارێك لەو سەردەمە لە میاخارقین ـ لە قەڵای "بشاتی کوردان" ـ لە

---

[547]ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، پرۆفیسۆر ئارتور کریستەن سێن، وەرگێر ڕەشید یاسەمی ل 235 بەدواوەو، هەروەها "ئاگاتیاس" لە "نلدکە" لە مێژووی تەبەری ل 471 بەدوا. مێژوی هەولێر لە نووسینی "مارگوارت"و ئامیانووس، کتێبی 25و 19و 20، بەرگەکانی 1و2و 6 لە جێگەی جۆراوجۆر.

[548]ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا 25 بەدواوەو هەروەها مێژووی ئازەربایجان نووسراوی "مارکوارت".

[549]فقەاللغەی ئێرانی، نووسینی یوستی، بەرگی 2 لە 524 بەداوە.

[550]هەمان سەرچاوە، ل 262 بەدواوە.

لایەن پرۆفیسۆر "لەهەمان هاوپت" دۆزراوەتەوە کە یەك لە شتەکانی کەتیبەیەکە لەسەر تەختە بەردێك نووسراوە.[552-551] سەرنج راکێش ئەوەیە کە لە هێندێك کتێبی لێکۆڵەرەوان دا بە پێچەوانەی ئەوەی زۆر بە روونی "قەڵای بەشارەتی کوردان" نووسراوە، ئەوان بەنێوی ئەرمەنستانیان لە قەڵەم داوە.[553]

"ئامیانۆس مارسلینۆس" کە ئەفسەرێکی بەرەگەز یۆنانی بووەو خۆی لەم شەرەدا بەشدار بووە دەنووسێ: "لە (کوردوئێن Kurduen) کە لەوڵاتی ئەرمەنستانە، ئێرانییەك بەنێوی "Joinien ژوئێنیەن" لەوێ حکوومەتی دەکرد. لەمنو یەکێك لە یووزاباشییەکانی رۆمی کە بۆ مەئمووریەتێك چووبووینە لای پێشوازی کردو لە بەرێوە بردنی کارەکەمان دا کە وەرگرتنی خەبەر لە جمو جۆڵی سپای ئێران بوو زۆری هاوکاری کردین. پیاوێکی شارەزای لەگەڵ خستین تا ئێمە بگەیەنێتە ئەو شوێنەی ئێرانییەکانی لێ بوون. رۆژی سێهەم نیزیك تاوهەڵاتن گەیشتینە شوێنێك کە هەموو سوپای ئێرانییەکانی لێوە دیار بوو... پادشای ئێران جلو بەرگێکی رازاوەی لەبەر دابوو و لەپێش هەموویانەوە بە سواری ئەسپ دەرۆیشتو "گومباتس Geunbates" پادشای تازەی "خیونییەکان" کە پیاوێکی کزەڵە بەڵام زۆر بەهۆش‌و وریا بوو و لە چەند کارو شەڕ دا باشی بە دەستەوە هاتبوو و چەند سەرکەوتنی وەدەست هێنابوو لەلای چەپی ئەو دەرۆیشتو لە دەستە راستیشی پادشای ئابانی دەرۆیشت. بە پەلەو بەتوندی گەراینەوەو ئەو زانیارییانەی خۆمانمان بە فەرماندەی سوپاکانی رۆم راگەیاند. رۆمییەکان زۆر بەپەلە بەرەو "سامۆزات Samosate"ی پایتەختی "کماژن" وەرێ کەوتن تا لە شەت بپەرنەوە، بەڵام لە ترسان لەوە ئاگادار نەبوون کە دوو کەس لە سەردارەکانی ئێرانی بە نێوەکانی "نۆهەم شاپوور و نخوزار Nakhouadhar" لەو هەلەی بۆیان رەخسابوو کەڵکیان وەرگرتوەو بەهەزار سەربازەوە هاتوونە نیزیك "ئامیدا یا ئامید"و لەوێ خۆیان مەڵاس داوەو ... کاتێك من (ئامیانووس) زۆر بە پەلە خۆم گەیاندە شاری "ئامیدا" دەنگی هاتو هاوارو پاڕانەوەی سەربازەکانی رۆمیم بە گوێ گەیشت6 ئەوە کاتێك بوو کە پادشای ئێران داوای لەخەڵکی شاری "ئامێدا" دەکرد کە بۆ پێش گرتن لە

[551] ئەرمەنستان لەهمان هاوپت، بەرگی یەکەم، فەسڵی 13و لاپەڕەکانی 20 تا 419.

[552] لە مارکوارت untersuchungen 3 Geschichte irans بەرگی هەوەڵ ل 44 بەدوا.

[553] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی کریستەن سێن ل 266.

خوێنرێژی خۆ بە دەستەوە بدەن‌و تەسلیم بن. لەپڕ کوڕی پادشای "خیونی" کوژراو لەسەر ئەوە قەرار درا شارەکەی بکەن بە خۆڵەمێش‌و... هەم ئەوانەی چەکدار بوون‌و هەم ئەوانەی بێچەك بوون بە ژن‌و پیاوەوە بێ جیاوازی وەك حەیوانات بە کۆمەڵ کوژران."[554]

لەو نووسراوەدا دوو بابەت جێگەی سەرنج‌و باسن: یەکیان نێوی "کوردوئێن یا کوردستان"و هەبوونی لەو سەردەمەداو واش نیشان دەدا کوردستان سەربەخۆ بووە... و بە تایبەتی بۆ ئەو کەسانەی کە تا سەردەمی سوڵتان سەنجەری سەلجووقی دیان بە خاکێك بەنێوی کوردستان داناهێنن‌و ئینکاری بوونی کورد لە دنیای کۆن دا دەکەن‌و حاشا لەو هەموو بەڵگەو شاهیدە دەکەن. دووهەم ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە کوردستان چۆن هەموو کات ناوەندی شەڕو کێشە بووەو چ کوێرەوەرییەکی کێشاوە، بەڵام دەستی لە شوێنە ستراتیژیك‌و عاستەمە جوغرافیاییەکە نەکێشاوەتەوەو جێی نەهێشتوە.

نیزیك بە تەواوی شوێنەواری شایەکانی ساسانی لە کوردستان‌و بە تایبەتی لە کوردستانی ئێران، دیارە لە کوردستانی تورکیەو عێراق‌و لە جزیرەش (سووریە) هێندێك بابەت هەن، بەڵام مەڵبەندی کرماشان ناوەندی ئەو شتانەیەو تاق بوستان خاوەنی زۆرترین بەشی شوێنەواری ساسانییەکانە.[555] سەردەمی پاشایەتی نەوشیروان، سەردەمی ئارامی ئاسایش‌و خۆشی کوردستانە، ئەگەر چاو لەشەڕی ژەنگار (سەنجار) بپۆشین‌و لە کاولکردنی ئەوێ چاو بنووقێنین، باقی ساڵەکانی حکوومەتی نەوشیروان ئەو خاکە لەشەڕو وێرانکاری، توندو تیژی‌و کوشتاری دڕندانە دوور بووەو ئەو دۆخە تا نێوەڕاستەکانی پاشایەتی خوسرەو پەرویز درێژەی هەبووە. لەو سەردەمە دابوو کە "هراکلیوس" ئیمپراتووری رۆم لەگەڵ ئێران دەستی بە شەڕ کردو. ئەگەر هێندێك رووداو بە پێچەوانەی داخوازی ئەو نەهاتبانە گۆڕێ، لەوانەبوو ئەو ئیمپراتوورەیش بۆ

[554] کتێبی 18، بەرگەی 8 ل 271 بەدوا.

[555] بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەوە لە کتێبەکانی ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا ، نووسینی پرۆفیسۆر ئارتۆر کریستەن سێن، وەرگێڕدراوی مامۆستا رەشید یاسەمی لە دیۆلافوا بەرگی 5 ل 95بەدواو هەروەها لە "مەئموورییەتی زانستی لە ئێران دا" لە نووسینی ژاك دومۆرگانی فەڕانسەوی، بەرگی چوارەم ل 302 بەدواو لە دەروازەی ئاسیا نووسینی هێرتسفێلد، ل 57بەدوا بڕوانن.

ئێران ببێتە ئەسکەندرێکی ترو جێگەی داخو کەسەرێکی دیکە لە مێژووی ئێران زیاد ببوایە.[556]

هەرچۆنێك بێ وەك ئاماژەمان پێکرد، دەتوانین سەردەمی ساسانییەکان بە سەردەمی دەسەڵاتی کوردانیش نێو ببەینو بەوتەی "تەبەری" دەبێ زنجیرەی ساسانییەکان بە زنجیرەی شاهەنشایی کورد نێو بەرین. هەروەك گوترا دامەزرێنەری ئەو خانەدانەو زنجیرە پاشایەتییەکەیان کورد بوونو سەردارانی گەورەی وەك "ویستاهم Vistahm" کە خاڵی خوسرەو پەرویزیش بووە، کورد بووەو هەر ئەو سەردارە بە خاتری براکەی "وەندۆئی Vindóê" کە خاڵی خوسرەو پەرویزیش بووە، لەگەڵ هورموزی دووهەم ناکۆکی لێ پەیدا بوو، ئەوی کوێر کردو لە پاشایەتی خستو بوو بەهۆی گەیشتنی خوسرەو پەرویز بە دەسەڵات کە تا ئەودەم لە مادی بچووك (ئازەربایجان) دا حکوومەتی دەکرد. ئەو بوو بە پادشایەك کە لەبۆ جەلالو شکۆو جوان پەرستیو ماڵ کۆکردنەوە وێنەی نەبوو و بۆتە سەرچاوەی زۆر لەو چیرۆکانەی کە لەمێژووی ئەدەبیاتی عامیانەی ئێرانییەکاندا هەیەو خوێندنەوەیان حاڵو هەوای تایبەتیی گەر[557] پاشاکانی ساسانی دوای نەوشیروان، لەبەر ئەوەی لە کوردستان، بەتایبەتی لەنێوان تیسفوونو حەلوان هەستیان بە ئەمنو ئاسایشی زیاتر دەکردو لەبەر هێندێك مەسڵەحەت پارێزیتریش زیاتر لەو نێوە دادەنیشتنو هەر بەم هۆیەش کۆشكو تەلاری زۆریان لەو ناوە ساز کردوەو، چونکو کەرەستەکەیان زیاتر لە دار بووە، ئەمڕۆ شوێنەوارێکیان لێنەماوە، لەوانەی کە ماون دەتوانین ئاماژە بە قەڵای "دەستگرد یا دەستگردی خوسرەو"بکەین کە عەرەبەکان پێیان گوتوە "الدسکرة الملك" ئەو قەڵایە لە قەراغ شاڕێی سەربازیی نێوان بەغداو

---

[556] خوێندنەوەی کتێبەکانی هەیئەتی زانستی ژاك دومێرگان بەرگی چوارەم ل 341 بەدوا، زارەو نەخشە بەرجەستەکان لە هێرتسفێلد ل 237 بە دوا، مێژووی باستان، ل 88 بەدوا لە نووسینی ئەردمان بەنێوی ئاتەشگا ل 50، مێژووی سەنعەتەکانی پوپ (رویتر) بەرگی هەوەڵ لاپەڕی 552و سەفەری دێرین ناسی هێرتسفێلد لە لاپەڕی 89 بەدوا، بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر شتە وردەکان ئەوکات بەکەڵکن.

[557] لەسەر ئەو پادشایەو چیرۆکەکانی کە لەسەریان گوتوە لە کتێبەکانی مێژووی تەبەری، لاپەڕەکانی 9 تا 1008 ونلدکە و بەیهەقیو کتێبی شەڕەکانی مۆریکیوسو ئێرانییەکان.

The persian war of the Emperor و هێرتسفێلدو مەئموورییەتی عیلمی مێرگان لە ئێرانو بەشی دووهەم نووسینی Maurice Higgins ئەردەمان کتێبی ئاتەشگاو هەروەها سەنعەتەکانی پوپ (رویتر) بڕوانن.

هەمەدانو لە نیزیك 107 كیلۆمیتری باكووری رۆژهەڵاتی پایتەخت هەڵكەوتبوو.[558]

هێرتسفیلد دەڵێ: ئەورۆ جگە لە دیوارێكی 500 میتر، 12 بورجی ساغو چوار بورجی وێران لەو ناوچە كە بە "زیندان" ناوبانگی دەركردوە هیچ شتێك نەماوە.[559] بە باوەڕی ئەو لێكۆڵەرەوە، حەساری دەستگرد قایمترین حەساری خشتیـیە كە لەقەدیمەوە لە ئاسیای رۆژئاوا دا ماوەتەوە. كۆشكەكانی دەستگرد شكۆیەكی زۆریان هەبووەو هەربۆیەش خوسرەو پەرویز نوێنەرانی دەوڵەتەكانی دیكەی لەو كۆشكە دا چاوپێكەوت.[560]

لە رێگەی خانەقین ـ حەلوانی ئەورۆ دا وێرانەكانی "كۆشكی شیرین" لە شارێك هەر بەم نێوە هەیە كە دەڵێن ئەو قەسرەی بۆ خۆشەویستەكەی "شیرین" دروست كردوە.

كۆشكی شیرن قەڵایەكی چوارگۆشەیە كە بە قەڵای خوسرەویش بەنێوبانگە. "كریستەن سێن" لەو بابەتەوە دەنووسێ: ئەو قەڵایە چەند بورجی هەیە كە خەندەقێكی بەدەور دا لـێدراوە، لەسەر خەندەقەكە پردێك بە تاق لێدراوە، كۆشكێكی زۆر جوانو رازاوە كە ئیمڕۆ پێی دەڵێن "حاجی قەلعەسی"و هەروەها خانووبەرەیەكی گەورە بەنێوی "چوارقاپۆ" واتە چوار دەرگای لـێیە كە لەوانەیە ئاتەشگا بووبێ، ئەوەش لە ریزی شوێنەوارەكانی كۆشكی شیرینن.[561]

فەرهەنگو شارستانیەتی ساسانییەكانو كاریگەریی لە كوردستاندا

یەكێك لە زەقترین دیاردەكانی زنجیرەی ساسانییەكان كە هەر لە سەرەتای حكوومەتەكەیاندا دەركەوت بە ناوەندی كردنی حكوومەت بوو، شتێكی كە لە سەردەمی 476ساڵەی حكوومەتی ئەشكانییەكاندا بەهۆی نیزامی تایفەگەری، پێوەندیی نێوان ساتراپەكان (ئوستانەكانو مەڵبەندەكان) بە تەواوی لەبەریەك بڵاو ببوو و حكوومەتی ناوەندیی یەكجار لاواز كردبوو. دیارە نابێ وا بیربكەینەوە كە وەدەستهێنانی ئەو بەناوەندی كردنە هەروا بە سووكو هاسانی

[558] هێرستفێلد، سەفەرنامەی دێرینەناسی، بەرگی 2، ل 76بەدوا.

[559] هێرتسفێلد، نەقشە بەرجەستەكان ل 237و سەفەرنامەی دێرینەناسی ل 89 بەدوا.

[560] ئێران لەسەردەمی ساسانییەكاندا، ئارتور كریستەن سێن ل 485.

[561] هەمان سەرچاوە ل 7 تا 476.

جێبەجێ بووە. چیها شەڕو لێکدانو تێکهەڵچوون لە لایەن ئەردەشیرەوە لەگەڵ تایفەگەریو عەشیرەتبازی کراوە کە زۆربەشیان بە دەستی ئەندامانی بنەماڵەی شایەکانی ئەشکانی هەڵایساون، چیها شۆڕشی چاوەڕوان نەکراو لێرەو لەوێ سەریان هەڵدەدا. ئێستا ئەردەشیر لە شەڕێك تەواو نەدەبوو شەڕێکی دیکە هەڵدایسا. تەنانەت زۆرجار ئەو بەربەرەکانیانە دەبوونە هۆی پاشەکشەی ئەوو دەیگەیاندە رادەی بێهیواو هومێدی. هەروەك لە ئەرمەنستان لەگەڵ "تیردادی دووهەم"ی ئەشکانی کە یەکیەتییەکی لەگەڵ تیرەکانی قەوقاز، ئالانەکانو هێندێك لە حوکمدارانی وڵات پێکی هێنابوو، وەزعێکی وەهای بۆ هاتە پێش" تیرداد بە کەڵك وەرگرتن لە "ئارتاباز"ی کوڕی ئەردەوانی پێنجەم دوایین پادشای ئەشکانی کە داوای تاجو تەختی دەکردو لەگەڵ ئەم یەکیەتییە کەوتبوو و لە ئازەربایجان حکوومەتی دەکرد، توانی دووجار ئەردەشیری پاپکان بشکێنێ[562] و بوو بەهۆی ئەوە کە ئەردەشیر نەتوانێ تاساڵی 230ی زایینی دەسەڵات بەسەر ئەو هەرێمە دا پەیدا بکا.[563-564-565]

هەرچۆنێك بووە، بە وتەی "پیکۆلۆسکایا"[566]: "ئەردەشیر توانی بە یارمەتیو هاوکاری چینو توێژی رووحانیو مەزنەکانو فەرماندە سەربازییەکان کە پشتیوانی راستەقینەی بوون، یەکپارچەییو تواناو هێزی پێویستو حکوومەتی ناوەندی وەدی بێنێ...، هەرچەند دەبێ وردە شایەکانی ئەشکانی لەو تاقمەی باسمان کردن هەڵاوێرین. چونکو گەلاڵەی لەناوبردنی شا بچووکەکان تەنانەت دوای ئەردەشیریش بەهۆی شاپووری کوڕی هەر درێژەی هەبوو و لە سەرەتای دەسەڵاتی خۆیەوە سیاسەتی دواکەوتنو تەنبێ کردنو ئەدەب کردنی گرتە پێش. هەروەك لە ساڵی یەکەمی دەسەڵاتی خۆیشیدا، هێرشی کردە سەر کوردەکانو هاوڕێ مادەکانیانو شکاندنی.[567]

---

[562] مێژووی ئێرانییەکانو عەرەبەکان لەسەردەمی ساسانییەکاندا، "نوالد" ل 47 بەدوا.

[563] مێژووی ئەرمەنستان، دامەزراوەی خورناسی، لاپەڕەکانی 74 تا 172.

[564] کورتە کارنامەی ئەردەشیری پاپەکان، نووسینی سید احمد کەسرەوی ل 61.

[565] سازکردنی ئەرك (بورجی) شاری تەورێز لە لایەن بەشێك لەمێژوونووسانی وەك "واردان" بەکاری (تیردادی دووهەم) دەزانن و سەرنج راکێش ئەوەیە کە لەو کتێبانەدا ئەو شوێنەیان بە لەفزی کوردی "Tav-Rez = تەورێز" نووسیوەو بۆیە ئێمە دەڵێین کە سازکردنی ئەو شارە لە لایەن کێوە بووەو بە تایبەتی لە کتێبێك دا کە لەم بابەتەوە نووسراوە ئەوەندەی پێویستە لەسەری نووسراوە.

[566] شارەکانی ئێران لە رۆژگاری پارتیو ساسانییەکان، "ن پیکولوسکایا" وەرگێڕانی عنایت الله رەزا ل 217.

[567] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا ل 245.

www.pertwk.com

بەهەر شێوەیەك بووە، هۆكارە لەبارەكانی پێك هاتنی دەوڵەتێكی ناوەندی بەهێز، لەمەزنە پیاوانو چینەكانی خوارەوەی كۆمەڵگا بە وتەی "لوكونین" شارستانییەكانی كە پێویستیان بە ئابوورییەكی ڕێكو پێك هەبوو[568] دەستیان دا دەستی یەكو بوونە ئامرازی بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی شایەكانی ساسانیو پێك هاتنی هێزێكی بەتوانای ناوەندی. دەزگای ئیداری ڕێكوپێكو بێوێنە تا ئەوكات، سپای بە تواناو بە تایبەتی ڕاگەیاندنی ئایینو بیری زەردەشت وەك دینی ڕەسمی وڵات، درێژەی ئەو دەسەڵاتەو حكوومەتی بەهێزی ناوەندی بوون، ئەگەرچی بە وتەی "ڕەئیس نیا" قبووڵ كردنی دینی زەردەشت بە ڕەسمی بوو بەهۆی پانو بەرینی دەزگای رووحانیەتو دەسەڵات پەیدا كردن لە بەرانبەر هێزی پاشایەتیداو بەربەرەكانیی نهێنیو ئاشكرای ئەو دووانە لە هەموو سەردەمی ساسانییەكاندا.[569] خاڵی جێگەی سەرنج ئەوەیەو پێویستە بیزانین كە جاری وا هەبووە دەسەڵاتی رووحانیەت ئەوەندە زۆر بووە كە پادشا نەیتوانیوە جێگر بۆخۆی دیاری بكا، هەروەك لەنێوان پاشایەتی شاپووری هەوەڵو شاپووری دووهەم دا هەشت كەس بوونەتە شاو ئەو دۆخە حاڵەتی تەقینەوەی لـێ پەیدا بوو. كاتێك ئازەر نەرسی لە ساڵی 310ی زایینی چووە سەرتەختی شایەتی، لەبەرئەوەی بایەخی پێویستی بە رووحانیەت نەدەدا، نەیتوانی درێژە بە پاشایەتی خۆی بدا. برایەكیان كوێر كردو برای دیكەشی گیراو لە بەندیخانە كرا. بۆ ئەوەی ئەرخەیان بنو نیگەرانیان نەمێنێ، شاپووری دووهەمیان كە لە زگی دایكی دابوو، هێشتا نەهاتبوە سەر دنیا بۆ پادشایەتی دیاری كرد.[570] لە هەموو ئەو ماوەدا تا شاپووری دووهەم گەیشتە تەمەنی 20 ساڵی دەسەڵات بە دەست موغەكانو دەوڵەمەندەكانی سەر بەئەوان بوو. دوای مردنی شاپووری دووهەمیش ئەو وەزعە توندتر بوو. هەروەك نووسراوە شاپووری سێهەمو بەهرامی چوارەمو یەزدگوردی هەوەڵیش لەلایەن ئەوانەوە لـێ خرانو ئەم بارودۆخە تا هاتنە سەركاری نەوشیروان درێژەی هەبوو.

دەركەوتنی موزدەك ڕووداوێك بوو كە بە فریای نەوشیروان گەیشت. چینەكانی كۆمەڵ بە ڕاپەڕینێكی گەورە دەسەڵاتی رووحانیەتو نەجیبزادەكانی

[568] شارستانیەتی ئێرانی لەسەردەمی ساسانییەكاندا، نووسینی ولادیمیر گریگورویچ لۆكۆنین وەرگێڕانی دوكتور عنایت الله ڕەزا ل 58.

[569] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا ل 447.

[570] ئێران لەسەردەمی ساسانییەكاندا، ئارتور كریستەن سێن ل 259.

تێك رووخاندو مەیدانی دا بە نەوشیروان تا لەم رووداوە کەڵك وەرگرێو دەسەڵاتی موغەکانو دەوڵەمەندەکانی لایەنگریان کەم کاتەوە. هەرچەند بە قەرەبوو کردنەوەی زیانێك کە لەم پێوەندییە دا بەرنەجیبزادەکان کەوتبوو ژیانێکی نوێی بۆ ئەوان پێك هێنا،[571] بەڵام نە بە شێوەی پێشوو بە دەسەڵاتی رابردۆوە. کاتێك نەوشیروان کۆچی دوایی کردو هورموزی چوارەم لەجێی دانیشت، ئەو دەوڵەمەندانەی کە خەریك بوون دەست لەکارو باری وەردەن زۆر بەتوندی سەرکوتکردن، هەر ئەو کارە بوو بەهۆی ئەوەی وەك دەڵێن: [... دنیا پڕبوو لە دادپەروەریو... لە خاکی عەجەم دا هیچ کات پادشایەکی وەك هورموز دادپەروەرو بە ئینساف نەبووە...و هەر لەبەر ئەوە بوو کە هەژاران دۆستی بوونو گەورەکانیش دوژمنایەتییان دەکرد.][572]

هەرچەند سیاسەتبازی شاهانی ساسانی ئەمڕۆ تا رادەیەك سادە دێتە بەرچاو، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی سەردەمەکە کردەوەی هێندێك لەوان زۆر سەرنج راکێشە" هەر ئەم هورموزی چوارەمە کاتێك لە رێوڕەسمی تاج لەسەرتاندا دا قسە بۆ خەڵك دەکا، دەڵێ: "هیچ کات نابێ مرۆیەکی بەهێزی لە ئێوە، بێهێزێك قووت داو نابێ کابرای بێتواناو هەژاریش فرتو فێڵ لە بەهێزێك بکاو هیچ زۆردارێك نابێ خۆی لە هەژارێك بەرزترو زیاتر بزانێ کە ئەوە دەبێتە هۆی بێحورمەتی بە ئێمەو مەقامی شا، با هیچ ژێردەستێك بیر لەوە نەکاتەوە ببێتە باڵادەست، ئەوەش دەبێتە هۆی نەمانی نەزمو نەگەیشتن بە ئاواتە راستو دروستەکان..."[573] ئەو وتانە نیشاندەری راستییەکن کە بە پێچەوانەی ئەوەی عەوامو ساویلکە بیر دەکەنەوە، ئەو یاوەرو پارێزگاری چینە لاوازەکانی کۆمەڵگا نەبووەو بە وتەی "کۆلسنیکۆف": نیگەرانی ئەو دۆخە بووە کە بۆی هاتبوە گۆڕێ... ئەو خەریکە لەنێوان دوو جەمسەری دژ بە یەکتر لەکۆمەڵگادا ئاشتیو رێك کەوتن پێك بێنێ. ئەو باڵادەستەکان لە بێعەداڵەتی لەگەڵ ژێر دەستانی خۆیان دەپرینگێنێتەوە چونکو ئەو غەدر کردنە دەبێتە هۆی لاواز بوونی دەوڵەت... ئەو پیاوە زاناو فێڵەزانە وەك سیاسەتوانێکی لێوەشاوە تووڕەیی چینەکانی خوارێ کە پێڕەوی موزدەك بوون رووبەڕووی ئەو گەورانە دەکا کە

[571] مێژووی گەلی ئێران نووسینی دوکتور عبدالحسین زەرین کوب بەرگی 1 ل 506.

[572] وەرگێڕدراوی مێژووی تەبەری لە لایەن محمد جواد مشکور لاپەڕەکانی 77 تا 176.

[573] ئەخبار الطوال، ابوحنیفەی احمد بن داود دینوەری، وەرگێڕدراوی دوکتور محمود مهدوی دامغانی ل 104.

خۆشی نەدەویستن‌و لەم رێگەوە روخساری دۆستانەی لەنێو خەڵك وەدەست هێنا...)[574] دیسانیش بەقەولی "کولسنیکۆف" ئەو پیاوە وریاو مەکربازە زۆر بە ڕاشکاوی بە خەڵك دەڵێ فکر لە چوونەسەری پلەو پایەتان مەکەنەوە، ئەو پلەو پایانە هی گەورە پیاوانێکن کە سەر بە کاربەدەستان بارەگای شان: (هیچ ژێردەستێك ئاوات بەوە نەخوازێ کە سەرکەوێ! بۆچ؟ چونکو دەبێتە هۆی تێکچوونی نەزم‌و نەگەیشتن بە ئاواتە دڵخوازو راستەکانیان).

بێگومان خوێندنەوەی ئەو وشانە خوێنەر بێزار دەکا، بەڵام ئەوە خەڵکی ساویلکەن کە وەك هەموو کات بێ لێ وردبوونەوەو بیرکردنەوە لەم وتارە زیانبارانە هەر لەبەر ئەوەی لە زمان گەورانەوە گوتراوە وەریدەگرن‌و "... بەهەر حاڵ ئەو سیاسەتە شاهانە گەرچی بۆ هێندێکیان پڕخێرو بێرو بۆ هێندێکی‌تر خراپ‌و بێفەڕ بووە، بەڵام لە بنەمای حکوومەتی ساسانی‌و ئەرکانی دەوڵەتەکەیان دا زەمینەی بۆ هێندێك ئاڵوگۆڕ ئامادە دەکرد کە کاریگەری لەسەر درێژەدان بە دەسەڵاتەکەی هەبوو.

بەهەرحاڵ سەرەڕۆیی‌و یەك لایەنە روانینی پادشاکان هەموو کات دەبووە هۆی هێندێك رووداو کە سەرچاوەیان لە دژکردەوەی دەست‌و پێوەندی خۆیان بوو کە بە جێبەجێ بوونی بۆچوونەکانی شا زیانیان پێدەگەیشت، وێڕای ئەوەی لەم هەنگاوانە دا کەسانێك سوودیان دەبرد، هێندێك سەردەکەوتن‌و هێندێکی‌تر شکستیان دەخوارد هەروەك هورموزی چوارەمیش کەوتە بەر پیلان‌و فرت‌و فێڵی دژەکانی دەوروبەری خۆی. کاتێك بەهرامی داریین لە بەرانبەر روومیەکاندا شکا کەوتە بەر سووکایەتی پێکردنی شا، گوڵمەزەکە خۆش بوو، هەموو گەورەکان کۆبوونەوەو... روویان لەکۆشکی شا کردو لە سەرتەخت هێنایانە خوارو هەر دووچاویان دەرهێنا، ناردیان بە دوای خوسرەو پەرویز دا کە لە ئازەربایجان[575] بوو، بانگیان کردەوەو کردیانە شای ئێران...".[576]

---

[574] ئێران لە دەستپێکی هێرشی عەرەبەکان "ئا.ای.کۆلسینکۆف" وەرگێردراوی م.یحیائی لاپەڕەکانی 110 تا 112.

[575] چونکو خوسرەو پەرویز بەدوای پیلانی گەورەکان بە رێبەرایەتیی بەهرامی داریین‌و سکە لێدان بەنێوی ئەو بە ئاگابوونی هورموزو لەم رووداوە لە ترسی سەزادان چووبوو بۆ ئازەربایجان کە ناوەندی دەسەڵاتی موغەکان‌و شوێنی ئاتەشگای ئازەرگوشاسب بوو و لەوێ خەریکی پەیدا کردنی هاودەست‌و هێز بوو.

[576] مێژووی بەلعەمی، ساغکردنەوەی ملك الشعرای بەهار ل 1081.

با ئەوەشی لـێ زیاد کەین کە زۆربەی موئبدانو گەورەکان لەگەڵ پاشایەتی بەهرامی دارپین دژ بوون، هەر بەم هیوایەش دەسەڵاتیان بە خوسرەو پەرویزی لاو و کەم تەمەن ئەسپاردو پشتیان گرت پـێیان وابوو دەتوانن بە مەیلی خۆیان هەڵیسووڕێنن. هەربۆیەش لەسەر پێشنیاری ئەوان بە تایبەت موئبیدەکان [سنووردارانی ئازەربایجان، کە ناوەندی دەسەڵاتی موغەکانو موئبیدەکان بوو لەگەڵ هێندێك لەفەرماندەی سوپاکانو سنووروانانی دیکە بە تایبەتی "سورا ئەسپە" سنووردارانی کوردۆئین[577] بۆ پاراستنی گیانی خوسرەو پەرویز تەرخان کران کە ناوبراو زۆریشی لەم پێناوەدا هەوڵداو ...][578-579] و هەموویان پشتیوانی خۆیان لەخوسرەو پەرویز دەربڕیو بەڵێنیان پـێدا، هەروەك فیردەوسی لە شانامەدا ئاماژەی پـێدەکاو دەڵێ:

بدیشان چنین گفت خسرو که من پراز بیم از شاه از انجمن

خوسرەو پەرویز پێی گوتن من زۆر لە شاو گەورە سەردارەکان دەترسم

اگر پیش آذر گشسب این سران بیایندو سوگندهای گران

ئەگەر بێتوو ئەم سەردارانە لە بەرانبەر ئازەر گوشەسب دا سوێندم

خورندو مرا یکسر ایمن کنند که پیمان من زین سپس نشکنند

بۆبخۆنو بە تەواوی دڵنیام کەن کە لەمە بەدوا پەیمان شکێنیم لەگەڵ ناکەن

بباشیم بدین مرز با ایمنی نترسم ز تیمار اهریمنی

لەم خاکەدا هەست بە ئەمینی بکەم لە چارەسەری ئەهریمەنیش ناترسێم

بخوردند سوگندهائی که خواست که مهر تو با دیده داریم راست[580]

[577]ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، بە گێرانەوە لە ثعالبی و تەبەری لە "نولدکە"، ل 391 بەدوا.

[578]ئێران لە سەرەتای شۆڕشی تازییەکان "ئا.ای.کولسینکۆف" وەرگێرانی یەحیایی.

[579]مێژووی ئێرانییەکانو عەرەبەکان لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە "تیئۆدرۆر نۆلدکە" وەرگێڕانی عەباس زەریاب خۆیی، وەرگیراو لە مێژووی تەبەری.

[580]شانامەی فیردەوسی، ژول مول، بەرگی شەشەم ل 420 کە لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران وەریگرتوە. ل 454و...
.

ئەوانیش سوێندی دڵخوازیان بۆ خوارد   بەڵێنیان دا کە بە گیانو دڵ
لەگەڵی بن

"نولدکە" لەسەر ئەو باوەڕەیە[581] کە خوسرەو هەموو کات پێوەندی بە پیلانگێڕان لە پایتەخت هەبووە. بە دوای ئەوەدا کە لە ئاکامی کارەکانیان ئاگادار بۆوە کە رەئیس نیا بە دروستی نێوی کوودتای لەسەر داناوە،[582] بە هاندانی "بەندووی" بە پەلە خۆی گەیاندۆتە تیسفوونو دەستی خۆی پێش دەستی بارامی دارین خستوە، بەڵام بەهرام کەهەوایەکی دیی لەکەللە دابووە بەلەشکرەوە چۆتە پایتەختو خوسرەو پەرویز کە نەیتوانیوە لە بەرامبەری دا خۆڕاگرێ رایکردوەو ئەوجار بۆ ئەوەی پارێزراو بێ رووی لەکوردستان کردوەو لە مووسڵێ لە لایەن سنووورداری کوردستانەوە پێشوازی لێ کراوە. بەڵام چونکو لە سەرکەوتنی خۆی دڵنیا نەبووە لە "ماوریکپووس، مووریق یا مویسیوس"ی ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەڵات (بیزانس) داوای یارمەتی کردوە کە چل هەزار سەربازی بۆ ناردوە تا هاریکاری بکەن. خوسرەویش لە بەرانبەر دا ئیمتیازێکی بەربڵاوی دا بە رۆم کە دەتوانین ئاماژە بە بەخشینی تەواوی ئەرمەنستانو بەشێك لە گورجستانو بەشێکی گرینگ لە بین النهرینی باکوور (کوردستان) بکەین.

خوسرەو پەرویز دوای ئەو کارانە لەگەڵ لەشکری رۆمیانو کەسانێك کە لێکدا لێکدا لە لایەن لایەنگرانیەوە دەچوونە پاڵ ئەو، لە رێگەی ئەرمەنستانەوە هاتە ((ئازەربایجان)) بەهرامی دارینیش بەرلەوە خوسرەو پەرویز بگاتە ئازەربایجان لەدەڤەری "کاردۆشی رۆژهەڵات یا کوردستانی رۆژهەڵات" کە دەکەوێتە کێوەکانی دەوری بانەی ئیمرۆ پێشی پێگرتو دوای شەڕو کێشەیەکی کە لەنێوانیان دا قەوما، لە نیزیك "گنزك"و لە دەشتێکی بچووك بە نێوی "دێناو Denaw" کە لە مێژووی تەبەری دا "دەنەق" نووسراوە[583] و فیردەوسی بە "دبۆك"ی ناو دەبا هەر دوو لەشکر گەیشتنە یەك. خوسرەو پەرویز لێرە دا کارێکی سەرنج راکێشی کرد، ئەویش ئەوە بوو کە رۆژی یەکەم شەڕەکەی

---

[581] مێژووی ئێرانی‌یەکانو عەرەبەکان لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی "نۆلدکە" ل 348 بەدوا، وەرگێڕانی دوکتور عباس زریاب خۆیی.

[582] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا بەرگی هەوەڵ لاپەڕەکانی 6 تا 455.

[583] ئی هەوەڵێ دەبێ راستتر بێ، چونکو عیبارەتەکە کوردیەو بەمانای "نێودێ"یە.

بەڕێوە بردو شەوێ فەرمانی دا جارچییەکان بە سوپای بارام کە بەچل هەزار لە قەڵەم دراون رابگەیەنن: هەرکەس خۆی لەسوپای بارام جیاکاتەوە ئەگەر نەیەتە نێو سوپای شاش دەبەخشرێ[584] و فیردەوسیش ئاماژە بەو مەسەلە دەکاو دەڵێ:

بە تیرە شبان چون برآمد خروش — نهادند هرکس بە آواز گوش
کاتێك لە شەوی تاریك دا هەرا هەستا — هەموو کەس گوێ قولاغ بوو
همە نامداران بهرامیان — بە رفتن ببستند یك یك میان
تەواوی پاڵەوانەکانی لەشکری بارام — خۆیان بۆ ڕاکردن ئامادە کرد
چوبرزد سر از کوە گیتی فروز — زمین را بە ملحم بیاراست روز
کاتێك خۆرەتاو لە پشت کێو دەرکەوت — دنیا سپی‌و رووناك بوو
بدان خیمەها درندیدند کس — بەجز ویژە یاران بهرام و بس
لە خێوەتەکان دا کەس نەبیندرا — جگە لە یارانی تایبەتی بەهرام
بە یاران چنین گفت کاکنون گریز — بە آید ز آرام بارستخیز[585]
بارامیش ئەو کات بە هاوڕێیەکانی گوت — ئێستا خۆ قوتار کردن لە مانەوە بە ئومێدی قیامەت باشترە

و لە ئاخری دا بارامی دارِین وەك زۆر لەو کەسانەی لە دنیای ئەوڕۆ دا لەناو دەچن، بە دوای ئەوەی دا کە هەڵاتو پەنای بۆ بارەگای خاقانی تورك برد، بەهۆی یەکێك لە بەکرێگیراوانی خوسرەو پەرویز تێرۆر کراو بە وتەی "کۆلسینکۆف" بوو بە فیدای پیلانێك کە لە لایەن دیپلۆماسی ساسانییەکانەوە بە وردی دارێژرابوو.[586] بۆیەش خوسرەو پەرویز تا ماوەیەك زۆر بە ئاسوودەیی لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشتو پاڵی لێداوە.

ئەگەرچی راپەڕینی بارام دەسپێكو سەرەتای زۆر لەم چەشنە راپەڕینانە بوو کە ماوەی 200 ساڵ درێژەیان هەبوو و سەرئەنجام بوو بەهۆی لەناو چوونی زنجیرەی ساسانییەکانو لەم رێگەوە لە ماوەیەکی کەم دا 12 پادشا بوونە

[584] ئازەربایجان، لە ئیدوین رایت ل 68 بەدوا.
[585] ژوول موول ل 424.
[586] ئێران لە کاتی پەلاماری عەرەبان دا، نووسینی "کولسینکۆف" وەرگێڕانی یحیایی ل16.

قوربانی كه به وتەی "رۆملێن گریشمەن" تاجیان لەسەر دەنا تا چەند مانگ دواتر بكوژرێن[587] و هەموو جارێ بە وەلاتانی هەركام لەوانە كوشتارێكی زۆر لە گەورەپیاوانو خەڵكی بێتاوان دەكرا، دوایە هەڵاو بەزمو نائارامی یەك لە دوای یەك كە لەبەر كەڵكی خراپ وەرگرتنی نەجیبزادەكان، سالارەكانو موئبیدەكان كەسانیتری گێرەشێوێن روویان دەداو شیرازەی كارەكانی تێك دەدا. سەرەڕای ئەم دۆخە هۆی بنەڕەتی لەناوچوونو رووخانی ئەم بنەماڵەش هەروەك بنەماڵەكانی دیكە دەبێ لەئاكامی كارو كردەوەی مەزنترین كەسی ئەوان یا باشترە بڵێین لە هی گەورەترین پادشاكانی ئەوان دا بدۆزینەوە، چونكو درێژەدانی لایەنی سلبیو خراپی ئەو كردەوانە هێدی هێدی دەبووە هۆی لاوازیو بێهێزیو لە كۆتاییش دەبووە هۆی بێدەسەڵاتیو لەنێوچوونی پادشاكانو بێبڕوایی خەڵك بە شایەكانی دواتر. بۆنموونە لەهەر كەس پرسیار بكرێ گەورەترین پادشای خانەدانی سەفەوی كێ بوو، وڵام دەدرێتەوە "شاعەبباسی مەزن". كەچی هەر ئەو مەزنە باوكی خۆی كوشتبوو... بۆ ئەوەی وەلیعاد لەژێر چاوەدێری خۆی دابێو نەكا ئەویش باوكی خۆی بكوژێ، فەرمانی دا لەمە بەدواوە جیگری شا دەبێ لە بارەگای شا دا وەمێنێو لەژێر چاوەدێری شا دا پەروەردە بكرێ. ئەو بڕیارە كە زۆر ساكار دەهاتە بەرچاو، لە كردەوە دا بوو بەهۆی ئەوە جێنشینەكانی شا كە پێشتر لە یەكێك لەپارێزگاری وڵاتو لەژێر رێنوێنی مامۆستایانو سەردارانی كارئامە دا پەروەردە دەكرانو كاروباری ئەو پارێزگاریەیان رادەپەڕاند، كاتێك دەبوونە فەرمانڕەوا پیاوی بەكارو ئەمەگناس دەبوون. لەو فەرمانە بەدواوە لە حەرەمسەراو لەژێر چاوەدێری خواجەكانو لەنێو ژنانی حەرەم سەرا دا لەعەیشو نۆش دا گەورە دەبوونو دەبوونە كەسانێكی بێكارەو نوقم لە فەسادو گاڵتەو قومارو ئەوەیان بەسەر دەهات كە بەسەریان هات. كاتێك ئەفغانەكان گەیشتنە بەردەروازەی ئیسفەهان شا سوڵتان حوسێن كە لە هەموو شت بێخەبەر بوو، فالگرو رەمڵ هاوێژەكانی كۆكردبۆوە تا پێی بڵێن لەگەڵ ئەفغانییەكان شەڕ بكا یا نە؟[588]

---

[587] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام، رۆمەن گریشمەن وەرگێڕدراوی محمد معین ل 369.

[588] رۆستەم التواریخ، رستم الحكما ل 132.

ئەردەشیرو ئەنەوشیروان، فەرماندە سوپاکانیان لە یەکەوە کردە چوارو هەروەها چوار جێگریشیان بە نێوی سنووروان لە چوار هەرێمی وڵات داناو هەرکام لە ئەوانیان کە چواریەکی وڵاتیان بە دەستەوە بوو کردە خاوەن دەسەڵاتێکی ئەوتۆ کە دواتر پادشاکان بۆ بەرگری لە سەرکێشیو سەرپێچی ئەوان کەهەرێمی خۆیان بە تیوولی خۆدەزانیو هەر بە دوای ئەوەوە بوون کە دەسەڵاتو سەربەستی خۆیان زیاتر کەن، ناچار دەبوون بەشێکی زۆر لەهێزی وڵات بۆ سەرکوتو پاشەکشە پێکردنی ئەوان وەگەڕ خەنو بەم شێوە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ حوکمی ناوەندی لاوازترو بێهێزتر دەبوو و زۆر شتیتر....

کاتێك هورموزدی چوارەم بە دوای شاپووری دووهەم دا دەستی دایە کوشتارو پاکسازی خویناویی گەورەگەورەکان[589] و سەرەڕای ئەوەی بۆ ماوەیەکی کورت خەڵکی ئاساییو جەماوەری خۆشحاڵ کرد، بەڵام بەشێك لە پیاوە کارزانو مودیری کۆمەڵگاو هێندێك لە موئبیدانی تەواو تەمەنو ئەو وەزیرانەی کە ئەنەوشیروان هەڵکێشابوونە سەرو کەڵکی لێ وەردەگرتن، لەناو بردو بەم جۆرە بەشی زۆری ئەو کەسانەی کە لەکاتی پێویستو تەنگانە دا بەفریای وڵات دەهاتنو بە لێزانی خۆیان خزمەتیان دەکرد، وەك هەموو شۆڕشو ئاڵوگۆڕی نەخوازراو تەنیا بە گومانی دژایەتی لەگەڵ شا یا بە تۆمەتی کار کردن لەگەڵ شای پێشوو لەناوبردنو وڵاتیان لەو مرۆڤە شیاوانەی کە لەوانەبوو بتوانن لە دواڕۆژ دا لە بەرانبەر پەلاماری عەرەبەکانو خەڵکانیتر پێش بە لەناوچوونی دەوڵەتو وڵات بگرن چۆڵ کردو لە ڕاستی دا کاروباری وڵات کەوتە دەست کەسانێك کە ئەوەی نەیان دەزانی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بوو. ئەو کورت بینیو هەڵانە هەمووکات لەپێناو خۆ بەزل زانیو هەڵەباشی پادشا دیکتاتۆرەکان بە شێوەی جۆراوجۆر سەرچاوەی گرتوە. ئەگەر جارجار زۆر بەرینو گشتی بووە، هێندێك جاریش بەرۆکی گەورە پیاوی وەك بزورگمێهری حەکیمی بەتەنیایی گرتوە" بزورگمێهر کە لە خانەدانی "بەختەگان" و زانایەکی زۆرزانو سیاسەتوانێکی وریای سەردەمی خۆی بووە، لەپێش دا وەك مامۆستای جێنشینی پاشا چۆتە بارەگای شاو دوایی توانی سەرنجی شا بۆلای خۆی رابکێشێو بە پلەی شایستەی خۆی وەزیری هەرە گەورە یا بە واتەی ئەوڕۆ بە

---

[589] وەرگێردراوی مێژووی تەبەری بە هاوکاریی محمد جواد مەشکوور.

پایەی سەرۆك وەزیران گەیشت. لەسەر ئەو پیاوە پاكو زانایە چیرۆكی زۆر كەوتوونە سەرزارانو هێندێك كەسیش ئەو و "برزوویە"ی پزیشكی بەنێوبانگی سەردەمی ساسانییەكان كە كتێبی كلیلەو دیمنەی لە زمانی هیندییەوە وەرگێڕاوەتە سەرفارسیو لە حەكیمە زۆر زاناكانو دوكتورێكی بە توانا بووە بەیەك كەس لە قەڵەم دەدەن.

وەك دەڵێن بزورگمێهر زۆر كتێبی نووسیوەو لەسیاسەتو بەڕێوەبردنی وڵاتدا یەكجار بەتواناو لێزان بووە. بەڵام بە گوێرەی رەسمی سەردەمو رەفتاری ئەو فەرمانڕەوایانەی لەگەڵ زانست بێگانە بوون[590] و هەروەها كورت بینی پادشا ناحاڵیو بەخیلەكان كەچاویان راستییەكانیان نەدەدیو بەرایی نەدەدا كەسێك لەجێگەی شیاوی خۆی دا ببینن، لە پێش دا نەوشیروانو دوایە خوسرەو پەرویز كە خۆی بە مرۆیەكی نەمر لە ریزی خودایان، ئەویش خوایەكی وا گەورە دەزانی كە لەگەڵ تیشكی خۆرەتاو بەرانبەرەو... [591] بەقسەی خەڵكی خراپ بێلوتفیان لەگەڵ بزورگمێهر كرد. نەوشیروان بە تاوانی خیانەت ئەوی خستە زیندانو خوسرەو پەرویزیش بە تاوانی زەندەقە (لەدین وەرگەڕاو)و نافەرمانی لەپێش دا ئەوی زیندانی كردو دوایەش سەری بڕی.

فیردەوسی دەڵێ:

كاتێك ئەنەوشیروان لە بەندیخانە دا لە ئەحواڵی دەپرسێ، بزورگمێهر لە وڵام دا دەڵێ: رۆژگارم لە رۆژگاری نەوشیروان باشترە، چونكو

زسختی گـذر كردن آسان بود — دل تاجداران هراسان بود[592]

تێپەڕین لە سەختیو ناڕەحەتی هاسانە — ئەوە خاوەن تاجەكانن كە دڵیان دەترسێ

بە قەولی برزوویەی تەبیب رۆژگارێك كە رەوتی سەردەمەكە بەرەو نەهامەتی دەڕوا، وای لـێ دێ كە كاری خێرو باش لەنێو خەڵك دا نەمێنێ، كردەوەی باشو ئەخلاقی پەسند لەباو دەكەوێ، رێگەی راستو دروست دەبەسترێو خەتی

---

[590] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 459، چیرۆكی بزرگمێهریش چیرۆكی رۆشەنبیرانی رۆژگارەكانی رەشو پڕ لە بەدبەختییە، كە چاریان بێچارەو دەركەوتوە كە خزمەتی دڵڕەشانی خاوەن دەسەڵات، لە حاڵێك دا ناتوانن بۆ هەتا هەتایە چاو لە راستییەكانی كە ویژدان ئازار دەدەن بپۆشنو راستییەكان بشارنەوەو زمانی خۆیان گرێدەن، كەوابوو زوو یا درەنگ خۆ ئاشكرا دەكەنو سەریان بە فەتەرات دەدەن.

[591] ئێران لە سەردەمی ساسانییەكاندا.

[592] شانامەی فیردەوسی.

گومرابوون دەكرێتەوە، عەدلو داد لەناو دەچێو زۆرداری جێگەی دەگرێتەوە، زانست وازی لێ دەهێندرێو لەبیر دەچێتەوە، نەزانی پەسندو دەس قونجاو خوێڕیگەریەتی زاڵ دەبێ، شەڕفرۆشەكان بەحورمەت دەبنو فرتو فێڵ زۆرو وەفاو ئازادەگی لەبیر دەچنەوە، مەزلوومو خاوەن ماف زەلیلو زاڵمی بێفەر خۆشەویست دەبێو...[593] جا لە كەشو هەوایەكی ئاوا دا ئەو پیاوە زاناو بلیمەتە نەیتوانی لەژێر زەختی كەڵەوەی ئەو بیرە تەسكو نەخۆشەی هەرە گەورەكانو ناپاكی هاوڕێیانی بێمێشكو فێڵاوی ئەوان رزگار بێ. پاش ئەوەی 13 ساڵ لە خزمەت خوسرەو پەرویز دابوو، بە تۆمەتی ئەوەی بیرو باوەڕی بە "دوئالیسم Dualisme" واتە بیری سەنەویەتی هەیەو دوو مەبدەئی‌یە، خرایە بەندیخانەوەو رۆژێك خوسرەو پەرویز بانگی كردە لای خۆیو ئەمری كرد هەر لەوێ دمو لووتیان شكاند.[594] بزورگمێهر گوتی: دەمو لەوسی من دەبوو لەوەش خراپتری لێ بكرێ. خوسرەو پەرویزیش پرسی: ئەی دوژمنی دژ بە خوا بۆچی؟! وڵامی داوە، لەبەر ئەوەی كە من لە لای خۆو بێگانە ئەوەندەم تاریف دەكردیو شتی وام بە چاكە لەسەر تۆ دەگوت كە لەتۆدا بوونیان نەبوو، بەم هۆیە تۆم كردە خۆشەویستی ئەوانو لەسەر كارچاكی تۆ زۆر شتم دەگوت كەوانەبوو، تۆیەك كە لە هەموو پادشاكان خراپترو نیەت پیسترو دژرەفتارتری. پەرویز كە ئەوانەی بیست ئەمری كرد لەسەریان دا!

بیروباوەڕی زاڵ بەسەر شاو چینی حاكم لە سەردەمی ساسانییەكاندا، وەك زۆر لە قۆناغە مێژووییەكان یەكێك لەو هۆیانە بوو كە خەڵك بە تێكڕا بەرانبەر بە چارەنووسی وڵاتو رووداوەكانی دوارۆژو بە تایبەتی لەسەر ناكۆكی چینایەتی لە كۆمەڵگا دا ساردو بێمەیل بنو بە تایبەتی بەرانبەر بە چینی بەرهەم هێنەری كۆمەڵگاو جووتیارەكان بێموبالات بن. بۆ ئەوەی لە نموونەیەك لەوانە حاڵی بین زەین بدەنە وەسیەتنامەی ئەردەشیری بابەكان: لە گۆڕینی سینفێك بۆ سنفێكی دیكە پشتگیری بكەنو ئاڵوگۆڕ لە پلەو پایەكان دا مەكەن، چونكو ئاڵوگۆڕی پایەكانی ئەوان لە پایەیەك ڕا بۆ پایەیەكیتر دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی زۆر زووی شایەكانیش! جا بە لێخستن بێ یا بە كوشتن، لەبەر ئەوەی نابێ لەهیچ شتێك

[593] كلیلە و دیمنە، بە كۆششی مینەوی لاپەڕەكانی 6 تا 55 وەرگیراو لە كتێبی ئازەربایجان لە گەشتێك لە ئێران دا.

[594] مروج الذهب، ابوالحسن علی ابن الحسین مەسعوودی بەرگی 1 لاپەڕەكانی 270 تا 271 وەرگێڕدراوی ابوالقاسم پایەندە.

لەوە زیاتر بترسن کە "یەکێك لە سەرەوە بێتە خوار یا یەکێك لە خوارەوە بێتەسەر" چونکە ئالۆگۆڕی حاڵی خەڵك لە دۆخێك بۆ دۆخێکیتر دەبێتە هۆی ئەوەی کە کەس بە پلەی خۆی رازی نەبێ‌و هەموو کەس بیرو هۆشی لەسەر ئەوە دەبێ کە پایەکەی وا بچێتە سەر کە شیاوی ئەو نیە. ئەگەر پایەکەشیان چووە سەرتر دەگەنە جێگایەك کە بیر لە پاشایەتیش بکەنەوەو بیانهەوێ ببنە جێگری ئەو.[595]

بە کورتی بە پێی ئەو فەرمایشتانە هیچ کەس بۆی نیە پێشکەوێ‌و پلەو پایەی بچێتە سەرو ئەو پایەبەرزو بەرپرسایەتییانە تایبەتی ئەو کەسانەن کە تێیدان‌و خەڵکی دی ئەرکیان ئەوەیە بە دەوری خۆیان دا بخولێنەوەو ئەگەر هەوای چوونە سەری پایەیان کەوتە مێشکەوە دەبێ لەسەریان درێ!... ئەردەشیر بۆ جیا کردنەوەی چینی سەرێ‌و نەجیبزادەکان لە خەڵکی ئاسایی‌و جەماوەر، ئەوەی لە توانای دابوو کردی‌و تەنانەت لە تێکەڵ بوونی خوێنی ئەم دووچینە لە رێگەی ژن‌و ژنخوازیش پێشگیری دەکردو نێوی گەورە پیاوەکان‌و نەجیب زادەکان لە دەفتەرێکی تایبەت دا دەنووسراو رادەگیرا. ئەوە کارێك بوو کە بۆ یەکەم جار داریووشی گەورە دایهێنا.[596] سەیر ئەوە بوو کە هێندێك جار شاش مافی ئەوەی نەبوو کە کاری تایبەتی چینێك بدا بە کەسانێك لە چینەکەی تر.[597]

سەرهەڵدانی موزدەك‌و ئایینە تۆفانییەکەی بوو بەهۆی ئەوەی ئەم ئیمتیازە چینایەتییانەو ناتەبایی لە ناو بچێ. بەڵام دوای سەرکوتی پەیڕەوانی ئەو لە لایەن ئەنەوشیروانی عادڵەوە نامەی تەنسور هەر بۆ ئەم مەبەستە نووسرا تا ئەو نەریتە چینایەتی‌و ئەو ئیمتیازاتەی بنەماڵە نەجیبزادەکان بێتەوە جێی خۆی.[598]

---

[595] نامەی تەنسوور، وەرگیراو لە مێژووی کۆمەڵگەی ئێران بەرگی 1 ل 5 تا 455 لە مورتەزا راوەندی.

[596] نامەی تەنسوور، وەرگێڕانی ابن مقفع، لە زمانی پەهلەوی بۆ عەرەبی.

[597] هەروەکا نەوشیروان لە لەشکرکێشی بۆ رۆم پێویستیی بە پارە بوو، پیاوێکی کەوشدروو حازربوو پوولێکی زۆری بداتێ بەو مەرجەی کوڕەکەی دوای تەواو کردنی خوێندن بە دەرەجەی دەبیری بگا، بەڵام شا پێشنیارەکەی قبووڵ نەکرد (شانامەی فیردەوسی چیرۆکی نەوشیروان).

[598] مێژوی کۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەك ل 6 تا 455.

www.pertwk.com

ئەگەر برێك ورد بینەوە پاشماوەی ئەو كردەوانە هەتا ئێستاش بە شێوەی دیكە بەرۆكی زۆربەی ئەم ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی حوكمی ئەو سەردەمی ساسانییەكانی بەرنەداوەو كاریگەری ژەهراوی نیزامی دەرەبەگایەتیو خانخانی، بە تایبەتی لە كوردستان تا ئەم دوایانەش لەژێر نیزامی عەشیرەتگەریو دابو نەریتی خان سالاری بەردەوام بوو، كە ئەوە بە درێژایی مێژوو هۆی دواكەوتنو نەچوونە پێش بووەو لەنێو كۆمەڵگا دا رەگی كوتاوە. بۆ ئەوەی باشتر لەو بارودۆخە بگەین دەبێ سەرنج بدەینە مێژووی دووسێ سەدە لەمەوبەری ئەو مەڵبەندانەو بە تایبەتی كوردستان. ئەوكات بۆمان روون دەبێتەوە كە تەواوی راپەرینو هەوڵەكانی چاكسازی خەڵكی ئەم دەڤەرە بەهۆی لقێكیتر لەئەوان كە لەژێر ئەمری درەبەگێكی دیكە دابوونو تەنیا قازانجی خۆیان لەبەرچاو بووە سەركوت كراوە.[599]

لە سەردەمی ساسانییەكاندا ئێران دووبەش بوو، بەشێكیان خاكی ئەسڵی ئێرانێ بوو كە پێیان دەگوت "ئێرانشار"، بەشەكەی دی ئەو خاكە بوو كە دوایە كەوتۆتە ژێر دەستی ئێرانییەكانەوە كە پێیان گوتوە "ئەنیران یا جیا لە ئێران". خوالێخۆشبوو سەعیدی نەفیسی بڕوای وابووە كە حكوومەتی سەردەمی ساسانی جۆرە كۆنفدراسیونێك یا حكوومەتێكی فیدراڵ بووە، بە شێوەیەك لە هێندێك مەڵبەند حوكمڕانی سەربەست هەبووەو جاری وابووە حكوومەتەكەش بەمیرات بۆ میراتگرانیان بەجێ ماوە[600] و لەهێندێك شوێنی تایبەت حوكمڕانەكان نێوی شایان لەسەر بووەو هەر لەبەر ئەوەش بە شای ساسانییەكان گوتوە شاهەنشا یا شای شایان. لەریزی ئەو حوكمڕانانە دەتوانین "گیلانشاه"و "میشانشاه یا دەشتی میشان"و "گووتیانشا"و "ئەرمەنشا" نێوبەرین، جگە لەوەش ساسانییەكان حەوت خانەدانی سەردەمی هەخامەنشییەكانیان دووبارە ژیاندۆتەوە كە هەركام لەوان خاوەن دەسەڵاتی روكنێك لە روكنەكانی وڵات بووە، بۆ نموونە یەكیان بەرپرسی دادپەروەری، یەكیتریان بەرپرسی كاروباری سەربازیو ئەویتر بەرپرسی كاروباری ناوخۆ بووە... باقی چینەكان تا ئەو جێگە

---

[599] چاوخشاندنێك بە رووداوەكانی دوو سێ سەدەی دوایی بە تایبەتی لە پێوەندیی كورد دەگەڵ وڵاتانی داگیركەرو سەركوتی پیاوماقووڵانی ئەو نەتەوە بەهۆی خان سالارە لەخۆباییەكانی تەماحكارو نەزانی خۆیان، زۆر بە سانایی دروستی ئەو بۆچوونەمان بۆ روون دەكاتەوە.

[600] مێژووی شارستانیەتی ئێرانی ساسانی لە سەعید نەفیسی ل 296.

www.pertwk.com

لاواز دەبوون کە سەرئەنجام جووتیارەکان بوونە سێرف، واتە مرۆی بەستراوە بەو زەویە بوون کە کاریان تێدا دەکرد. پرۆفیسۆر رۆمن گیرشمەن دەنووسێ: جووتیارەکان هەرچەند بە پێی یاسا ئازاد بوون بەڵام بەکردەوە کۆیلەی بەستراوە بەهەرد بوون کە لەگەڵ لادێیەکانو زەوییەکانی ئەو دێیانە دەفرۆشرانو ملکی گەورە خاوەنی جووتبەندە، نەجار، ئاسنگەر، تەونکەر، نانەوا، ئاشەوانو رۆن گری تایبەتی خۆیان بوون.[601]

جێگەی سەرنج ئەوەیە کە هیچ کەس لە گەورەو بچووك مافی قسەکردن لەگەڵ شای نەبووەو داخوازییەکان لە رێگەی کەسانی تایبەتەوە بە گوێی شا دەگەیەندران، لادان لەو رێو شوێنە سزای مردن بوو. وەك دەنووسن: لەیەکێك لە جێژنەکان دا نەوشیروان رووی لە گەورە پیاوان کردو دوو جار داوای لـێکردن کە بۆچوونی خۆیان لەسەر بڕیارەکانی کە پەسند کرابوون باس بکەن. لە جاری سێهەم دا یەکێك لە ئامادەبووان پرسیاری لە شای کرد ئاخوا شا باوەڕی ئەوەیە ئەوماڵیاتەی داندراوە بۆ هەمیشە دەمێننەوە؟... شا بێئەوەی وەڵامی پرسیارەکەی بداتەوە گوتی: ئەی مەلعوونی جەسوور ئەتۆ لە کام چینی؟ پیاوە گوتی لە چینی دەبیرانم، شا ئەمری کرد ئەوەندەیان بە جەوهەردان لەسەری دا تا مرد، ئەو فەرمانە بۆ ئەوەی بەڕێوەچوو تا کەس نەتوانێ بڵێ ئەنەوشیروان عادڵ نەبوو![602]

بە سەرنج دان بە گەلاڵەی گشتی جۆری بەڕێوەبردنی حکوومەت لە ئێران داو بە تایبەتی لەسەردەمی ساسانییەکاندا کە بێ ئەوەی بچینە ناو وردە شتەکانەوە باسمان کرد، بە باشی دەزانین چاوێکیش بە ئیمپراتووری رۆمو جۆری بەڕێوەبردنی ئەو ئیمپراتووری‌یە دابخشێنین تا لەگەڵ جۆری بەڕێوەبردنی کوردستانیش ئاشنا بین کە بە داخەوە هەموو کات بەهۆی هەڵکەوتی زۆر تایبەتی لە بواری جوغرافیاییو سیاسی‌یەوە بارودۆخێکی دوولایەنەی هەبووە، واتە جارێك لە دەست ئەم دابووەو جارێکی‌تر کەوتۆتە ژێر دەسەلاتی یەکی‌ترو، یا چەند بەشێکی هی ئەمو چەند بەشێکی‌تری هی ئەو بووەو بە ناچاری بەهۆی ئەم دوو نیزامەوەو لەژێر حوکمی ئەو دوو ئیمپراتوورییە بەڕێوە دەچوو.

---

[601] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام لە رۆمێن گیرشمەن، وەرگێڕانی محمد معین، بەرگی 2 ل 176. ئەو رەوشە تا ئەو دوایانەو کاتی بەڕێوە چوونی یاسای چاکسازیی زەوی، لە هێندێك شوێنی خان نشین بەڕێوە دەچوو.

[602] مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، بەرگی هەوەڵ، ل 465 نووسینی مرتضی راوندی.

www.pertwk.com

هەرچەند بە وتەی مینۆرسکی: هیچ کات نەبۆتە فەرمانبەرداری دەوڵەتە گەورەکانو داگیرکەرانو لـێنەگەڕاوە بە سانایی فەرمانڕەوایی لە خاکەکەیان دا بکەن....[603]

بەشی پێنجەم

ڕێکخستنی ئیداریو ئورگانیی ڕۆم

جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان

لەدایك بوونی ئەو ئیمپراتوورییە هەر لە سەرەتاوە موشکیلە خوڵقێن بووە، چونکوو جگە لە هەڵکەوتەیەکی جوغرافیایی زۆر باش بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەهێز، دەسەڵات پەیدا کردنی ئەو دەوڵەتە بە نرخی نلەنێوچوونو نەمانی دەوڵەتەکانی ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیە لە یۆنان وەڕاست گەڕا،[604] هەر کە

---

[603] کورد، دقی وتاری پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسەکان لە بروکسێل، بێلژیك 1915.

[604] دەبێ بڵێین کە جۆری لەدایکبوونی ئەو ئیمپراتوورییە دەبێ لە لاپەڕەکانی مێژووی وڵاتانی یۆنان، واتە ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیەدا بدۆزینەوە کە ئەویش بەدوای لەناوچوونی زانستو زانایان دا پێك هات. بەم شێوەیە کاتێك لە سەدەکانی 2و 3ی بەرلەزایین زانست بەوپەڕی گەشەکردنی خۆی گەیشتو بە وتەی مرتضی راوندی (مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران بەرگی 1 ل 318) [و ئەرشمیدۆس لەو بەرەوپێش چوونە دا نیشانەی لووتکەو خاڵی ئەوج بوو.] دەڕاستیدا بە کۆچی دوایی ئەرشمیدۆس سەردەمی مەرگو لەناوچوونی یۆنان دەستی پێکردو کاتێك کە خەڵکی شاری "سیراکۆز" قەڵاچۆ کرانو شار بە جارێك وێران بوو، لەدایکبوونو گەورەبوونی شاری ڕۆم دەستی پێکردو ڕۆمییەکان زۆر زوو فووتو فەننی بەکردەوەیان لە جێگەی زانستی رووت (موتڵەق) داناو لەجیاتی ئەوەی تەنیا فکرو عەقڵ بەکار بەرن روویان کردە چەكو چۆڵو هۆگەلی کوشتوبڕ، بە جۆرێك کە سەدەیەك دوای ئەرشمیدۆس، یۆنانی نوقمی شانازیو سەربەرزی سەرچاوەگرتوو لە زانستو زانیارییەکانی رۆژلەرۆژ زیاترو زاناگەورەکانی خۆی بوو، کەوتە داوی وەسواسی کیمیاگەریو کۆنەپەرستیو سەرگەردانیو شتی لەو بابەتە. هەر لەو حاڵەدا کە باری یۆنان کەوتە لێژی، هێزی دڕندەو زەبەلاحی ڕۆم بێهیچ کۆسپو تەگەرەیەك رێگەی پێگەیشتنو بەربڵاوبوونی دەپێوا و بە وتەی دوکتور (مووسای جەوان) کە لە کتێبی بناغەکانی حقووق (مافناسی) دا هێناویەتی "لەجیاتی بەهرە وەرگرتن لە لۆجیکی زانستو وتووێژ، هەوڵیان دەدا لە شەمشیر وەشاندنو خەدەنگ هاویشتن دا شارەزا بنو ... و بەم

ئەو وڵاتانەی خستە سەر خاکی خۆی، ئەو خاکەی لە ئاسیای بچووکیشدا گرتبووی بە گێرەو کێشەیەکی کەم خۆیان لەگەڵ ئەو حکوومەتە تازە پێك هاتووە خستو بەم شێوە خاکی ژێر دەسەڵاتی ئەوەندە لەبەر یەك کشاوە کە پاڵی وەخاکی ئیمپراتووری پانو بەرینی پارت (ئەشکانی)و دوایەش ساسانییەکان داو هەر لەو سەردەمیشەوە ناتەباییو شەڕ لەنێوان دوو غوولەکەی دنیای ئەو کات دەستی پێکردو کوردستان کە نیزیك بە تەواوی سنوورەکانی رۆژئاوای ناوەندی ئێرانو رۆژهەڵاتی ناوەندی رۆمی دەگرتەوە، وەك هەمیشە بوو بە ناوەندی شەڕی نێوان ئەو دوو ئیمپراتوورییە.

بیانووی دەست پێکردنی ناکۆکیو تێك هەڵچوون لەنێو ئەو دوو وڵاتە دا، ئەرمەنستان لە لای رۆژهەڵاتو باکووری رۆژهەڵاتی کوردستان بوو کە لە گەلێك ساڵ پێشترەوە لەژێر فەرمانی حکوومەتی لقێك لە خانەدانی پارت یا ئەشکانییەکان دابوو.[605] بە وتەی کریستێن سێن[606] "ئەو دەڤەرەشاخاوییە کە لە لایەك دەگاتە گۆشەی باشووری بەحری رەشو لە لایەکیترەوە دەچێتەوە ئەو شوێنەی کە زێی گەورەو دیجلە دەگەنە یەك، دیارە ئەوە سنوورێکی سروشتیو قورسو قایم لەنێوان ئێرانییەکانو رۆمییەکان دانەبوو. هەر ئەم هەڵکەوتەجوغرافیاییە هۆی پێکهاتنی شەڕو کێشەی دایمی لەنێوان ئەو دوو وڵاتە بوو.. سەرۆکی تیرەکانی ئەرمەنستانیش هەمیشە ئامادەی راپەڕین بوونو لایەنگرانی ئێرانو رۆمیش هەموو کات لە قڕەو کێشە دابوون..."

دەبێ ئەوەش لە نووسراوەکانی "کریستێن سێن" زیاد کەین کە هەموو کات دەستی نادیاری ئێران یا رۆم لەم شۆڕشو نائاراميیانەی ئەرمەنستان دا هەبووە، هەروەك لە راپەڕینی ئەردەشیری پاپکان دا یەکیەتییەك لە دژەکانی ئەو بە رێبەری "خوسرەو، ناسراو بە تیردادی دووهەم" پادشای ئەرمەنستان لەوێ پێك هات کە رۆمیش لە بنەوە پشتیوانیی لێ دەکردو سەرئەنجام شکانی ئەو یەکیەتییە بوو بەهۆی ئەوە دەوڵەتی رۆم راستەوخۆ بێتە نێو مەسەلەکەو

شێوە زۆری پێنەچوو کە دەنگی پێی چەکمە لەپێیانی رۆمی کووچەو کۆڵانی ئاتێنی پڕکردو گوێی عالەمی کەڕ دەکرد." باشتر وایە بە ڕوونی بڵێین رۆم لە ئاکامی کەمترخەمی، چەوت بیریو بێخەیاڵیی سەرچاوەگرتوو لە بڕوا بە زانستی رووتی دوور لە ئەزموون کردەوەی یۆنانییەکان دا پێك هات.

[605] لە دەوری ساڵی 62ی زایینی.

[606] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا [...] ل 244.

هەلاّیسانی دووبارەی شەڕەکانی حەوسەت ساڵەی ئێرانو رۆمی لـێ کەوتەوە کە بە مەبەستی بە دەستەوە گرتنی جادەی ئاوریشمو رێگا بازرگانییەکانی نێوان رۆژهەلاّتو رۆژئاوا بوو کە بەشی زۆریان لە لای سەرووی بین‌النهرین و ئەرمەنستان بەرەو باکوور درێژەیان هەبوو. ئەو رێگایانە بۆ ئەو کەسەی بە دەستیەوە بان زۆر گرینگ بوو. هەروەك ئەو کات کە ئیمپراتووری ئیسلام زنجیرەی خانەدانی ساسانی لەناوبرد، بۆ ماوەیەکی درێژ بوو بە میراتگری تەواوی ئەو رێگەو بانەو داهاتی یەکجار زۆری گومرگیان. هەر کە خەلیفەکانی عەبباسی لاوازو کەم دەسەلاّت بوون ئوروپایەکان جێ‌نشینی ئیمپراتووری رۆمی لێك بلاّو بوو بوونو هاتنە سەر ئەو قەناعەتە کە ئەو ئاواتە لەمێژینەیە بێننە دی، بەلاّم لە پێش دا ئیمپراتووری سەلجووقییەکانو دوایەش هێزی تازە پێك هاتووی عوسمانی دیوارێکی ئاسنینیان لە بەرانبەر ئەوان دا ساز کرد کە هەر ئەوە بوو بەهۆی زنجیرە شەڕو گۆڕانکارییەکی پشتی پەردەو پێکهاتنی هیندێك یەکیەتی بۆ دژایەتی لەگەلّ عوسمانییەکان کە هەمووی ئەوانە لە مێژوو دا بە نێوی "مەسەلەی رۆژهەلاّت" نێوبانگی دەرکردوە.

باش دەزانین کە خاکی کوردستان دەرگای هاتن بۆ ئەو رێگایانە بوو، هەموو شەڕەکان تا سەردەمی عوسمانی‌یەکان لەوێوە دەستی پێ‌دەکرد یا لەوێ تەواو دەبوون، ئەگەر بۆ سەرەتاکانی بگەڕێینەوەو باسیان لێوە بکەین، کاتێك "ئەلکساندر سووروووس" ئیمپراتووری رۆم بۆ بەربەرەکانی لەگەلّ ئەردەشیری پاپکان لەشکرەکانی سوپای رۆمی بەرەو ئێران هێنا، ئەو بەشەی بۆ ئازەربایجان [ئاترۆپاتین = مادی بچووك کە بەشی هەرەزۆری خاکی ئەوێش لەسەر کوردستان بوو] نارد سەرەڕای ئەوەی لەپێش دا هێندێك سەرکەوتنی وەدەست هێنا، دەگەڕانەوە دا یا باشترە بلێین لە پاشەکشە دا تووشی سەرمای سەختی ناوچە شاخاوی‌یەکانی ئازەربایجانو کوردستان هاتو گرفتاری شەڕی قورسی تاقمە سوارچاکو ئازاو چابوکەکانی ئەو دەوەرە بوون کە بە پێی نووسینەوەی ژەنەراڵ سێرپێرسی سایکسی ئینگلیزی نووسەری کتێبی مێژووی ئێران، ژمارەیەکی زۆریان لـێ کوژراو لە ئاکام دا ئیمپراتووری رۆم لەگەلّ شکانێکی سەرشۆرانە بەرەوڕوو بوو.[607] هەر لەو شەڕە دابوو کاتێك تیردادی

[607] مێژووی ئێران، سێر پێرسی سایکس، بەرگی دووهەم ل 539.

ئەشکانی فەرمانڕەوای ئەرمەنستان تەنیا ماوە، بە پیلانی ئەردەشیر، بێشەڕ، بەهۆی کەسێك بەنێوی "ئاناك" کە ئەویش ئەشکانی بوو کوژراو[608] [... ئەردەشیر بێئەوەی نرخێکی ئەوتۆ بدا دەستی بەسەر ئەرمەنستان داگرت...][609]

هێندێك لە لێکۆڵەرەوانی وەك "کورپۆرتیر"، "فلاندن"، "کۆست"، "دومیرکان"، "لۆلمان هۆپت"و...[610] نەخشو نیگارە بەرچاوەکانی"سوورەت داغی" هەڵکەوتوو لە گوندی "خان تەختی" لە 30 کیلۆمیتری شاری "سەڵماس"[611] بەهی ئەو رووداوە دەزانن.[612]

دامەزراوە حکومییەکان

وڵاتی رۆم بەدوای نەمانی حکوومەتی پاشایەتی دا بە شێوەی "کۆماری Republique" بەڕێوە دەچوو کە لەو جۆرە دامەزراوەدا حکوومەت لە دەست ئیمپراتوورەکان دەرهاتبووو کەوتبووە دەستی دەوڵەمەندو نەجیبزادەکان، بەڵام دیسانیش چینەکانی خوارێ یا "پرۆلێتێرەکان"(رەنجبەران)[613] هیچ مافێکیان لەحکوومەت دا نەبوو. نوێنەرانی مەجلیسی پیران (سەنا) کە 300 کەس بوون لە لایەن نەجیبزادەکانەوە دیاری دەکران. لەو دامەزراوە کۆماریيە دا باڵادەست ترین ئۆرگانی نەتەوەیی، ئەنجوومەنی گشتی بوو کە هەموو هاووڵاتیانی رۆمی لەسەروخوار دەیانتوانی بەشداری تێدا بکەن، مۆرەکانی پایەبەرزی حکومەتیش لە لایەن ئەو ئەنجوومەنەوە هەڵدەبژێردران.[614]

---

[608] کارێك کە ئێستا لە دنیادا باوەو خاوەن دەسەلاتەکان لە وڵاتانی وەك عێراقو [ئێران]و... موخالیفەکانی خۆیان لەناو دەبەن.

[609] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 467.

[610]. R.Kerporter. E.hlonden. P. coste,j.De Morgan, c.h.Lehmann.Haupt.

[611] باستانشناسی (دێرینەناسی ئێرانی دێرین) لوونی واندنبێرگ، وەرگێڕدراوی عیسی بهنام ل 118 کە ئەویش لە ئازەربایجان لە گەشتی... وەرگرتوە.

[612] سەفەرنامەی جێکسێن لێکۆڵەرەوەی ئەمریکاییو هونەری ئێرانی کۆن، لە نووسینی "ئیدات پرادا"و کتێبی ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا زۆرشتی بەکەڵکی لەم بابەتەی تێدایە.

[613] پرۆلێتێر بە مانای رەنجبەرو زەحمەتکێش هاتوە (فەرهەنگی عمید) [بەڵام بە بڕوای مارکسیستەکان کرێکارانی سەنعەتین. و]

[614] مێژووی ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی بەرگی 1 ل 51 بەدوا لە مرتضی راوەندی.

www.pertwk.com

بەرزترین کەسانی دەزگای بەڕێوەبەریو کارگێڕی "کۆنسوول"ی پێ دەگوترا کە تەنیا دوو کەس بوونو بۆ ماوەی ساڵێك لە لایەن ئەنجوومەنی گشتییەوە هەڵدەبژێردران، هەرکات یەکێك لەم دوو کۆنسووله لەگەڵ کردەوەی ئەویتر هاودەنگ نەبووایە دەیتوانی لە مافی "وێتۆ" کەڵك وەرگرێ کە لەو حاڵەتە دا بڕیاری دراو لە لایەن ئەویترەوە بەڕێوە نەدەچوو.[615] سوپاش لەژێر چاوەدێری کۆنسوولەکان دا ئەرکی خۆی بەڕێوە دەبرد، مەگەر لە هەلومەرجێکی تایبەتو زۆر پێویست دا کە ئەوسا لە ژێر ڕێنوێنیی مەجلیسی پیران دا کۆنسوولەکان دەسەلاتی ئەو بەشەیان بۆ ماوەی شەش مانگ بە کەسێکیتر دەسپارد. بەو کەسەش کە بۆ ئەم ئەرکە دیاری دەکرا دەگوترا دیکتاتۆر. فەرماندەرەکانی ئەیالەتەکانیش لە لایەن ئەو دوو کۆنسوولەوە دیاری دەکران. بەڵام ئەو فەرماندارانەی بۆ ئەیالەتەکانی داگیرکراو دادەنران نەدەبوو خەڵکی ئەوێ بن، بەڵکوو دەبوو لەنەجیبزادەکانی ڕۆم دابندرێن.

بە دوای ڕێککەوتننامەی ساڵی 298ی زایینی کە لە نێوان ئێرانو ڕۆم دا بەستراوەو بە ڕێککەوتن نامەی "نەسیبەین" بەنێوبانگە، خاکی کوردستان لە نێو ئەو دوو وڵاتە دا بەش کراو هەر وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا بوو بەیەکێك لە هۆکارە هەرە گرینگەکانی ئاڵۆزیو تێکهەڵچوونی خەڵکی کوردستانو زۆر شۆڕشو بەرخۆدانی لە بەرانبەر خاوەن دەسەلاتەکانی ڕۆم بە دواوە بوو. بە پێی ئەو ڕێك کەوتننامەیە ئێران دەستی لە ئەرمەنستانو بەشی سەرووی بین النهرین واتە کوردستانو چەند بەش لە ئازەربایجان، هەڵگرتو بەڕێوە چوونی ئەو ڕێك کەوتننامەیە بوو بەهۆی ئەوە کە ئەو هەرێمە (ئازەربایجان)و لە هەمووان گرینگتر "تیسفوونو مەداین"ی پایتەختی ئێران بێهیچ کۆسپێك بکەوێتە مەترسیو دەست وێڕا گەیشتنی ڕۆمییەکان.[616] جگە لەوەش بەدیاری کردنی قەڵای "زینتا" لە ئاترۆپاتێن وەك سنووری ئەرمەنستان کە ئیتر بەشێك بوو لە ئیمپراتووری ڕۆم، بەشی هەرە زۆری ئەو دەڤەرە کەوتە سەر

---

[615] مافی وێتۆ ئەوڕۆ لە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکاندا، ئیمتیازێکە بۆ پێنج ئەندامی ئەسڵیو هەمیشەیی ئەنجوومەن (ئەمریکا، رووسیە، ئینگلیس، فەڕانسەو چین) لەگۆڕێ دایە، ئەگەر یەك لەوان لەگەڵ بڕیارێك کە باقی ئەندامانی هەمیشەیی ناهەمیشەیی بیدەن دژایەتی هەبێ، لەو مافە کەڵك وەردەگرێو پێش بە بەڕێوەچوونی بڕیارەکە دەگرێ.

[616] مێژووی ساسانییەکان، نووسینی محمد جواد مەشکوور ل 276.

ئەرمەنستان[617]و، ئەو دۆخە جوغرافیاییە تا کاتی پاشایەتی شاپووری دووهەم (337ی م) بەردەوام بوو.[618]

دابەش کردنی کوردستان بە دوو بەشی ئێرانیو رۆمی، بەگشتی گرفتارییەکی زۆری بۆ خەڵکی ئەوێ پێك هێنا، بەڵام نائارامی ئاڵۆزی کوردستانی رۆژهەڵات (رۆژهەڵاتی دیجلە) سەرچاوەکەی لە تێکەڵ پێکەڵیو نارێکی دەرباری ساسانییەکانو لێك بڵاوبوونی شیرازەی کاروبارو لاوازیو بێتوانایی پادشاکانو کارشکێنی نەجیب زادەکانو موئبیدەکاندا بوو. پێویستە ئەوەش بزانین کە ژیانی خەڵکی ئەو بەشەی لەژێر دەستی رۆمییەکان دابوو باشتر لەخەڵکی بەشەکەیتر بوو، چونکو یاساکان دوای کۆماری دووهەم لە رۆمو لە سەردەمی ئیمپراتووری دا (لە 122ی زایینی)بە دوا جۆرێك بوون کە ئیمپراتوورەکان دەوروبەری شارەکانیان گچکەتر کرد، لەحاڵێك دا دەسەڵاتی فەرماندارەکان لە ئەیالەتەکان دا زیاتر ببوو. بۆ نموونە "دیۆگلنین" لە جێگەی 45 شارستان کە رۆمیان لـێ پێك هاتبوو وڵاتی کردە 101 شارستان، ئەویش بە شێوەیەك کە هەرکام لەوان بەڕێوەبەریو رێکخستنی سەربەستو تایبەت بە خۆیان هەبوو،[619] بۆ ماوەی دوو سەدە ئاشتیو ئاسایشێك کە بە سەردەمی "ئاشتی رۆم = Pax-Rommana"[620] بەنێوبانگە بەردەوام بوو و ئەوە بوو بەهۆی ئەوە خودموختاری زاڵمانەی والییەکانو شێوەی وەرگرتنیماڵیات تا رادەیەکی زۆر تەواو بێو لەهێندێك هەلومەرجی پێویستو تایبەتی دا بە خەڵکی پارێزگاکان دەسەڵاتی حکوومەتی ناوخۆیی دەدراو کاروباری خۆیان بەڕێوە دەبرد. لە ئاکام دا مافی شارستانیەتو مەدەنیو کۆمەڵایەتی ئەوەندە بەربڵاو بوو کە هەموو چینو توێژێك بە یەکسانی لێی بەهرەمەند دەبوون. دنیا وای لـێ هاتبوو [... کەسێکی رۆمی دەیتوانی بێ ئەوەی هەست بە بێگانە بوون بکا، لە لەندەن ڕا بێتە مارسێیو لەوێوە بچێتە ئەسکەندەریەو سەفەری بابێل بکاو لەو

---

[617]هەمان سەرچاوە.

[618]مێژووی ئازەربایجان، نووسینی ئێدوین میلتۆن رایت ل 62.

According to the creet Latin and muslim Geogsapher Edvin Milton.

[619]مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، نووسینی مرتضی راوندی بەرگی 1 ل 307.

[620]مێژووی مەدەنیەتی رۆژئاوا، وەرگێڕدراوی پەرویز داریوش ل 461 بەدوا.

بێتە مارسێیو لەوێوە بچێتە ئەسکەندەریەو سەفەری بابێل بکاو لەو شارستانیەتەی رۆمییەکان بە دنیایان بەخشیبوو بەهرە وەرگرێ.][621]

رێگاو بان ئەوەندە بەربڵاوو خۆش ببوو کە رێبوارێك (موسافیرێك) دەیتوانی بە هەژدە رۆژ لە رۆم را بگاتە ئیسکاتلەند لە باکووری ئینگلستان. لەسەر بنەمای ئەو پێوەندیو یاسایانە، ئەو بەشەی کوردستان کە لەگەڵ رۆم بوو لە خۆشگوزەرانیو هاسانکاریەکی باشتر دا بوونو لە هێندێك جێگەی ئەو بەشەش وەك "نەسیبەین"و "ئامێدی = دیاربەکر" کە لە خەتی سنووری رۆم دوور بوون، حکوومەتی ناوچەییو خودموختار پێك هاتبوو، یاساو رێسایەك کە "پرانتۆر Prantor"یان پێ دەگوت لە رێگەی هێندێك کارزانی یاسا کە دوایە بەنێوی "پارێزەرە کارزانەکان" دەناسرانو بە شێوەی رەسمی دادەمەزرانو پێیان دەگوتن "خوبرەگانی قانوون = یاسا زانان" لە شوێنگەلی تایبەت دا هەڵسو کەوتیان لەگەڵ دەکراو لەو هەرێمانە دا بەرێوە دەچوونو بەم شێوە [... یارمەتیان بە پەرەسەندنی دادوەری دەکرد][622]

لەو شوێنەوارانە دا کە ماون هێندێك شت وامان بۆ دەردەخەن کە رۆمییەکان چەند حاکمێکیانبەنێوی "کۆنسوول"وەك کەسانێکی غەیرە رۆمی لە ئیتالیا را ناردۆتە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان تا دەعوا گرینگەکان بەپێی نەریتی ئەوشوێنانە چارەسەر بکەن. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین لەبەرێوە بردنی یاساکانی مافپەروەریی رۆم دا یاساو رێساکانی ئەو شوێنانەش وەبەرچاو گیراون کەپێیان گوتوە "Jusjentium" واتە یاسای هەموو نەتەوەکان.[623] هەروەك لەنوسخەی ئەسڵی "مەعریفەتی پیری شەهریار یا شالیار" دا کە لەگەورەکانی زەردەشتی کوردستان لە کاتی هێرشی عەرەبەکان بۆ ئێران بووە، ئاماژە بەوە کراوەو بەنێوی "مارفەتوورۆمی = معرفت رومی" هاتوە.[624]

---

[621]هەمان سەرچاوە.

[622]مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، مرتضی راوندی بەرگی یەکەم ل 315.

[623]هەمان سەرچاوە.

[624]وەك پێشتریش ئاماژەی پێکرا ئەو نووسراوە هی یەکێك لە موغەکانی زەردەشتی کوردستان بووە کە بە پیری شهریار یا پیری شالیار ناسراوە، نووسراوەکەش کە "مارفەتوو پیری شالیارە" بەندەکانی "موسەجەع"ە بۆ کەڵك لێوەرگرتن لە کتێبی کوردو پێوەندیی رەگەزیو مێژوویی، نووسینی خوالێخۆشبوو رەشید یاسەمی بڕوانە.

له سەردەمی "ژوستی‌نین"ی ئیمپراتووری رۆم کە لەگەڵ ئاشکرابوونی ئیسلام (سەدەی شەشی زایینی هاوکات بووە هەموو یاساکانی رۆمیان کۆکردۆتەوە، وەك نووسیویانە بۆتە "دووهەزار بەرگو سێ‌میلیۆن دێر" دوای گرتنی ئەسکەندەریە لەلایەن موسڵمانەکانەوە کە پێوەندی لە نێوان زانایانی ئیسلامی‌و مافناسە رۆمییەکان پەیدا بووە، ئەو یاسایانە چوونە نێو فیقهی ئیسلامی‌و شاهیدی ئەو بۆچوونەش نووسراوەی "پیری شاریار یا شالیارە"و بۆمان روون دەکاتەوە کەئەو یاسایانە بەر لە ئیسلام لە کوردستان بەڕێوە چوون.

یاساکانی کۆنی رۆم ئەوەندە بەرەو پێش چوون کە لەم رۆژگارەش لە هێندێك وڵاتی دنیای سێهەم دا هەر بەشێوەی ئەو سەردەمەی رۆمییەکان بەڕێوە دەچن. بۆ وێنە [ئەگەر لەبەڕێوەبردنی "قصاص" دا مەترسی مەرگ بێتە گۆڕێ بەناچاری بە دانی دیە جێبەجێ دەکرێ]و یا [... مرۆی شێتو منداڵ ئەگەر بە تاوانباریش بناسرێن سزا نادرێن...][625]

خۆشگوزەرانی نەجیبزادەکان‌و چینە باڵادەستەکانی رۆم‌و جۆری ئەو کارە

له سەرەتای بە دەسەڵات گەیشتنی رۆم دا چینی خاوەن ئیمتیاز بە تایبەتی بە دوای وەدەستهێنانی بارێکی باشی ئابووری، بۆ تێپەڕ کردنی کاتی بێکاریی خۆیان وەدوای هێندێك کار دەکەوتن تا بتوانن دڵی خۆیان رازی کەن‌و لەو پێناوە دا دەستیان دەدایە کارگەلێکی نالەبارو زۆر ترسناکی ئەوتۆ کە بۆ خەڵکی ئاسایی تا رادەی لەناوچوون زەجرهێنەربوو. بۆ نموونە نەجیبزادە رۆمییەکان هۆڵی زۆر گەورەی خڕی بە قەدرایە مەیدانی فووتباڵیان. دروست دەکردو دەور تا دەور بۆ دانیشتن پلیکانیان لێ هەڵدەبەستو لە نێوەڕاستی دا جێگایەکیان بۆ یاری‌و بەڕێوە چوونی بەرنامە دەهێشتەوە.[626] لەو شوێنە

[625] کتێبی بنەماکانی مافناسی، نووسینی دوکتور موسی جوان کە ئەویش لە مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، بەرگی یەکەمی مرتضی راوندی وەرگرتوە.

[626] جێگەی وشەی ئامفی تێئاترو حاشیەکەم گۆڕیوە. و

هێندێك كاری دوور له‌ حه‌یاو ئه‌خلاق به‌ڕێوه‌ ده‌چوو. هه‌روه‌ها كۆیله‌و دیله‌ بێچاره‌كانیان ده‌خسته‌ به‌رده‌م دڕنده‌كانی وه‌ك شێرو به‌برو پڵینگ، كاتێك له‌شی ئه‌و بێچارانه‌ ده‌كه‌وته‌ به‌رچنگو كه‌ڵپی ئه‌و دڕنده‌ وه‌حشیانه‌و هاواریان ده‌گه‌یشته‌ فه‌له‌ك، راست ئه‌و كات بانگی خۆشیو فیكه‌ی شادی له‌ ده‌روونی ڕه‌شو بێڕه‌حمی شێتانه‌ی بینه‌ران به‌رز ده‌بۆوه‌و دنیای داده‌گرت. هه‌روه‌ها گه‌وره‌ پیاوانی رۆمی كۆمه‌ڵێك له‌ كۆیله‌و دیله‌كانیان به‌ ناوی "گلادیاتۆر" كه‌ له‌پێش دا ڕایان ده‌هێنان به‌ شمشێرو چه‌كی كوژه‌ری تره‌وه‌ له‌گیانی یه‌كتر به‌رده‌داو له‌ هه‌ڵدڕانو له‌ت له‌ت بوونی له‌شی ئه‌وان به‌و شمشێرو چه‌كه‌ تیژانه‌ی وه‌ك بیورو رمو... خۆشحاڵ ده‌بوون. وه‌ك ئه‌وه‌ی [... ترایانووس، دوای گه‌ڕانه‌وه‌ له‌ شه‌ڕه‌كانی دانووب، ده‌هه‌زار دیلی كه‌ له‌گه‌ڵ خۆی هێنابوونی، له‌ 133 كۆبوونه‌وه‌ی شانۆیی دا بۆ ڕابواردنی خۆیو نه‌جیبزاده‌كان له‌ گیانی یه‌كی به‌ردانو...][627]

له‌و ئاهه‌نگانه‌دا نیزیك به‌ ته‌واوی قوربانییه‌كان ـ ژنو مێرد" له‌ ده‌ڤه‌ره‌ داگیركراوه‌كان هه‌ڵده‌بژێردرانو ئه‌و به‌رنامه‌ پڕ له‌ شه‌رمو شووره‌ییانه‌ تا ڕاپه‌ڕینی كۆیله‌كان به‌ ڕێبه‌ری "ئیسپارتاكوس"و ئه‌وانیتر درێژه‌ی هه‌بوو. دواتر به‌ دانانی هێندێك یاسا پێش به‌وجۆره‌ ڕێوره‌سمانه‌ گیراو به‌ تایبه‌تی پاش وه‌رگرتنی دینی مه‌سیح وه‌ك دینی ره‌سمی ئیمپراتووری رۆم له‌ لایه‌ن "كونستانتین = قسنطنطین"ی ئیمپراتووره‌وه‌ له‌ ساڵی 312ی زایینی داو، ئۆگری رووحی خه‌ڵكی ئه‌و ئیمپراتوورییه‌ به‌ هه‌موو چینو توێژێكه‌وه‌ به‌م ئایینه‌و سه‌رنجدان به‌ ته‌علیماتی نه‌فسی ئه‌م ئایینه‌، لایه‌نی حه‌یوانیو وه‌حشیگه‌رییه‌ توندڕه‌وه‌كانی خه‌ڵكو ده‌زگای حاكمه‌ی تا ڕاده‌یه‌ك هێور كرده‌وه‌و دایمركاندو فه‌رهه‌نگی كۆمه‌ڵگا به‌ره‌و مرۆڤایه‌تیو ئوسوول چوو.

دوای ده‌سه‌ڵاتی شاپووری دووهه‌م زه‌خت له‌سه‌ر مه‌سیحییه‌كان كه‌م بۆوه‌و پادشاكان هێندێك جار بۆ لاواز كردنی بره‌وی نه‌جیبزاده‌ باڵاده‌سته‌كان هه‌وڵیان ده‌دا به‌ هێندێك كرده‌وه‌ مه‌سیحییه‌كان بۆلای خۆیان ڕاكێشنو له‌م ڕێگه‌وه‌ دڵو ڕای ئیمپراتووری رۆمیش وه‌ده‌ست بێنن، كار گه‌یشته‌ جێگایه‌ك كه‌ تاقمێك له‌ ده‌ربارییه‌كانیش به‌ شێوه‌ی ره‌سمی بوون به‌ مه‌سیحی. سیمای دیارو ئاشكرای

---

[627] مێژووی كۆمه‌ڵایه‌تیی ئێران له‌ مرتضی راوندی ل 310 به‌رگی 1.

ئەم سیاسەتە خوسرەو پەرویز بوو، بە شێوەیەك كە لە سەردەمی ئەو دا مەسیحییەكان لە زۆر لە شارەكانی ئێران كڵیسایان ساز كردو بە سەربەستی لە ئێراندا هاتووچۆیان دەكرد. ئەو كارە، واتە دانی ئازادی بە مەسیحییەكان لە لایەن خوسرەو پەرویزەوە بوو بەهۆی ئەوە لە نووسراوە سریانییەكاندا ئەو بە "عیسەوی پەنا"و "عیسەوی رەحیم"و پیرۆزترین پادشا نێوبەرن، هەر لەو كات دا موئبیدەكان ئەویان بە گوناحبار دەزانی.[628]

ئەرمەنستان كە بە رێبەری "تیردادی سێهەم" ئایینی مەسیحی لە پێش دا بە مەبەستی یەكیەتیی وڵاتو دوایەش بە هومێدی دۆستایەتی لەگەڵ رۆم[629] قبووڵ كردبوو و برەویشی پێدەدا، بێئەوەی بۆخۆی پێبزانێ، دانی پەروباڵی بە خاوەنانی كلیسا گەیاندە شوێنێك كە لە سەدەی پێنجەم دا ببوو بە گەورەترین خاوەنی ملْكو زەویو دەسەڵاتی شوێن دانەر لە ئەرمەنستان داو بە وتەی نووسەری مێژووی ئەرمەنستان، بەشی هەرە زۆری مەدەنیەتو فەرهەنگی ئەرمەنستانی كە لەگەڵ بەرژەوەندی ئەوان ناكۆكی هەبوو، لەناو برد.[630]

لە ساڵی 323ی زایینی دا كە "یولیانووس"ی ئیمپراتووری رۆم لەشكركێشی كرد، كوردستان كەوتە بەرهێرشو پەلاماری توندو تیژی سوپا ئەرمەنیەكان ئەرمەنی كە شەڕكەرانی "هۆن"و "ئالان"یش لەگەڵیان بوون. وەك نووسیویانە بەشەكانی رۆژهەڵاتی كوردستان هەتا دەریاچەی ورمێ ئەوەندە ئاوەدانو قەرەباڵغ بوون كە هێرشگەران سەریان سووڕماو ناوی ئەو ناوچەیان نا "چیلیا كوموس" یا هەزار ئاوایی. ئەوەی روونە لەو شەڕو كێشەیە دا كوردستانو ئازەربایجان كەوتنە بەر تاڵانو برۆیەكی قورس.[631] ئەگەر چی بە كوژرانی "یۆلیانووس" وەرق گۆڕاو ئەو پێگە گەورانەی ئێران پێشتر لەدەستی دابوون گیرانەوە، بەڵام وێرانكارییەكە قەرەبوو نەكراو بوو.

---

[628] شارستانیەتی ساسانی بەرگی 1 ل 241.

[629] ئەرمەنستانیش وەك رۆم بە وتەی "ویلدۆرانت كە لە بەرگی 9ی مێژووی شارستانیەت دا ئاماژەی پێكردوە، كاریان گۆڕینی راستو دروستیی ئایین یا كردەوەیەك نەبووە كە فڕی بە بڕوای ئایینییەوە هەبێ، بەڵكوو لەبیری ئەوە دابوون كە ناكۆكیی نێوانیان لە بەرژەوەندی یەكپارچەیی ئیمپراتووری دابێ، چونكوو مەسیحیەت بۆ ئەو هۆو كەرەستە بوونە ئامانجو ... .

[630] مێژووی ئەرمەنستان، كە لە كتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا "رەحیم رەئیس نیا" وەرگێڕاوە.

[631] مێژووی ئازەربایجان سەنباط زادە لە ڕچەی مێژووی ئێران دا لە رەحیم رەئیس نیا.

ئەم شەڕو ئاشتیانە لە نێوان دوو ئیمپراتووری دا بارێکی سەقامگیرو بەردەوامی نەبوو. هەروەك لەنووسراوەکانی دەستخەتێك دا کە لە ناوچەی "حلوان" وەدەست کەوتوەو هی سەدەی چوارەمی کۆچییە،[632] وێڕای ئاماژە بە هەموو ئەوکوشتو کوشتارو ئاشتییەی کە لە ئاکامی هاندانی کلێسا مەسیحییەکان و عیبادەتگا زەردەشتیەکانو ئەو هەموو هەڵسو کەوتەی لەنێوان دوو ئیمپراتووری ئێرانو ڕۆم دا ڕووی داوە دەنووسێ: یەکێك لە هۆیەکانی وەرنەگرتنی ئایینی مەسیح لە کوردستان، ڕەفتارو کردەوەی توندو تیژی کلیسا بوو کە لەبەر دراوسییەتی خەڵکی کوردستان لەگەڵ ڕۆم بە شێوەیەکی بەربڵاو لەم دەڤەرە دا بەرچاو دەکەوت. دیارە ئەو جینایەتانەی کە مەسیحییەکان لە درێژەی 120 ساڵەی شەڕە سەلیبیەکاندا کردوویانە پێویستی بەنووسینی چەند کتێبی جیاواز هەیە. بۆ وێنە بەیەك دوو کردەوەیان کە لە زمان خۆیانەوە گوتراوە ئاماژە دەکەین:

"میل Mile" دەنووسێ: "لە گەمارۆی ئەنتاکییە دا سەلیبییەکان سەری دەهەزار تورکو کوردیان پەڕاند"و "میشوو" دەڵێ ئەو قەومە وەحشییە (سەلیبییەکان) زگی منداڵانیان لە باوەشی دایکەکانیان دا هەڵدڕی.[633] موسڵمانەکانیان لە کوڵانو ماڵەکانی خۆیان دا قەڵاچۆ دەکرد. مێژووی عەرەبو ئیسلام لە زمانی یەکێك لە مێژوو نووسانەوە دەنووسێ: لە هەیوانی مزگەوتی عومەر ڕووباری خوێن هەستابوو، ئەوەندەش قووڵ بوو دەگەیشتە ئەژنۆیان یا دەگەیشتە جڵەوی سواران.[634] یەکێك لە بەرپرسانی ئێعلامی شەڕەکانی سەلیبیش لە نامەیەك دا کە لە ڕێکەوتی 6ی جۆزەردانی 1099ی زایینی بۆ پاپی نووسیوە، مزگێنی دەداتێو دەڵێ: "... پیاوەکانی ئێمە لە ڕەواقی سلێمان لە پێش مزگەوتێ لە خوێنی موسڵمانان دا ڕەمبازیان دەکردو... دەهەزار موسڵمان قەڵاچۆ کراوەو هەرکەس بەوێ دا تێپەڕیبایە تا مەچەکی

---

[632] دۆستی خۆشەویستم "شعبان دوزگون" کە لە باژێری وان لەتورکیە دەژیو خۆی خەڵکی ناوچەی حەلوان بوو، ئەو نووسراوەی دا بە من کە چلۆنیەتی خوێندنەوەکەی خۆی چیرۆکێکی جیایە. بەجێیە دیسان سوپاسی خۆم پێشکەش بەو بکەم. نووسراوەکە بە زمانونووسراوەی کوردییە، هەربۆیە خوێندنەوەکەی کارێکی چەتوون بوو و دوو کەس لە دۆستانی شەعبان، لەم بوارەدا هاریکاریان کردین.

[633] مێژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، بەرگی دووهەم، مرتضی راوندی ل 318.

[634] هەمان سەرچاوە.

بەخوێن دەبوو و لەو کافرانە کەس نەجاتی نەبوو، تەنانەت ژنو منداڵی وردیش ڕزگار نەبوون..."[636-635]

چونکوو مەبەستی ئێمە باس لە بارودۆخی کوردستانەو تەنیا لەم ڕووداوە مێژوویيانە دەدوێین کە پێوەندیان بە کوردستانەوە هەیە، لە درێژەدان بە باسی پێوەندی مەسیحیو موسڵمانەکان لە جەنگەی شەڕەکانی سەلیبی بە گشتی خۆ دەبوێرینو بە ڕەنگدانەوەی ئەو ڕووداوە (بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحو هاتنە گۆڕی شەڕە درێژخایەنەکانی نێوان موسڵمانو مەسیحیەکان) لە کوردستان دەدوێین.

ئەرمەنستانو دەوری لە (ناتەباییەکانی ئێرانو ڕۆمدا)

لێکدانو دوژمنایەتی ئیسلامو مەسیحیەت بە دوای زیاتر لە یەك سەدە دوژمنکاریو شەڕە سەلیبییەکان کەهەموو دنیای مەسیحیەتو ئیسلامی داگرتبوو، کوردستانو ئەمیرەکانیشی لەو کێشەو هەراو شەڕو شوورە دا گرتبۆوە. لەم دەڤەرەشدا کە لەهەموو شوێنێکی کوردستان نیزیکتر بوو لەو شوێنەی مەسیحییەکان لێی دادەنیشتن، بەهۆی گرینگی‌یەکی تایبەت کە بۆ ئێرانو ڕۆمی هەبوو و سەرنجی ڕاکێشابوون، ئەرمەنستانو خەڵکە تازە ئیمان هێناوەکەی بە مەسیحیەت بوو. ئەو پارچە لە گۆی زەوی (ئەرمەنستان)و کوردستان هەر لە سەرەتاوە بەهۆی تایبەتمەندیو هەڵکەوتەیی خۆ لەبواری پێوەندیو ڕێگاکانی بازرگانی هەموو کات سەرنج ڕاکێش بووە. لە سەردەمی دامەزرانی ئیمپراتووری ڕۆمو بە تایبەتی دوای ئەوەی کە دینی مەسیح لە ڕۆم دابوو بە دینی ڕەسمی کە سی‌ساڵ بەر لەو ڕووداوەش لە ئەرمەنستان ببوو بە دینی ڕەسمی، بە بیانووی پارێزگاری لە مەسیحیەت ببوو بەهۆی هەرە گرینگی ناتەبایی نێوان دوو ئیمپراتووری ئێرانو ڕۆمو هەرکام لەو دووانە بۆ زیاتر چوونە نێوو شوێن دانان لەوێداو دەسەڵات پەیدا کردن بەسەر ڕێگا بازرگانیەکانی ئەوێ هەرچی بۆیان بکرایە دەیانکرد[637]و، بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە بانووی

---

[635] مێژووی شەڕی سەلیبی نووسینی ویل ئاردوئێن "wileh Ardouin".

[636] مێژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، مرتضی راوندی ل 324 بەدوا.

[637] شارەکانی ئێران لە ڕۆژگاری پارتییەکانو ساسانییەکان نووسینی پیکولوسکایا، وەرگێڕدراوی عنایت الله رضا ل 231.

ئەرمەنستان بەشێك لە خاكی كوردستانە، ئەو خاكە هەموو كات بۆتە پێخوستی گێرەو كێشەی ئەو دوو ئیمپراتووریەو لەم پێناوەدا زۆری مەینەتو كوێرەوەریو كارەسات بەسەر هاتوە.

لە سەردەمی ساسانییەكاندا ئەو تێكهەڵچوونانە زیاتر بوونو بە تایبەتی دوای شكانو كوژرانی "گۆردیانووس"ی ئیمپراتوورو بەستنی رێكەوتننامەی 244ی زایینی لە لایەن "فلیپ عەرەب"ی جێنشینی ئەو و شاپووری هەوەڵ كە بەپێی ئەو رێكەوتننامەیە چوارچێوەی حكوومەتی ئەرمەنستان هاتە سەرئێران،[638] رۆم كە نەیدەتوانی بە هاسانی لە ئەرمەنستانو لە دەسەڵاتی خۆی بەسەر رێگا بازرگانیەكانی واز بێنێو رێگە بدا ئێران دەستی بەدەریای رەش رابگا، خەریكی تێهەڵێنانەوە بوو. ئێرانیش كە بە هیچ شێوەیەك نەیدەویست ئەوەی دەستی كەوتووە لەكیسی بچێ. هەربۆیە ئەو تێكهەڵچوونانە بەرەو زیاد بوون چوون[639] و شاپوور بەدانانی كوڕی خۆی "هورموز داردشێر" بەپادشای ئەرمەنستانو لەسەركار لابردنی "خوسرەو ئارشاكیدی"، بە شێوەی رەسمی ئەو خاكەو ئازەربایجانی كە هێندێكی لەسەر ئازەربایجان بوو خستە سەرخاكی ئێران.[640]

لە سەردەمی شاپووری هەوەڵ دا رۆم هەرچی كردیو كراندی نەیتوانی بەسەر ئێران دا زاڵ بێ. تەنانەت سوپای ئێران ئیمپراتوورەكەی دیكەی رۆمیشی وەك "والریانووس" شكاندو بە حەفتا هەزار رۆمییەوە بەدیلی گرتو هەر لەسەردەمی دیلییەتیش دا مرد.

سەرەڕای ئەو هەموو دەسكەوتانە شاپوور نەیتوانی ئەو جۆرەی شیاو بوو لەم هەموو سەركەوتنانە بەهرە وەرگرێ. چونكو بەپێچەوانەی رۆم كە سوپای هەمیشەییو رێكو پێكی هەبوو، ئێران خاوەنی سوپایەكی نارێكی پارێزانیو كاتی بوو كە هەركام لە تاكەكان بۆخۆیو بە ویستی خۆی هاتبوو كە دوای هەر شەڕێك هەر كەس لەبیری ئەوە دابوو بەو دەسكەوتەوە كە لە شەڕ پچڕیبووی بگەڕێتەوەو بچێتەوە لای بنەماڵەی خۆی.[641] ئەوەش بوو بەهۆی ئەوە كە ئێران لەو شوێنانەی دەیگرتن زۆر بە كەمی دەیتوانی پێگە دابمەزرێنێ، بۆیە كاتێك

---

[638]ئێران لەسەردەمی ساسانییەكاندا، نووسینی كریستەن سێنو وەرگێڕانی رەشید یاسەمی ل 244 بەدوا.

[639]ئێران لەسەردەمی هێرشی عەرەبەكاندا، لە نووسینی كۆلسینكۆف، وەرگێڕانی م.ر.یەحیایی ل 116 بەدوا.

[640]ئێران شار، نووسینی ماركوارت ل 112 لە دایرة المعارفی گەورەی ئیسلام ل 196.

[641]ئێران لەسەردەمی دێرین تا ئەمڕۆ، نووسینی 1.ئا.گرانتوفسكی، م.ئا.دانامایوفو ... وەرگێڕانی خوسرەو كەشاوەرز ل 163 بەدوا.

رۆمییەکان بووژانەوەو هێزیان پەیدا کرد، تیردادی سێهەم کوڕی خوسرەوی هەوەڵ کە زۆر لەمێژبوو دوور خرابۆوەو وەك دوورخراوەیەك لە رۆم دەژیا، لەگەڵ "دیۆکلینانووس" ئیمپراتووری رۆم گەڕاوە ئەرمەنستان، خەڵکی ئەوێ کە لە دەسەڵاتی ئێران بەسەر خاکەکەیان دا بێزار بوون زۆر بە گەرمی پێشوازییان لـێ کردو بە دژی بنکەو بنیادەکانی سپای ئێران راپەڕینو ئاکامەکەشی بەوە گەیشت کەبێ ئەوەی سوپای رۆم هێرشێکی ئەوتۆ بکا ئەرمەنستانی کەوتە ژێر دەسەڵات. تیردادی سێهەم دوای ماوەیەك دەسەڵاتداری لە ئەرمەنستان، لە ئاخریەکانی سەدەی سێهەمی زایینی هەلومەرجی رۆمییەکانی قۆستەوەو بە یارمەتی ئەوان بە پێچەوانەی رابردوو کە بە توندی دژایەتی دینی مەسیحی دەکردو لە مەسیحییە کوژە ناودارەکان بوو، گۆڕانی بەسەر داهاتو دینی مەسیحی لەئەرمەنستان کردە دینی رەسمیو ئەوجار ئەو ئەرمەنیانەی دەکوشت کە نەدەبوونە پێڕەوی دینی مەسیحو ئاتەشگایەکی زۆریشی کردە کلیسا. راگەیاندنی تیرداد ئەوەندە بەهێز بوو کە گورجستانو ئاڵبانی (قەوقاز)یش مەسیحیەتیان کردە دینی رەسمی، هەرچەند لەکوردستان ئەو دینە پێشوازی لـێ نەکرا.

دواترو پاش ئەوەی هۆی ناکۆکیو نیفاق گەیشتە ئەو خاکە (بەشی رۆژهەڵاتی ئیمپراتووری رۆم)و بەدوای ئەوەی دا "کۆنستانتین" ئیمپراتووری رۆم دینی مەسیحی وەك ئایینی رەسمی رۆم ناسی (ساڵی 313ی زایینی واتە سی ساڵ دوای ئەوەی ئەرمەنستان قبووڵی کردبوو) شەڕەکانی دینیو ئایینی، کوردستانیشی گرتەوەو، یەکێك لەو حکوومەتانەی لەو کارە وەردرا حکوومەتی کوردی "راوەندیە" بوو کە لە کوردستانو ئازەربایجان دا حوکمی دەکرد. ئەو حکوومەتە لە لایەن "حسین کوڕی محمد ناسراو بە ابوالهیجا" دامەزرابوو و جێنشینەکانی بۆ ماوەی 74 ساڵ درێژەیان بەو حکوومەتە دا.

"ابوالهیجا" دوای ئەوەی "برایم بەگ" دووهەمین حاکمی "سالاریە"ی[642] ئازەربایجانی تێك شکاند، بوو بە حوکمداری ئازەربایجانو کوردستان (371ی

---

[642] سالاریەکان وەلەدی سالاری سنووروان لە سەردارانی دەیلەمی بوون کە لە ساڵی 340ی کۆچی حوکمڕانیی ئازەربایجانیان بەدەست بوو، دوای مردنی سالار، کوڕەکانو براکانی، ئەو فەرمانڕەواییەیان تا 371 درێژە دا تا کۆتاییدا حوسێنی کوڕی محمد لە کوردەکانی راوەندیە دەسەڵاتی لـێ ئەستاندنو حکوومەتی زنجیرەی "راوەندییە"یان لە کوردستان دامەزراندو دەیلەمییەکان بۆ هەمیشە ئەو ناوچەیان بەجێهێشت.

کۆچی) ئەرمەنستانیش کە نەیدەتوانی حکوومەتێکی بەهێز لە دراوسێیەتیی خۆی دا ببینێ، بە هاندانی "ابودولف" کە خۆی لە سالاریەکانو حاکمی دیاری گەنجە بوو بە دژی ابوالهیجا کەوتە کار. بەڵام بە وتەی "ئاسۆغیك" مێژوونووسی ئەرمەنی، لەساڵی 377ی کۆچیدا، "ابوالهیجا" [تەواوی شارەکانی باشووری ئەرمەنستانی یەك بە دوای یەك دا گرتو کردنی بە باج دەری خۆی.] هەر ئەو مێژوونووسە نووسیویەتی: پاشای ئەرمەنستان بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ابوالهیجا فەرمانی جیهادی دەرکردو شەڕی دوو حکوومەتەکەی کردە شەڕی ئایینی.[643]

پاش ابوالهیجاش ئەم شەڕو تیکهەڵچوونەو بە تایبەتی لە سەردەمی کورەکەی "مەملان" درێژەی کێشا. ئەحمەدی کەسرەوی دەنووسێ: مەملان نێوی راستی خۆی محمد بووە کە لە "کوردی زەری" دا لە خۆشەویستیان "مەمل"یان پێگوتوەو ئەو الفـو نوونەشیان لـێ زیاد کردوە.[644] بەهەر حاڵ شەڕی راوەندیەو ئەرمەنستان درێژەی هەبووەو، لەبەر ئەوەی کە رۆمییەکان پشتیوانیان لە ئەرمەنستان دەکردو بیانووشیان مەسیحی بوونی خەڵکی ئەرمەنستان بوو، هەربۆیە جارجار لەم لایەشەوە شەڕەکان بە جیهاد لەقەڵەم دەدران. هەروەك ئەو کاتەی "داوید = داود"ی والی ئەرمەنستان لە ساڵی 384ی کۆچی دا شارو قەڵای مەلازگردی گەمارۆ دا، رایگەیاند بە مەرجی تەسلیم بوونی خەڵکی شار ئەمانیان دەدا، کاتێکیش تەسلیم بوونو خۆیان بە دەستەوە دا، هەموو خەڵکەکەی لە شار وەدەرناو شاری خستە ژێر دەستی مەسیحییەکان. موسڵمانەکان کاتێك وایان دی لە هەموو لاوە لە دەوری مەملان کۆبوونەوە. لەولاشەوە حوکمڕانەکانی گورجستانو شوێنە مەسیحییە نشینەکانی دیکە چوونە یاریدەی "داود"و لە شاری "ئالاشگرد" ئەو دوو هێزە

---

[643] کتێبی مێژووی "ئاسوغیك = ئاسۆئەك" مێژوونووسی هەرمەنی، لە کتێبی ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حوسێنی حوزنی موکریانی ل 240 بەدوا وەریگرتوە.

[644] شهریاران گمنام (پاشا گومناوەکان) نووسینی سید احمد کسروی، بەشی راوەندیەیە، دیارە ئێمە دەزانین کە مەمل = مەمەل، مەمەلی یا مەملان تورکی ئازەرییە، خەڵکی ئاسایی ئەگەر کەسێك یا منداڵێکیان محمدی ناوبێو زۆریان خۆش بوێ مەمەلی یا مەملی یا مەملانی پێدەڵێن، خوالێخۆشبوو کەسرەوی لێرەدا هەڵەی کردوە کە لەفزی کوردیی "زەرزا"ی بە رازری نووسیوە.

بەرەنگاری یەکتر بوونو کوشتارێکی زۆریان لێك کردو تا ماوەیەکی درێژ ناوچەکە بوو بە شوێنی هێرشو پەلامارو حەماسەت.[645]

لە شاری "بەرگری = Bargry"ش کە لە باکووری رۆژهەڵاتی دەریاچەی وان هەڵکەوتبوو تا ماوەیەکی زۆر شەڕی ئیسلامو مەسیحی لە گۆڕێ دابوو. ئەو شارە لە سەردەمی زوو دا بە دەست کوردانەوە بووە، دوایە سوپای رۆمو یۆنانیەکان هاتوون گرتوویانەو کەسێکیان بە نێوی "خریسلیوس = نیکوغووس = تاورسیلاس" کە یۆنانی بووە کردۆتە حاکمی ئەو شارەو خدریق ناسراو بە "ابوالهیجا"یان کە لە کوردەکانی هەزبانیو حاکمی ئەو شارە بووە گرتووەو خستوویانەتە بەندیخانەوە. (بە بڕوای نووسەری کتێب ئەو نێوە دەبێ "خدریق = حدریك" یا هەر خضر بێ کە بە کوردی خۆمان دەبێتە خدرو ئەرمەنی یا و کافیان لـێ زیاد کردوەو کردوویانەتە "خدریق = خدریكو یۆنانییەکانیش هەر لەوانیان وەرگرتوە.)

سەید ئەحمەد کەسرەوی دەنووسێ: ئەو "خدریق"ە کە بە ابوالهیجا دەناسرا[646] لە بەندیخانەوە وەڵامی دا بە حوکمڕانەکانی دەورووبەرو داوای لـێ کردن یارمەتی بدەن. ئەوانیش بە دەنگییەوە هاتن، شاری "بەرگری" گرتو "خدریق = ابوالهیجا"یان لە بەندیخانە رزگار کردو بە نێوی جیهاد کوشتارێکی زۆریان لە ئەرمەنیو مەسیحییەکان کرد. ساڵێ دواتر ئیمپراتووری رۆم دیسان لەشکری ناردو "بەرگری"یان لە کوردان ئەستاندەوەو ئەو کوشتارە دووپات بۆوە[647] و دیسان "وەهسودان" و ابوالهیجا (کە ئەوە لە دامەزرێنەری زنجیرەی راوەندی جیایە)ی خوشکەزای لە ساڵەکانی 430 ـ 431ی کۆچی دا شاری "بەرگری"یان لە رۆمییەکان ئەستاندەوەو ئەو کوشتارە هەر درێژەی هەبوو.

قەترانی تەورێزی شاعیری نێوداری ئێرانی کە مەدح بێژی ئەمیر "وەهسوودان"و خانەدانی ئەو بوو، دوای ئەو شەڕەو چوونی بۆ گەنجە لە ساڵی 432ی کۆچی ئەو هەڵبەستەی ژێرەوەی گوتوە:

مهی که سجده برد پیش او گردون	به نیکوئی بر او نیکوان دیگردون
گەورە سالارێك کە گەردون کڕنۆشی بۆ دەبا	لە راست جوانی ئەو دا جوانی خەڵك نزمە

[645]ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حسێن حوزنی موکریانی ل 245 بەدوا.

[646]شەهریارانی گومناو (پادشایانی گوم نێو) بەرگی دووهەم، نووسینی سید احمد کسروی ل 84.

[647]مێژووی چامچیان، بەرگی دووهەم لاپەڕەکانی 917 تا 918.

بدان دو لاله مصقول دل كند مقتول بدان دو سنبل مفتول دل كند مفتون

بەو دوو لاله درەوشاوانه دڵ دەتاوێنێ بە دوو زولفی بادراو دڵ شەیدا دەكا

اگر نوان و نگونست زلف او چه عجب كه صدهزار دل است اندرو نوان و نگون

ئەگەر زولفەكانی لووله سەیر نیه چونكو سەت هەزاری دڵ لەو پێچو لوولانه دا بەندە

....

....

كنون كه گشت دو خسرو بيكديگر موصول كنون كه گشت دو كوكب بيكديگر مقرون

ئێستا كە دوو پادشا كە بە یەك گەیونەوە ئێستا كە دوو ئەستێرە بەرانبەر یەك بوونەتەوە

....

امیر ابوالحسن و شهریار ابو منصور كه نصرت آیدو احسان از آن‌و این بیرون

ئەمیر ابوالحسن‌و شاریار ئەبوو مەنسوور سەركەوتن دێتە گۆڕێ‌و خێرو خۆشیتان لێ دەبارێ

....

یکی بگیرد چندان كه داشتی مملان یکی بگیرد چندان كه داشتی فضلون [648]-[649]

یەكیان بە قەدرایە وڵاتی مەملانی دەگرت ئەویتر بە قەدرایە وڵاتی فەزلوون

زۆر بەجێیە لێرەدا ئاماژە بەوەش بكەین كە ئەو بوومەلەرزە ترسناكەی لەساڵی 434دا شاری تەورێزی وێران كرد لە سەردەمی حكوومەتی ئەمیر وەهسۆدانی راوەندی دا بووەو، هەروەك حمدالله مستەوفی‌و قازی ركن الدین‌و قەترانی تەورێزی لەسەری دواون،[650] ئەمیر وەهسۆدان بەم بۆنەوە نیزیكەی

---

[648] شهریاران گمنام (پادشایانی گوم نێو) نووسینی سید احمد كسروی ل 86، بەرگی دووهەم‌و ابن اثیر وەرگیراو لە كوردستانی موكریان.

[649] ئاماژەیە بۆ خانەدانی دوو ئەمیر كە یەكیان امیر ابوالحسن علی لە خانەدانی روادی شەدادیە كە لە ساڵی 425 فەرمانڕەوای ئەرڕان بووەو ئەویتریان "وەهسۆدان" لە خانەدانی "فضلونیان"ی كوردی رەوادی بوو كە بە ئەبوومەنسوور ناسرابوو.

[650] دیوانی قەترانی تەورێزی.

چوار ساڵ پێشی شادیو خۆشی گرتوەو لە تەواوی ئەو ماوەدا خەریکی ساز کردنەوەو ئاوەدان کردنەوەی ئەو شارە وێرانە بووە. ناسر خوسرەو کە دواتر لە ساڵی 438 دا چۆتە تەورێز ئەوێی بە شارێکی گەورەو ئاوەدان دیوە[651] و قەترانیش لەم بارەوە ئەو هەڵبەستەی گوتوە:

نبود شهر در آفاق خوشتر از تبریز — به ایمنیو بمال و بەنیکوئیو جمال

لە دنیا دا شار لە تەورێز خۆشتر نەبووە — لە بواری ئاسایشو سەروەتو جوانی دا

....

خدا پدید نیاورد شهر بهتر از این — فلك به نعمت این شهر برگماشت زوال

خوا شاری لەوە جوانتری دروست نەکردوە — رۆژگار بە نێعمەتی زانی ئەو شارەی بۆ وێران بوون هەڵبژارد

....

فراز گشت نشیبو نشیب گشت فراز — گشت رمال رمال گشت جبالو جبال

بەرزایی نزمو نزمایی بەرز بۆوە — خیزەڵان بوو بە کێو و کێو بوو بە خیزەڵان

....

از آن درخت نمانده کنون مگر آثار — از آن سرای نمانده کنون مگر اطلال

لە دارەکان جگە لە ئاسەوار نەماوە — لە کۆشکەکان جگە لە تەپۆلکە (ئاسەوار) شتێك نەماوە

....

دوایە لە شێعرێکی دیکە دا دەنووسێ:

زمین نگشتی لرزان اگر نسب کُردی — بحلم شاه ستوده دلی و زدوده خصال

بوومەلەرزەش نەدەهات مەگەر ئەم پادشا کوردە نەبوایە — کە شایەکی نەرمو نیانو رەوشت بەرزە

چراغ شاهان "مملان" که پیش تیغ و کفش — یکی است شیرو شکال و یکی است سیم و سفال[652]

---

[651]پادشاکانی گوم نێو، نووسینی سید احمد کسروی، بەرگی دووهەم ل 138.

[652]وەرگیراو لە ئاتروپاتێن یا کوردستانی موکری نووسینی گیوی موکریانی ل 290.

مەملان چرای شایەکانە کە لەبواری ئازایەتی دا شێری پێ چەقەڵەو بۆ بەخشەندەییش زێرو زێوی پێ سواڵەتە

دیسان قەتران لە تاریفی کوردی مەملان کە نێوی "وەهسۆدان" بووەو لەم پێناوەدا تێکۆشاوە دەڵێ:

بدولت تو همه کار ملك نیکو کرد نشاط مبانت فرزند مهترت مملان

لە سێبەری بەرەکەتی وجوودی تو ئەی مەملان کوڕی گەورەت هەموو کاروباری وڵاتی سەرو سامان پێدا

پسر چنین بود آنرا تو پدر باشی گهر نخیزد نیکو مگر ز نیکوکان

باوکی وەك تۆ هەردەبێ کوڕی وای هەبێ بەڵێ گەوهەری ئەسڵ لە کانگای ئەسڵ دا پەیدا دەبێ

پێویستە بزانین کە "تۆغرێل"ی سەلجووقی لە ساڵی 450ی کۆچی دا پێی لەسەر ئەمارەتی "مەملان" لەجێگەی باوکی "وەهسۆدان" لە ئازەربایجان و کوردستان داگرتوەو قەتران بە مەبەستی دەربڕینی شادیی خۆی لەم بوارەدا دەڵێ:

تا حشر بقای پسر و جد و پسر باد کز هر سه جهان را شرف و مفتخر آمد

یاخوا تا رۆژی حەشر ئەم کوڕو بابو باپیرە بمێنن کە فەخر و شانازی دنیاش لە سێبەری ئەم سێ کەسەوەیە.